

مرکز تحقیقات و نشریات

اصفهان

گامی

الرحمن
علیه صاب

www.

www.

www.

www.

Ghaemiyeh

.com

.org

.net

.ir

فراگیر، بنسبت، مکتوب
ایران، مکتوب، شیرازی

تفسیر نمونه

با همکاری :
جمعی از روشنفکران

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تفسیر نمونه

نویسنده:

آیت الله ناصر مکارم شیرازی

ناشر چاپی:

دارالکتب الاسلامیه

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۲۱	تفسیر نمونه جلد ۲۰
۲۱	مشخصات کتاب
۲۱	(۴۰) سوره مؤمن در مکه نازل شده و دارای ۸۵ آیه است
۲۱	اشاره
۲۸	[سوره غافر (۴۰): آیات ۱ تا ۳]
۲۸	اشاره
۲۸	ترجمه:
۲۸	تفسیر:
۲۸	اشاره
۲۸	اوصافی امید بخش!
۳۰	نکته ها:
۳۰	اشاره
۳۲	۵-اسباب آموزش در قرآن مجید
۳۴	[سوره غافر (۴۰): آیات ۴ تا ۶]
۳۴	اشاره
۳۴	ترجمه:
۳۵	تفسیر:
۳۹	نکته ها:
۳۹	اشاره
۳۹	۱-قدرت نمایی ظاهری کافران
۴۰	۲-مجادله در قرآن مجید
۴۰	اشاره
۴۰	الف-مفهوم "جدال" و "مراء":

ب-جدال حق و باطل ۴۱

ج-آثار شوم مجادله باطل ۴۴

د-روش مجادله به احسن ۴۵

[سوره غافر (۴۰): آیات ۷ تا ۹] ۴۸

اشاره ۴۸

ترجمه: ۴۸

تفسیر: ۴۹

اشاره ۴۹

حاملان عرش الهی پیوسته به اهل ایمان دعا می کنند ۴۹

نکته ها: ۵۲

اشاره ۵۲

۱-دعاهای چهار گانه حاملان عرش ۵۲

۲-آداب دعا کردن ۵۳

۳-چرا دعاها با "ربنا" شروع می شود؟ ۵۳

۴-عرش خدا چیست؟ ۵۵

[سوره غافر (۴۰): آیات ۱۰ تا ۱۲] ۵۹

اشاره ۵۹

ترجمه: ۵۹

تفسیر: ۵۹

اشاره ۵۹

ما به گناه خود معترفیم آیا راه جبرانی هست؟! ۵۹

دو مرگ و دو حیات ۶۳

نکته: ۶۷

[سوره غافر (۴۰): آیات ۱۳ تا ۱۵] ۶۹

اشاره ۶۹

ترجمه: ۶۹

تفسیر: ۶۹

[سوره غافر (۴۰): آیات ۱۶ تا ۱۷] ۷۶

اشاره ۷۶

ترجمه: ۷۶

تفسیر: ۷۶

[سوره غافر (۴۰): آیات ۱۸ تا ۲۰] ۸۲

اشاره ۸۲

ترجمه: ۸۲

تفسیر: ۸۲

اشاره ۸۲

روزی که جانها به لب می رسد! ۸۲

[سوره غافر (۴۰): آیات ۲۱ تا ۲۲] ۸۹

اشاره ۸۹

ترجمه: ۸۹

تفسیر: ۸۹

[سوره غافر (۴۰): آیات ۲۳ تا ۲۷] ۹۳

اشاره ۹۳

ترجمه: ۹۳

تفسیر: ۹۴

[سوره غافر (۴۰): آیات ۲۸ تا ۲۹] ۱۰۲

اشاره ۱۰۲

ترجمه: ۱۰۲

تفسیر: ۱۰۳

نکته ها: ۱۰۷

اشاره ۱۰۷

۱- مؤمن آل فرعون که بود؟ ۱۰۷

۱۰۸ ۲-تقیه یک وسیله مؤثر مبارزه

۱۱۰ ۳-صدیقون کیانند؟

۱۱۱ [سوره غافر (۴۰): آیات ۳۰ تا ۳۳]

۱۱۱ اشاره

۱۱۱ ترجمه:

۱۱۲ تفسیر:

۱۱۶ [سوره غافر (۴۰): آیات ۳۴ تا ۳۵]

۱۱۶ اشاره

۱۱۶ ترجمه:

۱۱۷ تفسیر:

۱۲۱ [سوره غافر (۴۰): آیات ۳۶ تا ۳۷]

۱۲۱ اشاره

۱۲۱ ترجمه:

۱۲۱ تفسیر:

۱۲۵ [سوره غافر (۴۰): آیات ۳۸ تا ۴۰]

۱۲۵ اشاره

۱۲۵ ترجمه:

۱۲۵ تفسیر:

۱۲۹ [سوره غافر (۴۰): آیات ۴۱ تا ۴۶]

۱۲۹ اشاره

۱۳۰ ترجمه:

۱۳۰ تفسیر:

۱۳۶ نکته ها:

۱۳۶ اشاره

۱۳۶ ۱-سرگذشت مؤمن آل فرعون یک درس بزرگ مبارزه با طاغوتها

۱۳۷ ۲-تفویض کار به خدا

- ۱۳۸ ----- ۳-عالم برزخ -
- ۱۴۱ ----- [سوره غافر (۴۰): آیات ۴۷ تا ۵۰] -----
- ۱۴۱ ----- اشاره -----
- ۱۴۱ ----- ترجمه: -----
- ۱۴۲ ----- تفسیر: -----
- ۱۴۶ ----- [سوره غافر (۴۰): آیات ۵۱ تا ۵۵] -----
- ۱۴۶ ----- اشاره -----
- ۱۴۶ ----- ترجمه: -----
- ۱۴۷ ----- تفسیر: -----
- ۱۴۷ ----- اشاره -----
- ۱۴۷ ----- ما مؤمنان را یاری می دهیم. -----
- ۱۴۹ ----- سؤال -----
- ۱۵۱ ----- سؤال دیگر -----
- ۱۵۶ ----- [سوره غافر (۴۰): آیات ۵۶ تا ۵۹] -----
- ۱۵۶ ----- اشاره -----
- ۱۵۶ ----- ترجمه: -----
- ۱۵۷ ----- تفسیر: -----
- ۱۶۳ ----- نکته: -----
- ۱۶۵ ----- [سوره غافر (۴۰): آیات ۶۰ تا ۶۳] -----
- ۱۶۵ ----- اشاره -----
- ۱۶۵ ----- ترجمه: -----
- ۱۶۶ ----- تفسیر: -----
- ۱۶۶ ----- اشاره -----
- ۱۶۶ ----- مرا بخوانید تا اجابت کنم! -----
- ۱۶۷ ----- اهمیت دعا و شرایط استجابات -----
- ۱۷۲ ----- موانع استجابات دعا -----

۱۷۷ [سوره غافر (۴۰): آیات ۶۴ تا ۶۶]

۱۷۷ اشاره

۱۷۷ ترجمه:

۱۷۸ تفسیر:

۱۷۸ اشاره

۱۷۸ این است پروردگار شما

۱۸۴ [سوره غافر (۴۰): آیات ۶۷ تا ۶۸]

۱۸۴ اشاره

۱۸۴ ترجمه:

۱۸۴ تفسیر:

۱۸۴ اشاره

۱۸۴ مراحل هفتگانه خلقت انسان

۱۸۹ [سوره غافر (۴۰): آیات ۶۹ تا ۷۶]

۱۸۹ اشاره

۱۹۰ ترجمه:

۱۹۰ تفسیر:

۱۹۹ [سوره غافر (۴۰): آیات ۷۷ تا ۷۸]

۱۹۹ اشاره

۱۹۹ ترجمه:

۲۰۰ تفسیر:

۲۰۳ نکته:

۲۰۷ [سوره غافر (۴۰): آیات ۷۹ تا ۸۱]

۲۰۷ اشاره

۲۰۷ ترجمه:

۲۰۷ تفسیر:

۲۱۲ [سوره غافر (۴۰): آیات ۸۲ تا ۸۵]

۲۱۲ اشاره

۲۱۲ ترجمه:

۲۱۳ تفسیر:

۲۱۷ نکته:

۲۲۱ (۴۱) سوره حم سجده "فصلت" این سوره در مکه نازل شده و دارای ۵۴ آیه است

۲۲۱ اشاره

۲۲۶ [سوره فصلت (۴۱): آیات ۱ تا ۵]

۲۲۶ اشاره

۲۲۶ ترجمه:

۲۲۷ تفسیر:

۲۳۴ [سوره فصلت (۴۱): آیات ۶ تا ۸]

۲۳۴ اشاره

۲۳۴ ترجمه:

۲۳۴ تفسیر:

۲۳۸ نکته:

۲۴۱ [سوره فصلت (۴۱): آیات ۹ تا ۱۲]

۲۴۱ اشاره

۲۴۱ ترجمه:

۲۴۲ تفسیر:

۲۵۲ [سوره فصلت (۴۱): آیات ۱۳ تا ۱۶]

۲۵۲ اشاره

۲۵۳ ترجمه:

۲۵۳ تفسیر:

۲۵۹ نکته ها:

۲۵۹ اشاره

۲۵۹ ۱- عامل نابودی قوم عاد چه بود؟

۲-روزهای نحس قوم عاد ۲۶۰

[سوره فصلت (۴۱): آیات ۱۷ تا ۱۸] ۲۶۲

اشاره ۲۶۲

ترجمه: ۲۶۲

تفسیر: ۲۶۲

نکته: ۲۶۴

[سوره فصلت (۴۱): آیات ۱۹ تا ۲۳] ۲۶۶

اشاره ۲۶۶

ترجمه: ۲۶۷

تفسیر: ۲۶۷

نکته ها: ۲۷۳

اشاره ۲۷۳

۱-حسن ظن و سوء ظن به خدا ۲۷۳

۲-گواهان در دادگاه قیامت: ۲۷۴

۲-پیامبران و اوصیاء ۲۷۶

۳-زبان و دست و پا و چشم و گوش نیز گواهی می دهند ۲۷۶

۴-پوستهای تن نیز گواهی می دهند ۲۷۶

۵-فرشتگان ۲۷۷

۶-زمین ۲۷۷

۷-زمان نیز از شهود است ۲۷۷

[سوره فصلت (۴۱): آیات ۲۴ تا ۲۵] ۲۷۹

اشاره ۲۷۹

ترجمه: ۲۷۹

تفسیر: ۲۷۹

[سوره فصلت (۴۱): آیات ۲۶ تا ۲۹] ۲۸۳

اشاره ۲۸۳

۲۸۳ ترجمه:

۲۸۴ تفسیر:

۲۸۴ اشاره

۲۸۴ جنجال کنید تا صدای دلنواز قرآن را نشنوند!

۲۸۹ [سوره فصلت (۴۱): آیات ۳۰ تا ۳۲]

۲۸۹ اشاره

۲۸۹ ترجمه:

۲۸۹ تفسیر:

۲۹۳ نکته ها:

۲۹۷ [سوره فصلت (۴۱): آیات ۳۳ تا ۳۶]

۲۹۷ اشاره

۲۹۷ ترجمه:

۲۹۸ تفسیر:

۳۰۵ نکته ها:

۳۰۵ اشاره

۳۰۵ ۱- برنامه چهار مرحله ای داعیان الی الله

۳۰۶ ۲- انسان در برابر طوفان وساوس

۳۰۸ [سوره فصلت (۴۱): آیات ۳۷ تا ۳۹]

۳۰۸ اشاره

۳۰۸ ترجمه:

۳۰۹ تفسیر:

۳۰۹ اشاره

۳۰۹ فقط برای خدا سجده کنید

۳۱۴ [سوره فصلت (۴۱): آیات ۴۰ تا ۴۲]

۳۱۴ اشاره

۳۱۴ ترجمه:

تفسیر: ۳۱۵

اشاره ۳۱۵

تحریف گران آیات حق! ۳۱۵

[سوره فصلت (۴۱): آیات ۴۳ تا ۴۶] ۳۲۱

اشاره ۳۲۱

ترجمه: ۳۲۲

تفسیر: ۳۲۲

اشاره ۳۲۲

قرآن هدایت است و درمان ۳۲۲

نکته ها: ۳۲۸

اشاره ۳۲۸

۱- اختیار و عدالت ۳۲۸

۲- گناه و سلب نعمت ۳۳۰

۳- چرا اینهمه بهانه می گیرند ۳۳۰

[سوره فصلت (۴۱): آیات ۴۷ تا ۴۸] ۳۳۴

اشاره ۳۳۴

ترجمه: ۳۳۴

تفسیر: ۳۳۵

اشاره ۳۳۵

اسرار همه چیز نزد او است ۳۳۵

[سوره فصلت (۴۱): آیات ۴۹ تا ۵۲] ۳۳۸

اشاره ۳۳۸

ترجمه: ۳۳۹

تفسیر: ۳۳۹

نکته: ۳۴۷

[سوره فصلت (۴۱): آیات ۵۳ تا ۵۴] ۳۴۹

۳۴۹ اشاره

۳۴۹ ترجمه:

۳۴۹ تفسیر:

۳۴۹ اشاره

۳۴۹ نشانه های حق در جهان بزرگ و کوچک

۳۵۴ نکته ها:

۳۵۴ اشاره

۳۵۴ ۱- برهان "نظم" و برهان "صدیقین"

۳۵۵ ۲- حقیقت احاطه خداوند به همه چیز

۳۵۷ ۳- آیات "آفاقی" و "انفسی"

۳۶۱ (۴۲) سوره شوری این سوره دارای پنجاه و سه آیه است و همه آن در مکه نازل شده (جز چند آیه که محل گفتگو است)

۳۶۱ اشاره

۳۶۵ [سوره الشوری (۴۲): آیات ۱ تا ۵]

۳۶۵ اشاره

۳۶۵ ترجمه:

۳۶۶ تفسیر:

۳۷۳ نکته:

۳۷۴ [سوره الشوری (۴۲): آیات ۶ تا ۸]

۳۷۴ اشاره

۳۷۴ ترجمه:

۳۷۵ تفسیر:

۳۸۲ [سوره الشوری (۴۲): آیات ۹ تا ۱۲]

۳۸۲ اشاره

۳۸۲ ترجمه:

۳۸۳ تفسیر:

۳۸۳ اشاره

۳۸۳ ولی مطلق خدا است

۳۹۰ نکته ها:

۳۹۰ اشاره

۳۹۰ ۱-شناخت صفات خدا

۳۹۱ ۲-یک نکته ادبی

۳۹۳ ۳-چند یادآوری در باره روزی بخشی خداوند

۳۹۳ اشاره

۳۹۳ الف-معیار گستردگی و تنگی روزی -

۳۹۳ ب-تقدیر روزی تضادی با تلاشها ندارد-

۳۹۴ ج-روزی تنها به معنی مواهب مادی نیست-

۳۹۴ د-قرآن و اسباب فزونی روزی:

۳۹۵ ه-تنگی رزق و مسائل تربیتی:

۳۹۶ [سوره الشوری (۴۲): آیات ۱۳ تا ۱۴]

۳۹۶ اشاره

۳۹۶ ترجمه:

۳۹۷ تفسیر:

۳۹۷ اشاره

۳۹۷ آئین تو عصاره آئین همه انبیاست

۴۰۳ نکته:

۴۰۵ [سوره الشوری (۴۲): آیه ۱۵]

۴۰۵ اشاره

۴۰۵ ترجمه:

۴۰۵ تفسیر:

۴۰۹ [سوره الشوری (۴۲): آیات ۱۶ تا ۱۸]

۴۰۹ اشاره

۴۰۹ ترجمه:

تفسیر: ۴۱۰

[سوره الشوری (۴۲): آیات ۱۹ تا ۲۰] ۴۱۵

اشاره ۴۱۵

ترجمه: ۴۱۵

تفسیر: ۴۱۵

[سوره الشوری (۴۲): آیات ۲۱ تا ۲۳] ۴۲۱

اشاره ۴۲۱

ترجمه: ۴۲۲

شان نزول: ۴۲۲

تفسیر: ۴۲۳

روایاتی که در تفسیر این آیه آمده است ۴۳۰

نکته ها: ۴۳۸

اشاره ۴۳۸

۱-سخنی با مفسر معروف "الوسی" ۴۳۸

اشاره ۴۳۸

تحلیل و بررسی ۴۳۹

۲-کشتی نجات! ۴۴۱

۳-تفسیر "وَمَنْ يُقْتَرِفْ حَسَنَةً..." ۴۴۳

۴-این چند آیه مدنی است ۴۴۳

[سوره الشوری (۴۲): آیات ۲۴ تا ۲۶] ۴۴۵

اشاره ۴۴۵

ترجمه: ۴۴۵

تفسیر: ۴۴۵

[سوره الشوری (۴۲): آیات ۲۷ تا ۳۱] ۴۵۰

اشاره ۴۵۰

ترجمه: ۴۵۰

شان نزول: ۴۵۱

تفسیر: ۴۵۱

اشاره ۴۵۱

مرفهین طغیانگر! ۴۵۱

در اینجا دو سؤال پیش می آید: ۴۵۳

ستارگان مسکون آسمان ۴۵۸

مصائبی که دامان ما را می گیرد ۴۶۰

نکته ها: ۴۶۵

اشاره ۴۶۵

۱- مصائب شما از خود شما است! ۴۶۵

۲- رفع یک اشتباه بزرگ ۴۶۶

۳- اصحاب صفه چه کسانی بودند ۴۶۷

[سوره الشوری (۴۲): آیات ۳۲ تا ۳۶] ۴۶۹

اشاره ۴۶۹

ترجمه: ۴۶۹

تفسیر: ۴۷۰

اشاره ۴۷۰

وزش بادهای منظم و حرکت کشتیها از آیات اوست ۴۷۰

[سوره الشوری (۴۲): آیات ۳۷ تا ۴۰] ۴۷۷

اشاره ۴۷۷

ترجمه: ۴۷۷

تفسیر: ۴۷۸

[سوره الشوری (۴۲): آیات ۴۱ تا ۴۳] ۴۸۸

اشاره ۴۸۸

ترجمه: ۴۸۸

تفسیر: ۴۸۸

۴۸۸ اشاره

۴۸۸ یاری طلبیدن عیب نیست، ظلم کردن عیب است

۴۹۲ [سوره الشوری (۴۲): آیات ۴۴ تا ۴۶]

۴۹۲ اشاره

۴۹۲ ترجمه:

۴۹۳ تفسیر:

۴۹۸ [سوره الشوری (۴۲): آیات ۴۷ تا ۵۰]

۴۹۸ اشاره

۴۹۸ ترجمه:

۴۹۹ تفسیر:

۵۰۵ [سوره الشوری (۴۲): آیه ۵۱]

۵۰۵ اشاره

۵۰۵ ترجمه:

۵۰۵ شان نزول:

۵۰۵ تفسیر:

۵۰۹ نکته ها:

۵۰۹ اشاره

۵۰۹ ۱- وحی در لغت و قرآن و سنت:

۵۱۱ ۲- حقیقت اسرار آمیز وحی

۵۱۱ اشاره

۵۱۱ الف- تفسیر بعضی از فلاسفه قدیم

۵۱۴ ب- تفسیر جمعی از فلاسفه جدید در مورد وحی

۵۱۵ ج- نبوغ فکری

۵۱۶ حق کلام در باره وحی

۵۱۸ منطق منکران وحی

۵۱۹ ایراد همیشگی و پاسخ همیشگی

چند حدیث پیرامون مسأله وحی ----- ۵۲۰

[سوره الشوری (۴۲): آیات ۵۲ تا ۵۳] ----- ۵۲۲

اشاره ----- ۵۲۲

ترجمه: ----- ۵۲۲

تفسیر: ----- ۵۲۲

نکته: ----- ۵۲۷

اشاره ----- ۵۲۷

۱- پیامبر اسلام قبل از نبوت چه آئینی داشت؟ ----- ۵۲۷

۲- پاسخ به یک سؤال ----- ۵۲۸

۳- یک نکته ادبی ----- ۵۳۰

درباره مرکز ----- ۵۳۱

مشخصات کتاب

سرشناسه : مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۰۵ -

عنوان و نام پدیدآور : تفسیر نمونه / بقلم جمعی از نویسندگان؛ زیر نظر ناصر مکارم شیرازی.

مشخصات نشر : طهران. : دارالکتب الاسلامیه ، ۱۳۵۳.

مشخصات ظاهری : ج.

وضعیت فهرست نویسی : فهرست نویسی توصیفی

یادداشت : فهرستنویسی براساس جلد دوم، ۱۳۵۳.

یادداشت : کتابنامه.

شماره کتابشناسی ملی : ۵۴۲۴۵

ص : ۱

(۴۰) سوره مؤمن در مکه نازل شده و دارای ۸۵ آیه است

اشاره

سوره مؤمن نخستین سوره از "حوامیم" است (حوامیم هفت سوره از قرآن است که با "حم" شروع می شود و پشت سر هم قرار گرفته و همه از سوره های مکی است).

طبیعت این سوره همانند سایر سوره های مکی بحث از مسائل مختلف اعتقادی و مبانی و اصول دین است، چرا که نیاز مسلمانان در آن دوران بیش از همه تقویت پایه های عقیدتی بود.

محتوای این سوره مجموعه ای است از "قهر" و "لطف"، "انذار" و "بشارت" مبارزه منطقی قاطع و کوبنده با جباران و مستکبران، و لطف و مرحمت به مؤمنان حق طلب و حق جو.

ویژگی این سوره فرازی است از داستان موسی ع و فرعون مربوط به "مؤمن آل فرعون" که تنها در همین سوره مطرح شده و در جای دیگر قرآن نیست، داستان همان مرد با ایمان و بسیار هوشیار و مدبری که در زمره شخصیت های فرعون بود، ولی در باطن به موسی ع ایمان آورده، و سنگر مطمئنی برای دفاع از موسی ع و آئینش بود و بطوری که خواهیم دید در آن لحظاتی که موسی ع در خطر مرگ قرار گرفت او با روشی بسیار زیرکانه و ظریف به یاری او شتافت و او را از مرگ نجات داد!

نامگذاری این سوره به سوره "مؤمن" نیز به خاطر همین است که شرح مجاهدتهای او، بیش از "۲۰ آیه" از این سوره، یعنی حدود یک چهارم از مجموع آیات این سوره را فرا گرفته است.

به نظر می‌رسد بیان حال مؤمن آل فرعون در این سوره یک برنامه آموزشی حساب شده برای گروهی از مسلمانان مکه بوده است که در عین ایمان آوردن به پیامبر ص روابط دوستانه خود را ظاهراً با دشمنان سرسخت و لجوج حفظ می‌کردند تا سنگری باشند برای روز خطر، و می‌گویند ابو طالب عموی پیامبر در همین زمره بود، چنان که در روایات اسلامی همین معنی از امیر مؤمنان علی ع روایت شده است (۱).

به هر حال محتوای این سوره را می‌توان در شش بخش خلاصه کرد:

بخش اول که آغاز سوره را تشکیل می‌دهد توجهی است به خداوند و قسمتی از اسماء حسناى او، مخصوصاً آنچه خوف و رجاء را در دلها برمی‌انگیزد مانند "غافر الذنب و شدید العقاب".

بخش دوم تهدیدهایی است نسبت به کافران جبار پیرامون عذابهای این جهان همانند آنچه اقوام سرکش پیشین به آن گرفتار شدند، و عذابهای قیامت با ذکر خصوصیات و جزئیات آن.

بخش سوم پس از مطرح کردن داستان موسی ع و فرعون سخن را به مؤمن آل فرعون سوق می‌دهد و بخش وسیعی از سوره را به شرح گفتگوهای این مرد هوشمند شجاع با فرعونیان اختصاص می‌دهد.

بخش چهارم باز مطلب را به صحنه‌هایی از قیامت می‌کشاند تا دل‌های خفتگان را بیدار کند.

در بخش پنجم مساله توحید و شرک را که مهمترین مساله زندگی انسان است به میان آورده، و قسمتی از نشانه‌های توحید و دلائل بطلان شرک را مطرح می‌کند.

در بخش ششم که آخرین بخش این سوره است ضمن دعوت پیامبر به صبر

ص: ۴

و شکیبایی خلاصه ای از آنچه در بخشهای دیگر این سوره گذشت از مسائل مربوط به مبدء و معاد و عبرت گرفتن از سرنوشت پیشینیان و تهدید مشرکان لجوج و ذکر گوشه ای از نعمتهای الهی را بیان داشته و سوره را پایان می دهد.

گفتیم نامگذاری سوره به "مؤمن" بخاطر بخشی است که در باره مؤمن آل فرعون بیان می کند، همانطور که نام گذاری آن به "غافر" بخاطر آغاز سومین آیه آن است.

فضیلت تلاوت این سوره

در روایات اسلامی که از پیغمبر اکرم ص و ائمه اهل بیت ع نقل شده فضائل بسیاری برای همه سوره های "حم" عموماً و سوره "مؤمن" خصوصاً وارد شده است. در قسمت اول از پیامبر ص نقل شده که فرمود: الحوامیم تاج القرآن: "سوره های (هفتگانه) حم تاج قرآن است!" ۱. "ابن عباس" نیز سخنی دارد که احتمالاً آن را از پیامبر ص یا علی ع شنیده، می گوید: لکل شیء لباب و لباب القرآن الحوامیم: "هر چیزی مغزی دارد و مغز قرآن سوره های حامیم است" ۲. و در حدیثی از امام صادق ع می خوانیم: "الحوامیم ریحان القرآن، فاحمدوا الله و اشكروه، بحفظها و تلاوتها، و ان العبد ليقوم يقرأ الحوامیم فيخرج من فيه اطيب من المسك الاذفر و العنبر و ان الله ليرحم تالیها و قارئها، و یرحم جيرانه و اصداقائه و معارفه و کل حمیم او قریب له، و انه فی القيامة يستغفر له العرش و الكرسي و ملائكة الله المقربون: "سوره های حامیم گلهای قرآن است، خدا را سپاس گوئید و با حفظ و تلاوت این سوره ها او را شکر گذارید، هر بنده ای که از خواب برخیزد و سوره های حامیم بخواند از دهانش (در قیامت) بوی عطر دل انگیزی بهتر از مشک و عنبر خارج می شود، و خداوند خواننده این سوره ها را رحمت می کند و نیز همسایگان و دوستان و آشنایان و تمام یاران نزدیک و دور او را مشمول رحمت خویش قرار می دهد، و در قیامت عرش و کرسی و فرشتگان مقرب خدا برای او استغفار می کنند" ۱. در حدیث دیگری از پیامبر ص می خوانیم: الحوامیم سبع و ابواب جهنم سبع، تجيء كل حمیم منها فتقف علی باب من هذه الأبواب تقول اللهم لا تدخل من هذا الباب من كان يؤمن بی و یقرانی "سوره های حامیم هفت سوره اند و درهای جهنم نیز هفت در است، هر یک از حامیمها می آید و در مقابل یکی از این درها می ایستد و می گوید خداوندا کسی را که به من ایمان آورده و مرا خوانده از این در وارد مکن! ۲. و در قسمت دوم در حدیثی از پیامبر ص می خوانیم: من قرء سوره حامیم المؤمن لم یبق تجيء كل حمیم منها فتقف علی باب من هذه الأبواب تقول اللهم لا تدخل من هذا الباب من كان يؤمن بی و یقرانی روح نبی و لا صدیق و لا مؤمن الا صلوا علیه و استغفروا له: "هر کس سوره حامیم مؤمن را بخواند همه ارواح انبیا و صدیقان و مؤمنان بر او درود می فرستند و برای او استغفار می کنند" ۳. روشن است این فضائل بزرگ پیوندی با آن محتوای برجسته دارد، محتوایی که هر گاه در زندگی انسان در بعد "اعتقادی" و "عملی" او پیاده شود بدون شك مستحق این فضائل عظیم است، و اگر در این روایات سخن از تلاوت به میان آمده، منظور تلاوتی است که مقدمه ای برای ایمان و عمل باشد. تعبیر پر معنی که در یکی از روایات نبوی وارد شده و می گوید هر کس "حم" را بخواند و به آن ایمان داشته باشد، شاهد گویای این گفتار است. ***

سوره مؤمن نخستین سوره از "حوامیم" است (حوامیم هفت سوره از قرآن است که با "حم" شروع می شود و پشت سر هم قرار گرفته و همه از سوره های مکی است).

طبیعت این سوره همانند سایر سوره های مکی بحث از مسائل مختلف اعتقادی و مبانی و اصول دین است، چرا که نیاز مسلمانان در آن دوران بیش از همه تقویت پایه های عقیدتی بود.

محتوای این سوره مجموعه ای است از "قهر" و "لطف"، "انذار" و "بشارت" مبارزه منطقی قاطع و کوبنده با جباران و مستکبران، و لطف و مرحمت به مؤمنان حق طلب و حق جو.

ویژگی این سوره فرازی است از داستان موسی ع و فرعون مربوط به "مؤمن آل فرعون" که تنها در همین سوره مطرح شده و در جای دیگر قرآن نیست، داستان همان مرد با ایمان و بسیار هوشیار و مدبری که در زمره شخصیت های فرعون بود، ولی در باطن به موسی ع ایمان آورده، و سنگر مطمئنی برای دفاع از موسی ع و آئینش بود و بطوری که خواهیم دید در آن لحظاتی که موسی ع در خطر مرگ قرار گرفت او با روشی بسیار زیرکانه و ظریف به یاری او شتافت و او را از مرگ نجات داد!

نامگذاری این سوره به سوره "مؤمن" نیز به خاطر همین است که شرح مجاهدتهای او، بیش از "۲۰ آیه" از این سوره، یعنی حدود یک چهارم از مجموع آیات این سوره را فرا گرفته است.

سوره مؤمن نخستین سوره از "حوامیم" است (حوامیم هفت سوره از قرآن است که با "حم" شروع می شود و پشت سر هم قرار گرفته و همه از سوره های مکی است).

طبیعت این سوره همانند سایر سوره های مکی بحث از مسائل مختلف اعتقادی و مبانی و اصول دین است، چرا که نیاز مسلمانان در آن دوران بیش از همه تقویت پایه های عقیدتی بود.

محتوای این سوره مجموعه ای است از "قهر" و "لطف"، "انذار" و "بشارت" مبارزه منطقی قاطع و کوبنده با جباران و مستکبران، و لطف و مرحمت به مؤمنان حق طلب و حق جو.

ویژگی این سوره فرازی است از داستان موسی ع و فرعون مربوط به "مؤمن آل فرعون" که تنها در همین سوره مطرح شده و در جای دیگر قرآن نیست، داستان همان مرد با ایمان و بسیار هوشیار و مدبری که در زمره شخصیت های فرعون بود، ولی در باطن به موسی ع ایمان آورده، و سنگر مطمئنی برای دفاع از موسی ع و آئینش بود و بطوری که خواهیم دید در آن لحظاتی که موسی ع در خطر مرگ قرار گرفت او با روشی بسیار زیرکانه و ظریف به یاری او شتافت و او را از مرگ نجات داد!

نامگذاری این سوره به سوره "مؤمن" نیز به خاطر همین است که شرح مجاهدتهای او، بیش از "۲۰ آیه" از این سوره، یعنی حدود یک چهارم از مجموع آیات این سوره را فرا گرفته است.

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۱) تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ (۲) غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ الْعِقَابِ ذِي الطَّلُوعِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ إِلَهُ الْمَصِيرِ (۳)

ترجمه:

بنام خداوند بخشایشگر ۱-حم.

۲-این کتابی است که از سوی خداوند قادر و دانا نازل شده است.

۳-خداوندی که آمرزنده گناه، و پذیرنده توبه و شدید العقاب، و صاحب نعمت فراوان است، هیچ معبودی جز او نیست، و بازگشت (همه شما) به سوی او است.

تفسیر:

اشاره

اوصافی امید بخش!

در آغاز این سوره نیز به "حروف مقطعه" برخورد می کنیم که در اینجا

از نوع تازه ای از آن است: "حاء" و "میم".

در زمینه تفسیر این حروف بحثهای فراوانی در آغاز سوره های "بقره" "آل عمران" و "اعراف" و بعضی دیگر از سوره ها داشته ایم، چیزی که در اینجا باید بر آن افزود این است که در بعضی از روایات، و همچنین در بسیاری از کلمات مفسران دو حرف آغاز این سوره به نامهای خدا که با این دو حرف آغاز می شود تفسیر شده است، چنان که در حدیثی از امام صادق ع به "حمید" و "مجید" تفسیر گردیده (۱).

بعضی نیز "ح" را به نامهایی مانند "حمید" و "حلیم" و "حنان" و "م" به نامهایی مانند "ملک" و "مالک" و "مجید" تفسیر کرده اند.

این احتمال نیز وجود دارد که "ح" اشاره به حاکمیت و "م" اشاره به "مالکیت" خداوند بوده باشد.

از ابن عباس نیز نقل شده که "حم" از اسمهای اعظم خدا است (۲).

روشن است که این تفسیرها با هم منافاتی ندارد و ممکن است همه در معنی آیه جمع باشد.

*** در آیه بعد همانگونه که روش قرآن است بعد از ذکر "حروف مقطعه" سخن از عظمت مقام "قرآن" به میان می آورد، اشاره به اینکه این کتاب با اینهمه عظمت از حروف ساده الفبا ترکیب یافته، بنائی چنان عظیم از مصالحی چنین کوچک، و این خود دلیل بر اعجاز آن است.

می فرماید: "این کتابی است که از سوی خداوند قادر دانا نازل شده است"

ص: ۹

۱-۱) "معانی الاخبار" صدوق صفحه ۲۲ (باب معنی الحروف المقطعه فی اوائل السور).

۲-۲) "تفسیر قرطبی" ذیل آیات مورد بحث.

(تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ).

عزت و قدرتش موجب شده که احدی نتواند با آن برابری کند، و علمش سبب گردیده که محتوای آن در اعلى درجه کمال، و فراگیر همه نیازهای انسانها در طریق تکامل باشد.

*** آیه بعد خدا را به پنج وصف دیگر از صفات بزرگش که بعضی امید آفرین و بعضی خوف آفرین است توصیف کرده، می گوید: "خداوندی که گناهان را می آمرزد (غَافِرِ الذُّنْبِ).

"توبه ها را می پذیرد" (قَابِلِ التَّوْبِ) (۱).

"مجازاتش شدید است" (شَدِيدِ الْعِقَابِ).

"نعمتش فراوان است" (ذِي الطَّوْلِ) (۲).

"خداوندی که معبودی جز او نیست" (لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ).

"و بازگشت همه شما به سوی او است" (إِلَيْهِ الْمَصِيرُ).

آری کسی که واجد این اوصاف است فقط او شایسته عبودیت است و مالک پاداش و کیفر.

نکته ها:

اشاره

۱- در دو آیه فوق (آیه ۲ و ۳) بعد از ذکر نام "الله" و قبل از ذکر "معاد"

ص: ۱۰

۱-۱) "توب" ممکن است جمع "توبه" و یا مصدر بوده باشد (مجمع البیان).

۲-۲) "طول" (بر وزن قول) به معنی نعمت و فضل است، و به معنی توانایی و رسایی و امکانات و مانند آن نیز آمده است، بعضی از مفسران گفته اند "ذی الطول" به کسی گفته می شود که نعمتی طولانی به دیگری می بخشد، بنا بر این معنی آن اخص از معنی "منعم" است (مجمع البیان).

(إِلَيْهِ الْمَصِيرُ) هفت وصف از اوصاف الهی بیان شده است که بعضی از "صفات ذات" و بعضی از "صفات فعل" است و مجموعه ای از توحید و علم و قدرت و رحمت و غضب را بیان می دارد، و "عزیز" و "علیم" پایه ای است برای نزول این کتاب آسمانی، و "غفران ذنوب" و "قبول توبه" و "شدت عقاب" و "بخشش نعمتها" مقدمه ای است برای تربیت نفوس و پرستش خداوند یگانه ای که هیچ معبودی جز او نیست.

***۲- در میان این اوصاف "غافر الذنب" مقدم داشته شده و "ذی الطول" (صاحب نعمت و فضل) نیز در آخر آمده، و در این میان "شدید العقاب" است.

در حقیقت غضبش در میان دو رحمت قرار گرفته!، و از این گذشته در کنار این وصف که حاکی از غضب خداوند است سه وصف از اوصافش که از رحمت او حکایت دارد بیان شده، و همه اینها دلیل بر این است که "رحمتش بر غضبش پیشی گرفته" است (یا من سبقت رحمته غضبه).

***۳- جمله "إِلَيْهِ الْمَصِيرُ" نه تنها اشاره به این است که بازگشت همه در قیامت به سوی او است، بلکه مطلق بودن آن از این حکایت می کند که بازگشت همه امور در این جهان و آن جهان به سوی او و سلسله همه موجودات به دست او است.

***۴- قابل توجه اینکه جمله "لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ" که به عنوان آخرین وصف آمده و حکایت از مقام "توحید عبودیت" و عدم شایستگی غیر او برای پرستش می کند به عنوان آخرین صفت و نتیجه نهایی بیان شده، و لذا در حدیثی از ابن عباس آمده است که می گوید: او "غافر الذنب" است برای کسی که "لا اله الا

اللّٰه "بگويد، "قابل التوب" است برای کسی که "لا- إله الا- الله" بگويد "شدید العقاب" است برای کسی که "لا- اله الا الله" نگويد، "ذی الطول" و غنی و بی نیاز است از کسی که "لا اله الا الله" نگويد.

بنا بر این محور همه این صفات کسانی هستند که مؤمن به توحید باشند و در گفتار و عمل از این خط اصیل الهی منحرف نشوند.

۵- اسباب آمرزش در قرآن مجید

در قرآن مجید امور زیادی به عنوان اسباب مغفرت و از بین رفتن گناهان معرفی شده است که به قسمتهایی از آن ذیلا اشاره می شود:

۱- "توبه": يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَن يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ: "ای کسانی که ایمان آورده اید به سوی خدا باز گردید و توبه خالص کنید امید است خداوند گناهان شما را ببخشد" (تحریم-۸).

۲- ایمان و عمل صالح: وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَيْنَا مِنْ رَبِّهِمْ كَفَرَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ: "کسانی که ایمان آوردند و عمل صالح انجام دادند و نیز به آنچه بر محمد ص نازل شده است ایمان آوردند آیاتی که حق است و از سوی پروردگارشان می باشد خداوند گناهان آنها را می بخشد" (محمد-۲).

۳- تقوی: إِنَّ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا وَيُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ:

"اگر تقوای الهی پیشه کنید خداوند برای تشخیص حق از باطل به شما روشن بینی می دهد، و گناهانتان را می بخشد" (انفال-۲۹).

۴- هجرت و جهاد و شهادت: فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأُذُوا فِي سَبِيلِي وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ: "کسانی که هجرت کنند و از خانه و وطن خود رانده شوند و در راه من آزار بینند و بیکار کنند

ص: ۱۲

و مقتول کردند گناهانشان را می بخشم" (آل عمران-۱۹۵).

۵- انفاق مخفی: **إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَإِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهُهَا الْفُقَرَاءَ فَهِيَ خَيْرٌ لَكُمْ وَ يُكْفِرُ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّئَاتِكُمْ**: "اگر انفاقهای خود را در راه خدا آشکار سازید خوب است و اگر آن را پنهان دارید و به فقرا بدهید به سود شما است و از گناهانتان می بخشد" (بقره-۲۷۱).

۶- دادن قرض الحسنه: **إِنْ تُقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا يضاعفه لكم و يغفر لكم**: "اگر به خداوند قرض الحسنه دهید آن را برای شما مضاعف می کند و شما را می آمرزد" (تغابن-۱۷).

۷- پرهیز از گناهان کبیره که موجب آمرزش گناهان صغیره است: **إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ**: "اگر از گناهان کبیره که از آن نهی شده اید اجتناب کنید گناهان صغیره شما را خواهیم بخشید" (نساء-۳۱).

به این ترتیب درهای مغفرت الهی از هر سو به روی بندگان باز است که هفت در آن در بالا- به استناد هفت آیه قرآن ذکر شد، تا از کدامین در وارد شویم و چه خوبتر که از هر در وارد شویم.

اشاره

مَا يَجَادِلُ فِي آيَاتِ اللَّهِ إِلَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَا يَغْزُوكَ تَقْلُتُهُمْ فِي الْأَبْلَادِ (۴) كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَالْأَحْرَابُ مِنْ بَعْدِهِمْ وَهَمَّتْ كُلُّ أُمَّةٍ بِرَسُولِهِمْ لِيَأْخُذُوهُ وَجَادَلُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ فَأَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ (۵) وَكَذَلِكَ حَقَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ أَصْحَابُ النَّارِ (۶)

ترجمه:

۴- تنها کسانی در آیات ما مجادله می کنند که (از روی عناد) کافر شده اند، مبادا قدرت نمایی آنها تو را بفریبد! ۵- پیش از آنها قوم نوح و اقوامی که بعد از آنها آمدند (پیامبرانشان را) تکذیب کردند، و هر امتی توطئه ای چید که پیامبرش را بگیرد (و آزار دهد) و برای محو حق به مجادله باطل دست زدند، اما من آنها را گرفتم (و سخت مجازات کردم) ببین عذاب الهی چگونه بود؟! ۶- اینگونه فرمان پروردگارت در مورد کسانی که کافر شدند مسلم شده که آنها همه اهل دوزخند.

فرمان قطعی پروردگار!

بعد از ذکر نزول قرآن از سوی خداوند و توصیف او به صفاتی که انگیزه خوف و رجاء است سخن از گروهی به میان می آورد که در برابر این آیات الهی به مجادله و پرخاشگری برمی خیزند، و سرنوشت این گروه را ضمن جمله هایی کوتاه و کوبنده روشن می سازد، می فرماید: "تنها کسانی در آیات الهی مجادله می کنند که از روی عناد و لجاج کافر شده اند" (مَا يُجَادِلُ فِي آيَاتِ اللَّهِ إِلَّا الَّذِينَ كَفَرُوا).

درست است که این گروه احیانا نیرو و جمعیت و قدرتی دارند، ولی "مبادا رفت و آمدهای آنها در شهرهای مختلف و قدرت نمائیشان تو را بفریبد!" (فَلَا يَغُرُّكَ تَقَلُّبُهُمْ فِي الْبِلَادِ).

چند روزی کر و فر و هیاهویی دارند، اما به زودی چون حبابهای روی آب محو و نابود می گردند و یا همچون خاکستری در برابر تند باد متلاشی می شوند.

"یجادل" از ماده "جدل" در اصل به معنی تاییدن طناب و محکم کردن آن است، سپس در مورد ساختمانها و زره، و مانند آن به کار رفته و به همین جهت به عمل کسانی که در مقابل هم می ایستند و مناظره می کنند و هر کدام می خواهد پایه های سخن خود را محکم کرده، بر دیگری غلبه نماید "مجادله" گفته می شود.

ولی باید توجه داشت که "مجادله" از نظر محتوای لغت عرب همیشه مذموم نیست (هر چند در فارسی روزمره به ما این معنی را می بخشد) بلکه اگر در مسیر حق و متکی به منطق و برای تبیین واقعیتها و ارشاد افراد بیخبر بوده باشد ممدوح

است، و اگر متکی به دلایل واهی، و ناشی از تعصب و جهل و غرور، و به منظور اغفال این و آن صورت گیرد مذموم است، و اتفاقاً در قرآن مجید در هر دو مورد به کار رفته است.

در یک جا می خوانیم: **وَاجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ**: "با آنها به روشی که پسندیده تر است بحث و مجادله کن" (نحل-۱۲۵).

ولی در موارد دیگری مانند آیه فوق و آیه بعد از آن به معنی مجادله مذموم آمده است.

در زمینه "جدال و مجادله" بحثی داریم که در نکات می خوانید.

"تقلب" از ماده "قلب" به معنی دگرگون کردن است، و "تقلب" در اینجا به معنی تصرف و سلطه بر مناطق و بلاد مختلف و حکومت و سیطره بر آنها، و به معنی رفت و آمد در آنها می باشد.

هدف آیه فوق این است که به پیامبر ص و مؤمنان آغاز اسلام که غالباً از قشر محروم بودند گوشزد کند مبادا امکانات مالی، و قدرت سیاسی و اجتماعی کافران جبار را دلیلی بر حقانیت، و یا قدرت واقعی آنها بدانند، دنیا اینگونه اشخاص را زیاد به خاطر دارد، و تاریخ نشان می دهد که تا چه اندازه در برابر مجازاتهای الهی ضعیف و ناتوان بودند، همانند برگهای پژمرده پائیزی در برابر تند باد خزان.

همانگونه که امروز هم کفار مستکبر و ظالم برای اظهار وجود، یا مرعوب ساختن مستضعفان و محرومان جهان دست به یک سلسله تلاشها و تبلیغات و کنفرانسها و دید و بازدیدهای سیاسی و مانورهای نظامی و عقد قراردادهای و پیمانها، با هم مسلکانشان، می زنند، تا جو مساعدی برای پیشبرد اهداف شوم خود فراهم سازند، اما مؤمنان باید بیدار باشند و فریب این صحنه سازیهای کهنه را نخورند، و هرگز مرعوب و مفتون نشوند.

*** لذا در آیه بعد سرنوشت بعضی از اقوام گمراه و سرکش پیشین را در عباراتی کوتاه و کوبنده به اینگونه بیان می کند: "پیش از آنها قوم نوح و اقوامی که بعد از آنها آمدند پیامبران را تکذیب کردند" (كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَالْأَحْزَابُ مِنْ بَعْدِهِمْ).

منظور از "احزاب"، قوم عاد، ثمود، حزب فرعونیان و لوط و مانند آنها است که در آیه ۱۲ و ۱۳ سوره ص به عنوان "احزاب" به آنها اشاره شده، آنجا که می گوید: كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٌ وَفِرْعَوْنُ ذُو الْأَوْتَادِ وَثَمُودٌ وَقَوْمُ لُوطٍ وَأَصْحَابُ الْمَأْيَكَةِ أُولَئِكَ الْأَحْزَابُ :

آری آنها احزابی بودند که دست به دست هم دادند و به تکذیب پیامبران الهی که دعوتشان با منافع نامشروع و هوا و هوسهای آنها هماهنگ نبود برخاستند.

سپس می افزاید به این مقدار نیز قناعت نکردند، بلکه "هر امتی از آنان توطئه ای چیدند که پیامبران را بگیرند و آزار دهند و به زندان بیفکنند و یا به قتل برسانند" (وَ هَمَّتْ كُلُّ أُمَّةٍ بِرَسُولِهِمْ لِيَأْخُذُوهُ).

باز به اینهم اکتفاء نکردند "و برای محو و نابودی حق به سخنان باطل دست زدند و برای گمراه ساختن مردم اصرار ورزیدند" (وَ جَادَلُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ) (۱).

اما این امور برای همیشه ادامه نیافت و به موقع "من آنها را گرفتم، و سخت مجازات کردم، بین عذاب الهی چگونه بود؟!)" (فَأَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ).

ویرانه های شهرهای آنها در مسیر مسافرتهای شما به چشم می خورد، و سرنوشت شوم و عاقبت سیاه و تاریکشان بر صفحات تاریخ و سینه های صاحبان ثبت است، بنگرید و عبرت بگیرید.

ص: ۱۷

۱- ۱) "لیدحضوا" از سه ماده "ادحاض" به معنی زایل کردن و ابطال است.

این کفار سرکش مکه و مشرکان ظالم عرب نیز سرانجامی بهتر از آنها نخواهند داشت، مگر اینکه به خود آیند و در کار خویش تجدید نظر کنند.

آیه فوق برنامه احزاب طغیانگر را در سه قسمت خلاصه می کند: "تکذیب و انکار" و "توطئه برای نابود کردن مردان حق" و "تبلیغات مستمر برای گمراه ساختن توده های مردم".

مشرکان عرب نیز تمام این برنامه ها را در برابر پیامبر اسلام ص تکرار کردند، بنا بر این چه جای تعجب که قرآن آنها را به همان سرنوشت اقوام پیشین تهدید کند.

*** آخرین آیه مورد بحث علاوه بر مجازات دنیوی، به مجازات آنها در سرای دیگر اشاره کرده می گوید: "اینگونه فرمان پروردگارت در مورد کسانی که کافر شدند مسلم شده که آنها اهل آتشند" (كَذَلِكَ حَقَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ أَصْحَابُ النَّارِ).

ظاهر معنی آیه وسیع و گسترده است و کافران لجوج را از همه اقوام شامل می شود، و مخصوص کفار مکه-آن چنان که بعضی از مفسران پنداشته اند- نیست.

بدیهی است مسلم شدن فرمان پروردگار در باره این قوم به دنبال گناهان مستمر و اعمال خلافی است که با اراده خود انجام دادند، و عجب اینکه بعضی از مفسران-همانند فخر رازی- پنداشته اند که این آیه از دلائل وجود سرنوشت جبری و الزامی برای اقوام مختلف و سلب اراده و اختیار از آنها است، در حالی که اگر تعصبات فرقه ای اجازه می داد با کمی دقت در خود این آیات مطلب بر آنها روشن می شد که این سرنوشت شوم را خداوند وقتی برای آنها مقرر می دارد که راههای ظلم و جنایت را با پای خود پیمودند.

نکته ها:

اشاره

۱- قدرت نمایی ظاهری کافران

کرارا در آیات قرآن با این سخن روبرو می شویم که مؤمنان محروم هرگز تصور نکنند امکانات وسیعی که گاهی در اختیار افراد یا جمعیت‌های ظالم و ستمگر و بی ایمان قرار دارد دلیل بر سعادت و خوشبختی آنها، و یا نشانه پیرویشان در پایان کار است.

مخصوصاً قرآن برای ابطال این پندار که معمولاً برای افراد کوتاه بینان فکر پیدا می شود و امکانات مادی افراد را احیاناً دلیل بر حقانیت معنوی آنها می گیرند تاریخ اقوام پیشین را در برابر افکار مؤمنان و رق می زند، و انگشت روی نمونه های واضحی می گذارد، همچون قدرتمندان فرعون در مصر، و نمرودیان در بابل، و قوم نوح و عاد و ثمود در عراق و حجاز و شامات، مبادا مؤمنانی که تهی دست و محرومند احساس کمبود و ضعف کنند و از "کر" و "فر" ظالمان بی ایمان مرعوب یا سست شوند.

البته قانون خداوند این نیست که هر کس را کار خلافی کرد فوراً به سزایش برساند، همانگونه که در آیه ۵۹ کهف می خوانیم
 وَ جَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِمْ مَوْعِدًا :

"ما برای نابودی آنها موعدی مقرر داشتیم".

در جای دیگر می فرماید: فَمَهَّلِ الْكَافِرِينَ أَمْهَلُهُمْ رُوَيْدًا: "اندکی به کافران مهلت ده تا سرانجام کارشان روشن شود" (سوره طارق آیه ۱۷) و در جای دیگر آمده است: إِنََّّمَا نُمَلِّئُ لَهُمْ لِيُرْزَأُوا إِثْمًا: "ما به آنها مهلت می دهیم تا بر گناهانشان افزوده شود!" (آل عمران ۱۷۸).

خلاصه هدف از این مهلتها یا اتمام حجت بر کافران است، یا آزمایش

مؤمنان، و یا افزایش گناهان کسانی که تمام راههای بازگشت را به روی خود بسته اند.

نظیر این احساس حقارت در برابر کشورهای قدرتمند مادی ظالم در مورد بعضی از اقوام مؤمن که از نظر مادی عقب افتاده اند پیدا می شود که باید با همان منطق قرآنی بالا با آن به شدت مبارزه کرد.

افزون بر این، باید به آنها حالی نمود که این محرومیت و عقب افتادگی شما در درجه اول معلول ظلم آن ستمگران است، و اگر زنجیرهای ظلم و اسارت را پاره کنید با تلاش و کوشش مستمر می توانید عقب ماندگیها را جبران نمایید.

۲- مجادله در قرآن مجید

اشاره

در این سوره پنج بار سخن از "مجادله" به میان آمده است که تمام این موارد ناظر به "مجادله باطل" است (آیات ۴ و ۵ و ۳۵ و ۵۶ و ۶۹) به همین مناسبت سزاوار است بحثی پیرامون جدال از دیدگاه قرآن مجید مطرح شود.

"جدال" و "مراء" دو عنوان است که هم در آیات قرآن، و هم در روایات اسلامی زیاد روی آن بحث شده، و در این زمینه "اولا" باید مفهوم این دو کلمه روشن شود، سپس اقسام جدال (جدال به حق و جدال به باطل و نشانه های هر کدام تبیین گردد، و سرانجام ضررهای جدال به باطل و نیز عوامل پیروزی در مجادله به حق توضیح و تشریح گردد.

الف- مفهوم "جدال" و "مراء":

"جدال" و "مراء" و "مخاصمه" سه لفظ است که مفاهیمی نزدیک به هم دارد، در عین حال تفاوتی در میان آنها موجود است (۱).

"جدال" در اصل به معنی پیچانیدن طناب است سپس به پیچانیدن طرف

ص: ۲۰

(۱- ۱) این هر سه لفظ مصدر "باب مفاعله" است.

مقابل و گفتگو برای غلبه بر او به کار رفته.

"مراء" (بر وزن حجاب) به معنی گفتگو کردن در چیزی است که در آن "مريه" (شك) وجود دارد.

و "خصومت" و "مخاصمه" در اصل به معنی گلاویز شدن دو نفر به یکدیگر که هر کدام پهلوی دیگری را بگیرد آمده سپس به گفتگوها و مشاجرات لفظی اطلاق گردیده است.

به گفته مرحوم علامه مجلسی در "بحار الانوار" "جدال" و "مراء" بیشتر در مسائل علمی به کار می رود در حالی که "مخاصمه" در امور دنیوی است.

و نیز گاهی تفاوت میان جدال و مراء را چنین می گذارند که در "مراء" هدف اظهار فضل و کمال است، و در "جدال" تحقیر و عاجز کردن طرف مقابل.

گاه گفته اند: "جدال" در مسائل علمی است و "مراء" اعم از آن است.

و گاه گفته اند: "مراء" جنبه دفاعی در مقابل حملات خصم دارد ولی "جدال" اعم از دفاعی و تهاجمی است (۱).

ب- جدال حق و باطل

گفتیم از موارد استعمال این لفظ مخصوصا در قرآن مجید به خوبی استفاده می شود که جدال مفهوم وسیعی دارد، و هر نوع بحث و گفتگوی طرفین را شامل می شود، خواه به حق باشد یا به باطل، در آیه ۱۲۵ سوره نحل می خوانیم که خداوند به پیامبر اسلام دستور می دهد: **وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ**: "با آنها به روشی که نیکوتر است مجادله و گفتگو کن" و در مورد ابراهیم در آیه ۷۴ هود می خوانیم: **فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ الرَّوْعُ وَجَاءَتْهُ الْبُشْرَى يُجَادِلُنَا فِي قَوْمِ لُوطٍ**: "هنگامی که وحشت ابراهیم زائل شد و بشارت تولد فرزند به او رسید برای تاخیر مجازات قوم لوط با ما به گفتگو و مجادله پرداخت" اینها از

ص: ۲۱

نوع مجادله به حق است.

ولی در غالب موارد در قرآن کریم این واژه در مجادله به باطل استعمال شده است، چنان که در همین سوره مؤمن پنج بار این کلمه در همین معنی به کار رفته.

به هر حال بحث و گفتگو و استدلال و مناقشه در گفتار دیگران اگر به منظور روشن شدن حق، نشان دادن راه، و ارشاد جاهل بوده باشد عملی است پسندیده و شایسته تقدیر، بلکه در بسیاری از موارد واجب است قرآن هرگز با بحث و گفتگوی روشنگرانه و استدلال برای تبیین حق مخالفت نکرده، بلکه در آیات زیادی آن را عملاً تثبیت نموده است.

در بسیاری از موارد از مخالفین مطالبه برهان و دلیل می کند، و می گوید هاتوا برهانکم "استدلال خود را بیاورید" (۱).

و در بسیاری از موارد در مقابل تقاضای برهان، به اقامه دلائل مختلف پرداخته است، چنان که در آخر سوره یس خواندیم که در برابر آن مرد عرب که استخوان پوسیده ای را به دست گرفته بود از پیامبر ص می پرسید مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ: "چه کسی می تواند این استخوانهای پوسیده را از نو زنده کند" (یس-۷۸) چندین دلیل بر مساله معاد و قدرت خداوند بر احیای مردگان اقامه می کند.

و نیز در آیه ۲۵۸ سوره بقره گفتگوهای ابراهیم ع و دلائل دندان شکن او را در برابر نمرود، و در آیات ۴۷ تا ۵۴ سوره طه احتجاج موسی را در برابر فرعون منعکس ساخته که نمونه روشنی از مجادله شایسته است، همچنین قرآن پر است از دلائل مختلفی که پیامبر ص در مقابل بت پرستان و مشرکان و بهانه جویان اقامه می کرد.

اما در برابر آن موارد زیادی را نقل می کند که طرفداران باطل برای

ص: ۲۲

به کرسی نشاندن سخنان بی اساس خود دست به مجادلات زشتی می زدند و با انواع سفسطه ها و بهانه جوئیها تلاش برای ابطال حق و اغوای مردم ساده دل داشته اند، سخریه و استهزاء تهدید و افترا و انکار بدون دلیل از روشهای معمولی اقوام گمراه و سرکش در مقابل پیامبران بود، و استدلال منطقی و آمیخته با مهر و محبت روش پیامبران الهی.

در روایات اسلامی نیز بحثهای زیادی پیرامون مناظرات پیغمبر اکرم ص یا ائمه اهل بیت ع در برابر مخالفان دیده می شود که اگر این بحث و مناظرات جمع آوری گردد کتاب بسیار قطوری را تشکیل می دهد (البته قسمتهایی از آنها جمع آوری شده).

نه تنها پیشوایان معصوم که اصحاب و یاران آنها نیز به تشویق آنها مناظرات و مجادلاتی با مخالفان داشته اند، ولی اجازه این کار را به کسانی می دادند که به قدر کافی توانایی و قدرت منطق داشته باشند، چه در غیر این صورت بجای اینکه جبه حق تقویت شود تضعیف می گردد، و مخالفان جسورتر و سرسخت تر می شوند.

لذا در حدیثی می خوانیم یکی از دوستان امام صادق ع بنام "طیار" (حمزه بن محمد) می گوید به امام عرض کردم بلغنی انک کرهت مناظره الناس:

"به من خبر رسیده که شما از مناظره کردن با مخالفان ناخشنود هستید".

امام ع در پاسخ فرمود:

اما مثلک فلا- یکره، من اذا طار یحسن ان یقع و ان وقع یحسن ان یطیر، فمن کان هذا لا نکرهه: "اما کسی که چون تو باشد عیبی ندارد، از کسانی که وقتی پرواز می کنند و اوج می گیرند به خوبی می توانند بنشینند، و هنگامی که می نشینند به خوبی می توانند پرواز کنند و اوج گیرند، کسی که چنین باشد ما از مناظره او ناخشنود نیستیم!" (۱).

ص: ۲۳

این تعبیر زیبا که اشاره روشنی به قدرت اوج گیری در استدلال، و سپس جمع و جور کردن و پایان دادن به بحث می باشد نشان می دهد که باید افرادی در این میدانها حضور یابند که از تسلط کافی بر بحثهای استدلالی برخوردار باشند، مبادا ضعف منطق آنها به حساب ضعف مکتب آنها گذارده شود.

ج- آثار شوم مجادله باطل

درست است که بحث و گفتگو کلید حل مشکلات می باشد، اما این در صورتی است که دو طرف بحث طالب حق و در جستجوی راه باشند، و یا حد اقل اگر یک طرف از طریق لجاجت وارد می شود طرف مقابل در فکر احقاق حق و رسیدن به واقع باشد، اما هر گاه گفتگو در میان کسانی روی دهد که هر کدام برای خودخواهی و اظهار تفوق بر دیگری، و به کرسی نشانیدن حرف خویش به ستیزه و جنجال برخیزد نتیجه ای جز دور شدن از حق، تاریکی دل، ریشه دار شدن خصومتها و کینه ها نخواهد داشت.

و به همین دلیل در روایات اسلامی از مراء و مجادله به باطل نهی شده است، و اشارات پر معنایی به ضررهای این نوع مجادلات در این روایات وارد شده.

در حدیثی از امیر مؤمنان علی ع می خوانیم:

من ضمن بعرضه فلیدع المراء: "هر کس به آبروی خویش علاقمند است مجادله و ستیزه جویی را ترک کند" (۱).

زیرا در اینگونه مباحثات کار تدریجا به بی حرمتی و توهین و حتی دشنام و انواع سخنان زشت و رکیک و نسبتهای ناروا می رسد.

در حدیث دیگری از همان امام ع می خوانیم:

ایاکم و المراء و الخصومه فانهما یمرضان القلوب علی الاخوان، و ینبت علیهما النفاق! "از مجادله

ص: ۲۴

و ستیز در گفتگو پرهیزید، زیرا این دو دل‌های برادران دینی را نسبت به یکدیگر بیمار و مکدر می‌کند، و بذر نفاق را پرورش می‌دهد" (۱).

چرا که اینگونه پرخاشگرها که غالباً عاری از اصول صحیح بحث و استدلال است روح لجاجت و تعصب را در افراد تقویت می‌کند تا آنجا که هر کدام می‌خواهد برای غلبه بر دیگری از هر وسیله حتی دروغ و تهمت و بی‌حرمتی استفاده کند، و این کار نتیجه‌ای جز کینه‌توزی و پرورش بذرها‌ی نفاق در دلها نخواهد داشت.

یکی دیگر از مفاسد بزرگ "جدال به باطل" این است که طرفین در انحراف و اشتباه خود سخت‌تر و راسختر می‌شوند، زیرا هر کدام تلاش می‌کند برای اثبات مقصود خود به هر دلیل باطل متشبث شود و تا آنجا که می‌تواند سخنان حق طرف را نادیده بگیرد، و یا با دیده عدم رضا و قبول بنگرد و این خود موجب تقویت اشتباه و کجروی است.

د- روش مجادله به احسن

در جدال حق، هدف تحقیر طرف، و اثبات تفوق و پیروزی بر او نیست، بلکه هدف نفوذ در افکار و اعماق روح او است، به همین دلیل روش مجادله به احسن با جدال باطل در همه چیز متفاوت است.

در اینجا شخص جدالگر برای نفوذ معنوی در طرف از وسائل زیر باید استفاده کند که در قرآن مجید اشارات جالبی به آنها شده است:

۱- نباید اصرار داشته باشد که مطلب حق را به عنوان گفته او بپذیرد بلکه اگر بتواند چنان کند که طرف مقابل آن مطلب را نتیجه فکر خود بیندیشد بسیار مؤثرتر خواهد بود، و به تعبیر دیگر طرف فکر کند این اندیشه از درون وجود خودش جوشیده، و فرزند روح او است تا به آن علاقه مند شود!

ص: ۲۵

۱-۱) "اصول کافی" جلد دوم "باب المراء و الخصومه" حدیث ۱.

سر اینکه قرآن مجید بسیاری از حقایق مهم را از توحید و نفی شرک گرفته تا مسائل دیگر در لباس استفهام در می آورد و مثلا بعد از ذکر دلایل توحید می گوید: **أَلِلَّهِ مَعَ اللَّهِ** "آیا معبودی با خدا همراه است؟" (نمل-۶۰) شاید همین امر باشد.

۲- از هر چیزی که حس لجاجت طرف مقابل را برمی انگیزد باید خودداری نمود قرآن مجید می گوید: **وَلَا تَسْتَبُؤُوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ**: "معبودهایی را که غیر از خدا می خوانند ناسزا و دشنام نگوئید" (انعام-۱۰۸) مبادا آنها روی دنده لجاجت بیفتند و به خداوند بزرگ اهانت کنند.

۳- در بحثها باید در مقابل هر کس و هر گروه نهایت انصاف را رعایت کرد تا طرف حس کند گوینده به راستی در صدد روشن کردن واقعیات است، فی المثل هنگامی که قرآن سخن از زیانهای شراب و قمار می گوید منافع جزئی مادی و اقتصادی آن را که برای گروهی حاصل می شود نادیده نمی گیرد، می فرماید: **قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنْفَعٌ لِلنَّاسِ وَإِنَّهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا**: "بگو در شراب و قمار گناه عظیمی است و منافع جزئی برای مردم، اما گناه آنها از سودشان بیشتر است".

این طرز سخن مسلما در شنونده تاثیر عمیقتری می بخشد.

۴- باید در برابر بدیها و کینه توزیهای مقابله به مثل نکند، بلکه طریق محبت و رافت و گذشت را پیش گیرد که این "مقابله به ضد" در این گونه موارد تاثیر فوق العاده ای در نرم کردن قلب دشمنان لجوج دارد، چنان که قرآن مجید می گوید: **ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَمَاذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ**: "با روشی که نیکوتر است بدیها را دفع کن، در این حال کسی که میان تو و او دشمنی است آن چنان نرم می شود که گویی دوست گرم و صمیمی است!" (فصلت-۳۴).

خلاصه هر گاه گفتگوهای پیامبران را با دشمنان جبار و سرسخت که در قرآن منعکس است، و گفتگوهای پیامبر ص و ائمه معصومین ع را در برخورد با دشمنان به هنگام بحثهای عقیدتی دقیقاً بررسی کنیم، درسهای آموزنده در این زمینه می یابیم که بیانگر دقیقترین مسائل روانی است که راه نفوذ در دیگران را صاف و هموار می سازد.

مخصوصاً مرحوم علامه مجلسی حدیث مفصلی از پیغمبر گرامی اسلام ص در این زمینه نقل می کند که ضمن آن مناظره طولانی پیامبر ص با پنج گروه یهود و نصارا و دهریین و ثنویین (دوگانه پرستان) و مشرکان عرب مطرح شده که با لحنی جذاب و گیرا آنها را به قبول و تسلیم وا می دارد، مناظره آموزنده ای که می تواند الگویی برای مناظرات ما بوده باشد (۱).

ص: ۲۷

(۱- ۱) "بحار الانوار" جلد ۹ صفحه ۲۵۷ به بعد.

اشاره

الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ (۷) رَبَّنَا وَأَدْخِلْهُمْ جَنَّاتِ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدْتَهُمْ وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۸) وَقِهِمُ السَّيِّئَاتِ وَمَنْ تَقِ السَّيِّئَاتِ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمْتَهُ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (۹)

ترجمه:

۷- فرشتگانی که حاملان عرشند و آنها که گرداگرد آن (طواف می کنند) تسبیح و حمد خدا می گویند و به او ایمان دارند و برای مؤمنان استغفار می نمایند.

۸- (عرضه می دارند) پروردگارا! آنها را در باغهای جاویدان بهشت که به آنها وعده فرموده ای وارد کن، همچنین صالحان از پدران و همسران و فرزندان آنها را که تو توانا و حکیمی.

۹- و آنها را از بدیها نگاهدار، و هر کس را در آن روز از بدیها نگاهداری مشمول رحمت ساخته ای و این است رستگاری بزرگ.

تفسیر:

اشاره

حاملان عرش الهی پیوسته به اهل ایمان دعا می کنند

لحن آیات پیشین نشان می داد که این آیات هنگامی نازل شده که مسلمانان در اقلیت و محرومیت بودند، و دشمنان در اوج قدرت و دارای سلطه و امکانات فراوان.

و به دنبال آن آیات مورد بحث در حقیقت برای این نازل شده که به مؤمنان راستین بشارت دهد که شما هرگز تنها نیستید، هرگز احساس غربت نکنید، حاملان عرش الهی و مقربترین و بزرگترین فرشتگان او با شما همصدا و دوستدار و طرفداران شما هستند، آنها پیوسته برای شما دعا می کنند و پیروزیتان را در این عالم و عالم دیگر از خدا می طلبند، و این بزرگترین وسیله دلگرمی است برای مؤمنان امروز و آن روز و فردا.

می فرماید: "فرشتگانی که حاملان عرشند و فرشتگانی که در گرداگرد عرش پروردگار قرار دارند تسبیح و حمد خدا می گویند، به او ایمان دارند و برای مؤمنان استغفار می کنند" (الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا).

گفتار آنها این است که می گویند: "پروردگارا رحمت و علم تو همه چیز را فرا گرفته (تو از گناهان بندگانت با خبری و نسبت به آنها رحیمی) خداوند! آنها را که توبه کرده اند و از راه تو می روند ببخش و بیامرز و آنها را از عذاب دوزخ نگاه دار (رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ).

این سخن از یک سو به مؤمنان می گوید تنها شما نیستید که عبادت خداوند

می کنید، و تسبیح و حمد او را می گوئید، قبل از شما مقرب ترین فرشتگان خداوند و حاملان و طواف کنندگان عرش خدا حمد و تسبیحش می گویند.

از سوی دیگر به کفار هشدار می دهد که ایمان آوردن یا نیاوردن شما مهم نیست، خدا نیازی به ایمان کسی ندارد آن قدر فرشتگان او حمد و تسبیحش می گویند که به تصور نمی گنجد، تازه به حمد و تسبیح آنها نیز احتیاجی ندارد.

و از سوی سوم به مؤمنان آگاهی می دهد که شما در این جهان تنها نیستید - هر چند در محیط زندگی خود در اقلیت باشید - نیرومندترین قدرتهای غیبی عالم و حاملان عرش پروردگار پشتیبان شما و دعاگوی شما هستند، پیوسته از خداوند بزرگ می خواهند شما را مشمول عفو و رحمت گسترده اش قرار دهد، از خطاهایتان در گذرد، و از عذاب دوزخ نگاهتان دارد.

باز در این آیه به موضوع "عرش" برخورد می کنیم که از حاملان و فرشتگانی که آن را احاطه کرده اند نیز سخن به میان آمده، گرچه در تفسیر سوره های مختلف تا کنون در این باره سخن گفته ایم (۱) ولی باز شرحی در این زمینه در نکات خواهیم داشت.

*** در آیه بعد در ادامه دعاهای حاملان عرش در باره مؤمنان می افزاید:

"پروردگارا! آنها را در باغهای جاویدان بهشت که به آنها وعده فرموده ای داخل کن" (رَبِّدَا[□] وَ ادْخُلْهُم[□] جَنَّاتِ عَدْنِ[□] الَّتِي وَعَدْتَهُمْ).

"و همچنین صالحان از پدران و همسران و فرزندان آنها را" (وَ مَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ[□] وَ ازْوَاجِهِمْ[□] وَ ذُرِّيَّتِهِمْ[□]) (۲).

ص: ۳۰

۱- ۱) از جمله در جلد ششم صفحه ۲۰۴ (ذیل آیه ۵۴ سوره اعراف) و جلد نهم صفحه ۲۵ (ذیل آیه ۷ سوره هود) و جلد دوم صفحه ۲۰۰ (ذیل آیه ۲۵۵ سوره بقره).

۲- ۲) جمله "و من صلح" معطوف است بر ضمیر در جمله "و ادخلهم".

"چرا که تو بر هر چیز توانایی و نسبت به همه چیز دانایی" (إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ).

این آیه که با "ربنا" شروع شده تقاضای ملتمسانه حاملان عرش و فرشتگان مقرب خدا است که برای جلب لطف او بار دیگر روی مقام ربوبیتش تکیه می کنند، و نه تنها نجات از دوزخ را برای مؤمنان خواهند داد، بلکه ورود در باغهای جاویدان بهشت را نیز برای آنها می خواهند، نه تنها برای خودشان بلکه برای پدران و همسران و فرزندانشان که در خط مکتب آنها بوده اند نیز تقاضا می کنند، و از صفات عزت و قدرت او یاری می طلبند.

و عده الهی که در این آیات به آن اشاره شده همان وعده ای است که بارها خداوند به وسیله پیامبران به مردم داده است.

تقسیم مؤمنان به دو گروه بیانگر این واقعیت است که گروهی در ردیف اول قرار دارند، و در پیروی او امر خداوند کاملاً کوشا هستند، اما گروه دیگری در این حد نیستند اما به خاطر پیروی نسبی از گروه اول و انتسابشان به آنها نیز مشمول دعای فرشتگانند. سپس آنها در چهارمین دعایشان در حق مؤمنان چنین می گویند: "آنها را از بدیها نگاهدار که هر کس را در آن روز از بدیها نگاهداری مشمول رحمت ساخته ای" (و فِيهِمُ السَّيِّئَاتِ وَمَنْ تَقِ السَّيِّئَاتِ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمْتَهُ).

و بالاخره دعای خود را با این جمله پر معنی پایان می دهند: "این است رستگاری بزرگ" (و ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ).

چه فوز و نجاتی از این برتر که گناهان انسان بخشوده شود، عذاب و بدیها از او دور گردد، مشمول رحمت الهی شود، و در بهشت جاویدانش قدم بگذارد و بستگان مورد علاقه اش نیز به او ملحق گردند.

۱-دعاهای چهار گانه حاملان عرش

در اینجا سؤالی پیش می آید که در میان این دعاهای چهار گانه چه تفاوتی است؟ آیا بعضی از آنها تکراری نیست؟ اما با کمی دقت روشن می شود که هر کدام ناظر به مطلب جداگانه ای است.

نخست آنها تقاضای غفران و شستشوی مؤمنان از آثار گناه می کنند، این امر علاوه بر اینکه مقدمه برای وصول به هر نعمت بزرگ است خود مطلوب بالذات است، چه موهبتی از این بالا-تر که انسان احساس کند پاک و پاکیزه شده، خدایش از او راضی است او نیز از خدایش راضی؟ آری قطع نظر از مساله بهشت و دوزخ این احساس برای بندگان خدا پرافتخارترین و باشکوهترین احساس است.

در مرحله دوم تقاضای دور داشتن آنها از عذاب جهنم می کنند که این خود مهمترین وسیله آرامش روان آنها است.

در مرحله سوم تقاضای بهشت می کنند نه تنها برای خودشان بلکه برای بستگانشان که وجود آنها در کنارشان مایه آرامش روح و نشاط قلب آنها است.

و از آنجا که غیر از دوزخ در صحنه قیامت ناراحتیهای دیگری نیز وجود دارد که مهم و قابل ملاحظه است مانند هول محشر، رسوایی در برابر خلاق، طول حساب، و امثال آن در دعای دیگرشان از خدا می خواهند که مؤمنان را از هر گونه بدی و مکروه در آن روز دور دارد تا با فراغت خاطر و احترام و تکریم وارد بهشت جاویدان شوند.

۲- آداب دعا کردن

در این آیات حاملان عرش الهی راه و رسم دعا را به مؤمنان می آموزند.

نخست تمسک به ذیل نام پروردگار (ربنا).

سپس او را به صفات جمال و جلالش ستودن و از مقام رحمت و علم بی پایانش مدد خواستن (وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةٌ وَعِلْمًا).

سرانجام وارد در دعا شدن، و مسائل را به ترتیب اهمیت خواستن و با شرائطی که زمینه استجاب را فراهم می سازد مقرون ساختن (فَاعْفُوْا لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبِعُوا سَبِيلَكُمْ).

سپس دعا را با ذکر اوصاف جمال و جلال او و توسل مجدد به ذیل رحمتش پایان دادن.

جالب توجه اینکه حاملان عرش در این دعا روی پنج وصف از مهمترین اوصاف الهی تکیه می کنند ربوبیت، رحمت، قدرت، علم و حکمت او.

۳- چرا دعاها با "ربنا" شروع می شود؟

مطالعه آیات قرآن مجید نشان می دهد که "اولیاء الله" اعم از پیامبران و فرشتگان و بندگان صالح به هنگام دعا سخن خود را با "ربنا" یا "ربی" شروع می کردند.

آدم می گوید: رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا: "پروردگارا! من و همسر بر خود ستم کردیم".

نوح عرض می کند: رَبِّ اغْفِرْ لِي وَ لِوَالِدَيَّ: "پروردگارا من و پدر و مادر را ببامرز".

ابراهیم می گوید: رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَ لِوَالِدَيَّ وَ لِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ:

"پروردگارا من و پدر و مادرم و همه مؤمنان را در روزی که حساب بر پا می شود ببخش."

یوسف ع می گوید: رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ: "پروردگارا بهره ای از حکومت به من رحمت فرموده ای."

و موسی ع می گوید: رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ فَلَنْ أَكُونَ ظَهيراً لِلْمُجْرِمِينَ:

"پروردگارا به خاطر نعمتی که به من داده ای پشتیبان مجرمان نخواهم بود."

سلیمان ع می گوید: هَبْ لِي مَلِكاً لَا يَتَّبِعِي لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي:

"خداوندا حکومتی به من ببخش که شایسته کسی بعد از من نباشد."

عیسی ع عرض می کند: رَبَّنَا أَنْزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ: "پروردگارا! بر ما مائده ای از آسمان فرو فرست" (مائده-۱۱۴).

و پیامبر بزرگ اسلام ص عرضه می دارد: رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ "پروردگارا من از وسوسه های شیاطین به تو پناه می برم" (مؤمنون-۹۷).

و مؤمنان طبق آیات آخر سوره آل عمران چندین بار این تعبیر را تکرار می کنند از جمله می گویند رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلاً: "پروردگارا این آسمانها و زمین پهناور را بیهوده نیافریده ای!" از این تعبیرات به خوبی استفاده می شود که بهترین دعا آن است که از مساله ربوبیت پروردگار آغاز شود، درست است که نام مبارک "الله" جامعترین نامهای خدا است ولی از آنجا که تقاضا از محضر پر لطف او تناسب با مساله ربوبیت دارد، ربوبیتی که از ناحیه خداوند از نخستین لحظات وجود انسان آغاز می شود و تا آخر عمر او و بعد از آن ادامه دارد، و انسان را غرق الطاف الهی می کند، خواندن خداوند به این نام در آغاز دعاها از هر نام دیگر مناسبتر و شایسته تر است (۱).

ص: ۳۴

(۱-۱) "تفسیر کبیر فخر رازی" ذیل آیات مورد بحث.

۴- عرش خدا چیست؟

بارها گفته ایم الفاظ ما که برای بیان مشخصات زندگی محدود و ناچیز ما وضع شده نمی تواند به درستی بیانگر عظمت خداوند و حتی عظمت مخلوقات بزرگ او باشد، به همین دلیل با استفاده از معانی کنایی این الفاظ شبحی از آن همه عظمت را ترسیم می کنیم.

و از جمله الفاظی که این سرنوشت را پیدا کرده است کلمه "عرش" است که در لغت به معنی "سقف" یا "تخت پایه بلند" در مقابل کرسی که به معنی تخت پایه کوتاه است آمده، سپس این کلمه در مورد تخت قدرت خداوند به عنوان عرش پروردگار به کار رفته است.

در اینکه منظور از عرش خدا چیست و این کلمه کنایه از چه معنایی می باشد؟ مفسران و محدثان و فلاسفه سخن بسیار گفته اند.

گاهی عرش را به معنی "علم بی پایان پروردگار" تفسیر کرده اند.

و گاه به معنی "مالکیت و حاکمیت خدا".

و گاه به معنی هر یک از صفات کمالیه و جلالیه او، چرا که هر یک از این اوصاف بیانگر عظمت مقام او می باشد، همانگونه که تخت سلاطین نشانه عظمت آنها است.

آری خداوند دارای عرش علم، و عرش قدرت، و عرش رحمانیت و عرش رحیمیت است.

طبق این تفسیرهای سه گانه مفهوم "عرش" بازگشت به صفات ذات پاک پروردگار می کند، نه یک وجود خارجی دیگر.

بعضی از روایاتی که از طرق اهل بیت ع رسیده نیز همین معنی را تایید می نماید، مانند حدیثی که "حفص بن غیاث" از امام صادق ع نقل می کند که

از امام ع در باره تفسیر " وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ " سؤال کردند، فرمود: "منظور علم او است" (۱).

و در حدیث دیگری از همان امام ع "عرش" را به معنی علمی که انبیا را بر آن واقف کرده، و "کرسی" را به معنی علمی که هیچکس را از آن آگاه نکرده است تفسیر فرموده (۲).

در حالی که بعضی دیگر از مفسران با الهام گرفتن از روایات دیگری "عرش" و "کرسی" را به دو موجود عظیم از مخلوقات پروردگار تفسیر کرده اند.

از جمله بعضی گفته اند: منظور از عرش مجموعه عالم هستی است.

و گاه گفته اند مجموعه این زمین و آسمان در درون کرسی قرار دارد، بلکه آسمان و زمین در برابر کرسی همچون حلقه انگشتری است در یک بیابان پهناور، و کرسی در برابر عرش نیز همچون حلقه انگشتری است در یک بیابان وسیع.

و گاه "عرش" را بر قلب انبیا و اوصیا و مؤمنان کامل اطلاق کرده اند، چنان که در حدیث آمده است: ان قلب المؤمن عرش الرحمن: "قلب مؤمن عرش بزرگ خدا است!" (۳) و نیز در حدیث قدسی نقل شده است:

لم یسعی سمائی ولا ارضی و وسعی قلب عبدی المؤمن: "آسمان و زمین من وسعت وجود مرا ندارد ولی قلب بنده مؤمن من جایگاه من است!" (۴).

اما برای درک حقیقت معنی عرش -البته تا آنجا که قدرت تشخیص انسان اجازه می دهد- بهترین راه این است که موارد استعمال آن را در قرآن مجید دقیقاً مورد بررسی قرار دهیم:

در آیات زیادی از قرآن این تعبیر به چشم می خورد:

ص: ۳۶

۱- ۱ و ۲) بحار الانوار جلد ۵۸ صفحه ۲۸ (حدیث ۴۶ و ۴۷).

۲- ۳ و ۴) بحار الانوار جلد ۵۸ صفحه ۳۹.

۳-

۴-

ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ "خداوند(بعد از پایان گرفتن خلقت جهان) بر عرش تسلط یافت" (۱).

و در بعضی از آیات پشت سر این تعبیر جمله "یدبر الامر" و یا تعبیراتی که حاکی از علم و تدبیر پروردگار است دیده می شود. در بعضی دیگر از آیات قرآن توصیفهایی برای عرش دیده می شود مانند توصیف به "عظیم" آنجا که می فرماید: وَ هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ (توبه-۱۲۹).

گاه سخن از حاملان عرش است مانند آیه مورد بحث.

و گاه سخن از ملائکه ای است که گرداگرد عرش را گرفته اند وَ تَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِّينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ (زمر-۷۵).

و گاه می گوید "عرش خدا روی آب قرار گرفته" وَ كَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ .

از مجموع این تعبیرات و تعبیرات دیگری که در روایات اسلامی وارد شده به خوبی می توان نتیجه گرفت که عرش بر معانی مختلفی اطلاق شده هر چند ریشه مشترکی دارد.

یکی از معانی عرش همان مقام "حکومت و مالکیت و تدبیر عالم هستی" است، چرا که حتی در اطلاقات معمولی کلمه عرش به عنوان کنایه از تسلط یک زمامدار بر امور کشور خویش به کار می رود، می گوئیم: "فلان ثل عرشه" کنایه از اینکه قدرتش فرو ریخت، و در فارسی نیز می گوئیم: "پایه های تخت او در هم شکست".

دیگر از معانی عرش "مجموعه عالم هستی" است، چرا که همگی نشانه عظمت او است و گاه "عرش" به معنی "عالم بالا" و "کرسی" به معنی عالم پائین به کار می رود.

و گاه "عرش" به معنی "عالم ما وراء طبیعت" و کرسی به معنی مجموع

ص: ۳۷

عالم ماده اعم از زمین و آسمان استعمال می شود چنان که در آیه الکرسی آمده است وسع کرسیه السماوات و الارض.

و از آنجا که مخلوقات و معلومات خداوند از ذات پاک او جدا نیستند گاهی عرش بر "علم خدا" اطلاق شده است.

و اگر به قلب پاک بندگان با ایمان "عرش الرحمن" گفته شده به خاطر این است که جایگاه معرفت ذات پاک او و نشانه ای از نشانه های عظمت و قدرت او است.

بنا بر این در هر مورد باید از قرائن فهمید که منظور از عرش کدامیک از معانی آن است، ولی در هر حال همگی در این امر مشترکند که عرش بیانگر بزرگی و عظمت خداوند است.

در آیه مورد بحث که سخن از حاملان عرش الهی می گوید ممکن است منظور از عرش همان حکومت خداوند و تدبیرش در عالم هستی باشد و حاملان عرش اجرا کنندگان حاکمیت و تدبیر او هستند.

و نیز ممکن است به معنی مجموعه عالم هستی و یا عالم ما وراء طبیعت باشد و حاملان آن فرشتگانی هستند که پایه های تدبیر این جهان به فرمان خدا بر دوش آنها است.

اشاره

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنَادُونَ لَمَقْتُ اللَّهِ أَكْبَرُ مِنْ مَقْتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ إِذْ تُدْعَوْنَ إِلَى الْإِيمَانِ فَتَكْفُرُونَ (۱۰) قَالُوا رَبَّنَا أَمَتْنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْنَا اثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ (۱۱) ذَلِكَ بِأَنَّهُ إِذَا دُعِيَ اللَّهُ وَخِيدَهُ كَفَرْتُمْ وَإِنْ يُشْرَكْ بِهِ تُؤْمِنُوا فَالْحُكْمُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ (۱۲)

ترجمه:

۱۰- کسانی را که کافر شدند روز قیامت صدا می زند که عداوت و خشم پروردگار نسبت به شما از عداوت و خشم خودتان نسبت به خودتان بیشتر است، چرا که دعوت به سوی ایمان می شدید ولی انکار می کردید.

۱۱- آنها می گویند: پروردگارا! ما را دو بار میراندی و دو بار زنده کردی، اکنون به گناهان خود معترفیم، آیا راهی برای خارج شدن (از دوزخ) وجود دارد؟! ۱۲- این بخاطر آن است که وقتی خداوند به یگانگی خوانده می شد انکار می کردید، و اگر کسانی برای او شریک قائل می شدند ایمان می آوردید، هم اکنون داوری مخصوص خداوند بلند مرتبه و بزرگ است (و شما را به حکمت خود کیفر می دهد).

تفسیر:

اشاره

ما به گناه خود معترفیم آیا راه جبرانی هست!؟

در آیات گذشته سخن از شمول "رحمت" الهی نسبت به مؤمنان بود، و در

آیات مورد بحث سخن از چگونگی "غضب" پروردگار بر افراد بی ایمان است، تا با قرینه مقابله هر دو بحث روشنتر گردد.

نخست می فرماید: "کسانی را که کافر شدند روز قیامت صدا می زنند که عداوت و خشم پروردگار نسبت به شما از عداوت و خشم شما به خودتان بیشتر است چرا که دعوت به سوی ایمان می شدید ولی راه کفر را پیش می گرفتید" (إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنَادُونَ لِمَنْتُ اللَّهُ أَكْبَرُ مِنْ مَقْتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ إِذْ تُدْعَوْنَ إِلَى الْإِيمَانِ فَتَكْفُرُونَ).

چه کسی آنها را چنین ندا می کند؟ ظاهر این است که فرشتگان عذاب برای ملامت و سرزنش و رسوا کردن آنها چنین ندایی سر می دهند، در حالی که فرشتگان رحمت همواره آماده اکرام و احترام مردم با ایمان و صالح می باشند.

این احتمال نیز داده شده است که این ندا از ناحیه بعضی از کفار نسبت به بعضی دیگر است، اما معنی اول مناسبتر به نظر می رسد، و به هر حال این ندایی است که در روز قیامت داده می شود و آیات بعد گواه روشنی بر این معنی است.

"مقت" در لغت به معنی بغض و عداوت شدید است، این آیه نشان می دهد که افراد بی ایمان هر چند نسبت به خود عداوت شدید پیدا می کنند خشم خداوند نسبت به آنها از آن هم شدیدتر است.

اما اینکه منظور از خشم و عداوت کفار نسبت به خودشان چیست؟ در اینجا دو تفسیر وجود دارد:

نخست اینکه آنها بزرگترین دشمنی را در حق خود در دنیا انجام داده اند، چرا که دست رد بر سینه منادیان توحید زدند، نه تنها از چراغهای هدایت الهی روی برتافتند بلکه آنها را در هم شکستند، آیا دشمنی با خویشتن از این شدیدتر می شود که انسان به خاطر پیروی هوای نفس و بهره گیری از متاع چند روزه

دنیا راه سعادت جاویدان را به روی خویش ببندد و درهای عذاب ابدی را بگشاید.

مطابق این تفسیر جمله " إِذْ تُدْعَوْنَ إِلَى الْإِيمَانِ فَتَكْفُرُونَ " (در آن زمان که به ایمان دعوت می شدید و شما کفر می ورزیدید) در واقع بیان کیفیت خشم و عداوت آنها با خودشان است.

تفسیر دیگر اینکه مراد دشمنی و خشم آنها بر خویشان در قیامت است، چرا که وقتی نتیجه کار خود را در آنجا مشاهده می کنند سخت پشیمان و ناراحت می شوند، ناله و نعره آنها بلند می شود، از شدت ناراحتی دو دست خود را گاز می گیرند: " وَ يَوْمَ يَعِضُ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ " (فرقان-۲۷).

آرزو می کنند ای کاش خاک بودند: " وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا " (نبا-۴۰).

و از شدت ناراحتی به خود می پیچد، و چون چشم بینا به مقتضای فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ (ق-۲۲) پیدا کرده اند، و همه حقایق و اسرار درون به مقتضای " يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ " (الطارق-۹) آشکار گردیده، و پرونده های اعمال به مقتضای " وَإِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ " (التکویر-۱۰) گشوده شده است، و به مقتضای " كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا " (اسراء-۱۴) از خودش برای حسابرسی خودش دعوت گردیده، سخت خود را محکوم می کنند و با تمام وجود از خود متنفر می شوند و می گریزند.

اینجاست که ندا داده می شود: "دشمنی و خشم خدا بر شما از این هم بیشتر است، چرا که داعیان حق و فرستادگان خدا شما را به ایمان دعوت کردند و شما راه کفر پیش گرفتید و به آن ادامه دادید".

مطابق این تفسیر جمله " إِذْ تُدْعَوْنَ إِلَى الْإِيمَانِ فَتَكْفُرُونَ " بیان دلیل

عظمت خشم خدا نسبت به آنان است (۱).

هر دو تفسیر مناسب است اما تفسیر اول از جهاتی مناسبتر به نظر می رسد.

*** به هر حال مجرمان با مشاهده اوضاع و احوال قیامت و آگاهی بر خشم خداوند نسبت به آنها از خواب غفلت طولانی خویش بیدار می شوند و در فکر چاره می افتند، و "می گویند: پروردگارا! ما را دو بار میراندی و دو بار زنده کردی و ما در این مرگ و حیاتها همه چیز را فهمیدیم، اکنون به گناهان خود اعتراف می کنیم، آیا راهی برای خارج شدن از دوزخ (و بازگشت به دنیا و جبران ما فات) وجود دارد؟! (قَالُوا رَبَّنَا أَمَتْنَا اثْنَتَيْنِ وَ أَحْيَيْنَا اثْنَتَيْنِ فَأَعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ).

آری در آنجا پرده های غرور و غفلت کنار می رود، و چشم حقیقت بین انسان باز می شود، لذا چاره ای جز اعتراف به گناه ندارد.

آنها در این جهان اصرار به انکار معاد داشتند، و پیامبران را در این زمینه به باد استهزاء می گرفتند، اما هنگامی که مرگ و حیات متوالی خود را می بینند جایی برای انکار باقی نمی ماند، تکیه کردن آنها روی تکرار مرگ و حیات شاید از این نظر است که می خواهند بگویند: ای خداوندی که مالک مرگ

ص: ۴۲

(۱- طبق تفسیر اول "اذ" ظرفیه "است و متعلق به "مقتکم انفسکم" می باشد. و طبق تفسیر دوم "تعلیلیه" است، و متعلق به مقت الله می باشد- قابل توجه اینکه در باره دو "مقت" که در آیه فوق است چهار احتمال وجود دارد که هر یک از مفسران یکی از آنها را برگزیده است: نخست اینکه ظرف هر دو قیامت بوده باشد، دیگر اینکه ظرف هر دو دنیا باشد سوم اینکه ظرف مقت اول دنیا و مقت دوم آخرت باشد، و چهارم عکس آن است، ولی از همه بهتر طبق تفسیر فوق این است که اولی مربوط به آخرت و دومی مربوط به دنیا و یا هر دو مربوط به آخرت باشد (دقت کنید).

و حیاتی، توانایی این را داری که بار دیگر ما را به دنیا بازگردانی تا در مقام جبران برآئیم.

دو مرگ و دو حیات

در اینکه منظور از "دو بار میراندن" و "دو بار زنده کردن" چیست؟ مفسران چندین تفسیر ذکر کرده اند که از میان همه آنها سه احتمال قابل ذکر است.

۱- منظور از دو بار میراندن، مرگ در پایان عمر و مرگ در پایان برزخ است، و منظور از دو مرتبه احیاء، احیای برزخی و احیای در قیامت است.

توضیح اینکه هنگامی که انسان می میرد نوع دیگری از حیات به عنوان حیات برزخی پیدا می کند، همان حیاتی که شهدا به مقتضای "بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ" (آل عمران-۱۶۹) دارند، همان حیاتی که پیامبر ص و امامان ع دارند، سلام ما را می شنوند و پاسخ می گویند، و نیز همان حیاتی که سرکشان و طاغیان هم چون آل فرعون دارند و صبح و شام به مقتضای "الْتَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا" (غافر-۴۶) مجازات می شوند.

از سوی دیگر می دانیم در پایان این جهان در نخستین نفخه صور نه تنها انسانها که همه فرشتگان و ارواح مردگان که در قالبهای مثالی هستند به مقتضای فَصَّعَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ: (زمر-۶۸) می میرند، و کسی جز ذات پاک خداوند باقی نمی ماند (البته مرگ و حیات فرشتگان و ارواح همانند مرگ و حیات ما انسانها نیست همانطور که شرح آن را در ذیل آیه ۸۶ سوره زمر دادیم).

به این ترتیب ما یک حیات جسمانی داریم و یک حیات برزخی، در پایان

عمر از حیات جسمانی می میریم، و در پایان این جهان از حیات برزخی و نیز دارای دو حیات به دنبال این دو مرگ هستیم: حیات برزخی، و حیات روز قیامت.

در اینجا این سؤال پیش می آید که ما غیر از این دو حیات حیات سومی هم در این دنیا داریم و مرگی هم قبل از ورود در این دنیا داشتیم چرا که قبلاً موجود مرده ای بودیم، به این ترتیب سه حیات و مرگ می شود.

پاسخ این سؤال با دقت در خود آیه روشن می شود، زیرا مرگ قبل از حیات دنیا (در آن حال که خاک بودیم) "موت" است نه "اماته" یعنی "میراندن" و اما حیات در این دنیا گرچه مصداق احیاء است ولی قرآن در آیه فوق به این جهت به آن اشاره نکرده است که این احیاء چندان مایه عبرت برای کافران نبوده، آنچه که باعث بیداری و اعتراف آنها به گناه شده نخست حیات برزخی است و سپس حیات در رستاخیز (دقت کنید).

۲- منظور از دو حیات زنده شدن در قبر برای پاره ای از سؤالات است، و زنده شدن در قیامت، و منظور از دو مرگ مرگ در پایان عمر و مرگ در قبر می باشد.

لذا جمعی از مفسران این آیه را دلیل بر حیات موقت در قبر دانسته اند.

در اینکه حیات در قبر چگونه است؟ آیا جسمانی است، یا برزخی، یا نیمه جسمانی؟ بحثهایی است که اینجا جای آن نیست.

۳- منظور از مرگ نخستین، مرگ قبل از وجود انسان در دنیا است، چرا که قبلاً خاک بود، بنا بر این زندگی اول نیز زندگی این دنیا می شود، و مرگ دوم در پایان این جهان است، و حیات دوم در رستاخیز.

کسانی که این تفسیر را برگزیده اند به آیه ۲۸ سوره بقره نیز استدلال کرده اند که می گوید: كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَ كُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ: "چگونه به خدا کافر می شوید در حالی که شما

مرده بودید او شما را زنده کرد، سپس می میراند، بار دیگر زنده می کند، سپس به سوی او باز می گردید".

ولی آیه مورد بحث سخن از دو "اماته" "میراندن" می گوید در حالی که در آیه سوره بقره یک "موت" است و یک "اماته" (۱).

از میان این تفسیرها تفسیر اول مناسبتر به نظر می رسد.

این نکته نیز قابل توجه است که بعضی از طرفداران تناسخ خواسته اند از این آیه برای زندگی و مرگ تکراری انسانها و بازگشت ارواح به بدنهای جدید در این دنیا استدلال کنند، در حالی که آیه فوق یکی از دلایل زنده نفی تناسخ است، زیرا مرگ و حیات را منحصر در دو قسمت می کند، ولی طرفداران عقیده تناسخ خبر از مرگ و حیاتهای متعدد و متوالی می دهند و معتقدند روح یک انسان ممکن است چند بار در کالبدهای جدید و نطفه های تازه حلول کند و به این دنیا باز گردد.

*** به هر حال ناگفته پیداست که پاسخ این تقاضای کافران که از دوزخ بیرون آیند و به دنیا برگردند تا به گمان خود گذشته تاریک را جبران نمایند منفی است و منفی بودن آن به قدری روشن است که حتی در آیات مورد بحث سخنی از آن به میان نیامده، تنها در آیه بعد مطلبی ذکر می کند که به منزله دلیل آن است، می فرماید: "این به خاطر آن است که وقتی خداوند به یگانگی خوانده می شد راه انکار پیش می گرفتید و کفر می ورزیدید، ولی هر گاه کسانی به او شرک می آوردند در برابر آنها تسلیم بودید و ایمان می آوردید"

ص: ۴۵

۱-۱) بعضی از مفسران این احتمال را نیز داده اند که آیه فوق ناظر به "رجعت" باشد، اما با توجه به عمومیت آیه فوق در باره همه کافران و عدم ثبوت عمومیت رجعت نسبت به همه آنها این تفسیر قابل گفتگو است.

(ذَلِكُمْ بِأَنَّهُ إِذَا دُعِيَ اللَّهُ وَحْدَهُ كَفَرْتُمْ وَإِنْ يُشْرَكْ بِهِ تُؤْمِنُوا).

آری هر جا سخن از توحید و پاکی و تقوا و فرمان حق بود چهره در هم می کشیدید، و هر جا از کفر و نفاق و شرک و آلودگی سخن به میان می آمد خوشحال و شادان می شدید، و به همین دلیل سرنوشتی غیر از این ندارید.

در اینجا این سؤال پیش می آید که این پاسخ چگونه با درخواست بازگشت به دنیا ارتباط پیدا می کند؟ ولی تعبیرات آیه بیانگر این واقعیت است که این گونه اعمال آنها مقطعی و موقتی نبود بلکه دائما چنین بودند، لذا اگر باز گردند همین برنامه را ادامه خواهند داد و این ایمان و تسلیم در قیامت جنبه اضطراری دارد نه واقعی، بعلاوه اعتقاد و اعمال و نیت گذشته آنها ایجاب می کند به طور مخلد در دوزخ باشند، با این حال بازگشت به دنیا امکان پذیر نیست.

به هر حال این وضع مخصوص کسانی است که کفر و شرک و گناه در وجود آنها ریشه دوانده، همانها که به گفته قرآن از شنیدن نام خدای یگانه مشمئز می شدند، و از شنیدن نام بتها شادمان، "وَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَ إِذَا ذُكِرَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ (زمر- آیه ۴۵).

این اختصاص به عصر پیامبر ص ندارد در زمان ما نیز کوردلانی هستند که از ایمان و توحید و تقوا گریزانند و هر جا بوی کفر و نفاق و فساد به مشام برسد به آنجا رو می آورند.

لذا در بعضی از روایات اهل بیت ع این آیه به مساله "ولایت" تفسیر شده که بعضی از شنیدن آن ناراحت می شوند، و از شنیدن نام مخالفان آنها شاد(روشن است که این تفسیر از قبیل تطبیق کلی بر مصداق است نه انحصار تمام مفهوم آیه در این مصداق).

در پایان آیه برای آنکه این تاریک **دَلان** مشرک را برای همیشه مایوس کند می افزاید: "حاکمیت و داوری مخصوص خداوند بلند مقام و بزرگ است" (**فَالْحُكْمُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ**).

جز او قاضی و داد خواه و دادرسی در این محکمه نیست، و چون او علی و کبیر است نه مغلوب کسی می گردد، نه توصیه ای در او مؤثر می شود، و نمی توان از طریق فداء و غرامت و یاری این و آن بر حکم او غلبه کرد، حاکم مطلق او است، و همه سر بر فرمان اویند، و هیچ راه فراری در برابر حکمش وجود ندارد.

نکته:

دعای دور از حاجت!

این نخستین بار نیست که در آیات قرآن به تقاضای دوزخیان یا کفار مبنی بر بازگشت مجدد به این جهان بر خورد می کنیم که با پاسخ منفی روبرو می شوند، بارها در آیات قرآن مجید این موضوع مطرح شده است.

در سوره شوری آیه ۴۴ می خوانیم: **ظالمان بعد از مشاهده عذاب می گویند " هَلْ إِلَىٰ مَرَدٍّ مِنْ سَبِيلٍ "**: "آیا راهی به سوی بازگشت وجود دارد؟" و در سوره زمر آیه ۵۸ در باره انسانهای گنهکار و بی ایمان آمده است:

هنگامی که آنها عذاب الهی را می بینند می گویند: **اگر بار دیگر به دنیا باز گردیم از نیکوکاران خواهیم بود " أَوْ تَقُولَ حِينَ تَرَىٰ الْعَذَابَ لَوْ أَنَّ لِي كَرَّةً فَأَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ "**.

و در مؤمنون آیه ۱۰۷ از قول همین اشخاص آمده است: **رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْهَا فَإِنَّا عَمِدْنَا فَإِنَّا ظَالِمُونَ**: "پروردگارا ما را از دوزخ بیرون فرست، اگر بار دیگر بازگشت کردیم ما مسلماً ظالم و ستمگریم!"

ص: ۴۷

گروهی نیز به هنگامی که فرشتگان مرگ را می بینند چنین تقاضایی از خدا می کنند و می گویند: رَبِّ ارْجِعُونِ لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ :

"پروردگارا مرا باز گردانید، شاید در آنچه کوتاهی نمودم و ترک گفتم عمل صالحی انجام دهم" (مؤمنون ۹۹-۱۰۰).

اما در همه جا با "کلا" (چنین چیزی ممکن نیست) و یا تعبیرات مشابهی رو به رو می شوند.

و به این ترتیب قرآن می گوید: زندگی این جهان تجربه ای است که هرگز برای یک نفر تکرار نمی شود، پس این خیال خام را باید از سر بیرون کرد که اگر بعد از مرگ با واکنشی شدید رو به رو شدیم راه بازگشت و جبران باز است، نه هرگز چنین نیست.

دلیل آن روشن است، در قانون تکامل و روند آن، ارتجاع و بازگشت ممکن نیست، همانگونه که محال است از نظر این قانون نوزادی به شکم مادر باز گردد، خواه دوران تکاملی خود را در رحم مادر به پایان رسانده باشد و یا ناقص سقط گردد، بازگشت امکان پذیر نیست، مرگ نیز همچون تولد ثانوی است، و انتقال از چنین عالم دنیا به عالم دیگر، در آنجا نیز چنین بازگشتی محال است.

از این گذشته بیداریهای اضطراری هرگز دلیل بر بیداری واقعی نیست و به هنگام فرونشستن عوامل آن، فراموشکاری باز می گردد و همان اعمال تکرار می شود، چنان که در زندگی همین دنیا در مورد بسیاری از مردم این معنی را آزمایش کرده ایم که در تنگناهای زندگی دست به دامن لطف خدا می زنند از در توبه وارد می شوند اما همین که طوفان فرو نشست همه چیز به دست فراموشی سپرده می شود.

اشاره

هُوَ الَّذِي يُرِيكُم آيَاتِهِ وَيُنزِلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا وَمَا يَتَذَكَّرُ إِلَّا مَنْ يُنِيبُ (۱۳) فَادْعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ
(۱۴) رَفِيعَ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ لِيُنذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ (۱۵)

ترجمه:

۱۳- او کسی است که آیات خود را به شما نشان می دهد، و از آسمان برای شما روزی با ارزشی می فرستد، تنها کسانی متذکر این حقایق می شوند که به سوی خدا باز گردند.

۱۴- (تنها) خدا را بخوانید و دین خود را برای او خالص کنید، هر چند کافران ناخشنود باشند.

۱۵- او درجات بندگان صالح را بالا می برد، او صاحب عرش است، روح را به فرمانش بر هر کس از بندگانش که بخواهد القاء می کند، تا مردم را از روز ملاقات بیم دهد.

تفسیر:

تنها خدا را بخوانید هر چند کافران نپسندند

این آیات در حقیقت استدلالی است بر مسائلی که به صورت اندرز و نصیحت و تهدید و انذار در آیات پیشین گذشت، استدلالی است بر توحید و وحدانیت خداوند و ربوبیت او، و نفی شرک و بت پرستی.

نخست می گوید: "او کسی است که آیاتش را به شما نشان می دهد" (هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ آيَاتِهِ).

همان آیات و نشانه های آفاقی و انفسی که تمام عالم هستی را پر کرده است، و نقشهای عجیبی که بر در و دیوار وجود نمایان است نقشهایی که هر که فکرت نکند نقش بود بر دیوار! سپس به بیان یکی از این آیات پرداخته می افزاید: "او از آسمان برای شما روزی پر ارزشی می فرستد" (وَ يُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا).

دانه های حیاتبخش باران، نور آفتاب که زنده کننده تمام موجودات است، و هوایی که مایه حیات همه حیوانات و گیاهان می باشد همه از آسمان نازل می شود و می دانیم این سه امر مهمترین وسیله زندگی و حیات است و بقیه فرع بر آن می باشد.

بعضی از مفسران آسمان را به معنی "عالم غیب" و زمین را به معنی "عالم شهود" تفسیر کرده اند و نزول رزق الهی را از آسمان به زمین به معنی ظهور از عالم غیب به عالم شهود دانسته اند، اما علاوه بر اینکه این تفسیر مخالف ظاهر آیه است هیچ الزامی نیز بر آن وجود ندارد.

درست است که وحی و آیات فراوانی که غذای روح است از آسمان غیب و معنی نازل می شود، و باران و نور آفتاب که غذای جسم است از آسمان ظاهر است، و این هر دو با یکدیگر هماهنگ است، ولی نباید تصور کرد که تعبیر به آیات، در آیات مورد بحث اشاره به مفهومی اعم یا مخصوصا اشاره به آیات تشریحی است، چرا که تعبیر "یریکم آیاته": (آیاتش را به شما ارائه می دهد) مکرر در قرآن مجید بر آیات توحیدی عالم هستی اطلاق شده است، از جمله در اواخر همین سوره مؤمن بعد از ذکر نعمتهای خداوند از قبیل چهار پایان و کشتیها می فرماید: وَ يُرِيكُمْ آيَاتِهِ فَأَيَّ آيَاتِ اللَّهِ تُنْكِرُونَ: "او آیاتش را به شما نشان می دهد،

کدامیک از آیات الهی را انکار می کنید (مؤمن-۸۱) و همچنین آیات دیگر.

اصولا- تعبیر به "یریکم" (به شما ارائه می دهد) متناسب با آیات تکوینی است، اما در مورد آیات تشریحی معمولا تعبیرهای دیگری مانند "وحی فرستاد" و "به سراغ شما آمد" دیده می شود.

به هر حال اینکه بعضی از مفسران پیشین و بعضی از بزرگان مفسران معاصر آیات را در اینجا به معنی "آیات تشریحی" یا اعم از تشریحی و تکوینی گرفته اند دلیل ندارد.

این نکته نیز قابل توجه است که قرآن در اینجا از میان آیات عظیمی که در آسمان و زمین و وجود انسان قرار دارد تنها روی مساله رزق و روزی انسان انگشت گذارده، چرا که بیشترین مشغولیات فکری او را همین امر تشکیل می دهد، و گاه برای افزایش روزی و نجات از تنگناهای رزق دست به دامن بتها می زند، قرآن مجید می گوید: همه روزیها به دست خداوند است، و از بتها کاری ساخته نیست.

و در پایان آیه می افزاید: با وجود اینهمه آیات در پهنه جهان هستی چشمهای نابینا و قلبی که حجاب بر آنها افکنده شده چیزی نمی بینند "تنها کسانی متذکر می شوند که به سوی خدا باز گردند" و قلب و جان خود را از آلودگیها بشویند.

(وَمَا يَتَذَكَّرُ إِلَّا مَنْ يُنِيبُ).

*** در آیه بعد چنین نتیجه گیری می کند: "اکنون که چنین است خدا را بخوانید و دین خود را برای او خالص کنید" (فَادْعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ).

بر خیزید و با تیشه ایمان به جان بتهای مشرکان بیفتید، و همه را از صفحه فکر و فرهنگ و اجتماع خود محو کنید.

البته این کار شما کافران لجوج و متعصب را سخت ناراحت می کند ولی ترس

و هراسی به خود راه ندهید، آئین خود را خالص کنید "هر چند کافران ناخشنود باشند" (وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ).

در محیطی که اکثریت آن را بت پرستان گمراه تشکیل می دهند توحید در آغاز کار برای آنها چهره وحشتناکی دارد، همانگونه که طلوع آفتاب در میان جمع خفاشان، ولی اعتنا به این عکس العملهای جاهلانه و زودگذر نکنید، قاطعانه پیش بروید، و پرچم توحید و اخلاص را همه جا به اهتزاز در آورید.

*** آیه بعد خدا را با چند وصف مهم از اوصافش توصیف کرده می گوید:

"او رفیع الدرجات است" (رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ).

درجات بندگان صالح را بالا می برد، چنان که در آیه ۱۱ سوره مجادله نیز آمده است يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ: "خداوند درجات مؤمنان و عالمان را بالا می برد".

او حتی در میان پیامبران، آنها که از عهده امتحانات بیشتری بر آمدند و مقام اخلاص را به مرز بالاتری رساندند فضیلت و برتری داده است تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ (بقره-۲۳۵).

او انسانها را جانشینان و نمایندگان خود در زمین قرار داده، و بر طبق شایستگیها بعضی را بر بعضی برتری بخشیده است " وَهُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ الْأَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ " (انعام-۱۶۵).

اگر در آیه گذشته دعوت به اخلاص در دین شده در اینجا می گوید خداوند درجات شما را به میزان اخلاصتان بالا می برد، آری او "رفیع الدرجات" است.

اینها همه در صورتی است که "رفیع" را به معنی رافع و بالا- برنده تفسیر کنیم، ولی بعضی گفته اند "رفیع" در اینجا را به معنی "مرتفع" است، بنا بر این رفیع الدرجات اشاره به اوصاف بلند و عالی خدا است: او در علمش بلند مرتبه

است، و در قدرتش نیز بلند مرتبه، تمام اوصاف کمال و جمالش آن قدر مرتفع و بالا است که همای بلند پرواز عقل و دانش بشری هرگز به اوج آن نمی رسد.

و از آنجا که "رفیع" در لغت به هر دو معنی آمده است آیه فوق به هر یک از دو معنی ممکن است تفسیر شود، ولی از آنجا که تناسب بحث در آیات با مساله پاداش به اعطای درجات عالی به بندگان صالح است معنی اول مناسبتر به نظر می رسد هر چند به عقیده ما که استعمال لفظ را در بیش از یک معنی جایز می دانیم جمع میان هر دو تفسیر بی مانع است، مخصوصا در مورد آیات قرآن که الفاظ آن مفاهیم وسیع و گسترده ای دارد.

سپس می افزاید: "او صاحب عرش است" (ذُو الْعَرْشِ).

سرتاسر عالم هستی تحت قدرت و حکومت او است، و حکومتش بلامنازع است، و این خود دلیلی است بر اینکه تعیین درجات بندگان بر حسب شایستگیها به دست قدرت او است.

و چون در آیه قبل پیرامون "عرش" مشروحا سخن گفتیم، در اینجا نیازی به تکرار نمی بینیم.

در سومین توصیف می گوید: "او کسی است که روح را به فرمانش بر هر کسی از بندگانش بخواهد القا می کند" (يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَىٰ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ).

این روح همان قرآن و مقام نبوت و وحی است که مایه حیات دلها و همانند روح در پیکر انسانی است.

قدرت او از یک سو، و رفیع الدرجات بودنش از سوی دیگر، ایجاب می کند که برنامه تشریح و تکلیف را از طریق وحی اعلام دارد، و چه تعبیر جالبی از آن کرده است: تعبیر به روح، روحی که مایه حیات و حرکت و جنبش و جهاد و پیشرفت است.

گرچه مفسران در توضیح معنی "روح" در اینجا احتمالات مختلفی داده اند،

اما قرائن موجود در آیه، و همچنین آیه ۲ سوره نحل که می فرماید: **يُنزِلُ الْمَلَائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِ عَلِيٍّ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ أَنْ أَنْذِرُوا أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاتَّقُونِ**، و همچنین آیه ۵۲ شوری که پیامبر اسلام را مخاطب ساخته و نزول قرآن و ایمان و روح را بر او بیان می کند و **كَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ** همگی دلیل بر این است که روح در این گونه موارد به معنی وحی و قرآن و تکالیف الهی است.

تعبیر به "من امره" (به فرمان او) اشاره به این است که اگر فرشته وحی مامور ابلاغ این روح است او نیز از ناحیه خدا سخن می گوید نه از ناحیه خودش.

و تعبیر به "عَلِيٍّ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ" (بر هر کس از بندگانش بخواهد) نه به معنی این است که بی حساب موهبت وحی را به کسی می دهد، چرا که مشیت او عین حکمت او است، هر کس را شایسته این مقام ببیند مشمول این فرمان می سازد، همانگونه که در آیه ۱۲۴ سوره انعام می خوانیم: **اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ**: "خداوند آگاهتر است که رسالت خود را در کجا قرار دهد".

و اگر می بینیم در بعضی از روایات که از طرق اهل بیت ع رسیده، "روح" در آیه فوق به "روح القدس" تفسیر شده و ویژه پیامبر و امامان معصوم معرفی گردیده منافات با آنچه گفتیم ندارد، چرا که "روح القدس" همان روح مقدس و مقام معنوی والایی است که به صورت کامل در پیامبران و امامان معصوم قرار دارد و بسیار می شود که پرتوی از آن در وجود افراد دیگر تجلی می کند، و "فیض روح القدس" هر گاه به آنها کمک نماید، کلمات فوق العاده و یا کارهای مهم الهی انجام می دهند [\(۱\)](#).

جالب اینکه در آیات پیشین سخن از نزول باران و ارزاق جسمانی در میان .

ص: ۵۴

۱-۱) برای توضیح بیشتر به جلد اول ذیل آیه ۸۷ سوره بقره مراجعه فرمائید

بود و در اینجا سخن از نزول وحی و رزق روحانی است.

اکنون بینیم هدف از القای روح القدس بر پیامبران چیست؟ و آنها این راه پر نشیب و فراز و طولانی و پرمشقت را برای چه هدفی تعقیب می کنند؟ در آخرین جمله آیه فوق به این سؤال پاسخ داده شده می گوید: "هدف این است که مردم را از روز ملاقات انذار کنند" (لِيُنذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ).

روزی که بندگان با پروردگارشان از طریق شهود باطنی ملاقات می کنند.

روزی که گذشتگان و آیندگان همه با هم تلاقی دارند.

روز ملاقات پیشوایان حق و باطل با پیروانشان.

روز لقای مستضعفین و مستکبرین.

روز ملاقات ظالم و مظلوم.

روز دیدار انسانها و فرشتگان.

و بالاخره روز تلاقی انسان با اعمال و گفتار و کردارش و با دادگاه عدل خداوند.

آری هدف از همه کتب آسمانی و برنامه های الهی این است که بندگان را از "روز تلاقی بزرگ" بیم دهند، و چه اسم عجیبی برای قیامت در این آیه انتخاب شده است "یوم التلاق".

اشاره

يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ لَا يَخْفَىٰ عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ (۱۶) الْيَوْمَ تُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ (۱۷)

ترجمه:

۱۶- روز تلاقی روزی است که همه آنها آشکار می شوند و چیزی از آنها بر خدا مخفی نخواهد ماند، حکومت امروز برای کیست؟! برای خداوند یکتای قهار است.

۱۷- امروز هر کس در برابر کاری که انجام داده جزا داده می شود، هیچ ظلمی امروز وجود ندارد، خداوند سریع الحساب است.

تفسیر:

روز تلاقی!

این آیات و چند آیه بعد از آن توضیح و تفسیری است برای "یوم التلاق" که از نامهای قیامت است، و در آخرین آیات گذشته به آن اشاره شد.

در این دو آیه چند قسمت از ویژگیهای قیامت بیان شده که هر کدام از دیگری تکان دهنده تر است.

نخست می فرماید "روز تلاقی روزی است که همه بارز و ظاهر می شوند" (يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ).

روزی است که تمام پرده ها و حجابها کنار می رود.

از یک سو موانع مادی همچون کوه ها برچیده می شود، و به گفته قرآن زمین به صورت قَاعاً صَفْصِیْماً (همواره و بدون پستی و بلندی) در می آید (طه-۱۰۶).

از سوی دیگر همه انسانها از درون قبرها سر برمی دارند و خارج می شوند.

از سوی سوم اسرار درون همگان آشکار می گردد: یَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ (طارق-۹).

و زمین آنچه را در درون دارد بیرون می فرستد: وَ أَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا (زلزال-۲).

از سوی چهارم نامه های اعمال گشوده می شود و محتوای آن آشکار می گردد:

(وَ إِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ (تکویر-۱۰)).

از سوی پنجم اعمالی که انسان از پیش فرستاده در برابر او مجسم می شود: یَوْمَ يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ (نبا-۴۰).

و از سوی ششم مسائلی را که انسان اصرار در اخفای آنها داشت ظاهر می گردد: بَلْ يَدْعَاهُمْ مَا كَانُوا يُخْفُونَ مِنْ قَبْلُ (انعام-۲۸).

از سوی هفتم اعضای پیکر انسان و حتی زمینی که روی آن اعمالی انجام داده به افشاگری برمی خیزند و حقایق را بازگو می کنند: یَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا (زلزال-۴).

خلاصه انسانها با تمام وجود و تمام هستی و هویت خویش در آن صحنه عظیم ظاهر می شوند، و هیچ چیزی مکتوم نمی ماند: وَ بَرَزُوا لِلَّهِ جَمِيعاً (ابراهیم-۲۱).

چه صحنه عجیب و وحشتناکی است؟! برای اینکه بدانیم در آنجا چه غوغایی بر پا می شود کافی است فکر کنیم که یک لحظه در این دنیا چنین صحنه ای بر پا شود و درون و برون و خلوت و جلوت همه انسانها یکی گردد، چه ولوله ای در میان خلق ایجاد خواهد شد؟ و چگونه رشته های پیوند مردم از هم گسسته می شود؟!

آری طبیعت آن جهان همین است و باید آن چنان بود که انسان از ظاهر شدن پنهانیها وحشتی نداشته باشد، اعمال و رفتارش را آن چنان انجام دهد که هم امروز اگر در ملاء عام نمایان گردد از آن نگران نباشد.

در دومین توصیف از آن روز می افزاید: "چیزی از مردم بر خدا مخفی نخواهد بود" (لَا يَخْفَى عَلَيَّ اللَّهُ مِنْهُمْ شَيْءٌ).

در این جهان و امروز نیز چیزی بر خداوند عالم و قادر مخفی نیست، و اصولاً کسی که وجودش بی پایان است و هیچگونه محدودیتی در ذات پاکش راه ندارد آشکار و مخفی و غیب و شهود برای او یکسان است.

پس چرا قرآن جمله فوق را به عنوان توضیح و تفسیری برای جمله "يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ" ذکر می کند؟ دلیل آن روشن است زیرا ظهور اشیاء در آن روز از تاکید بیشتری برخوردار است، جایی که دیگران نیز از اسرار هم آگاه شوند در مورد خداوند مساله نیاز به بحث و گفتگو ندارد.

سومین ویژگی آن روز حاکمیت مطلقه پروردگار است، چنان که در دنباله همین آیه می فرماید: "در آن روز گفته می شود حکومت و ملک امروز برای کیست؟" (لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ).

و در پاسخ می گویند: "از آن خداوند واحد قهار است" (لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ).

این سؤال را چه کسی مطرح می کند؟ و آن جواب را چه کسانی می گویند؟ در آیه سخنی از آن به میان نیامده است.

بعضی گفته اند سؤال از ناحیه پروردگار مطرح می شود، و جواب را همه مؤمنان و کافران می گویند (۱).

ص: ۵۸

بعضی نیز گفته اند: سؤال و جواب هر دو از ناحیه خداست (۱).

و بعضی معتقدند منادی الهی این سؤال را آشکارا مطرح می کند و خود او نیز پاسخ می گوید.

ولی ظاهر این است که این سؤال و جواب از سوی فرد خاصی عنوان نمی شود سؤالی است که از سوی خالق و مخلوق، فرشته و انسان، مؤمن و کافر و از تمام ذرات وجود و در و دیوار عالم هستی بدون استثنا مطرح است، و همگی نیز با زبان حال به آن پاسخ می گویند، یعنی به هر جا بنگری آثار حاکمیت او نمایان است و بر هر چه نگاه کنی نشانه های قاهریت او در آن ظاهر است.

به زمزمه هر ذره ای گوش فرا دهی "لِمَنِ الْمُلْكُ" می گوید، و در پاسخ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ از آن می شنوی.

نمونه بسیار کوچک آن را در همین دنیا می بینیم که گاه به هنگام ورود در یک خانه یا یک شهر و یک کشور ظهور و حضور و قدرت فرد معینی را در همه جا احساس می کنیم، گویی همه می گویند مالک و حاکم در اینجا فلان شخص است، در و دیوار نیز به این امر گواهی می دهد.

البته امروز نیز مالکیت خداوند در سراسر عالم حاکم است، اما در قیامت ظهور و بروز تازه ای پیدا می کند، در آنجا نه خبری از حکومت جباران است، و نه از نعره های مستانه طاغوتیان.

نه خبری از نیروهای اهریمنی به گوش می رسد، و نه از قدرت نمایی ظاهری شیطان و لشکریانش اثری به چشم می خورد.

*** ویژگی چهارم آن روز این است که روز پاداش و کیفر است، چنان که در آیه بعد می فرماید: "امروز هر کسی در برابر کاری که انجام داده جزا داده می شود" ..

ص: ۵۹

(الْيَوْمَ تُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ).

آری آن ظهور و بروز و آن احاطه علمی خداوند و حاکمیت و مالکیت و قهاریت او همه دلیلی است روشن بر این حقیقت بزرگ و امید بخش و بیم آفرین.

ویژگی پنجم همان است که در جمله بعد می افزاید: "امروز هیچ ظلم و ستمی بر هیچکس نخواهد بود" (لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ).

چگونه ممکن است ظلم و ستمی تحقق یابد در حالی که ظلم یا به خاطر جهل است که او بر همه چیز احاطه علمی دارد.

یا به خاطر عجز است که او قاهر و مالک و حاکم بر همه چیز است، پس چگونه ممکن است ظلم و ستمی در محضر الهی در آن روز انجام گیرد، به خصوص اینکه آن روز، روز داوری خدا است نه آزادی مردم برای آزمون.

ششمین و آخرین ویژگی سرعت محاسبه اعمال بندگان است، چنان که در پایان آیه می فرماید: "خداوند سریع الحساب است" (إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ).

سرعت حسابش در آنجا به قدری است که در حدیث آمده است:

ان الله تعالى يحاسب الخلائق كلهم في مقدار لمح البصر: "خداوند حساب همه بندگان را در یک چشم بر هم زدن می رسد" (۱).

اصولا با قبول تجسم اعمال و بقاء آثار خیر و شر، مساله حساب مساله ای حل شده است، آیا دستگاه هایی که در دنیا همراه کار کردن نمره می اندازد نیازی به زمان برای حسابرسی دارد؟ تکرار تعبیر "سريع الحساب" در آیات مختلف قرآن شاید به این منظور است که بعضی شیطان صفتان، افراد ساده لوح را وسوسه نکنند که مگر حسابرسی خلاق در برابر اعمالی که در طول هزاران سال انجام داده اند به این آسانی ممکن است؟ .

ص: ۶۰

از این گذشته این تعبیر هشدارى است به همه انسانها كه در آن روز مهلتى به مجرمان داده نمى شود، مانند مهلتى كه در اين دنيا به يك مجرم و قاتل براى رسيدگى چند ماه يا چند سال به پرونده اش مى دهند.

ص: ۶۱

اشاره

وَ أَنْذَرَهُمْ يَوْمَ الْآزِفَةِ إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاطْمِينٍ مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ (۱۸) يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ (۱۹) وَاللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَقْضُونَ بِشَيْءٍ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ (۲۰)

ترجمه:

۱۸- آنها را از روز نزدیک بترسان، روزی که از شدت وحشت دلها به گلوگاه می رسد، و تمامی وجود آنها مملو از اندوه می گردد، برای ستمکاران دوستی وجود ندارد و نه شفاعت کننده ای که شفاعتش پذیرفته شود.

۱۹- او چشمهایی را که به خیانت گردش می کند می داند، و از آنچه در سینه ها پنهان است با خبر است.

۲۰- خداوند به حق داوری می کند، و معبودهایی را که غیر از او می خوانند هیچگونه داوری ندارند، خداوند شنوا و بینا است.

تفسیر:

اشاره

روزی که جانها به لب می رسد!

این آیات هم چنان ادامه توصیف قیامت است و در حقیقت در این آیات هفت ویژگی دیگر از ویژگیهای قیامت و حوادث هول انگیز و دهشت زای آن که هر انسان مؤمنی را عمیقا در فکر فرو می برد بیان شده است:

نخست می گوید: "آنها را از روز نزدیک بترسان" (وَ أَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْآزِفَةِ).

"آزفه" در لغت به معنی "نزدیک" است، و چه نامگذاری عجیبی است که به جای "یوم القیامه" "یوم الازفه" بیان شده، تا بیخبران نگویند: هنوز تا قیامت زمان بسیار زیادی است، فکر خود را مشغول قیامت نکنید که وعده ای است نسیه! و اگر درست بنگریم مجموعه عمر دنیا در برابر عمر قیامت لحظه زود گذری بیش نیست، و چون هیچ تاریخی از سوی خداوند برای آن به کسی حتی به پیامبران اعلام نشده است باید همیشه آماده استقبال از آن بود.

دومین توصیف اینکه: "در آن روز از شدت هول و ترس دلها به گلوگاه می رسد" (إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ).

به هنگامی که انسان در تنگناهای سخت قرار می گیرد احساس می کند که گویی قلبش دارد از جا کنده می شود، گویی می خواهد از حنجره اش بیرون پرد، عرب از این حالت تعبیر به "بلغت القلوب الحناجر" می کند، و شاید معادل آن در فارسی این باشد که می گوئیم "جانش به لب رسید"، و گرنه روشن است که قلب به معنی مرکز پخش خون هرگز از جای خود حرکت نمی کند و به گلوگاه نمی رسد.

و نیز ممکن است "قلب" کنایه از "جان" باشد، یعنی جانش به گلوگاه رسیده بود، گویی روح از بدنش تدریجا خارج شده، و تنها کمی از آن باقیمانده است.

به هر حال چنان هول و اضطرابی از حساب و کتاب دقیق الهی، و بیم از رسوایی در حضور جمیع خلایق، و گرفتاری در عذاب دردناکی که خلاصی از آن ممکن نیست، به انسان دست می دهد که با هیچ بیانی قابل شرح نیست.

در توصیف سوم می گوید: "وجود آنها مملو از غم و اندوه می شود اما توانایی اظهار آن را ندارند" (کاظمین).

"کاظم" از ماده "کظم" در اصل به معنی بستن دهان مشکی است که پر از آب باشد سپس در مورد کسانی که از خشم و غضب پر می شوند اما به دلایل مختلفی آن را اظهار نمی دارند اطلاق شده است.

اگر انسان گرفتار اندوه و غم جانکاهی شود اما بتواند فریاد کند ممکن است کمی آرام گیرد، اما افسوس که در آنجا حتی جای فریاد و نعره زدن نیست، آنجا صحنه بروز همه اسرار نهران و پیشگاه داوری حق و محضر عدل پروردگار، و حضور جمع خلائق است، فریاد چه سودی دارد؟! چهارمین توصیف اینک: "برای ستمکاران دوستی وجود ندارد" (مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ).

آن گروه از دغل دوستان که همچون مگسان گرد شیرینی به هنگام قدرت اطراف آنها را گرفته بودند، و با تملق و چاپلوسی خود را یارانی وفادار و جان نثار، و یا غلامانی خانه زاد، معرفی می کردند، همه گرفتار کار خویشند، و به دیگری نمی پردازند، آری در آن روز نه دوستی برای انسان وجود دارد و نه غمخواری برای درد دل کردن.

در پنجمین توصیف می فرماید: "و نه شفاعت کننده ای که شفاعتش پذیرفته شود" (وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ).

چرا که شفاعت شافعان راستین مانند انبیا و اولیاء نیز به اذن پروردگار است، و به این ترتیب قلم بطلان بر پندار بت پرستان که بتها را شفعی خود در پیشگاه خدا می دانستند می کشد.

*** در ششمین مرحله یکی از اوصاف خدا را بیان می کند که در ضمن توصیفی

برای چگونگی قیامت است، می گوید: "خدا چشمهایی را که به خیانت گردش می کند می داند، و از آنچه در سینه ها پنهان است با خبر است" (يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ) (۱).

آری خدایی که از حرکات مخفیانه چشمها و اسرار درون سینه ها آگاه است در آن روز در باره خلائق دادرسی و قضاوت می کند، و با این علم و آگاهی دقیق او روز گنهکاران سیاه و تاریک است.

در حدیثی از امام صادق ع می خوانیم: هنگامی که از معنی این آیه از آن حضرت سؤال کردند، فرمود:

الم تر الى الرجل ينظر الى الشيء و كانه لا ينظر اليه، فذلك خائنه الاعين: "آیا ندیده ای گاه انسان به چیزی نگاه می کند اما چنین وانمود می کند که به آن نگاه نمی کند؟ این نگاههای خیانت آلود است!" (۲).

آری این نگاهها خواه به نوامیس مردم باشد و یا امور دیگری که نگاه کردن به آن ممنوع است بر خداوندی که ذره ای از آنچه در آسمانها و زمین است از علم او مخفی نیست پنهان نمی ماند، "لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَ لَا فِي الْأَرْضِ" (سبا-۳).

در حدیث دیگری آمده است: یکی از یاران پیامبر در کنار یکی از مخالفان سرسخت اسلام در محضر پیامبر ص نشسته بود، بعد از آنکه آن مرد مخالف از محضر پیامبر ص امان گرفت و بیرون رفت عرض کرد: چرا اشاره ای نفرمودید . .

ص: ۶۵

۱-۱) در جمله "يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ" از نظر ترکیب نحوی دو احتمال وجود دارد: نخست اینکه "خائنه" معنی مصدری دارد و به معنی "خیانت" است، (مانند کاذبه و لاغیه که به معنی کذب و لغو است) این احتمال نیز داده شده است که از قبیل تقدیم صفت باشد و در اصل "الاعين الخائنه" بوده که به این ترتیب "اسم فاعل" می باشد

۲-۲) "تفسیر صافی" ذیل آیه مورد بحث

تا بر خیزیم و گردنش را بزیم پیش از آنکه از شما امان بگیرد؟! رسول خدا فرمود:

ان النبی لا تکون له خائنه الاعین: "پیامبران نگاه مخفیانه و خائنه ندارند!" (۱).

البته خیانت چشمها اشکال مختلفی دارد: گاه به صورت نگاههای دزدکی و استراق بصر نسبت به زنان بیگانه است، و گاه به صورت اشاراتی با چشم به منظور تحقیر یا عیبجویی از دیگران، و یا اشاراتی که مقدمه توطئه ها و نقشه های شیطانی است.

راستی اگر انسان به یک چنین حسابرسی دقیقی در قیامت مؤمن باشد که حتی نگاهها، و اندیشه ها، با انگیزه هایی که دارند همگی زیر سؤال می روند، و دقیقاً بررسی می شوند، حد اعلای تقوی در وجود او زنده خواهد شد، و چه اثری دارد این ایمان به معاد و مراقبت الهی و حسابرسی قیامت در تربیت نفوس انسانها؟! می گویند: یکی از علمای بزرگ پس از پایان تحصیلات خود در حوزه علمیه نجف هنگامی که می خواست به کشورش باز گردد ضمن خدا حافظی با استادش از او تقاضای پند و موعظه ای کرد، او گفت: بعد از تمام این زحمتهای آخرین اندرزم کلام خدا است، این آیه را هرگز فراموش مکن **أَلَمْ يَعْلَمْ بَأَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ**: "آیا انسان نمی دانست که خدا همه چیز را می بیند" (علق-۱۴).

آری از دیدگاه یک فرد مؤمن واقعی، تمام عالم محضر خدا است، و همه کارها در حضور او انجام می گیرد، همین شرم و حضور برای دوری از گناهان کافی است.

***.

ص: ۶۶

در هفتمین توصیف از قیامت که آن نیز به صورت توصیف خداوند مطرح شده می فرماید: "خداوند به حق داوری می کند" (وَ اللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ).

"و معبودهایی را که غیر از او می خوانند هیچگونه قضاوت و داوری ندارند" (وَ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَقْضُونَ بِشَيْءٍ).

آری آن روز مقام داوری مخصوص به خدا است، و او هم جز به حق داوری نمی کند، چرا که داوری به ظلم یا از جهل و عدم آگاهی ناشی می شود که او بر همه چیز حتی اسرار ضمائر احاطه دارد، و یا از عجز و نیاز است که همه اینها از ساحت مقدسش دور می شد.

ضمناً این جمله دلیلی است بر توحید معبود، زیرا کسی شایستگی عبودیت دارد که سرانجام داوری به دست او است، اما بتهایی که نه در این جهان خاصیتی دارند و نه در قیامت مرجع داوری هستند چگونه ممکن است شایسته عبودیت باشند؟ این نکته نیز قابل توجه است که داوری به حق از ناحیه خداوند معنی گسترده ای دارد که هم عالم تکوین را شامل می شود، و هم جهان تشریح را، همانگونه که تعبیر "قضا" در آیات قرآن نیز در هر دو مورد به کار رفته است، در یک جا می خوانیم: وَ قَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ: "پروردگارت حکم کرده که جز او را پرستش نکنید" (اسراء-۲۳) این قضاوت تشریحی او است.

و در جای دیگر می فرماید: "إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ":

"هنگامی که حکم در باره چیزی صادر کند به آن می گوید: موجود باش! بلافاصله موجود می شود" (آل عمران-۴۷).

سرانجام به عنوان تاکید بر آنچه در این آیات گذشت سخن را با این جمله پایان می دهد: "خداوند شنوا و بینا است" (إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ).

بلکه بینایی و شنوایی به معنی واقعی کلمه، یعنی حضور همه مسموعات و مبصرات و تمام شنیدنیها و دیدنیها نزد او منحصر به ذات پاک خدا است، و این تأکیدی است بر علم و آگاهی او بر همه چیز، و داوری او به حق چرا که تا کسی سمیع و بصیر مطلق نباشد داور حق نخواهد بود.

ص: ۶۸

اشاره

أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ كَانُوا مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا هُمْ أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ آثَارًا فِي الْأَرْضِ فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ وَمَا كَانَ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَاقٍ (۲۱) ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانَتْ تَأْتِيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَاخْتَفَرُوا فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ إِنَّهُ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ (۲۲)

ترجمه:

۲۱- آیا آنها روی زمین سیر نکردند تا ببینند عاقبت کسانی که پیش از آنان بودند چگونه بود؟ آنها از نظر قدرت و ایجاد آثار مهمی در زمین از اینها برتر بودند، ولی خداوند آنها را به گناهانشان گرفت، و در برابر عذاب او مدافعی نداشتند.

۲۲- این بخاطر آن بود که فرستادگان آنان پیوسته با دلایل روشن به سراغشان می آمدند ولی آنها همه را انکار می کردند، لذا خداوند آنها را گرفت (و کیفر داد) که او قوی و شدید العقاب است.

تفسیر:

عاقبت دردناک پیشینیان ستمگر را بنگرید!

از آنجا که روش قرآن در بسیاری از آیات این است که بعد از ذکر

کلیات در مورد مسائل حساس و اصولی آن را با مسائل جزئی و محسوس می آمیزد، و دست انسانها را گرفته و برای پی جویی این مسائل به تماشای حوادث گذشته و حال می برد، آیات مورد بحث نیز بعد از گفتگوهای گذشته پیرامون مبدا و معاد و حسابرسی دقیق اعمال و عواقب شوم طغیان و گناه، مردم را به مطالعه حالات پیشینیان و از جمله وضع فرعون و فرعونیان دعوت می کند.

نخست می فرماید: "آیا آنها روی زمین سیر نکردند تا ببینند عاقبت کسانی که پیش از آنان بودند چگونه بود؟! (أَوْ لَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ كَانُوا مِنْ قَبْلِهِمْ)".

این تاریخ مدون نیست که در اصالت و صحت آن تردید شود، این تاریخ زنده ای است که با زبان بی زبانی فریاد می کشد، ویرانه های قصرهای تبهکاران، شهرهای بلا دیده سرکشان، استخوانهای پوسیده خفتگان در دل خاک، و کاخهای مدفون شده در زمین، جمله های کوبنده ای هستند که تاریخ واقعی را بی کم و کاست شرح می دهند! سپس می افزاید: "آنها کسانی بودند که در قوت و قدرت و به وجود آوردن آثار مهمی در زمین از اینها نیرومندتر بودند" (كَانُوا هُمْ أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ آثَارًا فِي الْأَرْضِ)".

آن چنان حکومت قوی و لشکریان عظیم و تمدن مادی درخشان داشتند که زندگی مشرکان مکه در برابر آنها بازیچه ای بیش نیست! تعبیر به "أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً" هم قدرت سیاسی و نظامی آنها را بازگو می کند و هم قدرت اقتصادی و احیانا قدرت علمی را.

تعبیر به "آثَارًا فِي الْأَرْضِ" ممکن است اشاره به پیشرفت عظیم کشاورزی آنها باشد همانگونه که در آیه ۹ سوره روم آمده: أَوْ لَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ آثَارُوا الْأَرْضِ

وَعَمَرُوهُمَا أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهُمَا: "آیا در زمین سیر نکردند، تا ببینند عاقبت کسانی که قبل از آنها بودند چه شد؟ آنها بسیار نیرومندتر بودند، و زمین را (برای زراعت) دگرگون ساختند و بیش از آنچه اینها آباد کردند عمران نمودند".

و ممکن است اشاره به ساختمانها و بناهای محکمی باشد که بعضی از اقوام پیشین در دل کوه ها، و در میان دشتهای بنا می کردند، چنان که قرآن در باره قوم "عاد" می گوید: أَتَبْنُونَ بِكُلِّ رِيعٍ آيَةً تَعْبَثُونَ وَتَتَّخِذُونَ مَصَانِعَ لَعَلَّكُمْ تَخْلُدُونَ: "آیا شما بر هر مکان مرتفعی نشانه ای از روی هوی و هوس می سازید؟ و قصرها و قلعه های زیبا و محکم بنا می کنید؟ گویی در جهان جاویدان خواهید ماند؟! (شعراء-۱۲۸-۱۲۹)".

و در پایان آیه سرنوشت این اقوام سرکش را در یک جمله کوتاه چنین بازگو می کند: "خداوند آنها را به گناهانشان گرفت، و کسی نبود که از آنها در برابر خداوند دفاع کند و از عذاب الهی باز دارد": (فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ وَمَا كَانَ لَهُمُ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَاقٍ).

نه کثرت نفرات آنها مانع از عذاب الهی شد، و نه قدرت و شوکت و مال و ثروت بیحسابشان.

کرارا در آیات قرآن "اخذ" (گرفتن) به معنی مجازات کردن آمده است، این به خاطر آنست که برای انجام یک مجازات سنگین نخست طرف را بازداشت می کنند و سپس کیفر می دهند.

*** در آیه بعد آنچه را به طور اجمال قبلاً گفته است شرح می دهد و می فرماید:

"این مجازات دردناک الهی به خاطر این بود که فرستادگان آن پیوسته با دلائل روشن به سراغشان می آمدند و آنها همه را انکار می کردند" (ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانَتْ تَأْتِيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَكَفَرُوا).

چنان نبود که آنها غافل و بیخبر باشند، و یا کفر و گناهشان ناشی از عدم اتمام حجت گردد، نه رسولان آنها پی در پی می آمدند (چنان که از تعبیر "کانت تاتیههم" استفاده می شود) اما آنها هرگز در برابر او امر الهی تسلیم نشدند، چراغهای هدایت را می شکستند، و به رسولان دلسوز خود پشت می کردند و گاه آنها را می کشتند.

□
"اینجا بود که خداوند آنها را گرفت و کیفر داد" (فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ).

□
"زیرا او قوی و شدید العقاب است" (إِنَّهُ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ).

در جای رحمت "ارحم الراحمین" است، و در جای خشم و غضب "اشد المعاقبین".

ص: ۷۲

اشاره

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا وَ سُلْطَانٍ مُّبِينٍ (۲۳) إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ قَارُونَ فَقَالُوا سَاحِرٌ كَذَّابٌ (۲۴) فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْحَقِّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا اقْتُلُوا أَبْنَاءَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ وَ اسْتَحْيُوا نِسَاءَهُمْ وَ مَا كَيْدُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ (۲۵) وَ قَالَ فِرْعَوْنُ ذَرُونِي أَقْتُلْ مُوسَىٰ وَ لْيَدْعُ رَبَّهُ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُبَدِّلَ دِينَكُمْ أَوْ أَنْ يُظْهِرَ فِي الْأَرْضِ الْفُسَادَ (۲۶) وَ قَالَ مُوسَىٰ إِنِّي عُذْتُ بِرَبِّي وَ رَبِّكُمْ مِنْ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ لَا يُؤْمِنُ بِيَوْمِ الْحِسَابِ (۲۷)

ترجمه:

۲۳- ما موسی را با آیات خود و دلیل روشن فرستادیم.

۲۴- به سوی فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ قَارُونَ، ولی آنها گفتند او ساحر بسیار دروغگوی است.

۲۵- هنگامی که حق از سوی ما برای آنها آمد گفتند: پسران کسانی را که با موسی ایمان آورده اند به قتل برسانید، و زنانشان را (برای اسارت و خدمت) زنده بگذارید، اما نقشه کافران جزء در گمراهی نیست (و نقش بر آب می شود).

۲۶- فرعون گفت: بگذارید من موسی را بکشم و او پروردگارش را بخواند (تا نجاتش دهد)! من از این می ترسم که آئین شما را دگرگون سازد و یا در این زمین فساد بر پا کند!

۲۷- موسی گفت: من به پروردگارم و پروردگار شما پناه می برم و از هر متکبری که به روز حساب ایمان نمی آورد.

تفسیر:

بگذارید موسی را بکشم!!

به دنبال اشاره ای که در آیات قبل پیرامون سرنوشت دردناک اقوام پیشین آمده بود در این آیات به شرح یکی از این ماجراها پرداخته، و انگشت روی داستان موسی و فرعون و هامان و قارون می گذارد.

درست است که داستان موسی و فرعون در بسیاری از سوره های قرآن تکرار شده، ولی بررسی آن نشان می دهد که هرگز جنبه تکراری ندارد، بلکه در هر مورد از زاویه خاصی به آنها نگاه شده است، چنانچه در مورد بحث منظور بیش از همه پیش کشیدن ماجرای مؤمن آل فرعون است و بقیه بیان زمینه ای است برای این ماجرای مهم.

نخست می فرماید: "ما موسی را با آیات خود" و سلطان مبین" فرستادیم (وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا وَ سُلْطَانٍ مُّبِينٍ).

*** "به سوی فرعون و هامان و قارون، اما آنها گفتند: او ساحر بسیار دروغگویی است" (إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ قَارُونَ فَقَالُوا سَاحِرٌ كَذَّابٌ).

در اینکه میان "آیات" و "سلطان مبین" چه تفاوتی است؟ تفسیرهای مختلفی از سوی مفسران بیان شده است:

بعضی آیات را اشاره به دلایل روشن، و سلطان مبین را اشاره به معجزات می دانند.

در حالی که بعضی دیگر آیات را اشاره به آیات تورات و سلطان مبین را اشاره به معجزات شمرده اند.

بعضی نیز احتمال داده اند که "آیات" همه انواع معجزات موسی را شامل می شود، اما "سلطان مبین" معجزات برجسته او همچون معجزه عصا و ید بیضا است که موجب سلطه آشکار او بر فرعون شد.

بعضی دیگر "آیات" را به معنی معجزات و "سلطان مبین" را به معنی سلطه قاهره و نفوذ الهی موسی دانسته اند که مانع از قتل او و خاموش ساختن دعوتش گردید.

هیچیک از این تفسیرها مدرک روشنی ندارد، آنچه از آیات دیگر قرآن استفاده می شود این است که "سلطان مبین" معمولا به معنی دلیل روشن و محکمی است که باعث سلطه آشکار می گردد، چنان که در آیه ۲۱ سوره نمل در داستان سلیمان و هدهد می خوانیم: سلیمان می گوید: "هدهد را نمی بینم، او چرا غائب شده؟ من او را کیفر سختی خواهم داد، یا او را ذبح می کنم و یا "سُلْطَانٍ مُّبِينٍ" (دلیل روشن) برای غیبت خود بیاورد".

و در آیه ۱۵ سوره کهف می خوانیم "لَوْ لَا يَأْتُونَ عَلَيْهِمْ بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ" "چرا آنها برای معبودهای خود دلیل روشنی نمی آورند؟! "آیات" نیز کرارا در قرآن به معنی معجزات آمده است.

بنا بر این تعبیر به "آیات" اشاره به "معجزات موسی" و "سلطان مبین" به معنی منطق نیرومند و دلایل دندان شکنی است که موسی در برابر فرعونیان داشت.

به هر حال "موسی" هم مجهز به منطق عقل بود، و هم کارهای خارق العاده ای که نشانه ارتباط او با عالم ما وراء طبیعت بود انجام می داد، ولی موضعگیری سرکشان فرعونی در مقابل او چیزی جز این نبود که او را متهم به سحر و کذب می کردند.

اتهام سحر در برابر آیات و معجزات بود، و تکذیب در برابر استدلالات منطقی، و این خود شاهد دیگری است برای تفسیری که در مورد این دو تعبیر

برگزیدیم.

آری همیشه سردمداران کفر برای خنثی کردن دلایل صدق مردان حق بر چسبهای دروغین از این قبیل پیدا می کردند که امروز هم نمونه های فراوانی از آن با چشم خود می بینیم.

قابل توجه اینکه نام سه کس در این آیه آمده است که هر کدام مظهر و سمبل چیزی بودند:

"فرعون" سمبل طغیان و سرکشی و حاکمیت ظلم و جور.

"هامان" مظهر شیطنت و طرحهای شیطانی.

و "قارون" مظهر ثروتمند یاغی و استثمارگر که برای حفظ ثروت خویش از هیچ کاری ابا نداشت.

به این ترتیب موسی ع مامور بود به ظلم حاکمان بیدادگر، و شیطنت سیاستمداران خائن، و تعدی ثروتمندان مستکبر پایان دهد و جامعه ای بر اساس عدالت و داد از نظر سیاسی و فرهنگی و اقتصادی بسازد، اما آنها که منافع نامشروعشان در خطر بود سخت به مقاومت برخاستند.

*** آیه بعد بخشی از طرحهای شیطانی آنها را بازگو کرده، می گوید:

"هنگامی که حق از نزد ما به سراغ آنها آمد بجای اینکه آن را مغتنم بشمرند به مقابله برخاستند، و گفتند: پسران کسانی را که با موسی ایمان آورده اند به قتل برسانید، و زنانشان را (برای اسارت و خدمت) زنده بگذارید!" (فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْحَقِّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا اقْتُلُوا أَبْنَاءَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ وَ اسْتَحْيُوا نِسَاءَهُمْ).

این تعبیر نشان می دهد که مساله قتل فرزندان پسر و زنده نگهداشتن دختران تنها در دوران قبل از تولد موسی ع نبوده، بلکه بعد از قیام و نبوت او نیز

این کار تکرار شد، "آیه ۱۲۹ سوره اعراف" نیز شاهد این مدعا است که بنی اسرائیل به موسی ع گفتند: **أُوذِينَا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَأْتِيَنَا وَ مِنْ بَعْدِ مَا جِئْتَنَا**: "پیش از آنکه بیایی و بعد از آنکه آمدی در هر دو زمان ما را آزار کرده و می کنند".

این سخن را بنی اسرائیل بعد از مساله توطئه قتل فرزندان مؤمنان از سوی فرعونیان بیان کردند.

به هر حال این یک نقشه شوم و مستمر حکومت‌های شیطانی است که نیروهای فعال را به نابودی می کشانند و نیروهای غیر فعال را برای بهره‌کشی زنده نگه می دارند، و چه جای تعجب که این نقشه هم قبل از تولد موسی در میان بنی اسرائیل که به صورت بردگانی در دست فرعونیان بودند عملی شده باشد و چه بعد از قیام موسی ع این یک حرکت ضد انقلابی بود تا نیروهای بنی اسرائیل را شدیداً سرکوب کند و هرگز نتوانند قد علم نمایند.

اما قرآن در پایان آیه می افزاید "نقشه‌های کافران جز در ضلال و گمراهی نیست" - تیرهایی است که در تاریکی جهل و ضلال پرتاب می کنند و به سنگ می خورد (**وَمَا كَيْدُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ**).

و از آنجایی که هرگز باور ندارند فاجعه‌ها دامنگیرشان می شود، این مشیت الهی است که نیروهای حق سرانجام بر نیروی باطل غلبه کنند.

*** درگیری و نزاع میان موسی ع و پیروانش از یک سو، و فرعون و طرفدارانش از سوی دیگر بالا گرفت، و حوادث بسیاری در این میان واقع شد که قرآن در این مقطع از بحث از ذکر آنها صرف نظر می کند، و برای رسیدن به هدف خاصی که بعداً خواهیم دانست به سراغ این نکته می رود که وقتی کار بجای باریکی کشید فرعون برای جلوگیری از پیشرفت حرکت انقلابی موسی ع تصمیم بر قتل او گرفت، ولی گویا مشاوران و ملاء او مخالفت می کردند.

قرآن می گوید: "فرعون گفت: بگذارید من موسی را به قتل برسانم و او پروردگارش را بخواند تا نجاتش دهد!" (وَقَالَ فِرْعَوْنُ ذَرُونِي أَقْتُلْ مُوسَىٰ وَلْيَدْعُ رَبَّهُ).

از این تعبیر استفاده می شود که اکثریت مشاوران که مانع قتل موسی بودند یا لا اقل بعضی از آنان به این امر استدلال می کردند که با توجه به کارهای خارق العاده موسی ممکن است نفرینی کند و خدایش عذاب بر ما نازل کند، اما فرعون مغرور می گوید: من او را می کشم هر آنچه بادآباد! البته معلوم نیست انگیزه واقعی اطرافیان و مشاوران در این ممانعت چه بود؟ در اینجا احتمالات زیادی وجود دارد که ممکن است همه آنها با هم صحیح باشد.

نخست ترس از عذاب احتمالی پروردگار.

دوم ترس از اینکه موسی بعد از کشته شدن به عنوان یک شهید و قهرمان در هاله ی از قدس فرو رود و آئین او مؤمنان و هواخواهان بسیاری پیدا کند، مخصوصا اگر این ماجرا بعد از داستان مبارزه موسی با ساحران و غلبه عجیب و خارق العاده او بر آنان رخ داده باشد، و ظاهرا چنین است زیرا موسی در نخستین برخورد با فرعون دو معجزه بزرگ خود (معجزه عصا و ید بیضاء) را نشان داده بود، و همین امر سبب شد که فرعون او را ساحر بخواند، و دعوت برای مبارزه با جمع ساحران بنماید، و امیدوار بود از این طریق بتواند بر موسی غلبه کند لذا در انتظار روز موعود به سر می برد.

با این حال دلیلی ندارد که فرعون در این فاصله زمانی تصمیم قتل موسی را گرفته باشد، یا از تبدیل دین و آئین مردم مصر در وحشت فرو رود (۱).

ص: ۷۸

۱-۱) در تفسیر "المیزان" آمده است که آیه ۳۶ سوره شعراء "قَالُوا أَرْجِهْ وَأَخَاهُ" (او و برادرش را نگاه دار) دلیل بر این است که گروهی بودند که فرعون را از قتل موسی مانع می شدند-ولی بررسی آیات مربوط به داستان موسی نشان می دهد که در آن وقت تصمیم قتل او در کار نبود، تنها هدف این بود که به اصطلاح صدق و کذب آنها روشن گردد و تصمیم قتل بعد از ماجرای ساحران و نفوذ موسی در اعماق قلوب گروهی از مردم مصر بود که فرعون را در وحشت سختی فرو برد.

خلاصه اینکه آنها معتقد بودند موسی شخصا یک "حادثه" است، اما اگر در آن شرایط کشته شود تبدیل به یک "جریان" خواهد شد، جریانی بزرگ و پر شور که کنترل آن بسیار مشکل خواهد بود.

بعضی دیگر از اطرافیان فرعون که دل خوشی از او نداشتند مایل بودند موسی زنده بماند و فکر فرعون را به خود مشغول دارد، تا آنها آسوده خاطر زندگی کنند و دور از چشم فرعون به سوء استفاده مشغول باشند، چرا که این یک برنامه همیشگی است که اطرافیان شاهان مایلند همیشه فکر آنها مشغول کاری باشد و آنها آسوده خاطر به تامین منافع نامشروع خود پردازند، لذا گاهی دشمنان خارجی را تحریک می کردند تا از شر فراغت "شاه" در امان بمانند! سپس فرعون برای توجیه تصمیم قتل موسی دو دلیل برای اطرافیانش ذکر می کند: یکی جنبه به اصطلاح دینی و معنوی دارد، و دیگر جنبه دنیوی و مادی می گوید: "من از این می ترسم که آئین شما را عوض کند! و دین نیاکانتان را بر هم زند!" (إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُبَدِّلَ دِينَكُمْ).

"یا اینکه فسادی بر روی زمین آشکار سازد" (أَوْ أَنْ يُظْهِرَ فِي الْأَرْضِ الْفَسَادَ) اگر سکوت کنم آئین موسی به سرعت در اعماق قلوب مردم مصر نفوذ می کند، و آئین مقدس بت پرستی که حافظ قومیت و منافع شما است جای خود را به یک آئین توحیدی بر ضد شما می دهد! و اگر امروز سکوت کنم و بعد از مدتی اقدام به مبارزه با موسی نمایم

هواخواهان بسیاری پیدا می کند و درگیری شدیدی به وجود می آید که مایه خونریزی و فساد و ناآرامی در سطح کشور خواهد بود، بنا بر این مصلحت این است که هر چه زودتر او را به قتل برسانم.

البته "دین" از دریچه فکر "فرعون" چیزی جز پرستش او و یا بتهای دیگر نبود، آئینی در مسیر تخدیر و تحمیق مردم، و وسیله ای برای مقدس شمردن سلطه جابرانه آن مرد خونخوار! و "فساد" نیز از نظر او به وجود آمدن یک انقلاب ضد استکباری برای آزاد ساختن توده های اسیر و در بند و محو آثار بت پرستی و احیای توحید بود.

و همیشه جباران و مفسدان برای توجیه جنایات خود و مبارزه با مردان خدا به این دو بهانه دروغین دست زده اند که هم امروز نیز نمونه هایش را در گوشه و کنار دنیا با چشم خود می بینیم.

*** اکنون بینیم موسی ع که ظاهرا در آن مجلس حضور داشت چه عکس العملی نشان داد؟ قرآن در آیه بعد می گوید:

"موسی گفت: من به پروردگارم و پروردگار شما پناه می برم از هر متکبری که به روز حساب ایمان نمی آورد!" (وَقَالَ مُوسَىٰ إِنَّي عُذْتُ بربِّي وَ رَبِّكُمْ مِنْ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ لَا يُؤْمِنُ بِيَوْمِ الْحِسَابِ).

موسی این سخن را با قاطعیت و اطمینانی که مولود از ایمان نیرومند و اتکای او بر ذات پاک پروردگار بود بیان کرد و نشان داد که از چنین تهدیدی ترسی به خود راه نداده است.

این گفتار موسی ع به خوبی نشان می دهد افرادی که دارای این دو ویژگی باشند آدمهای خطرناکی محسوب می شوند: "تکبر" و "عدم ایمان به روز قیامت" و باید از چنین افرادی به خدا پناه برد!

"تکبر" سبب می شود که انسان جز خود و افکار خودش را نبیند، آیات و معجزات خدا را سحر بخواند، مصلحان را مفسد، و اندرز دوستان و اطرافیان را محافظه کاری و ضعف نفس بشمرد! و "عدم ایمان به روز حساب" سبب می شود که هیچ حسابی در برنامه و کار او نباشد، و حتی در برابر قدرت نامحدود پروردگار، با قدرت بسیار ناچیزش به مبارزه برخیزد، و به جنگ پیامبران او برود، چرا که حسابی در کار نیست.

اکنون ببینیم سرانجام این تهدید فرعون به کجا منتهی شد؟ آیات بعد پرده از روی این مساله بر می دارد و چگونگی نجات موسی را از چنگال آن مرد مغرور متکبر روشن می سازد.

ص: ۸۱

اشاره

وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ وَقَدْ جَاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ وَإِنْ يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ وَإِنْ يَكُ صَادِقًا يُصِيبْكُمْ بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَابٌ (۲۸) قَوْمٌ لَكُمْ الْمُلْكُ الْيَوْمَ ظَاهِرِينَ فِي الْأَرْضِ فَمَنْ يَنْصُرُنَا مِنْ بَأْسِ اللَّهِ إِنْ جَاءَنَا قَالَ فِرْعَوْنُ مَا أُرِيكُمْ إِلَّا مَا أَرَىٰ وَمَا أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ (۲۹)

ترجمه:

۲۸-مرد مؤمنی از آل فرعون که ایمان خود را پنهان می داشت گفت، آیا می خواهید کسی را به قتل برسانید بخاطر اینکه می گوید پروردگار من الله است در حالی که دلائل روشنی از سوی پروردگارتان آورده، اگر دروغگو باشد دروغش دامن خود او را خواهد گرفت، و اگر راستگو باشد (لا اقل) بعضی از عذابهایی را که وعده می دهد به شما خواهد رسید، خداوند کسی را که اسرافکار و بسیار دروغگو است هدایت نمی کند.

۲۹-ای قوم من! امروز حکومت از آن شماست، و در این سرزمین پیروزید، اگر عذاب الهی به سراغ ما آید، چه کسی ما را یاری خواهد کرد؟! فرعون گفت: من

جز آنچه را معتقدم به شما ارائه نمی‌دهم، و شما را جز به طریق حق و پیروزی دعوت نمی‌کنم (دستور همان قتل موسی است).

تفسیر:

آیا کسی را به خاطر دعوت به سوی خدا می‌کشند؟!

از اینجا فراز دیگری از تاریخ موسی ع و فرعون شروع می‌شود که در قرآن مجید تنها در این سوره مطرح شده است و آن داستان "مؤمن آل فرعون" است، که از نزدیکان فرعون بود دعوت موسی ع را به توحید پذیرفت ولی ایمان خود را آشکار نمی‌کرد، زیرا خود را موظف به حمایت حساب شده از موسی ع می‌دید، هنگامی که مشاهده کرد با خشم شدید فرعون جان موسی ع به خطر افتاده مردانه قدم پیش نهاد و با بیانات مؤثر خود توطئه قتل او را بر هم زد.

در نخستین آیه می‌فرماید: "مرد مؤمنی از آل فرعون که ایمان خود را کتمان می‌کرد گفت: آیا می‌خواهید کسی را به قتل برسانید بخاطر این که می‌گوید پروردگار من "الله" است؟! (وَقَالَ رَجُلٌ مُّؤْمِنٌ مِّنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ أَ تَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ)."

"در حالی که معجزات و دلایل روشنی از سوی پروردگارتان با خود آورده است" (وَقَدْ جَاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ).

آیا شما می‌توانید معجزات او را مانند معجزه عصا و ید بیضا انکار کنید؟ آیا همه با چشم خود غلبه او را بر ساحران ندیدید تا آنجا که ساحران در برابر او تسلیم شدند، و به تهدیدهای ما گوش ندادند، و جان خود را بر سر ایمانشان به خدای موسی ع نهادند؟ آیا به راستی چنین کسی را می‌توان ساحر خواند؟! خوب فکر کنید، دست به کار عجولانه و شتاب زده ای نزنید، و در عاقبت کار

خود درست بیندیشید و گرنه پشیمان خواهید شد.

از همه اینها گذشته از دو حال خارج نیست: "اگر او دروغگو باشد دروغش دامن خود او را خواهد گرفت، و اگر راستگو باشد لا- اقل بعضی از عذابهایی را که وعده می دهد دامن شما را خواهد گرفت" (وَإِنْ يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ وَإِنْ يَكُ صَادِقًا يُصِيبْكُمْ بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ).

خلاصه اگر او دروغگو است دروغ فروغی ندارد، سرانجام مشت او باز می شود و رسوا می گردد، و به کیفر دروغ خود گرفتار خواهد شد، اما این احتمال نیز وجود دارد که راستگو باشد و از سوی الله ماموریت دارد، بنا بر این وعده های عذاب او خواه ناخواه به وقوع می پیوندد، با این حال کشتن او از عقل و درایت دور است.

سپس افزود: "خداوند کسی را که اسرافکار و بسیار دروغگو است هدایت نمی کند" (إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ).

اگر موسی راه تجاوز و اسراف و دروغ را پیش گرفته باشد مسلماً مشمول هدایت الهی نخواهد شد، و اگر شما چنین باشید شما نیز از هدایتش محروم خواهید گشت.

این عبارت اخیر گرچه دو پهلو است، اما پیدا است که نظر مؤمن آل فرعون بیان حال فرعونیان بوده، ولی به هر حال تکیه او بر ربوبیت "الله" در این عبارت و عبارت بعد بیانگر این واقعیت است که فرعون یا لا- اقل گروهی از فرعونیان بطور اجمال اعتقادی به "الله" داشته اند، و گرنه این تعبیرات نشانه ایمان او به خدای موسی و همکاری با بنی اسرائیل محسوب می شد و با اصول "تقیه تاکتیکی" که او در پیش گرفته بود سازگار نبود.

در اینجا دو سؤال از سوی بعضی از مفسران مطرح شده است:

نخست اینکه اگر موسی ع دروغگو باشد دروغش تنها به زیان خود او

تمام نمی شود بلکه دامن جامعه را نیز می گیرد زیرا باعث انحراف آنها است.

دیگر این که اگر راستگو باشد تمام تهدیدهای او تحقق خواهد یافت نه پاره ای از آنها.

در پاسخ سؤال نخست می توان گفت که منظور فقط مجازات دروغ است که تنها دامن دروغگو را می گیرد، و عذاب الهی برای دفع شر او کافی است، چگونه ممکن است کسی بر خدا دروغ ببندد و خدا او را به حال خود واگذارد تا مایه گمراهی مردم شود؟! و در پاسخ سؤال دوم می توان گفت: منظور این است که او شما را تهدید به عذابهای دنیا و آخرت می کند بنا بر این اگر راستگو باشد قسمتی از آن که مربوط به دنیا است هم اکنون دامن شما را خواهد گرفت، یا این که منظور بیان حد اقل است که اگر همه سخنان او را باور نکنید لا اقل ممکن است بخشی از آن صدق باشد.

به هر حال مؤمن آل فرعون ضمن این سخنان از چند طریق برای نفوذ در فرعون و اطرافیان او وارد شد:

نخست این که عمل موسی ع درخور چنین عکس العمل شدیدی نیست.

دیگر این که فراموش نکنید او با خود دلائلی دارد که ظاهر آن موجه به نظر می رسد، و مبارزه با چنین مردی خطرناک است.

سوم اینکه نیازی به اقدام شما نیست، چرا که اگر دروغگو باشد خدا کار او را می سازد، اما این احتمال را هم بدهید که راست بگوید و خدا کار ما را بسازد! *** مؤمن آل فرعون به این مقدار هم قناعت نکرد و باز ادامه داد، با لحنی

دوستانه و خیرخواهانه آنها را مخاطب ساخته، چنین گفت: "ای قوم من! امروز حکومت در این سرزمین پهناور مصر به دست شما است، و از هر نظر غالب و پیروزید، این نعمتهای فراوان را کفران نکنید، اگر عذاب الهی به سراغ ما آید چه کسی ما را یاری خواهد کرد؟! (يَا قَوْمِ لَكُمْ الْمُلْكُ الْيَوْمَ ظَاهِرِينَ فِي الْأَرْضِ فَمَنْ يَنْصُرُنَا مِنْ بَأْسِ اللَّهِ إِنْ جَاءَنَا).

این احتمال نیز وجود دارد که منظور وی این بوده: شما امروز همه گونه قدرت در دست دارید و هر تصمیمی بخواهید در باره موسی ع می گیرید، ولی مغرور این قدرت نشوید، و پیامدهای احتمالی آن را فراموش نکنید.

این سخنان ظاهرا در "اطرافیان فرعون" بی اثر نبود، آنها را ملایم ساخت، و از خشمشان فرو کاست.

ولی فرعون در اینجا سکوت را برای خود جایز ندید کلام او را قطع کرده چنین گفت: "مطلب همان است که گفتم" من جز آنچه را که معتقدم به شما دستور نمی دهم به آن معتقدم که موسی حتما باید کشته شود و راهی غیر از این نیست!" (قَالَ فِرْعَوْنُ مَا أُرِيكُمْ إِلَّا مَا أَرَى).

"و بدانید من شما را جز به طریق حق و پیروزی دعوت نمی کنم!" (وَمَا أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ).

و چنین است حال همه جباران و طاغوتها در طول تاریخ، و در گذشته و امروز که همیشه رای صواب را رای خود می پندارند و به احدی اجازه اظهار نظر در برابر رای خود نمی دهند، آنها به پندارشان عقل کل هستند، و دیگران مطلقا عقل و دانشی ندارند! و این نهایت جهل و حماقت است.

۱- مؤمن آل فرعون که بود؟

از آیات قرآن همین قدر استفاده می شود که او مردی بود از فرعونیان که به موسی ایمان آورده بود اما ایمان خود را مکتوم می داشت، در دل به موسی عشق می ورزید و خود را موظف به دفاع از او می دید.

او مردی بود هوشیار و دقیق و وقت شناس و از نظر منطق بسیار نیرومند و قوی که در لحظات حساس به یاری موسی شتافت، و چنان که در دنباله این آیات خواهد آمد او را از یک توطئه خطرناک قتل رهایی بخشید.

اما در روایات اسلامی و سخنان مفسران توصیفات بیشتری در باره او آمده است.

از جمله اینکه بعضی گفته اند: او پسر عمو یا پسر خاله فرعون بود، و تعبیر به "آل فرعون" را نیز شاهد بر این معنی دانسته اند زیرا تعبیر به آل معمولاً در مورد خویشاوندان به کار می رود هر چند در مورد دوستان و اطرافیان نیز گفته می شود.

بعضی دیگر او را یکی از پیامبران خدا بنام "حزبیل" یا "حزقیل" می دانند (۱).

بعضی روایت کرده اند که او خازن (سرپرست خزائن و گنجینه های) فرعون بوده است (۲).

از ابن عباس نقل شده که در میان فرعونیان تنها سه کس به موسی ایمان ..

ص: ۸۷

۱- ۱) این معنی در روایتی از پیغمبر گرامی اسلام نقل شده است (امالی صدوق طبق نقل تفسیر نور الثقلین جلد ۴ صفحه ۵۱۹) اما با توجه به اینکه حزقیل از پیامبران بنی اسرائیل است این احتمال بعید به نظر می رسد و روایت فوق نیز از نظر سند ضعیف است مگر اینکه حزقیل معروف بنی اسرائیل نباشد بلکه شخص دیگری بوده به این نام
 ۲- ۲) این معنی در تفسیر علی بن ابراهیم نیز آمده است (نور الثقلین جلد ۴ صفحه ۵۱۸)

آوردند: مؤمن آل فرعون، و همسر فرعون و آن مردی که قبل از نبوت موسی به او خبر داد که فرعونیان تصمیم دارند تو را به خاطر قتل یکی از اتباعشان به قتل برسانند و هر چه زودتر از مصر بیرون رو (قصص - ۲۰).

ولی قرائتی در دست است که نشان می دهد بعد از ماجرای موسی با ساحران گروه قابل ملاحظه ای به موسی ایمان آوردند و ظاهر این است که ماجرای مؤمن آل فرعون بعد از جریان ساحران بود.

بعضی نیز احتمال داده اند که او از بنی اسرائیل بوده که در میان فرعونیان می زیسته و مورد اعتمادشان بوده است، ولی این احتمال بسیار ضعیف به نظر می رسد چرا که با تعبیر "آل فرعون"، و همچنین "یا قوم" (ای قوم من) سازگار نیست، ولی به هر حال نقش مؤثر او در تاریخ موسی و بنی اسرائیل کاملاً روشن است، هر چند تمام خصوصیات زندگی او امروز برای ما روشن نیست.

۲- تقيه یک وسیله مؤثر مبارزه

"تقيه" یا "کتمان عقیده باطنی" بر خلاف آنچه بعضی می پندارند به معنی ضعف و ترس و محافظه کاری نیست، بلکه غالباً به عنوان یک وسیله مؤثر برای مبارزه با زورمندان و جباران و ظالمان مورد استفاده قرار می گیرد، کشف اسرار دشمن جز از طریق افرادی که از روش تقيه استفاده می کنند ممکن نیست.

ضربات غافلگیرانه بر پیکره دشمن جز از طریق تقيه و کتمان نقشه ها و طرحهای مبارزه صورت نمی گیرد.

و مؤمن آل فرعون نیز تقيه اش برای خدمت به آئین موسی ع و دفاع از حیات او در لحظات سخت و بحرانی بود، چه چیز از این بهتر که انسان فرد مؤمنی در دستگاه دشمن داشته باشد که تا اعماق تشکیلات او نفوذ کند، و از همه چیز با خبر گردد و به موقع دوستان را در جریان بگذارد، و حتی در موقع لزوم

در فکر جباران نفوذ کند و نقشه های آنها را دگرگون سازد؟! آیا اگر مؤمن آل فرعون از روش تقیه استفاده نمی کرد هرگز توانایی انجام این خدمات را داشت؟ لذا در حدیثی از امام صادق ع آمده است:

□
التقیه دینی و دین آبائی، و لا دین لمن لا تقیه له، و التقیه ترس الله فی الأرض، لأن مؤمن آل فرعون لو أظهر الإسلام لقتل: "تقیه دین من و دین پدران من است، کسی که تقیه ندارد دین ندارد، تقیه سپر خداوند در روی زمین است، چرا که اگر مؤمن آل فرعون ایمان خود را اظهار داشته بود کشته می شد" (۱).

مخصوصاً در زمانی که جمعیت مؤمنان در منطقه ای در اقلیت باشند و در چنگال اکثریتی بی منطق و بیرحم گرفتار شوند هیچ عقلی اجازه نمی دهد که با اظهار ایمان جز در مورد ضرورت نیروهای فعال خود را به هدر دهند، بلکه باید در این مقطع خاص با کتمان عقیده نیروها را متشکل و متمرکز و برای قیام نهایی آماده سازند.

شخص پیامبر اسلام ع در آغاز قیامش در مدت چند سال دعوت پنهانی داشت و از همین روش استفاده می کرد، و بعد از مدتی که یارانش فزونی گرفتند و هسته بندی اصلی محکم شد اسلام را رسماً اعلام نمود.

در میان پیامبران دیگر ابراهیم ع با تمام شجاعت و قهرمانی که داشت به هنگام تصمیم بر شکستن بتها از روش تقیه استفاده کرد و برنامه خود را از بت پرستان کتمان نمود، و گرنه هرگز موفق نمی شد.

ابو طالب عموی پیامبر اسلام ص شاید تا آخر عمر روش تقیه را از دست نداد، تنها در مقطعی خاصی ایمان خود را آشکار ساخت، ولی در مواقع دیگر صریحاً چیزی نمی گفت تا بتواند نقش مؤثر خود را در حفظ جان پیامبران ص .

ص: ۸۹

در مقابل بت پرستان لجوج و بیرحم و کینه توز ایفا کند.

به هر حال آنچه بعضی از جاهلان و ناآگاهان پنداشته اند که تقیه مخصوص مذهب شیعه است، یا تقیه نشانه ضعف و زبونی است، کاملاً بی اساس و دور از منطق است، تقیه در تمام مکتبها بدون استثنا وجود دارد.

برای توضیح بیشتر به جلد دوم همین تفسیر صفحه ۳۷۳ (ذیل آیه ۲۸ آل عمران) و جلد یازدهم صفحه ۴۲۳ (ذیل آیه ۱۰۶ سوره نحل) مراجعه فرمائید.

۳- صدیقون کیانند؟

در بعضی از روایات از پیغمبر گرامی اسلام نقل شده:

الصدیقون ثلاثه "حبیب النجار" مؤمن آل یس الذی یقول "فاتبعوا المرسلین اتبعوا من لا- یسالکم اجرا" و "حزقیل" مؤمن آل فرعون و "علی بن ابی طالب" (ع) و هو افضلهم: "نخستین تصدیق کنندگان (پیامبران بزرگ) سه کس بودند: حبیب نجار، مؤمن آل یس همان کسی که به مردم (انطاکیه) می گفت از فرستادگان خدا پیروی کنید، از کسانی پیروی کنید که پاداشی از شما نمی خواهند و خود هدایت یافته اند، و حزقیل مؤمن آل فرعون، و علی بن ابی طالب ع و او از همه برتر است."

این حدیث هم در منابع شیعه و هم در منابع اهل سنت به چشم می خورد ^(۱).

و به راستی این هر سه در بحرانی ترین لحظات به پیامبران الهی ایمان آوردند و پیشگام و پیشقدم بودند و شایسته نام صدیقند، آنها در راس کسانی قرار دارند که پیامبران الهی را تصدیق کردند، مخصوصاً علی ع که از آغاز عمر تا پایان همواره یار و یاور پیامبر اسلام ص بود، و در حیات پیامبر و حتی بعد از رحلت او فداکاری و ایثارگری را به آخرین حد ابراز داشت. .

ص: ۹۰

(۱-۱) "صدوق" در "امالی" و "ابن حجر" نیز آن را در فصل ثانی از باب ۹ از "صواعق" آورده است

اشاره

وَقَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ مِثْلَ يَوْمِ الْأَحْزَابِ (۳۰) مِثْلَ دَابِّ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِلْعِبَادِ (۳۱) وَيَا قَوْمِ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ يَوْمَ التَّنَادِ (۳۲) يَوْمَ تُولُّونَ مُدْبِرِينَ مِمَّا لَكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ (۳۳)

ترجمه:

۳۰- آن مرد با ایمان گفت: ای قوم من، من بر شما از روزی همانند روز (عذاب) اقوام پیشین خائفم!

۳۱- از عادت‌های همچون عادت قوم نوح و عاد و ثمود و کسانی که بعد از آنها بودند (از شرک و کفر و طغیان) می‌ترسم و خداوند ظلم و ستمی بر بندگانش نمی‌خواهد.

۳۲- ای قوم! من بر شما از روزی که مردم یکدیگر را صدا می‌زنند (و از هم یاری می‌طلبند و صدایشان به جایی نمی‌رسد) بیمناکم! ۳۳- همان روز که روی می‌گردانید و فرار می‌کنید، اما هیچ پناهگاهی در برابر عذاب

خداوند برای شما وجود ندارد، و هر کس را خداوند (بخاطر اعمالش) گمراه سازد، هدایت کننده ای برای او نیست.

تفسیر:

من به شما اخطار می کنم!

مردم مصر به حکم اینکه در آن زمان نیز نسبتاً متمدن و با سواد بودند گفتگوهای مورخان را در باره اقوام پیشین، اقوامی همچون قوم نوح و عاد و ثمود که سرزمین آنها غالباً فاصله زیادی از آنها نداشت شنیده بودند، و از سرنوشت دردناک آنها کم و بیش خبر داشتند.

لذا مؤمن آل فرعون بعد از آنکه با نقشه قتل موسی به مخالفت پرداخت و با مقاومت سرسختانه فرعون روبرو شد که دستور قتل را مجدداً تایید کرد دست از تلاش و کوشش خود برداشت، و نمی بایست بردارد، لذا به این فکر افتاد که این بار دست این قوم سرکش را گرفته و به اعماق تاریخ پیشینان ببرد، و آنها را از تکرار چنان مصائبی در مورد خودشان بیم دهد، شاید بیدار شوند و در تصمیم خود تجدید نظر کنند، سخن خود را از اینجا شروع کرد " و گفت: ای قوم من! من بر شما از روزی همانند روز مجازات اقوام پیشین می ترسم " (وَقَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ مِثْلَ يَوْمِ الْأَحْزَابِ).

*** سپس به شرح این سخن پرداخت و گفت "من از عادت شومی همانند عادت قوم نوح و عاد و ثمود و کسانی که بعد از آنها بودند بیمناکم" (مِثْلَ ذَابِ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ) (۱).

ص: ۹۲

۱- ۱) داب (بر وزن ضرب) در اصل به معنی ادامه سیر است و داب به موجودی گفته می شود که به سیر خود ادامه می دهد سپس به هر عادت مستمری اطلاق شده و منظور در اینجا از ذاب قَوْمِ نُوحٍ.... عادت مستمری است که آنها داشتند و آن استمرار بر شرک و طغیان و ظلم و کفران بود.

این اقوام عادتشان شرک و کفر و طغیان بود، و دیدیم به چه سرنوشتی گرفتار شدند؟ گروهی با طوفان کوبنده نابود گشتند، گروهی با تند باد وحشتناک، جمعی با صاعقه های آسمانی، و عده ای با زمین لرزه های ویرانگر! آیا احتمال نمی دهید که شما هم با این اصراری که بر کفر و طغیان دارید گرفتار یکی از این بلاهای عظیم الهی شوید؟! پس به من اجازه دهید که بگویم من از چنین آینده شومی در مورد شما خائفم! آیا دلیلی دارید که شما تافته جدا بافته اید؟ و اینگونه عذابهای الهی دامانتان را نخواهد گرفت؟ مگر آنها چه کرده بودند که آن چنان گرفتار شدند؟ جز اینکه در برابر دعوت پیامبران الهی ایستادند و گاهی پیامبران را کشتند، و یا تکذیب کردند؟ ولی بدانید هر چه بر سر شما آید از ناحیه خود شما است "چرا که خداوند ظلم و ستمی بر بندگانش نمی خواهد" (وَمَا اللَّهُ بِرَبِّد ظُلْمًا لِلْعِبَادِ).

آنها را به فضل و کرمش آفریده، و نعمتهای بیشمار به آنها بخشیده، و پیامبرانش را برای هدایت آنها فرستاده است، مخالفت و طغیان بندگان است که موجب آن عذابهای دردناک می شود.

*** سپس افزود: "ای قوم! من بر شما از روزی می ترسم که مردم یکدیگر را صدا می زنند "از هم یاری می طلبند و صدایشان به جایی نمی رسد!" (وَيَا قَوْمِ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ يَوْمَ التَّنَادِ).

"التناد" (در اصل "التنادی" بوده که یای آن حذف شده و کسره دال که دلیل بر آن است بر جای مانده) از ماده "ندا" به معنی صدا زدن است.

مشهور و معروف در میان مفسران این است که "یوم التناد" از اسامی قیامت است، و هر یک برای نامگذاری قیامت به این نام توجهی ذکر کرده، که با هم

یکی می گوید: به خاطر صدا زدن دوزخیان نسبت به بهشتیان است چنان که قرآن می گوید وَ نَادَى أَصْحَابُ النَّارِ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ أَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ: "دوزخیان، بهشتیان را صدا می زنند که مقداری از آب و روزیهای که خدا به شما داده است به ما ببخشید"، آنها نیز در پاسخ می گویند: إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَهُمَا عَلَى الْكَافِرِينَ: "خداوند اینها را بر کافران تحریم کرده است" (اعراف-۵۰) (۱) و یا به خاطر اینکه مردم یکدیگر را صدا می زنند و به هم پناه می برند و از هم کمک می خواهند.

و یا اینکه فرشتگان آنها را برای حساب صدا می زنند و آنها نیز از فرشتگان استمداد می کنند.

و یا اینکه منادیان محشر ندا می دهند أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ: "لعنت خدا بر ظالمان است" (هود-۱۸).

یا اینکه مؤمن هنگامی که نامه اعمال خود را می بیند از روی شوق فریاد می زند: هَاؤُمُ اقْرَؤْا كِتَابِيَهٗ: "این نامه اعمال من است، بیایید ای مردم و آن را بخوانید!" (حاقه-۱۹).

و کافر در همین هنگام از وحشت فریاد می کشد: يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتَ كِتَابِيَهٗ:

"ای کاش نامه اعمال ما به دست ما داده نمی شد!" (حاقه-۲۵).

ولی می توان برای این آیه معنی وسیعتری را در نظر گرفت که "يوم التناد" این دنیا را نیز شامل شود، چرا که "يوم التناد" مفهومش تنها "روز ندا دادن یکدیگر" است، و این تعبیر نشانه نهایت عجز و بیچارگی است در زمانی که کارد.

به استخوان می رسد، و افرادی که دستشان از همه جا بریده یکدیگر را صدا می کنند و فریادشان بجایی نمی رسد.

در این جهان نیز "یوم التناد" فراوان است، روزهایی که عذاب الهی نازل می شود، روزهایی که جامعه ها بر اثر گناهان و خطاهایشان به بن بست کشیده می شوند، روزهایی که بحرانها و حوادث سخت همه را تحت فشار قرار می دهد، فرار می کنند و پناهگاهی می جویند اما پناهگاهی وجود ندارد، و همه فریاد می کشند! *** آیه بعد در تفسیر یوم التناد می گوید: "روزی که روی می گردانید و فرار می کنید، اما هیچ پناهگاه و نگهدارنده ای در برابر عذاب الهی برای شما نیست" (يَوْمَ تُولُونَ مُدْبِرِينَ مَا لَكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ).

آری کسی را که خدا (بر اثر اعمالش) گمراه ساخته هدایت کننده ای برای او نیست" (وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ).

آنها در این دنیا از طریق هدایت گمراه می شوند و در حجابی از جهل و ضلالت فرو می روند، و در آخرت از طریق بهشت و نعمتهای الهی گمراه خواهند شد.

تعبیر فوق ممکن است تلویحا اشاره ای به گفتار فرعون باشد که می گفت: مَا أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ: "من شما را جز به راه هدایت و راستی دعوت نمی کنم" (همین سوره سه آیه قبل).

اشاره

وَلَقَدْ جَاءَكُمْ يُوسُفُ مِنْ قَبْلُ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا زِلْتُمْ فِي شَكٍّ مِمَّا جَاءَكُمْ بِهِ حَتَّىٰ إِذَا هَلَكَ قُلْتُمْ لَنَ يَبْعَثَ اللَّهُ مِنْ بَعْدِهِ رَسُولًا كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ مُرْتَابٌ (۳۴) الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ كَبِيرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ وَعِنْدَ الَّذِينَ آمَنُوا كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ قَلْبٍ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ (۳۵)

ترجمه:

۳۴- پیش از این یوسف با دلائل روشن به سراغ شما آمد، ولی شما هم چنان در آنچه او آورده بود تردید داشتید، تا زمانی که از دنیا رفت، گفتید: هرگز خداوند بعد از او رسولی مبعوث نخواهد کرد، اینگونه خداوند هر اسرافکار تردید کننده ای را گمراه می سازد.

۳۵- همانها که در آیات الهی بی آنکه برای آنها آمده باشد به مجادله برمی خیزند، کاری که خشم عظیمی نزد خداوند و نزد کسانی که ایمان آورده اند بار می آورد، اینگونه خداوند بر قلب هر متکبر جباری مهر می نهد.

متکبران جبار از درک صحیح محرومند

در این آیات هم چنان سخنان مؤمن آل فرعون ادامه می یابد:

در یک بررسی اجمالی در آیات گذشته و آینده و آیات مورد بحث چنین به نظر می رسد که "مؤمن آل فرعون" برای نفوذ در قلب تیره فرعون و فرعونیان و زدودن زنگار کبر و کفر از آنها سخنان خود را در پنج شکل و مقطع مطرح کرد:

"مقطع اول" سخنان دو جانبه و احتیاط آمیز و دعوت آن قوم کافر طغیانگر به پرهیز از ضرر محتمل بود دایر بر اینکه "اگر موسی دروغ بگوید دامن خودش را می گیرد، و اگر راست بگوید دامان ما را می گیرد، بترسید و احتیاط را از دست ندهید".

در "مقطع دوم" آنها را به سیر و مطالعه در احوال اقوام پیشین دعوت می کند، و از اینکه آنها نیز گرفتار چنان سرنوشت شومی شوند آنها را بر حذر می دارند.

در "مقطع سوم" که در آیات مورد بحث مطرح شده قسمتی از تاریخ خودشان را متذکر می شود، تاریخی که چندان فاصله از آنها ندارد و روابط و پیوندهای آن به هم نخورده است، و آن مساله نبوت "یوسف" است که از اجداد موسی بود، و طرز برخورد آنها با دعوت او را مطرح می کند.

در آیه اول می گوید: "پیش از این، یوسف با دلائل روشن برای هدایت شما آمد" (وَلَقَدْ جَاءَكُمْ يُوسُفُ مِنْ قَبْلُ بِالْبَيِّنَاتِ) (۱).

"اما شما هم چنان در دعوت او شک و تردید داشتید" (فَمَا زَلْتُمْ فِي شَكٍّ مِمَّا جَاءَكُمْ بِهِ) ..

ص: ۹۷

۱- ۱) تنها موردی که در قرآن دلالت بر نبوت "یوسف" دارد این آیه است هر چند در سوره یوسف نیز اشاراتی به این معنی هست اما صراحتی ندارد

نه از این جهت که دعوت او پیچیدگی داشت، و نشانه‌ها و دلایل او کافی نبود، بلکه به خاطر ادامه خودکامگیها، سرسختی نشان دادید، و پیوسته اظهار شک و تردید نمودید.

سپس برای اینکه خود را از هر گونه تعهد و مسئولیت خلاص کنید و به خودکامگی و هوسرانی خویش ادامه دهید^۱ هنگامی که یوسف از دنیا رفت گفتید هرگز خداوند بعد از او رسولی مبعوث نخواهد کرد^۲ (حَتَّىٰ إِذَا هَلَكَ قُلْتُمْ لَن يَبْعَثَ اللَّهُ مِن بَعْدِهِ رَسُولًا).

و به خاطر این روش نادرستتان مضمول هدایت الهی نشدید، آری^۳ اینگونه خداوند هر اسرافکار تردید کننده و سوسه گر را گمراه می کند^۴ (كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ مَن هُوَ مُسْرِفٌ مُّرْتَابٌ).

شما از یک سو راه اسراف و تجاوز از حدود الهی را پیش گرفتید، و از سوی دیگر در همه چیز شک و تردید و سوسه نمودید، و این دو کار سبب شد که خداوند دامنه لطفش را از شما بر گیرد، و شما را در وادی ضلالت رها سازد، و جز این سرنوشتی در انتظارتان نبود.

اکنون هم اگر در برابر دعوت موسی همان روش را پیش گیرید و به بحث و تحقیق نپردازید، ممکن است او پیامبری باشد از سوی خدا اما نور هدایتش هرگز بر قلوب مستور و محجوب شما نتابد.

*** آیه بعد به معرفی "مصرفان مرتاب" پرداخته می گوید: "آنها کسانی هستند که در آیات الهی بدون اینکه دلیلی برای آنها آمده باشد به مجادله برمی خیزند" (الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ) (۱).

ص: ۹۸

۱-۱) با اینکه "الذین" بدل از "مصرف مرتاب" است و "مبدل منه" مفرد می باشد بدل آن جمع آمده، زیرا نظر به فرد مشخص نیست، بلکه جنس است

بی آنکه هیچ دلیل روشنی از عقل و نقل برای سخنان خود داشته باشند، در برابر آیات بینات الهی موضعگیری می کنند، و با احتمالات نیش غولی و وسوسه های بی اساس و بهانه جوئیها به مخالفت خود ادامه می دهند.

سپس برای نشان دادن زشتی این عمل می افزاید: "اینگونه جدال بی اساس در مقابل حق خشم عظیمی نزد خداوند و نزد کسانی که ایمان آورده اند برمی انگیزد" (كَبْرًا مَّقْتًا عِنْدَ اللَّهِ وَعِنْدَ الَّذِينَ آمَنُوا) (۱).

چرا که "جدال به باطل" و موضعگیری بی دلیل و بی منطق در برابر آیات الهی هم مایه گمراهی مجادله کنندگان، و هم اسباب ضلالت دیگران است، نور حق را در محیط خاموش می کند و پایه های حاکمیت باطل را محکم می سازد.

و در پایان آیه به دلیل عدم تسلیم آنها در مقابل حق اشاره کرده می فرماید "اینگونه خداوند بر قلب هر متکبر جباری مهر می نهد!" (كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى كُلِّ قَلْبٍ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارًا) (۲).

لجاجتها و عناد در برابر حق پرده ای ظلمانی بر فکر انسان می اندازد و حس تشخیص را از او می گیرد، کار به جایی می رسد که قلب او همچون یک ظرف در بسته مهر شده می گردد که نه محتوای فاسد آن بیرون می آید و نه محتوای صحیح و جانپوری وارد آن می شود.

ص: ۹۹

۱-۱) فاعل "کبر" "الجدال" است که از جمله قبلی استفاده می شود، "مقتا" تمیز می باشد، بعضی از مفسران نیز احتمال داده اند که فاعل آن "مسرف مرتاب" بوده باشد، ولی معنی اول بهتر به نظر می رسد.

۲-۲) قابل توجه اینکه در این آیه "متکبر و جبار" به عنوان توصیف قلب ذکر شده (هر چند به صورت اضافه است) نه به عنوان توصیف شخص اشاره به اینکه اصل کبر و جباریت از قلب است، و از آنجاست که به سراسر وجود انسان سرایت می کند و تمام اعضا به رنگ تکبر و جباریت در می آید

آری کسانی که به خاطر داشتن این دو صفت زشت "تکبر و جباریت" تصمیم گرفته اند در مقابل حق بایستند و هیچ واقعیتی را پذیرا نشوند خداوند روح حق طلبی را از آنها می گیرد، آن چنان که حق در ذائقه آنها تلخ، و باطل شیرین می آید.

مؤمن آل فرعون با این بیانات کار خود را کرد، و چنان که از آیات بعد نیز استفاده می شود تصمیم فرعون را دایره بر قتل "موسی" ع متزلزل ساخت، و یا حد اقل آن را به تاخیر انداخت، همان تاخیری که سرانجام خطر را از موسی برطرف ساخت و این رسالت بزرگی بود که این مرد هوشیار و شجاع در این مرحله حساس انجام داد، و چنان که بعداً خواهیم دید احتمالاً جان خود را بر سر این کار نهاد.

ص: ۱۰۰

اشاره

وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانَ ابْنِ لِي صِرْحًا لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ (۳۶) أَسْبَابَ السَّمَاوَاتِ فَأَطَّلِعُ إِلَىٰ إِلَهِ مُوسَىٰ وَإِنِّي لَأَظُنُّهُ كَاذِبًا وَكَذَلِكَ زُيِّنَ لِفِرْعَوْنَ سُوءَ عَمَلِهِ وَصَدَّ عَنِ السَّبِيلِ وَمَا كَيْدُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِي تَبَابٍ (۳۷)

ترجمه:

۳۶- فرعون گفت: ای هامان! برای من بنای مرتفعی بساز شاید به وسائلی رسم.

۳۷- وسائل (صعود به) آسمانها، تا از خدای موسی آگاه شوم، هر چند گمان می کنم او دروغگو باشد، اینچنین اعمال بد فرعون در نظرش زینت داده شده بود، و او را از راه حق باز داشت، و توطئه فرعون (و فرعون صفتان) جز به نابودی نمی انجامد.

تفسیر:

می خواهم به آسمان روم تا از خدای موسی خبر بگیرم!!

گرچه سخنان "مؤمن آل فرعون" این اثر را گذاشت که فرعون را از تصمیم قتل موسی باز داشت، ولی نتوانست فرعون را از مرکب غرور پائین آورد و از شیطنت باز دارد، و در مقابل حق به تسلیم و اداری کند، چرا که فرعون شایستگی و لیاقت آن را نداشت، لذا در ادامه اعمال شیطنت آمیز خود به کار تازه ای دست

زد و آن مساله ساختن برج بلند برای صعود به آسمانها و آگاهی از خدای موسی بود! چنان که در آیات مورد بحث می خوانیم:

"فرعون گفت: ای هامان! برای من بنای مرتفعی بساز شاید با وسائل و اسبابی مجهز شوم" (وَ قَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانَ ابْنِ لِي صَرِحاً لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ).

*** "اسبابی که مرا به آسمانها برساند تا از خدای موسی آگاه شوم، هر چند گمان می کنم او دروغگو باشد" (أَسْبَابِ السَّمَاوَاتِ فَأَطَّلِعُ إِلَىٰ إِلَهِ مُوسَىٰ وَإِنِّي لَأَظُنُّهُ كَاذِبًا).

آری "این چنین اعمال بد فرعون در نظرش زینت داده شده بود و او را از راه حق باز داشت" (كَذَلِكَ زَيْنٌ لِّفِرْعَوْنَ سُوءِ عَمَلِهِ وَ صُدَّ عَنِ السَّبِيلِ).

"اما توطئه و مکر فرعون جز به زیان و نابودی نمی انجامد" (وَ مَا كَيْدُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِي تَبَابٍ).

"صرح" در اصل به معنی وضوح و روشنی و "تصریح" به معنی آشکار نمودن، سپس به بناهای بلند و به قصرهای زیبا و مرتفع این کلمه اطلاق شده، چرا که کاملاً واضح و روشن و آشکار است، بسیاری از مفسران و ارباب لغت به این معنی تصریح کرده اند.

و "تباب" به معنی خسارت و هلاکت است.

نخستین چیزی که در اینجا به نظر می رسد این است که هدف فرعون از این کار چه بود؟ آیا او واقعا در این حد از حماقت بود که فکر می کرد خدای موسی ع در آسمان است و به فرض که در آسمان باشد با ساختن یک بنای بلند که در مقابل کوه های سطح زمین ارتفاع بسیار ناچیزی دارد می تواند به آسمان برود؟! این مساله بسیار بعید به نظر می رسد، چرا که فرعون با تمام غرور و تکبری

که داشته مرد هوشیار و سیاستمداری بود که سالیان دراز ملت عظیمی را در بند نگه داشته بود و با قدرت بر آنها حکومت می کرد، و در مورد چنین اشخاصی هر حرکتی جنبه شیطانی دارد، باید قبل از هر چیز به سراغ تحلیل انگیزه سیاست شیطانی این امر رفت.

ظاهر این است فرعون به عنوان چند هدف دست به چنین کاری زد:

۱- او می خواست وسیله ای برای اشتغال فکری مردم و انصراف ذهن آنها از مساله نبوت موسی ع و قیام بنی اسرائیل فراهم آورد، و مساله ساختن این بنای مرتفع که به گفته بعضی از مفسران در زمینی بسیار وسیع با پنجاه هزار مرد بنا و معمار، و کارگران زیاد برای فراهم آوردن وسائل ساخته می شد می توانست مسائل دیگر را تحت الشعاع قرار دهد، و هر چه بنا بالاتر می رود توجه مردم را بیشتر به خود جلب کند، و نقل همه محافل و خبر روز همین موضوع باشد و مساله پیروزی موسی را بر ساحران که ضربه عظیمی بر پیکر قدرت فرعونیان وارد ساخت موقتا به طاق نسیان زند.

۲- او می خواست از این طریق کمک مادی و اقتصادی به توده های زحمت کش کند، و کاری هر چند موقت برای بیکاران فراهم سازد تا کمی مظالم او را فراموش کنند و وابستگی مردم از نظر اقتصادی به خزینه او بیشتر گردد.

۳- برنامه این بود که بعد از پایان بنا بر فراز آن رود و نگاهی به آسمان کند و احتمالا تیری در کمان گذارد و پرتاب کند و باز گردد، و برای تحمیق مردم بگوید: خدای موسی هر چه بود تمام شد! به سراغ کار خود بروید، و فکرتان راحت باشد! و گرنه برای فرعون روشن بود بنای عظیم او که از چند صد متر تجاوز نمی کرد سهل است از فراز کوه های بسیار مرتفع نیز اگر به آسمان نگاه شود منظره آن همان است که از روی زمین صاف دیده می شود بدون کمترین تغییر.

قابل توجه این که فرعون در برابر موسی ع با گفتن این سخنان و بیان این دستور یک گام عقب نشینی می کند و می گوید: من می خواهم در باره خدای موسی تحقیق کنم " فَأَطَّلِعَ إِلَى إِلَهِ مُوسَى " و می افزاید: " هر چند او را دروغگو گمان می کنم " و به این ترتیب از مرحله یقین به خلاف مرحله گمان و شک تنزل می کند.

و نیز قابل توجه اینکه قرآن با جمله " كَذَلِكَ زَيْنَ لِفِرْعَوْنَ سُوءَ عَمَلِهِ وَ صِيْدَ عَنِ السَّبِيلِ وَ مَا كَيْدُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِي تَبَابٍ " نخست ریشه اصلی انحراف فرعون را که همان زینت یافتن اعمال زشتش در نظرش به خاطر کبر و غرور و خود خواهی بیان می دارد، سپس نتیجه آن را که گمراهی از طریق حق است، و در مرحله سوم شکست نهایی نقشه های او را اعلام می کند، سه جمله کوتاه با سه محتوای غنی.

مسلم این بازیهای سیاسی برای مدت کوتاهی می تواند مؤثر واقع شود، ولی در دراز مدت قطعاً با شکست روبرو خواهد شد.

در بعضی از روایات آمده است که "هامان" بنای برج فرعونی را آن قدر بالا برد که دیگر تند بادهای اجازہ ادامه کار به بناها نمی دادند، نزد فرعون آمد و به او گفت: دیگر ما قادر نیستیم بر ارتفاع بنا بیفزائیم، و چیزی نگذشت که تند باد سهمگینی وزید و بنا را واژگون کرد (۱).

و معلوم شد تمام قدرت نمایی فرعون به یک باد بند است! *** .

ص: ۱۰۴

۱-۱) "بحار الانوار" جلد ۱۳ صفحه ۱۲۵ (نقل از تفسیر علی بن ابراهیم)

اشاره

وَقَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُونِ أَهْدِيكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ (۳۸) يَا قَوْمِ إِنَّمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا مَتَاعٌ وَإِنَّ الْآخِرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ (۳۹) مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ (۴۰)

ترجمه:

۳۸- کسی که (از قوم فرعون) ایمان آورده بود گفت: ای قوم! از من پیروی کنید تا شما را به راه صحیح هدایت کنم.

۳۹- ای قوم من! این زندگی دنیا متاع زودگذری است، و آخرت سرای همیشگی است.

۴۰- هر کس عمل بدی انجام دهد جز به مانند آن کیفر داده نمی شود، ولی کسی که عمل صالحی انجام دهد، خواه مرد یا زن، در حالی که مؤمن باشد وارد بهشت می شود و روزی بیحسابی به او داده خواهد شد.

تفسیر:

از من پیروی کنید تا راه راست را به شما نشان دهم

گفتیم "مؤمن آل فرعون" سخنان خود را در چند مقطع بیان کرد، در این

آیات که چهارمین مقطع از سخنان او آمده است که مقصود خود را از طریق دیگری دنبال می کند، و آن توجه دادن به "ناپایداری زندگی دنیا" و "مساله معاد و حشر و نشر" است و توجه به آنها بدون شک تاثیر عمیقی در تربیت انسانها دارد.

نخست می گوید: "کسی که ایمان آورده بود صدا زد ای قوم من! از من پیروی کنید تا من شما را به راه حق ارشاد کنم" (وَ قَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُونِ أَهْدِيكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ).

در چند آیه قبل از این خواندیم که فرعون می گفت: آنچه من می گویم راه رشد و صلاح است، مؤمن آل فرعون با این سخنش به مقابله و تکذیب فرعون پرداخته، و به جمعیت می فهماند که فریب سخنان و سوسه انگیز فرعون را نخورید که برنامه های او به شکست و بدبختی می انجامد، راه این است که من می گویم، راه تقوا و خدا پرستی.

*** سپس افزود: "ای قوم من! به این دنیا دل نبندید که این زندگی دنیا متاع زودگذری است، و آخرت سرای همیشگی و ابدی شما است" (يَا قَوْمِ إِنَّمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا مَتَاعٌ وَإِنَّ الْآخِرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ).

گیرم که با هزار مکر و فسون ما پیروز شویم و حق را پشت سر اندازیم، دست به انواع ظلم و ستم دراز کنیم، و دامان ما به خونهای بیگناهان آغشته شود، مگر عمر ما در این جهان چه اندازه خواهد بود؟ این چند روز عمر به سرعت می گذرد، و چنگال مرگ گریبان همه را می گیرد، و از فراز قصرهای با شکوه به زیر خاک می کشاند، قرارگاه زندگی ما جای دیگری است.

*** مساله تنها فانی بودن این دنیا و باقی بودن سرای آخرت نیست، مساله مهم مساله حساب و جزاست: "هر کس عمل بدی انجام دهد فقط به اندازه آن به او

کیفر داده می شود، اما کسی که عمل صالحی انجام دهد خواه مرد باشد یا زن در حالی که مؤمن باشد وارد بهشت می شود و روزی بیحسابی به او داده خواهد شد" (مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا) وَ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ).

او در این سخنان حساب شده اش از یک سو اشاره به عدالت خداوند در مورد مجرمان می کند که تنها به مقدار جرمشان جریمه می شوند.

و از سوی دیگر اشاره به فضل بی انتهای او که در مقابل یک عمل صالح پاداش بیحساب به مؤمنان داده می شود و هیچگونه موازنه ای در آن رعایت نخواهد شد، پاداشی که هیچ چشمی ندیده و هیچ گوشه نشینده و حتی به فکر انسانی خطور نکرده است.

و از سوی سوم لزوم توأم بودن ایمان و عمل صالح را یاد آور می شود.

و از سوی چهارم مساوات مرد و زن در پیشگاه خداوند و در ارزشهای انسانی.

به هر حال او با این سخن کوتاه خود این واقعیت را بیان می کند که متاع این جهان گرچه ناچیز است و ناپایدار، ولی می تواند وسیله رسیدن به پاداش بیحساب گردد، چه معامله ای از این پرسودتر؟! ضمناً تعبیر به "مثلاً" اشاره به این است که مجازاتهای عالم دیگر شبیه همان کاری است که انسان در این دنیا انجام داده است، شباهتی کامل و تمام عیار.

تعبیر به "غیر حساب" ممکن است اشاره به این مطلب باشد که نگاهداشتن حساب عطایا مخصوص کسانی است که مواهب محدودی دارند و می ترسند اگر حساب را نگه ندارند گرفتار کمبود شوند، اما کسی که خزائن نعمتهای او نامحدود و بی پایان است و هر قدر ببخشد کاستی در آن پیدا نمی شود (زیرا هر قدر از بی نهایت بر دارند باز هم بی نهایت است!) نیاز به حسابگری ندارد.

در اینجا این سؤال پیش می آید که آیا این آیه با آیه ای که می گوید:

"هر کس کار نیکی انجام دهد به او عطا می شود" منافات ندارد؟ "مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ مَثَلِهَا" (انعام ۱۶۰).

در پاسخ باید به این نکته توجه کرد که ده برابر حد اقل پاداش الهی است و لذا در مورد انفاق به هفتصد برابر و بیشتر ارتقا می یابد، و سرانجام به مرحله پاداش بی حساب می رسد که هیچکس جز خدا حد آن را نمی داند.

ص: ۱۰۸

وَيَا قَوْمِ مَا لِيَ أَدْعُوكُمْ إِلَى النَّجَاهِ وَتَدْعُونَنِي إِلَى النَّارِ (٤١) تَدْعُونَنِي لِأَكْفُرَ بِاللَّهِ وَأُشْرِكَ بِهِ مَا لَيْسَ لِي بِهِ عِلْمٌ وَأَنَا أَدْعُوكُمْ إِلَى الْعَزِيمِ الْغَفَّارِ (٤٢) لَا جَرَمَ أَنَّمَا تَدْعُونَنِي إِلَيْهِ لَيْسَ لَهُ دَعْوَةٌ فِي الدُّنْيَا وَلَا فِي الْآخِرَةِ وَأَنْ مَرَدُّنَا إِلَى اللَّهِ وَ أَنْ الْمُسْرِفِينَ هُمْ أَصْحَابُ النَّارِ (٤٣) فَسَيَتَذَكَّرُونَ مَا أَقُولُ لَكُمْ وَ أَوْضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ (٤٤) فَوَقَاهُ اللَّهُ سَيِّئَاتٍ مَا مَكَرُوا وَ حَاقَ بِآلِ فِرْعَوْنَ سُوءُ الْعَذَابِ (٤٥) النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ (٤٦)

ترجمه:

۴۱- ای قوم! چرا من شما را به سوی نجات دعوت می‌کنم، اما شما مرا به سوی آتش می‌خوانید؟! ۴۲- مرا دعوت می‌کنید که به خدای یگانه کافر شوم، و شریک‌هایی که به آن علم ندارم برای او قرار دهم، در حالی که من شما را به سوی خداوند عزیز غفار دعوت می‌کنم.

۴۳- قطعاً آنچه مرا به سوی آن می‌خوانید نه دعوت (و حاکمیتی) در دنیا دارند و نه در آخرت، و تنها بازگشت ما در قیامت به سوی خدا است، و مسرفان اهل دوزخند.

۴۴- و به زودی آنچه را می‌گوییم به خاطر خواهید آورد، من کار خود را به خداوند یکتا واگذار می‌کنم که او نسبت به بندگانش بیناست.

۴۵- خداوند او را از نقشه‌های سوء آنها نگهداشت، و عذابهای شدید بر آل فرعون نازل گردید.

۴۶- عذاب آنها آتش است که هر صبح و شام بر آن عرضه می‌شوند، و روزی که قیامت بر پا می‌شود دستور می‌دهد آل فرعون را در سخت‌ترین عذابها وارد کنید.

تفسیر:

آخرین سخن!

در پنجمین و آخرین مرحله، "مؤمن آل فرعون" پرده‌ها را کنار زد، و بیش از آن نتوانست ایمان خود را مکتوم دارد، آنچه گفتنی بود گفت، و آنها نیز -چنان که خواهیم دید- تصمیم خطرناکی در باره او گرفتند.

از قرائن بر می‌آید که آن قوم لجوج و مغرور و خودخواه در برابر سخنان این مرد شجاع و با ایمان سکوت نکردند، و متقابلاً از مزایای شرک سخن گفتند، و او را به بت پرستی دعوت نمودند.

لذا او فریاد زد و گفت: "ای قوم! چرا من شما را به سوی نجات دعوت می کنم اما شما مرا به سوی آتش می خوانید؟! (وَ يَا قَوْمِ مَا لِي اَدْعُوْكُمْ اِلَى النَّجَاهِ وَ تَدْعُوْنِي اِلَى النَّارِ).

من سعادت شما را می طلبم، و شما بدبختی مرا، من شما را به شاهراه هدایت می خوانم و شما مرا به بیراهه می خوانید.

*** آری "شما مرا دعوت می کنید که به خدای یگانه کافر شوم و شریکهایمی که به آن علم ندارم برای او قرار دهم، در حالی که من شما را به سوی خداوند عزیز غفار دعوت می کنم" (تَدْعُوْنِي لِاَكْفُرَ بِاللّٰهِ وَ اُشْرِكَ بِهِ مَا لَيْسَ لِيْ بِهِ عِلْمٌ وَ اَنَا اَدْعُوْكُمْ اِلَى الْعَزِيْزِ الْغَفَّارِ).

از آیات مختلف قرآن و نیز تاریخ مردم مصر به خوبی استفاده می شود که آنها علاوه بر پرستش فراعنه بتهای فراوانی نیز داشتند، چنان که در آیه ۱۲۷ سوره اعراف می خوانیم که اطرافیان فرعون به او گفتند: "أَتَذَرُ مُوسَىٰ وَ قَوْمَهُ لِيُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَ يَذَرَكَ وَ آلِهَتَكَ": "آیا اجازه می دهی که موسی و قومش در زمین فساد کنند و تو و خدایانت را ترک گویند؟! یوسف نیز در زندان فراعنه به هم بندهای خود گفت: "أَرْبَابٌ مُّتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ اللّٰهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ": "آیا معبودهای پراکنده بهترند یا خداوند یگانه قهار؟! (یوسف آیه ۳۹).

به هر حال مؤمن آل فرعون در یک مقایسه روشن به آنها یاد آوری کرد که دعوت شما دعوت به سوی شرک است، چیزی که حد اقل دلیلی بر آن وجود ندارد، و راهی است تاریک و خطرناک، اما من شما را به راهی روشن، راه خداوند عزیز و توانا، راه خداوند غفار و بخشنده دعوت می کنم.

تعبیر به "عزیز" و "غفار" از یک سو اشاره به این مبدء بزرگ بیم و امید

است و از سوی دیگر اشاره ای به نفی الوهیت بتها و فراعنه که نه عزتی در آنان است و نه عفو و گذشتی! *** سپس افزود: "قطعا آنچه مرا به سوی آن می خوانید نه دعوتی در دنیا دارد و نه در آخرت (این بتها هرگز رسولانی به سوی مردم نفرستاده اند تا آنها را به سوی خود دعوت کنند و نه در آخرت می توانند حاکمیت بر چیزی داشته باشند)" (لَا جَرَمَ لَكُمْ تَدْعُونَنِي إِلَيْهِ لَيْسَ لَهُ دَعْوَةٌ فِي الدُّنْيَا وَلَا فِي الْآخِرَةِ) (۱).

این موجودات بی حس و شعور، هرگز مبدء حرکتی نبوده اند و نخواهند بود، نه سخنی می گویند، نه رسولانی دارند و نه دادگاه و محکمه ای، خلاصه نه گرهی از کار کسی می گشایند نه می توانند گرهی در کار کسی بزنند.

و به همین دلیل، باید بدانید "تنها بازگشت ما در قیامت به سوی خدا است" (وَ أَنْ مَرَدَّنَا إِلَى اللَّهِ).

او است که رسولان خود را برای هدایت انسانها فرستاده، و او است که آنها را در برابر اعمالشان پاداش و کیفر می دهد.

و نیز باید بدانید که "اسرافکاران و متجاوزان اهل دوزخند" (وَ أَنَّ الْمُسْرِفِينَ هُمْ أَصْحَابُ النَّارِ).

به این ترتیب "مؤمن آل فرعون" سرانجام ایمان خود را آشکار ساخت، و خط توحیدی خویش را از خط شرک آلود آن قوم جدا کرد، دست رد بر سینه آن نامحرمان زد و یک تنه با منطق گویایش در برابر همه آنها ایستاد.

ص: ۱۱۲

۱-۱) "لا-جرم" چنان که قبلا-هم گفته ایم ترکیبی است از کلمه "لا-و" "جرم" بر وزن حرم) که در اصل به معنی قطع کردن و چیدن میوه است، این ترکیب مفهومی این است که چیزی نمی تواند این کار را قطع کند و مانع از آن شود، لذا رویهمرفته به معنی "قطعا" و "ناچار" و گاه به معنی سوگند به کار می رود

و در آخرین سخنش با تهدیدی پر معنی گفت: "به زودی آنچه را من امروز به شما می گویم به خاطر خواهید آورد، و هنگامی که آتش خشم و غضب الهی دامانتان را در این جهان و آن جهان می گیرد به صدق گفتار من پی می برید" (فَسَيَتَذَكَّرُونَ مَا أَقُولُ لَكُمْ).

اما افسوس که آن زمان دیر است، اگر در آخرت باشد راه بازگشت وجود ندارد، و اگر در دنیا باشد به هنگام نزول عذاب تمام درهای توبه بسته می شود.

سپس افزود: "من تمام کارهای خود را به خداوند یگانه یکتا واگذار می کنم که او نسبت به بندگانش بینا است" (وَ أَفْوَضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ).

و به همین دلیل نه از تهدیدهای شما می ترسم، و نه کثرت و قدرت شما و تنهایی من مرا به وحشت می افکند، چرا که سرتاپا خود را به کسی سپرده ام که قدرتش بی انتها است و از حال بندگانش به خوبی آگاه است.

این تعبیر ضمنا دعای مؤدبانه ای بود از این مرد با ایمان که در چنگال قومی زورمند و بیرحم گرفتار بود، تقاضایی بود مؤدبانه از پیشگاه پروردگار که در این شرایط او را در کنف حمایت خویش قرار دهد.

*** خداوند هم این بنده مؤمن مجاهد را تنها نگذاشت، و چنان که در آیه بعد می خوانیم: "خداوند او را از نقشه های شوم و سوء آنها نگه داشت" (فَوْقَاهُ اللَّهُ سَيِّئَاتِ مَا مَكَرُوا).

تعبیر به "سیئات ما مکروا" نشان می دهد که اجمالا توطئه های مختلفی بر ضد او چیدند، اما این توطئه ها چه بود؟ قرآن سر بسته بیان کرده است، طبعاً انواع مجازاتها و شکنجه ها و سرانجام قتل و اعدام بوده است، اما لطف الهی همه آنها را خنثی کرد.

در بعضی از تفاسیر آمده است که او با استفاده از یک فرصت مناسب خود را به موسی رسانید، و همراه بنی اسرائیل از دریا عبور کرد و نیز گفته شده است که وقتی تصمیم بر قتل او گرفتند او به کوهی متواری شد و از نظرها پنهان گشت (۱).

این دو منافاتی با هم ندارند ممکن است نخست در بیرون شهر مخفی شده باشد، تا بعدا به بنی اسرائیل ملحق گردد.

جزئی از این توطئه ها ممکن است توطئه تحمیل بت پرستی و بیرون کردن او از خط توحید بوده که خداوند این را هم از او بر طرف ساخت، و او را در مسیر ایمان و توحید و تقوا راسخ قدم کرد.

ولی در مقابل "عذابهای شدیدی بر آل فرعون نازل گردید" (وَ حَاقَ بِآلِ فِرْعَوْنَ سُوءُ الْعَذَابِ) (۲).

عذاب و مجازات الهی همه اش دردناک است، اما تعبیر به "سوء العذاب" نشان می دهد که خداوند عذاب دردناک تری برای این گروه انتخاب فرمود این همان چیزی است که در آیه بعد به آن اشاره می کند.

*** و می فرماید "مجازات دردناک آنها همان آتش است که هر صبح و شام بر آن عرضه می شوند" (النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا) (۳).

"و روزی که قیامت برپا می گردد دستور می دهد آل فرعون را در اشد عذاب وارد کنید" (وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ) ...

ص: ۱۱۴

۱-۱) "مجمع البيان" ذیل آیه مورد بحث

۲-۲) "حاق" به معنی اصابت کرد و نازل شد تفسیر شده است ولی این احتمال را نیز داده اند که اصل آن "حق" بوده که یک قاف آن تبدیل به الف شده و حاق شده (مفردات راغب ماده حاق) ضمنا "سوء العذاب" از قبیل اضافه صفت به موصوف است، و در اصل "العذاب السوء" بوده است

۳-۳) "النار" بدل از "سوء العذاب" است

قابل توجه این که اولاً- تعبیر به آل فرعون می کند که اشاره به خاندان و اطرافیان و اصحاب گمراه او است، جایی که آنها گرفتار چنین سرنوشتی شوند تکلیف خود فرعون روشن است.

ثانیاً: می گوید آنها صبح و شام بر آتش عرضه می شوند اما در قیامت آنها را وارد اشد عذاب می کند، این به خوبی دلالت دارد که عذاب اول عذاب برزخی است که بعد از این دنیا و قبل از قیام قیامت است و کیفیت آن عرضه و نزدیکی به آتش دوزخ است، عرضه ای که هم روح و جان را به لرزه در می آورد و هم جسم را تحت تاثیر قرار می دهد.

ثالثاً: تعبیر به "غدو" و "عشی" (صبح و شام) یا اشاره به دوام این عذاب است چنان که می گوئیم فلان کس صبح و شام مزاحم ما است، یعنی همواره و همیشه، و یا اشاره به انقطاع عذاب برزخی است که تنها در مواقع صبح و شام که مواقع قدرت نمایی فراعنه و عیش و نوش آنها بوده به آن گرفتار می شوند.

از تعبیر "غدو" و "عشی" (صبح و شام) نیز نباید تعجب کرد که مگر در عالم برزخ چنین اموری هست؟ زیرا از آیات قرآن استفاده می شود که حتی در قیامت صبح و شام نیز وجود دارد، چنان که در آیه ۶۲ سوره مریم می خوانیم: **وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا**: "برای آنها (بهشتیان) صبح و شام روزهای مخصوصی است".

این منافات با دائمی بودن نعمتهای بهشتی ندارد، چنان که در آیه ۳۵ سوره رعد آمده است **"أَكُلُوا مِنْهَا دَائِمًا وَظِلُّوا"**، زیرا ممکن است در عین دوام نعمت روزیها و الطاف مخصوصی در این دو وقت نصیب بهشتیان گردد.

۱- سرگذشت مؤمن آل فرعون یک درس بزرگ مبارزه با طاغوتها

ادیان الهی و مکتبهای آسمانی که در برابر طاغوتها و جباران ظاهر شدند در آغاز بوسیله گروه اندکی عرضه شد آنها اگر می خواستند از کمی نفرت وحشت کنند و کثرت مخالفان را دلیل بر حقانیت آنها بشمرند هرگز این مکتبها رشد نمی کرد.

اصل اساسی که بر تمام برنامه های آنها حاکم بود همان است که امیر مؤمنان علی ع در گفتار پرمحتوایش بیان فرموده:

ایها الناس لا تستوحشوا فی طریق الهدی لقله اهله: "ای مردم در طریق هدایت از کمی نفرت هرگز وحشت نکنید" (۱).

مؤمن آل فرعون سمبلی بود از این مکتب، و رهروی بود از پیشقدمان این راه، و نشان داد که یک انسان با عزم و اراده راسخ ناشی از ایمان می تواند حتی در اراده فراعنه جبار اثر بگذارد و پیامبر بزرگی را از خطر برهاند.

تاریخ زندگی این مرد شجاع و هوشیار نشان می دهد که همیشه باید حرکات طرفداران حق حساب شده باشد، گاه باید ایمان را اظهار کرد و فریاد کشید، گاه باید برای هدفهای "کوتاه مدت" و "دراز مدت" ایمان را مکتوم داشت.

و تقیه چیزی جز این نیست که انسان به خاطر هدفهای مقدسش اعتقاد خود را در مقطع خاصی مکتوم دارد.

همانگونه که مجهز بودن به سلاح ظاهری برای درهم کوبیدن دشمن لازم است سلاح برنده منطق نیز ضروری است که تاثیرش از سلاح ظاهر به مراتب بیشتر است: لذا کاری را که مؤمن آل فرعون با منطق خود انجام داد در آن شرائط خاص از هیچ سلاحی ساخته نبود. .

ص: ۱۱۶

و بالآخره داستان مؤمن آل فرعون نشان می دهد که خدا اینگونه افراد با ایمان را تنها نمی گذارد و در برابر خطرات در پناه لطف خودش قرار می دهد.

این نکته نیز قابل توجه است که "مؤمن آل فرعون" طبق بعضی از روایات سرانجام به شهادت رسید، و اینکه قرآن می گوید خداوند او را از توطئه های شوم فرعونیان رهایی بخشید، منظور این است که او را از انحراف عقیده و تحمیل کفر و شرک بر او حفظ کرد (۱).

۲- تفویض کار به خدا

در باره اهمیت واگذاری کار خویش به خدا و توکل بر پروردگار همین بس که در حدیثی از امیر مؤمنان علی ع آمده است:

الایمان له اربعة ارکان التوکل علی الله و تفویض الامر الی الله عز و جل و الرضا بقضاء الله و التسليم لامر الله: ایمان چهار رکن دارد: توکل بر خدا، واگذاری کار خویش به او و راضی بودن به قضای الهی و تسلیم در برابر فرمان خداوند (۲).

امام صادق ع فرمود:

المفوض امره الی الله فی راحه الابد، و العیش الدائم الرغد، و المفوض حقا هو العالی عن کل همه دون الله: "کسی که کار خود را به خدا واگذارد در راحت ابدی و زندگی جاودانه پر برکت است، و کسی که حقیقتا کار خود را به خدا واگذارد برتر از آن است که به غیر او بیندیشد" (۳).

"تفویض" چنان که راغب در مفردات می گوید: به معنی "رد کردن" ...

ص: ۱۱۷

۱- ۱) در کتاب "محاسن برقی" آمده است که از "امام صادق" (ع) در باره تفسیر "فَوَقَاهُ اللَّهُ سَيِّئَاتٍ مَّا مَكَّرُوا" سؤال کردند، فرمود: اما لقد سطوا عليه و قتلوه و لكن ا تدرون ما وقاه؟، وقاه ان يفتنوه في دینه (نور الثقلین جلد ۴ صفحه ۵۲۱)

۲- ۲) بحار جلد ۶۸ صفحه ۳۴۱

۳- ۳) سفینه البحار جلد ۲ صفحه ۳۸۷ ماده "فوض"

است، بنا بر این "تفویض امر به خدا" به معنی واگذار نمودن کار خویش به او است، نه به این معنی که انسان دست از تلاش و کوشش بردارد که این بطور مسلم تحریفی است در معنی "تفویض" بلکه به این معنی است که نهایت کوشش و تلاش و جهاد را به کار گیرد، و هنگامی که در برابر موانع سخت قرار گرفت وحشت نکند دست پاچه نشود و دلسرد نگردد بلکه کار خود را به خدا واگذارد، و با عزمی راسخ به جهاد و تلاش ادامه دهد.

"تفویض" گرچه از نظر مفهوم با "توکل" شباهت زیادی دارد ولی مرحله ای برتر از آن است، چرا که "حقیقت توکل" خدا را وکیل خویش دانستن است، ولی تفویض مفهومش واگذاری مطلق به او است، زیرا بسیار می شود که انسان وکیلی انتخاب می کند ولی به نظارت خویش نیز ادامه می دهد، اما در مقام تفویض هیچ نظری از خود ندارد.

۳- عالم برزخ

"برزخ" چنان که از نامش پیدا است عالمی است واسطه در میان این جهان و جهان دیگر، در قرآن مجید به همان اندازه که در باره عالم قیامت فراوان صحبت شده در باره برزخ بحث کمی دیده می شود، به همین دلیل هاله ای از ابهام آن را فرا گرفته، و خصوصیات و جزئیات آن چندان روشن نیست. حقیقت این است که آگاهی بر خصوصیات برزخ تاثیر زیادی بر مسائل اعتقادی نمی گذارد و شاید به همین جهت کمتر در باره آن در کتاب الله بحث شده است، ولی این نکته را نباید فراموش کرد که قرآن اصل وجود عالم برزخ را با صراحت بیان داشته است.

از جمله آیاتی که به وضوح از وجود چنین عالمی خبر می دهد آیات مورد بحث است آنجا که می گوید: "آل فرعون قبل از قیام قیامت هر صبح و شام از طریق عرضه شدن بر آتش مجازات می شوند" این چیزی جز "عذاب برزخی"

نیست.

از سوی دیگر آیاتی که در باره حیات جاویدان شهیدان بعد از مرگ سخن می گوید، و از پادشاهای فوق العاده آنها بحث می کند گواه بر وجود "نعمتهای برزخی" است.

قابل توجه اینکه در حدیثی از پیامبر گرامی اسلام ص می خوانیم که فرمود:

ان احدکم اذا مات عرض علیه مقعده بالغداه و العشی، ان کان من اهل الجنة فمن الجنة، و ان کان من اهل النار فمن النار، یقال هذا مقعدک حیث یبعثک الله یوم القیامه!:

"هنگامی که یکی از شما از دنیا می رود جایگاه او را هر صبح و شام به او نشان می دهند، اگر بهشتی باشد جایگاهش را در بهشت، و اگر دوزخی باشد جایگاهش را در آتش، و به او می گویند: این جایگاه تو در روز قیامت است" (و همین امر باعث شادی یا عذاب روح او می شود) (۱).

امام صادق ع می فرماید:

ذکک فی الدنیا قبل یوم القیامه لان فی نار القیامه لا یكون غدو و عشی، ثم قال ان کانوا یعذبون فی النار غدوا و عشیا ففیها بین ذکک هم من السعداء، لا و لکن هذا فی البرزخ قبل یوم القیامه الم تسمع قوله عز و جل: وَ یَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ اَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ اَشَدَّ الْعَذَابِ:

"این در دنیا قبل از روز قیامت است، زیرا آتش قیامت صبح و شام ندارد سپس فرمود: اگر آنها در قیامت تنها صبح و شام در آتش دوزخ عذاب شوند در میان این دو باید سعادت مند باشند، چنین نیست، این مربوط به برزخ است پیش از روز .

ص: ۱۱۹

۱-۱) این روایت را "بخاری" و "مسلم" در صحیح خود نقل کرده اند (طبق نقل طبرسی و در المنثور و قرطبی ذیل آیات مورد بحث) در "صحیح مسلم" بابتی برای این موضوع منعقد شده و در آن روایات متعددی آمده است به جلد چهار صحیح مسلم صفحه ۲۱۹۹ مراجعه شود

قیامت، آیا سخن خدا را (بعد از این جمله) نشنیده ای که می فرماید: "هنگامی که قیامت برپا می گردد فرمان داده می شود آل فرعون را در اشد عذاب وارد کنید" (۱).

امام نمی فرماید: در قیامت صبح و شام نیست، بلکه می فرماید آتش دوزخ جاودانه است و صبح و شام ندارد، آنچه مجازاتش صبح و شام دارد عالم برزخ است، سپس به جمله بعد که سخن از قیامت می گوید به عنوان قرینه ای بر اینکه جمله قبل مربوط به برزخ است استدلال می فرماید.

در باره برزخ و دلائل آن در جلد ۱۴ صفحه ۳۱۴ به بعد (ذیل آیه ۱۰۰ سوره مؤمنون) به طور مشروح بحث کرده ایم.

ص: ۱۲۰

۱-۱) "مجمع البیان" جلد ۸ صفحه ۵۲۶.

اشاره

وَإِذِ يَتَّبِعُونَ فِي النَّارِ لِقَاءَ أَلْفَاظٍ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِذَا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنْتُمْ مُغْنُونَ عَنَّا نَصِيبًا مِنَ النَّارِ (۴۷) قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُلٌّ فِيهَا إِنَّ اللَّهَ قَدْ حَكَمَ بَيْنَ الْعِبَادِ (۴۸) وَقَالَ الَّذِينَ فِي النَّارِ لِخَازِنَةِ الْجَهَنَّمَ ادْعُوا رَبَّكُمْ يُخَفِّفْ عَنَّا يَوْمًا مِنَ الْعَذَابِ (۴۹) قَالُوا أَوْ لَمْ تُكُتْ تَأْتِيكُمْ رَسُولُكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا بَلَىٰ قَالُوا فَادْعُوا وَمَا دُعَاءُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ (۵۰)

ترجمه:

۴۷- به خاطر بیاور هنگامی را که در آتش دوزخ با هم مواجه می کنید، ضعفا به مستکبران می گویند: ما پیرو شما بودیم آیا (امروز) سهمی از آتش را بجای ما پذیرا

می شوید؟! ۴۸- مستکبران می گویند: ما همگی در آن هستیم، خداوند در میان بندگانش (به عدالت) حکم کرده است.

۴۹- و آنها که در آتشند به خازنان جهنم می گویند: از پروردگارتان بخواهید یک روز عذاب را از ما بردارد.

۵۰- آنها می گویند: آیا پیامبران شما با دلائل روشن به سراغتان نیامدند؟ می گویند: آری آنها می گویند: پس هر چه می خواهید دعا کنید، ولی دعای کافران (به جایی نمی رسد و) جز در ضلالت نیست.

تفسیر:

مواجه ضعفا و مستکبران در دوزخ!

از آنجا که مؤمن آل فرعون در پایان سخنانش جمعیت فرعونیان را به مساله قیامت و عذاب دوزخ توجه داد، آیات مورد بحث رشته سخن را در همین زمینه به دست گرفته و دنبال می کند، و صحنه هایی از گفتگوی پرخاشگرانه دوزخیان را در دل آتش منعکس می سازد.

نخست می فرماید: "بخاطر بیاور هنگامی را که آنها در آتش دوزخ مواجه و گفتگو می کنند، "ضعفا" به "مستکبران" می گویند: ما پیروان شما بودیم، آیا اکنون سهمی از عذاب و نصیبی از آتش دوزخ را بجای ما پذیرا می شوید؟" (وَ إِذْ يَتَحَاوُونَ فِي النَّارِ فَيَقُولُ الضُّعَفَاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنْتُمْ مُعْتَنُونَ عَنَّا نَصِيبًا مِنَ النَّارِ) (۱).

منظور از "ضعفا" کسانی هستند که علم کافی و استقلال فکری نداشتند، چشم و گوش بسته به دنبال سردمداران کفر حرکت می کردند که قرآن از آنها .

ص: ۱۲۲

۱- ۱) بعضی تصور کرده اند که مرجع ضمیر در "یتحاجون" آل فرعون می باشد، ولی قرائن موجود در این آیات نشان می دهد که آیه مفهوم وسیعی دارد و همه کفار را شامل می شود

به عنوان مستکبران یاد کرده است:

بدون شک این پیروان در آنجا می دانند که رهبران آنها نیز خود گرفتار عذابند، و کمترین توانایی برای دفاع از آنها ندارند اما چرا این پیروان به آنها پناه می برند و تقاضا می کنند سهمی از عذابشان را بپذیرند؟! بعضی گفته اند این به خاطر آن است که در این جهان عادت کرده بودند در حوادث سخت به آنها پناه برند، در آنجا نیز ناخودآگاه به سوی این امر کشیده می شوند.

ولی بهتر این است که گفته شود این یک نوع سخریه و ملامت و سرزنش نسبت به آنها است، تا معلوم شود تمام ادعاهای آنها پوشالی و خالی از حقیقت بوده است (۱).

قابل توجه این که از امیر مؤمنان علی ع نقل شده در یکی از روزهای "غدیر" خطبه ای خواند و ضمن دعوت مردم به توحید الهی آنها را به طاعت کسانی که خداوند امر به اطاعت آنها کرده است توجه داد و آیه فوق را یادآور شد، سپس افزود:

افتدرون الاستکبار ما هو؟ هو ترک الطاعه لمن امروا بطاعته، و الترفع علی من ندبوا الی متابعته، و القرآن ینطق من هذا کثیرا، ان تدبره متدبر زجره، و وعظه!:

"آیا می دانید استکبار چیست؟ ترک اطاعت کسانی که مامور به اطاعت آنها هستید و خود برترینی نسبت به آنها، قرآن از این مقوله سخن بسیار می گوید، به گونه ای که اگر انسان در آن بیندیشد او را اندرز می دهد و از خلاف باز می دارد" (در حقیقت امام ع با این تعبیرات زنده و روشن می خواهد راه عذر را بر کسانی که وصایای پیامبر ص را در روز غدیر فراموش کردند و دنبال دگران رفتند .

ص: ۱۲۳

۱- ۱) "تبعا" جمع تابع است، و بعضی احتمال داده اند که مصدر باشد و اطلاق مصدر بر اشخاصی که موصوف به صفتی هستند معمول است یعنی ما عین تبعیت برای شما بودیم!

*** به هر حال مستکبران در پاسخ این سخن سکوت نمی کنند اما جوابی می گویند که از نهایت ضعف و زبونی آنها حکایت دارد، چنان که قرآن در آیه بعد به آن اشاره کرده می فرماید: "مستکبران می گویند: ما و شما همگی در این آتش دوزخیم، و سرنوشت مشترکی داریم، خداوند در میان بندگانش به عدالت حکم کرده است" (قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُلٌّ فِيهَا إِنَّ اللَّهَ قَدْ حَكَمَ بَيْنَ الْعِبَادِ).

اگر می توانستیم مشکلی را از شما حل کنیم از خودمان حل می کردیم، هیچ کاری از ما در اینجا ساخته نیست، نه دفع عذاب از شما و نه از خودمان، و نه حتی پذیرش بخشی از مجازات شما.

قابل توجه اینکه در آیه ۲۱ سوره ابراهیم همین پیشنهاد ضعفا در برابر مستکبران مطرح شده و در آنجا می خوانیم: مستکبران در جواب می گویند: لَوْ هَدَانَا اللَّهُ لَهَدَيْنَاكُمْ سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَمْ جَزَعْنَا أَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِنْ مَحِيصٍ :

"اگر خدا ما را (به سوی راه رهایی از عذاب) هدایت کرده بود ما نیز شما را هدایت می کردیم (کار از اینها گذشته است) چه بیتابی کنیم و چه شکیبایی تفاوتی ندارد!" پیدا است که این دو جواب منافاتی با هم ندارد و مکمل یکدیگر است.

*** اینجا که دست آنها از هر وسیله ای کوتاه می شود رو به سوی خازنان دوزخ و ماموران عذاب می کنند" و این دوزخیان به خازنان جهنم می گویند شما از پروردگارتان بخواهید یک روز عذاب را از ما بردارد" (وَقَالَ الَّذِينَ فِي النَّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ ادْعُوا رَبَّكُمْ يُخَفِّفْ عَنَّا يَوْمًا مِنَ الْعَذَابِ) (۲) . .

۱-۱) "مصباح شیخ" (طبق نقل تفسیر نور الثقلین جلد ۴ صفحه ۵۲۶)

۲-۲) "خزنه" جمع خازن به معنی محافظ و نگاهبان است

آنها می دانند که مجازات الهی بر طرف شدنی نیست، تنها تقاضایشان این است که یک روز عذاب الهی از آنان برداشته شود یک روز تخفیف بگیرند نفسی تازه کنند، و اندکی بیاسایند، و به همین قانع هستند! *** ولی مراقبان دوزخ می گویند: آیا پیامبران شما با دلائل روشن به سراغتان نیامدند؟ و آیا بقدر کافی برای شما اتمام حجت نشد؟ (قَالُوا أَوْ لَمْ تَكُ تَأْتِيكُمْ رُسُلُكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ).

در پاسخ می گویند: آری" (قَالُوا بَلَى).

ولی خازنان دوزخ به آنان می گویند: حال که چنین است هر چه می خواهید دعا کنید، اما بدانید دعای کافران بجایی نمی رسد و ضایع و نابود می شود! (قَالُوا فَادْعُوا وَمَا دُعَاءُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ).

شما خود معترفید که پیامبران الهی با دلائل روشن آمدند، اما به آنها اعتنا نکردید و کافر شدید، بنا بر این هر چه دعا کنید سودی ندارد، چرا که خدا دعای کافران را نمی پذیرد.

جمعی از مفسران در تفسیر جمله اخیر گفته اند منظور این است که شما خودتان دعا کنید زیرا ما بدون اذن پروردگار نمی توانیم دعا کنیم، اشاره به این که وقتی ما چنین اجازه ای نداشته باشیم باید بدانید درهای نجات به روی شما بسته است، درست است که کافر در قیامت مؤمن می شود، اما این ایمان چیزی از آثار کفر او نمی کاهد، لذا هم چنان نام کافر بر او می ماند.

ولی تفسیر اول مناسبتر به نظر می رسد.

اشاره

إِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ (۵۱) يَوْمَ لَا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعِيدَتُهُمْ وَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ
الْدَارِ (۵۲) وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْهُدَى وَ أَوْزَنَّا بَيْنَ إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ (۵۳) هُدًى وَ ذِكْرًا لِأُولَى الْأَلْبَابِ (۵۴) فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ
حَقٌّ وَ اسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَ سَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ (۵۵)

ترجمه:

۵۱- ما به طور مسلم رسولان خود، و کسانی را که ایمان آورده اند، در زندگی دنیا و روزی که گواهان به پا می خیزند، یاری

می دهیم.

ص: ۱۲۶

۵۲- روزی که عذر خواهی ظالمان سودی نمی بخشد، و لعنت خدا از آن آنها و خانه (و جایگاه) بد نیز برای آنها است.

۵۳- ما به موسی هدایت بخشیدیم و بنی اسرائیل را وارثان کتاب (تورات) قرار دادیم.

۵۴- کتابی که مایه هدایت و تذکر برای صاحبان عقل بود.

۵۵- صبر و شکیبایی پیشه کن که وعده خدا حق است و برای گناهت استغفار نما و تسبیح و حمد پروردگارت را هر صبح و شام بجا آور.

تفسیر:

اشاره

ما مؤمنان را یاری می دهیم.

از آنجا که در آیات گذشته سخن از محاجه و گفتگوهای دوزخیان بود که نمی توانند یکدیگر را یاری کنند، و نه کسی به یاری آنها می شتابد، و از آنجا که در آیات پیش از آن نیز سخن از "مؤمن آل فرعون" آن مرد مجاهد و مبارز کم نظیر و حمایت خداوند از او مطرح بود، در آیات مورد بحث به عنوان یک قانون کلی حمایت خویش را از پیامبران و مؤمنان در دنیا و آخرت بیان می دارد.

می فرماید: "ما بطور مسلم رسولان خود و کسانی را که ایمان آورده اند در زندگی دنیا و روز قیامت که گواهان بر پا می خیزند یاری می دهیم" (إِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَ الَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ يَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ).

حمایتی بیدریغ و مؤکد به انواع تاکید، حمایتی که بی قید و شرط است و به همین جهت انواع پیروزیها را به دنبال دارد، و اعم از پیروزی در منطق و بیان، یا پیروزی در جنگها، یا فرستادن عذاب الهی بر مخالفان و نابود کردن آنان و یا امدادهای غیبی که قلب را تقویت و روح را به لطف الهی نیرومند و قوی می سازد.

در اینجا به تعبیر تازه ای در باره روز قیامت برخورد می کنیم و آن "يَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ" (روزی که گواهان قیام می کنند) می باشد.

"اشهاد" جمع "شاهد" یا "شهید" است (همانگونه که "اصحاب" جمع

"صاحب" و "اشراف" جمع "شریف" است) و به هر حال به معنی گواهان است.

در اینکه این گواهان کیانند تفسیرهای مختلفی شده است که همه قابل جمع است:

۱- منظور فرشتگان مراقب اعمال آدمی است.

۲- منظور پیامبران می باشد که گواهان امتها هستند.

۳- مقصود فرشتگان و پیامبران و مؤمنانند که گواهان اعمال انسانها می باشند.

اما احتمال اینکه اعضاء پیکر انسان نیز داخل در این بحث باشد بعید به نظر می رسد، زیرا واژه "اشهاد" هر چند معنی گسترده ای دارد اما تعبیر به "يَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ" (روزی که گواهان قیام می کنند) با آن متناسب نیست.

این تعبیر اشاره به نکته جالبی است و می خواهد بگوید آن روزی که همه خلائق در آن جمعند گواهان در آن محضر بزرگ قیام می کنند، و رسوایی در آنجا بدترین رسوایی است، و پیروزی نیز برترین پیروزی است، ما در آن روز مؤمنان و رسولان خود را یاری می کنیم و بر آبروی آنها در آن محضر بزرگ می افزائیم.

*** اما آن روز روز رسوایی و بدبختی کافران و ظالمان است، چنان که در آیه بعد می افزاید: "همان روزی که عذرخواهی ظالمان سودی نمی بخشد، و لعنت خدا مخصوص آنها است، و خانه و جایگاه بد نیز به آنها تعلق دارد" (يَوْمَ لَا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعْدِرَتُهُمْ وَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَ لَهُمْ سُوءُ الدَّارِ).

از یک سو عذرخواهی آنها در برابر گواهان به جایی نمی رسد و رسوایی در آن محضر بزرگ دامانشان را می گیرد.

از سوی دیگر از رحمت خدا دورند و لعنت که همان بعد معنوی از رحمت است گریبانگیرشان می شود.

و از سوی سوم از نظر جسمانی نیز در شکنجه و عذابند، و در بدترین جایگاه در آتش دوزخ! ***

سؤال

در اینجا سؤال مهمی مطرح می شود و آن اینکه: اگر خداوند وعده پیروزی پیامبران و مؤمنان را به صورت مؤکد داده، پس چرا ما در طول تاریخ شاهد کشتار جمعی از پیامبران و مؤمنان به دست کفار بی ایمان هستیم؟ چرا گاه آنها شدیداً در تنگنا واقع می شدند؟ و یا از نظر نظامی شاهد شکست بودند؟ مگر وعده الهی تخلف پذیر است؟! پاسخ این سؤال با توجه به یک نکته روشن می شود، و آن اینکه: مقیاس سنجش بسیاری از مردم در ارزیابی مفهوم پیروزی بسیار محدود است، آنها پیروزی را تنها در این می دانند که انسان دشمن را به عقب براند و چند روزی حکومت را به دست گیرد.

آنها پیروزی در هدف، و برتری مکتب را به حساب نمی آورند، آنها الگو شدن یک مجاهد شهید را برای نسلهای موجود و آینده در نظر نمی گیرند، آنها عزت و سربلندی در نزد همه آزادگان جهان و جلب خشنودی و رضایت خدا را به هیچ می انگارند.

بدیهی است در چنان ارزیابی محدودی این ایراد پاسخ ندارد، اما اگر دید خود را وسیعتر و افق فکر خود را بازتر کنیم و ارزشهای واقعی را در نظر بگیریم آن گاه به معنی عمیق آیه پی خواهیم برد.

"سید قطب" در تفسیر "فی ظلال" در اینجا سخنی دارد که شاهد ارزنده ای بر این مقصود است.

او قهرمان میدان کربلا حسین عزیزع را مثال می زند و چنین می گوید:

"حسین رضوان الله علیه در چنان صحنه بزرگ از یک سو، و دردناک از سوی دیگر، شربت شهادت نوشید، آیا این پیروزی بود یا شکست؟! در مقیاس کوچک و صورت ظاهر شکست بود، اما در برابر حقیقت خالص و مقیاسهای بزرگ پیروزی عظیمی به شمار می آید.

برای هر شهیدی در روی زمین قلوب پاک انسانها می لرزد، عشق و عواطف را برمی انگیزد، و غیرت و فداکاری را در نفوس به جنب و جوش می آورد، همانگونه که حسین (رضوان الله علیه) چنین کرد.

این سخنی است که هم شیعیان و هم غیر شیعیان از سائر مسلمین، و هم گروه عظیمی از غیر مسلمانان در آن متفق و هم عقیده اند.

چه بسیار شهیدانی که اگر هزار سال زنده می ماندند نمی توانستند به مقدار شهادتشان عقیده و مکتب خود را یاری کنند، و قدرت نداشتند اینهمه مفاهیم بزرگ انسانی را در دلها به یادگار گذارند، و هزاران انسان را با آخرین سخنان خود که با خویشان می نویسند به کارهای بزرگ وادار کنند.

آری این سخنان و خطبه های آخرین که با خط خونین نوشته شده است پیوسته زنده می ماند، و فرزندان و نسلهای آینده را به حرکت در می آورد، و ای بسا تمام تاریخ را در طول قرون و اعصار تحت تاثیر خود قرار می دهد" (۱).

باید بر این سخن بیفزائیم که ما شیعیان همه سال با چشم خود آثار حیات امام حسین عزیز ع و دوستان شهیدش را در کربلا می بینیم که جلسات سوگواری آنها سرچشمه چه جنبشهای عظیمی می شود؟! ما با چشم خود شاهد و ناظر حرکت میلیونها نفر مسلمان بیدار در ایام عاشورای حسینی برای ریشه کن ساختن کاخ ظلم و استبداد و استعمار بودیم.

ما با چشم خود دیدیم که این نسل فداکار که درس خویش را در مکتب امام .

ص: ۱۳۰

حسین ع و مجالس یادبود و ایام عاشورای او خوانده بود چگونه با دست خالی از هر گونه سلاح قدرتمندترین سلاطین جبار را از تخت خود پائین کشیده اند.

آری ما با چشم دیدیم چگونه خون حسین در عروق آنها به جریان افتاد و تمام محاسبات سیاسی و نظامی ابرقدرتها را بر هم زد.

آیا این پیروزی حسین ع و یارانش نبود که توانستند بعد از ۱۳ قرن چنان قدرت نمایی کنند؟ **

سؤال دیگر

سؤال دیگری نیز در اینجا مطرح می شود، و آن اینکه آیه فوق می گوید:

در روز قیامت عذر خواهی ظالمان مؤثر نیست، در حالی که در "آیه ۳۶ سوره مرسلات" می خوانیم در آن روز اصلاً به آنها اجازه عذر خواهی داده نمی شود \square وَ لَا يُؤَدَّنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ این دو چگونه با هم سازگار است؟ در پاسخ باید به دو نکته توجه کرد: نخست اینکه روز قیامت موافقی دارد که شرائط آن با هم متفاوت است، در پاره ای از مواقف زبان از کار می افتد و دست و پا و اعضاء و جوارح به سخن می آیند و گواهی می دهند، اما در پاره ای دیگر از مواقف زبان گشوده می شود و انسان سخن می گوید (چنان که آیات ۶۵ سوره یس از یک سو، و آیات گذشته همین سوره در باره گفتگوها و مشاجرات دوزخیان شاهد این مدعا است).

بنا بر این هیچ مانعی ندارد که در بعضی از مواقف اجازه عذر خواهی به آنها داده نشود؟ در حالی که در مواقف دیگر عذر خواهی می کنند اما سودی ندارد.

نکته دیگر اینکه: گاه انسان سخنی می گوید اما بی فایده و بیهوده است، در چنین موارد گویی اصلاً سخنی نگفته، بنا بر این جمله "به آنها اجازه عذر خواهی

داده نمی شود" ممکن است به این معنی باشد که عذر خواهی آنها بیهوده است.

*** سپس قرآن یکی از موارد یاری رسولان و پیروزی آنها را در پرتو حمایت الهی بر دشمنان عنوان کرده می گوید: ما به موسی هدایت بخشیدیم و بنی اسرائیل را وارثان کتاب آسمانی (تورات) قرار دادیم" (وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْهُدَىٰ وَ أَوْزَنَّا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ).

هدایتی که خداوند به موسی ارزانی داشت معنی گسترده ای دارد که هم مقام نبوت و وحی را شامل می شود، و هم کتاب آسمانی یعنی تورات، و هم هدایت‌هایی که در مسیر انجام رسالتش به او داده شد، و معجزاتی که در اختیار او قرار گرفت.

تعبیر به میراث در مورد "تورات" بخاطر این است که بنی اسرائیل نسلی بعد از نسل دیگر آن را در اختیار گرفتند، و می توانستند از آن بهره گیری کنند بی آنکه زحمتی برای آن کشیده باشند، همچون میراث‌های معمولی که بدون زحمت در اختیار انسان قرار می گیرد، هر چند آنها این میراث بزرگ الهی را ضایع کردند.

*** در آیه بعد می افزاید: "این کتاب آسمانی هم مایه هدایت بود، هم یاد آوری برای صاحبان عقل" (هُدًى وَ ذِكْرٌ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ) (۱).

تفاوت "هدایت" و "ذکر" در این است که هدایت در آغاز کار است، اما "تذکر" به عنوان یادآوری در برابر مسائلی است که انسان قبلاً شنیده و به آن ایمان آورده اما از صفحه خاطرش محو شده است، و به تعبیر دیگر کتب آسمانی هم .

ص: ۱۳۲

۱- ۱) "هدی و ذکر" ممکن است "مفعول لاجله باشد، و ممکن است "مصدر" به معنی "حال" یعنی "هادیا و مذکرا لاولی الالباب" بعضی احتمالات دیگری داده اند از قبیل بدل و یا خبر مبتدای محذوف بودن ولی مناسب به نظر نمی رسد

آغازگر هدایت است هم تداوم بخش آن.

ولی هم در آغاز، و هم در ادامه کار، بهره واقعی را "اولو الالباب" و صاحبان مغز و اندیشه می برند، نه نابخردان لجوج و نه متعصبان چشم و گوش بسته.

*** در آخرین آیه مورد بحث سه دستور مهم به پیامبر اسلام ص می دهد که در حقیقت دستوراتی است عمومی و همگانی هر چند مخاطب شخص پیامبر ص است.

نخست می گوید: "صبر و شکیبایی پیشه کن که وعده خدا حق است" (فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ).

در برابر عناد و لجاجت دشمنان و کارشکنی آنان صبر کن.

در مقابل نادانی جمعی از دوستان و سستی و سهل انگاری و احیانا آزار آنان صبر کن.

و در برابر تمایلات نفس و هوسهای سرکش و خشم و غضب نیز شکیبایی نما.

خلاصه کلید پیروزی تو در تمام زمینه ها صبر و استقامت است.

بدان که وعده خداوند در مورد پیروزی تو و امت تخلف ناپذیر است، این ایمان به حقانیت وعده الهی تو را در مسیرت دلگرم و پر استقامت می کند، و تحمل ناملایمات را بر تو و مؤمنان آسان می سازد.

در قرآن مجید بارها پیغمبر ص مامور به صبر شده که گاهی به صورت مطلق است، همانند آیه مورد بحث، و بعضی آیات دیگر، و گاه در بعضی موارد مخصوص ذکر شده است مانند آیه ۳۹ و ۴۰ سوره ق "فَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَاقُولُونَ" در برابر آنچه آنها می گویند و نسبتهای ناروایی که به تو می دهند صبر کن" در جای دیگر می گوید: "با آن دسته از یاران که (ظاهرا فقیرند اما هر صبح و شام پروردگار خویش را می خوانند و عبادت می کنند صبر و شکیبایی کن و از آنها جدا

تمام پیروزی‌هایی که نصیب پیامبر و مسلمانان نخستین شد در سایه همین صبر و استقامت بود، و امروز نیز بدون آن غلبه بر دشمنان فراوان و مشکلات زیاد ممکن نیست.

در دستور دوم می‌فرماید: "و برای گناهت استغفار کن" (و استغفر لذنبک).

مسلم است پیامبر بخاطر مقام عصمت مرتکب گناهی نمی‌شد، ولی چنان که گفته ایم این گونه تعبیرات در قرآن مجید در مورد پیغمبر اسلام ص و سایر انبیاء ع اشاره به گناهان نسبی است، چرا که گاهی اعمالی که در مورد افراد عادی عبادت و حسنات است در مورد انبیای بزرگ گناه محسوب می‌شود چرا که "حسنات الأبرار سیئات المقربین".

یک لحظه غفلت و حتی یک ترک اولی در مورد آنها سزاوار نیست، و به خاطر مقام والا و سطح عالی معرفتشان باید از همه این امور برکنار باشند و هر گاه از آنها سرزند از آن استغفار می‌کنند.

اما این که بعضی گفته‌اند منظور گناهان امت است، یا گناهانی که دیگران در مورد پیامبر ص انجام دادند، و یا استغفار در اینجا تعبدی است، بعید به نظر می‌رسد.

در آخرین دستور می‌فرماید: "تسبیح و حمد پروردگارت را هر عصر و صبح بجا آور" (وَ سَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ □).

"عشی" به معنی بعد از ظهر تا قبل از غروب آفتاب است و "ابکار" بین الطلوعین را می‌گویند.

ممکن است "عشی" و "ابکار" اشاره به دو وقت معین عصر گاهان و صبحگاهان باشد که انسان آمادگی برای حمد و تسبیح الهی دارد، چرا که هنوز مشغول کار روزانه نشده، و یا آن را به پایان رسانیده است.

و ممکن است به معنی دوام حمد و تسبیح در مدت تمام شبانه روز باشد، و این تعبیر معمول است که فی المثل می گوئیم: "صبح و شام از او مراقبت کنید"، یعنی همیشه.

بعضی این حمد و تسبیح را اشاره به نمازهای صبح و عصر یا تمام نمازهای پنجگانه دانسته اند، در حالی که ظاهر تعبیر آیه مفهومی وسیعتر از آن دارد و نمازها می تواند فقط مصداقی از آن باشد.

به هر حال این سه دستور جامع در زمینه خودسازی و آمادگی برای پیروزیها در سایه لطف الهی است، و این زاد و توشه ای است در مسیر وصول به اهداف بزرگ.

قبل از هر چیز تحمل و شکیبایی در برابر شدائد و موانع، سپس پاک ساختن صفحه دل از زنگار گناه و از هر گونه آلودگی، و بعد آراستن آن با یاد پروردگار، آراستنی که تسبیح و حمد به معنی منزله دانستن خداوند از هر گونه عیب و نقص و ستایش او بر هر حسن و کمال را شامل می گردد.

حمد و تسبیحی که در مورد خالق است ولی پرتوش در دل مخلوق نیز می افتد، و او را از عیوب پاک کرده، به صفات کمالیه آراسته می سازد.

اشاره

إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ إِنَّ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ مَّا هُمْ بِبَالِغِيهِ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ (۵۶)
لَخَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ (۵۷) وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا الْمَسِيءُ قَلِيلًا مَّا تَتَذَكَّرُونَ (۵۸) إِنَّ السَّاعَةَ لَأْتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ (۵۹)

ترجمه:

۵۶- کسانی که در آیات خداوند بدون دلیلی که از سوی خدا برای آنها آمده باشد ستیزه جویی می کنند در دل‌هایشان فقط تکبر (و غرور) است، و هرگز به منظور خود نخواهند

رسید، بنا بر این به خداوند پناه بر که او شنوا و بینا است.

۵۷- آفرینش آسمانها و زمین از آفرینش انسانها مهمتر است ولی اکثر مردم نمی دانند.

۵۸- هرگز نابینا و بینا مساوی نیستند، همچنین کسانی که ایمان آورده و عمل صالح انجام داده اند با بدکاران یکسان نخواهند بود، اما کمتر متذکر می شوید.

۵۹- روز قیامت به طور مسلم خواهد آمد، شکی در آن نیست، ولی اکثر مردم ایمان نمی آورند.

تفسیر:

"نابینا" و "بینا" یکسان نیست، همچنین "کافر" و "مؤمن"

در آیات گذشته خداوند پیامبر ص را به صبر و شکیبایی در مقابل مخالفان و نغمه های ناموزون و توطئه های شوم آنها دعوت می کرد، و آیات مورد بحث انگیزه مجادله و ستیزه جوئیهای آنان را در مقابل حق شرح می دهد.

در نخستین آیه می گوید: "کسانی که بدون منطق و دلیلی که از سوی خدا برای آنها آمده باشد در آیات الهی مجادله می کنند، و در سینه هاشان جز تکبر نیست" (إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ إِنْ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ).

"مجادله" - چنان که قبلا هم اشاره کرده ایم - به معنی مخاصمه و ستیزه جویی در سخن و جر و بحثهای بی منطق است. هر چند گاهی در معنی وسیع اعم از گفتگوی باطل و حق نیز به کار می رود، و تعبیر "بَغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ" تاکید است بر آنچه معمولا از معنی مجادله استفاده می شود، چرا که "سلطان" به معنی دلیل و برهانی است که مایه سلطه انسان بر طرف مقابل می شود.

و تعبیر "اتاهم" اشاره به دلائلی است که از طریق وحی از سوی خدا نازل می گردد، و چون وحی مطمئن ترین طریق برای اثبات حقائق است در اینجا روی آن تکیه شده است.

منظور از "آیات الله" که آنها در مورد آن مجادله می کردند "معجزات و آیات قرآن" و بحثهای مربوط به مبدء و معاد است که گاه آن را سحر می خواندند، گاه

نشانه جنون و گاه اساطیر الاولین و افسانه های پیشینیان! و به این ترتیب آیه گواه زنده ای بر این حقیقت است که سرچشمه اصلی مجادله کبر و غرور و خودمحوری است، چرا که افراد متکبر و خود محور به خاطر علاقه شدید به خویشتن، به دیگران اعتنا ندارند، افکار خود را حق و نظرات دیگران را هر چه باشد باطل می پندارند، لذا روی سخنان باطل خود ایستادگی به خرج می دهند.

تعبیر به "ان" اشاره به این است که عامل منحصر در اینگونه موارد همان کبر و خود برتری است و الا- چگونه ممکن است انسان بدون دلیل و مدرک اینهمه بر گفتار خود ایستادگی به خرج دهد.

"صدور" (سینه ها) در اینجا اشاره به قلبها است و منظور از قلب روح و جان و فکر است که در آیات قرآن کراراً به این معنی آمده است.

بعضی از مفسران "کبر" را در آیه فوق به معنی "حسد" تفسیر کرده اند، و عامل مجادله آنها را حسادتشان نسبت به پیامبر ص و مقام معنوی و ظاهری او می دانند، در حالی که کبر در لغت به این معنی نیست، ولی ممکن است ملازم آن باشد، چرا که افراد متکبر و خود محور معمولاً- حسود نیز هستند، همه مواهب را برای خود می خواهند و از اینکه دیگران از آن بهره گیرند ناراحت می شوند.

سپس می افزاید: "آنها هرگز به منظور خود نخواهند رسید" (مَا هُمْ بِبَالِغِيهِ).

هدف آنان این است که خود را بزرگ ببینند، فخر بفروشند و بر جامعه حکومت کنند، اما جز ذلت و زیر دست بودن بهره ای نخواهند گرفت، نه به هدفی که از کبر و غرور دارند می رسند، و نه به هدفی که برای مجادله های باطل و بی اساس دارند که حق را ابطال کنند و باطل را بر کرسی بنشانند (۱).

ص: ۱۳۸

۱- ۱) در اینکه مرجع ضمیر "بالغیه" چیست؟ مفسران دو احتمال داده اند: نخست اینکه به "کبر" برگردد، چرا که جمله "ما هم ببالغیه" توصیفی است برای "کبر"، و مفهوم جمله چنین می شود که آنها به مقتضی و هدف تکبرشان نمی رسند (در حقیقت "مضاف" در اینجا حذف شده- "ما هم ببالغی مقتضی کبرهم") دیگر اینکه ضمیر به "جدال" باز گردد که از جمله "یجادلون" استفاده می شود، یعنی آنها به هدف جدال باطل خود که ابطال حق است نمی رسند، اما در اینصورت جمله نمی تواند صفت کبر بوده باشد، و باید عطف بر جمله های قبل گردد، با حذف عاطف

در پایان آیه به پیامبر ص دستور می دهد که از شر اینگونه افراد مغرور و خود خواه و بی منطق به خدا پناه ببرد، می فرماید: "اکنون که چنین است به خدا پناه ببر که او شنوا و بینا است" (فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ).

هم سخنان بی اساس آنها را می شنود و هم توطئه ها و اعمال زشتشان را می بیند.

نه تنها پیامبر اسلام ص که همه رهروان راه حق باید در طوفانهای حوادث و در برابر ستیزه جویان بی منطق خود را به خدا بسپارند.

لذا یوسف پیامبر بزرگ خدای هنگامی که در برابر طوفان سخت هوسهای زلیخا قرار می گیرد می گوید: **مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ**: "به خدا پناه می برم، عزیز مصر صاحب نعمت من است، مقام مرا گرامی داشته، چگونه ممکن است به او خیانت کنم؟" و در آیات گذشته همین سوره نیز از زبان موسی ع خواندیم: **إِنِّي عُذْتُ بِرَبِّي وَرَبِّكُمْ مِنْ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ لَا يُؤْمِنُ بِيَوْمِ الْحِسَابِ**:

"من به پروردگارم و پروردگار شما پناه می برم از هر متکبری که به روز حساب ایمان نمی آورد" (مؤمن ۲۷).

*** و از آنجا که یکی از موارد مهم مجادله کفار در برابر پیامبر اسلام ص مساله معاد و زنده شدن انسانها بعد از مرگ بود، در آیه بعد با یک بیان روشن مسئله

معاد را متذکر می شود می فرماید: "آفرینش آسمانها و زمین از آفرینش انسانها مهمتر و بالاتر است، ولی اکثر مردم نمی دانند" (لَخَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرَ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ).

کسی که توانایی دارد این کرات عظیم و کهکشانهای وسیع و گسترده را با آن همه عظمت بیافریند، و اداره و تدبیر کند چگونه از احیای مردگان عاجز و ناتوان خواهد بود؟ این جهل گروهی از مردم است که به آنها اجازه درک این حقایق را نمی دهد.

غالب مفسران این آیه را پاسخی به مجادله مشرکان در مورد "معاد" دانسته اند (۱) ولی بعضی نیز احتمال داده اند که منظور پاسخی است به کبر متکبران مغرور که خود و افکار کوتاهشان را بزرگ می پنداشتند، در حالی که در مقایسه با عظمت عالم هستی ذره ناچیزی بیش نبودند، این معنی از مفهوم آیات چندان دور نیست ولی با توجه با آیات بعد معنی اول مناسبتر به نظر می رسد.

به هر حال در این آیه یکی دیگر از عوامل "مجادله" باطل را ذکر کرده که آن "جهل" است، در حالی که در آیات قبل مسئله "کبر" مطرح شده بود، و این هر دو رابطه نزدیک با هم دارند، چرا که سرچشمه "کبر" "جهل و نادانی" و عدم شناخت قدر خود یا مقدار علم و دانایی خویشتن است.

*** در آیه بعد در یک مقایسه روشن وضع حال این متکبران جاهل را در مقابل مؤمنان آگاه، روشن ساخته، می گوید: "نابینا و بینا هرگز مساوی نیستند" (وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ).

"همچنین کسانی که ایمان آورده اند و عمل صالح انجام داده اند، با بدکاران .

ص: ۱۴۰

یکسان نخواهند بود" (وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا الْمُسِيءَ) (۱).

اما شما بر اثر خود خواهی و جهل "کمتر متذکر می شوید" (قَلِيلًا مَّا تَتَذَكَّرُونَ) (۲).

نابینا همان آدم نادان و بیخبری است که پرده های کبر و غرور بر چشمانش افتاده، و اجازه درک حقایق را به او نمی دهد، و بینا کسی است که در پرتو نور علم و استدلالات منطقی، حق را مشاهده می کند، آیا این دو با هم برابرند؟! این از نظر ایمان و اعتقاد، و اما از نظر عمل چگونه "افراد مؤمن صالح العمل" با "آلودگان بدکار و مجرم" یکسان خواهند بود؟ در حقیقت مقایسه اول از نظر شناخت و علم است، و مقایسه دوم از نظر بازتاب آن در اعمال آنها است.

آری بینایان هم کوچکی خود را می بینند و هم عظمت جهان اطراف خویش را، و به همین دلیل به موقعیت و قدر خویش واقفند، اما "نابینا" نه موقعیت خود را در زمان و مکان می داند، و نه جهان اطراف خویش را می بیند، به همین جهت همیشه در ارزیابی وجود خویشتن خطا می کند و گرفتار کبر و غرور می گردد، و همین کبر و غرور او را به زشتکاری و ادا می سازد.

این نکته نیز ممکن است از دو جمله آیه فوق در ارتباط با یکدیگر استفاده شود که ایمان و عمل صالح چشم دل را بینا می کند کفر و اعمال زشت آدمی را نابینا می سازد و حس تشخیص حق را از باطل از او می گیرد.

...***

ص: ۱۴۱

-
- ۱-۱) طرز جمله بندی آیات در بدو نظر ایجاب می کند که "لا" در جمله "و لا المسیء" ذکر نشود، ولی تاکید نفی از یک سو، و مقصود اصلی بودن این جمله از سوی دیگر، ایجاب کرده که نفی تکرار شود، به خصوص اینکه طولانی بودن جمله گاه سبب می شود که انسان نفی را که در آغاز آن آمده فراموش کند
- ۲-۲) "ما" در جمله قلیلا ما تتذکرون زائده است و برای تاکید می باشد

در آخرین آیه مورد بحث با قاطعیت و صراحت خبر از وقوع قیامت می دهد می گوید: "ساعت (روز قیامت) به طور مسلم خواهد آمد، و شک و تردیدی در آن نیست، ولی اکثر مردم ایمان نمی آورند" (إِنَّ السَّاعَةَ لَأْتِيَهُمْ لَآ رَيْبَ فِيهَا وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ يُوْمِنُونَ).

کلمه "ان" و "لام" در "لا-تیه" و جمله "لا-ریب فیها" همه تاکیدهای مکرری است بر محتوای این جمله که قیام قیامت است، و از آنجا که در آیات قرآن دلایل بسیاری برای این رستاخیز بزرگ اقامه شده در پاره ای از موارد بدون ذکر دلیل، و به عنوان یک مساله قطعی از آن بحث کرده و می گذرد.

"ساعه" به گفته "راغب" در "مفردات" در اصل به معنی "جزئی از اجزاء زمان" است و از آنجا که وقوع قیامت و حساب انسانها در آن روز به سرعت انجام می گیرد از آن تعبیر به "ساعه" شده است.

این تعبیر دهها بار در قرآن مجید به همین معنی به کار رفته، منتها گاه در مورد خود قیامت است، و گاه در پایان جهان و مقدمات رستاخیز، و چون هر دو با یکدیگر پیوند دارند، و هر دو به صورت ناگهانی رخ می دهند از هر دو تعبیر به "ساعه" شده است (۱).

اما اینکه می گوید: "اکثر مردم ایمان نمی آورند" نه به خاطر آن است که مساله قیام قیامت مطلبی مخفی و مبهم است، بلکه یکی از علل عمده انکار قیامت تمایل به آزادی در بهره گیری بی قید و شرط از دنیا و هر گونه هوسرانی و هوسبازی است، از این گذشته آرزوهای دور و دراز مانع از آن می شود که انسان به فکر قیامت باشد و نسبت به آن اظهار ایمان کند.

ص: ۱۴۲

یهودیان مغرور!

بعضی از مفسران شان نزولی برای نخستین آیه از آیات فوق ذکر کرده اند که حاصلش این است: یهودیان می گفتند: به زودی "مسیح، دجال" ظهور می کند و ما او را یاری خواهیم کرد تا محمد و یارانش را در هم بکوبد، و ما از دست آنان راحت خواهیم شد!" (۱).

این عبارت، دو معنی می تواند داشته باشد: نخست اینکه آنها می خواستند ظهور "مسیح" و غلبه او را بر "دجال" که در انتظارش بودند بیان کنند، مسیح را از خود بدانند، و العیاذ بالله دجال را بر پیامبر گرامی اسلام ص منطبق سازند.

دیگر اینکه آنها به راستی در انتظار خود "دجال" بودند و او را از خود می دانستند.

زیرا کلمه "مسیح" چنان که "راغب" در "مفردات" و "ابن منظور" در "لسان العرب" آورده است هم بر حضرت عیسی ع اطلاق شده به خاطر سیر و سیاحتش در زمین، یا به خاطر اینکه بیماران را با دست خود "مسح" می کرد، و آنها را به فرمان خدا شفا می داد، و هم بر دجال اطلاق گردیده است به خاطر اینکه یک چشم بیشتر ندارد، و جای چشم دیگرش "ممسوح" و صاف است.

احتمال دارد یهود از فرط عصبانیت به خاطر شکستهای پی در پی بعد از ظهور پیامبر اسلام ص به راستی در انتظار دجال، آن مرد دروغگو و فریبکار، بودند تا با او همصدا شوند، و خود را از دست پیامبر ص و یارانش خلاص کنند! یا اینکه در انتظار مسیح ع بودند، چنان که از قاموس مقدس استفاده می شود که نه تنها مسیحیان که یهودیان نیز در انتظار ظهور مسیح هستند، آنها معتقدند که "مسیح" با "دجال" پیکار می کند، و او را در هم می کوبد و این .

ص: ۱۴۳

عقیده را می خواستند بر ظهور اسلام منطبق سازند!.

به هر حال بعضی وجود این شان نزول را در مورد آیه فوق دلیل بر این گرفته اند که آیه فوق و آیه ما بعد آن در مدینه نازل شده، بخلاف سایر آیات این سوره که همه مکی است، ولی از آنجا که اصل شان نزول ثابت نیست، به علاوه مفاد آن نیز مبهم است این نتیجه گیری قابل قبول نیست.

ص: ۱۴۴

اشاره

وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ (۶۰) اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لَتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ (۶۱) ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَآَنِي تُؤْفَكُونَ (۶۲) كَذَلِكَ يُؤْفَكُ الَّذِينَ كَانُوا بِآيَاتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ (۶۳)

ترجمه:

۶۰- پروردگار شما گفته است مرا بخوانید تا (دعای) شما را اجابت کنم، کسانی که از عبادت من تکبر می ورزند به زودی با ذلت وارد دوزخ می شوند.

۶۱- خداوند کسی است که شب را برای شما آفرید تا در آن بیسائید، و روز را روشنی بخش قرار داد، خداوند نسبت به مردم صاحب فضل و کرم است هر چند اکثر مردم شکرگزاری نمی کنند.

۶۲- این است خداوند پروردگار شما که آفریننده همه چیز است، هیچ معبودی جز او نیست، با اینحال چگونه از راه حق منحرف می شوید؟! ۶۳- اینچنین کسانی که آیات خدا را انکار می کردند منحرف می شوند.

تفسیر:

اشاره

مرا بخوانید تا اجابت کنم!

از آنجا که در آیات گذشته تهدیداتی نسبت به افراد بی ایمان و متکبر و مغرور آمده بود، در این آیات آن را با لطف و مهربانی می آمیزد، و آغوش رحمتش را به روی توبه کنندگان می گشاید، نخست می گوید: "پروردگار شما گفته است که مرا بخوانید تا دعای شما را اجابت کنم" (وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ).

بسیاری از مفسران دعا و خواندن را در اینجا به همان معنی معروفش تفسیر کرده اند، و جمله "أَسْتَجِبْ لَكُمْ" و همچنین روایات متعددی که در ذیل این آیه در زمینه دعا و ثوابهای آن آمده است، و بعداً به آن اشاره خواهیم کرد، نیز شاهد همین معنی است.

در حالی که بعضی دیگر به پیروی از "ابن عباس" مفسر معروف احتمال داده اند که "دعا" در اینجا به معنی توحید و عبادت پروردگار است، یعنی "مرا پرستید و به وحدانیتم اقرار کنید" ولی ظاهر همان تفسیر اول است.

به هر حال از آیه فوق چند نکته استفاده می شود:

۱- دعا کردن محبوب الهی و خواست خود او است.

۲- بعد از دعا وعده اجابت داده شده است، ولی می دانیم این وعده وعده ای است مشروط، و نه مطلق، دعائی به هدف اجابت می رسد که شرائط لازم در "دعا"

"دعا کننده" و "مطلبی که مورد تقاضا" است جمع باشد، و ما این موضوع را به ضمیمه فلسفه "نیایش و دعا" و "مفهوم واقعی آن" در ذیل آیه ۱۸۶ سوره بقره به طور مشروح بیان کرده ایم و نیاز به تکرار نیست (۱).

۳- دعا خود یک نوع عبادت است، چرا که در ذیل آیه واژه عبادت بر آن اطلاق شده.

و در ذیل آیه تهدید شدیدی نسبت به کسانی که از دعا کردن ابا دارند کرده، می گوید: "کسانی که از عبادت من استکبار می ورزند به زودی با ذلت و خواری وارد دوزخ می شوند" (إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ) (۲).

اهمیت دعا و شرایط استجاب

روایات متعددی که از پیغمبر گرامی اسلام ص و سایر پیشوایان بزرگ ع نقل شده اهمیت دعا را کاملا روشن می سازد:

۱- در حدیثی از پیغمبر گرامی اسلام ص آمده است:

الدعاء هو العبادة :

"دعا عبادت است" (۳).

۲- در حدیث دیگری از امام صادق ع می خوانیم: یکی از یارانش سؤال کرد ما تقول فی رجلین دخلا المسجد جمیعا کان احدهما اکثر صلاه، و الآخر دعاء فایهما افضل؟ قال کل حسن: "چه می فرمایی در باره دو نفر که هر دو وارد مسجد شدند یکی نماز بیشتری بجا آورد، و دیگری دعای بیشتری، کدامیک ...

ص: ۱۴۷

۱- ۱) جلد اول "تفسیر نمونه" صفحه ۶۳۸ تا صفحه ۶۴۷ (چاپ جدید)

۲- ۲) "داخر" از ماده "دخور" به معنی ذلت و خواری است، این ذلت و خواری کیفر آن تکبر و خود برتر بینی می باشد

۳- ۳) مجمع البیان جلد ۸ صفحه ۵۲۸

از این دو افضلند؟ فرمود: هر دو خوبند.

سؤال کننده مجدداً عرض کرد: قد علمت، و لکن ایهما افضل؟ "می دانم هر دو خوبند ولی کدامیک افضل است".

امام فرمود: اکثرهما دعاء، اما تسمع قول الله تعالى اُدْعُونِي اَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَكِرُونَ عَنِّي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ
اٰخِرِينَ :

"آن کس که بیشتر دعا می کند افضل است، مگر سخن خداوند متعال را نشنیده ای که می فرماید: اُدْعُونِي اَسْتَجِبْ لَكُمْ ...

سپس افزود هی العباده الکبری: "دعا عبادت بزرگ است" (۱).

۳- در حدیث دیگری از امام باقر ع نقل شده است که در جواب این سؤال که کدام عبادت افضل است؟ فرمود:

ما من شیء افضل عند الله من ان یسئل و یطلب مما عنده، و ما احد ابغض الی الله عز و جل ممن یشکر عن عبادته، و لا یسئل
ما عنده:

"چیزی نزد خدا افضل از این نیست که از او تقاضا کنند و از آنچه نزد او است بخواهند، و هیچکس مبعوض تر و منفورتر نزد
خداوند از کسانی که از عبادت او تکبر می ورزند و از مواهب او تقاضا نمی کنند نیست!" (۲).

۴- در روایتی از امام صادق ع آمده است: "مقاماتی نزد خداوند است که راه وصول به آن تنها دعاست:"

ان عند الله عز و جل منزله لا تنال الا بمساله، و لو ان عبدا سد فاه و لم یسئل لم یعط شیئا، فاسئل تعط، انه لیس من باب یقرع الا
یوشک ان یفتح لصاحبه! "نزد خدا مقامی است که جز با دعا و تقاضا نمی توان به آن رسید، و اگر بنده ای دهان خود را از
دعا فرو بندد و چیزی تقاضا ..

ص: ۱۴۸

۱- ۱) مجمع البیان جلد ۸ صفحه ۵۲۹

۲- ۲) کافی جلد ۲ "باب فضل الدعاء و الحث علیه" صفحه ۳۳۸

نکنند چیزی به او داده نخواهد شد، پس از خدا بخواه تا به تو عطا شود، چرا که هر دری را بکویید و اصرار کنید سرانجام گشوده خواهد شد" (۱).

۵- در بعضی از روایات دعا کردن حتی از تلاوت قرآن هم افضل شمرده شده، چنان که از پیامبر ص و امام باقر ع و امام صادق ع نقل شده که فرمودند:

الدعاء افضل من قراءه القران

(۲)

در یک تحلیل کوتاه می توان به عمق مفاد این احادیث رسید، زیرا دعا از یک سو انسان را به شناخت پروردگار (معرفه الله) که برترین سرمایه هر انسان است دعوت می کند.

و از سوی دیگر سبب می شود که خود را نیازمند او ببیند و در برابرش خضوع کند، و از مرکب غرور و کبر که سرچشمه انواع بدبختی ها و مجادله در آیات الله است فرود آید، و برای خود در برابر ذات پاک او موجودیتی قائل نشود.

از سوی سوم نعمتها را از او ببیند، و به او عشق ورزد، و رابطه عاطفی او از این طریق با ساحت مقدسش محکم گردد.

از سوی چهارم چون خود را نیازمند و مرهون نعمتهای خدا می بیند موظف به اطاعت فرمانش می شمرد.

از سوی پنجم چون می داند استجاب این دعا بی قید و شرط نیست، بلکه خلوص نیت و صفای دل و توبه از گناه و بر آوردن حاجات نیازمندان و دوستان از شرائط آن است خودسازی می کند و در طریق تربیت خویش گام بر می دارد.

از سوی ششم دعا به او اعتماد به نفس می دهد، و از یاس و نومیدی باز . .

ص: ۱۴۹

۱-۱) کافی جلد ۲ "باب فضل الدعاء و الحث علیه" صفحه ۳۳۸

۲-۲) "مکارم الاخلاق" طبق نقل "المیزان" جلد ۲ صفحه ۳۴ (ذیل آیه ۱۸۶ بقره)

می دارد، و به تلاش و کوشش بیشتر دعوت می کند (۱).

"نکته مهمی" که در پایان این بحث فشرده لازم است یاد آوری شود اینکه دعا طبق روایات اسلامی مخصوص مواردی است که تلاشها و کوششهای انسان اثری نبخشد، و یا به تعبیر دیگر آنچه انسان در توان دارد انجام دهد، و بقیه را از خدا بخواهد.

بنا بر این اگر انسان دعا را جانشین تلاش و کوشش کند قطعاً مستجاب نخواهد شد.

لذا در حدیثی از امام صادق ع می خوانیم:

اربعه لا تستجاب لهم دعوه:

رجل جالس فی بینه یقول: اللهم ارزقنی، فیقال له: لم آمرک بالطلب؟ و رجل کانت له امراه فدعا علیها، فیقال له: لم اجعل امرها الیک؟ و رجل کان له مال فافسده، فیقول: اللهم ارزقنی، فیقال له: لم امرک بالاقتصاد؟ لم آمرک بالاصلاح؟ و رجل کان له مال فادانه بغير بینه، فیقال له: لم آمرک بالشهاده؟! "چهار گروهند که دعای آنها مستجاب نمی شود:

کسی که در خانه خود نشسته و می گوید: خداوندا! مرا روزی ده، به او گفته می شود: آیا به تو دستور تلاش و کوشش ندادم؟ و کسی که همسری دارد (که دائماً او را ناراحت می کند) و او دعا می کند که او از دستش خلاص شود، به او گفته می شود: مگر حق طلاق را به تو ندادم؟ و کسی که اموالی داشته و آن را بیهوده تلف کرده، می گوید: خداوندا! به من روزی مرحمت کن، اما به او گفته می شود: مگر دستور اقتصاد و میانه روی .

ص: ۱۵۰

۱ - ۱) در مورد دعا و فلسفه و شرائط آن در مجلدات دیگر تفسیر نمونه از جمله جلد ۱۵ صفحه ۱۷۲ ذیل آیه ۷۷ سوره فرقان، و جلد ۶ صفحه ۲۰۹، و به طور مشروحتر در جلد اول صفحه ۶۳۸ بحث شده است

به تو ندادم؟ مگر دستور اصلاح مال به تو ندادم؟ و کسی که مالی داشته و بدون شاهد و گواه به دیگری وام داده، (اما وام گیرنده منکر شده، او دعا می کند خداوند اقلبش را نرم کن، و وادار به اداء دین فرما) به او گفته می شود: مگر به تو دستور ندادم به هنگام وام دادن شاهد و گواه بگیر"؟ (۱).

روشن است در تمام این موارد انسان تلاش و تدبیر لازم را به خرج نداده و گرفتار پیامدهای آن شده، و در برابر این تقصیر و کوتاهی و ترک تلاش دعای او مستجاب نخواهد شد.

و از اینجا یکی از علل عدم استجابت بسیاری از دعاها روشن می شود، چرا که گروهی از مردم می خواهند دست از تلاش لازم بردارند، و به دعا پناه برند، چنین دعاهایی مستجاب نمی گردد، این یک سنت الهی است.

البته عدم استجابت بعضی از دعاها علل و عوامل دیگری نیز دارد، از جمله اینکه بسیار می شود که انسان در تشخیص مصالح و مفاسد خود به اشتباه می افتد، گاه با تمام وجودش مطلبی را از خدا می خواهد که به هیچوجه صلاح او نیست، حتی ممکن است خود او بعدا واقف به چنین امری بشود، این درست به این می ماند که گاهی بیمار یا کودک غذاهای رنگینی از پرستاران خود می طلبد که اگر به خواسته او عمل کنند بیماریش افزون می شود، و یا حتی جان او را به خطر می افکند، در اینگونه موارد خداوند رحیم و مهربان دعا را مستجاب نمی کند و برای آخرت او ذخیره می سازد.

بعلاوه استجابت دعا شرائطی دارد که در آیات قرآن و روایات اسلامی آمده است، و در جلد اول همین تفسیر مشروحا از آن بحث کرده ایم (سوره بقره).

ص: ۱۵۱

موانع استجاب دعا

در بعضی از روایات گناهان متعددی به عنوان موانع استجاب دعا ذکر شده از جمله سوء نیت، نفاق، تاخیر نماز از وقت، بدزبانی، غذای حرام، و ترک صدقه و انفاق در راه خدا است (۱).

این سخن را با حدیثی پر معنی از امام صادق ع پایان می دهیم:

مرحوم "طبرسی" در "احتجاج" از آن حضرت چنین نقل می کند:

انه سئل اليس يقول الله اذعوني اَسْتَجِبْ لَكُمْ؟ و قد نرى المضطر يدعوه و لا يجاب له، و المظلوم يستنصره على عدوه فلا ينصره، قال ويحك! ما يدعوه احد الا استجاب له، اما الظالم فدعاؤه مردود الى ان يتوب، و اما المحق فاذا دعا استجاب له و صرف عنه البلاء من حيث لا يعلمه، او ادخر له ثوابا جزيلًا ليوم حاجته اليه، و ان لم يكن الامر الذي سئل العبد خيرا له ان اعطاه امسك عنه:

"از آن حضرت سؤال کردند آیا خداوند نمی فرماید دعا کنید تا برای شما اجابت کنم؟ در حالی که افراد مضطری را می بینیم که دعا می کنند و به اجابت نمی رسد، و مظلومانی را می بینیم که از خدا پیروزی بر دشمن می طلبند ولی آنها را یاری نمی کند.

امام فرمود: وای بر تو! هیچکس او را نمی خواند مگر اینکه اجابت می کند، اما ظالم دعای او مردود است تا توبه کند، و اما صاحب حق هنگامی که دعا کند اجابت می فرماید و بلا را از او برطرف می سازد به طوری که گاه خود او نمی داند، و یا آن را به صورت ثواب فراوانی برای روز نیازش به آن (روز).

ص: ۱۵۲

قیامت) ذخیره می کند، و هر گاه چیزی را که بندگان تقاضا کنند مصلحت آنها نباشد خودداری می فرماید" (۱).

*** و از آنجا که دعا و تقاضای از خدا فرع بر معرفت خداوند است در آیه بعد از حقایقی سخن می گوید که سطح معرفت آدمی را بالا می برد، و یکی از شرائط دعا را که امید به اجابت است افزایش می دهد.

می فرماید: "خداوند کسی است که شب را برای شما آفرید تا در آن بیسائید" (اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ اللَّيْلَ لِتَشْكُنُوا فِيهِ).

چرا که تاریکی شب از یک سو موجب تعطیل قهری برنامه های روزانه است، و از سوی دیگر خود تاریکی آرام بخش و مایه استراحت تن و اعصاب و روح است، و نور مایه جنبش و حرکت.

لذا به دنبال آن می افزاید: "و روز را بینا و روشنی بخش" (وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا).

تا محیط زندگی انسانها را روشن سازد و برای هر گونه فعالیت آماده کند.

قابل توجه اینکه: "مبصر" به معنی "بینا" است، و توصیف روز به "بینا بودن" در حقیقت یک نوع تاکید و مبالغه در بینا کردن مردم است (۲).

سپس اضافه می کند: "خداوند نسبت به مردم صاحب فضل و کرم است، هر چند اکثر مردم شکرگزاری نمی کنند" (إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ).

این نظام دقیق شب و روز، و برنامه متناوب نور و ظلمت، یکی از نمونه های . .

ص: ۱۵۳

۱-۱) تفسیر صافی ذیل آیات مورد بحث

۲-۲) در باره اسرار و فلسفه های نور و ظلمت و شب و روز در جلد ۱۶ صفحه ۱۴۶ و جلد ۱۵ صفحه ۵۶۴ و جلد ۸ صفحه

۳۴۱ ذیل آیات ۷۱ سوره قصص و ۸۶ نمل و ۸۷ یونس بحث کرده ایم

فضل و کرم پروردگار بر بندگان است، و از عوامل مهم حیات انسانها و موجودات زنده است.

اگر نور نبود حیات و زندگی و حرکت وجود نداشت، و اگر تاریکی متناوب نبود شدت نور همه موجودات را خسته و ناتوان و فرسوده می کرد و گیاهان را می سوزانید و نابود می ساخت، ولی اکثر مردم از کنار این مواهب عظیم الهی بی توجه می گذرند و شکر او را بجا نمی آورند.

جالب اینکه قاعده باید به جای "الناس" دوم ضمیر باشد و بفرماید "لکن اکثرهم لا یشکرون" ولی ذکر کلمه "الناس" بجای ضمیر گویا اشاره به این است که طبع انسان (تربیت نیافته) کفران نعمت است، چنان که در آیه ۳۴ "سوره ابراهیم" نیز می خوانیم إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ: "انسان بسیار ظالم و کفران کننده است" (۱).

اما اگر انسان چشمی بینا و قلبی دانا داشته باشد که خوان نعمت بیدریغ الهی را که همه جا گسترده است ببیند، و باران رحمت بیحسابش را که همه جا رسیده است مشاهده کند، بی اختیار زبان به شکر و ثنای او می گشاید و خود را در مقابل اینهمه عظمت و رحمت کوچک و مدیون می بیند (۲).

*** آیه بعد، از توحید ربوبیت پروردگار شروع کرده و به توحید خالقیت و ربوبیت ختم می کند، می فرماید: "آن کس که این همه نعمتها را بر شما ارزانی داشته خداوندی است که مالک و مربی شما است" (ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ).

"همان خداوندی که خالق همه چیز است" (خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ)...

ص: ۱۵۴

۱-۱) "تفسیر المیزان" و "تفسیر روح المعانی" ذیل آیات مورد بحث

۲-۲) در باره معنی "شکر" و اقسام و انواع آن در جلد دهم صفحه ۲۷۸ به بعد (ذیل آیه ۷ سوره ابراهیم مشروحا بحث شده است)

"معبودی جز او نیست" (لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ).

در حقیقت وجود نعمتهای فراوان الهی دلیل بر ربوبیت و مدبریت او است.

و خالق همه چیز بودن دلیل دیگری بر یگانگی او در ربوبیت است، چرا که خالق موجودات مالک و مربی آنهاست، زیرا می دانیم خالقیت خداوند به این معنی نیست که موجودات را بیافریند و کنار رود، بلکه لحظه به لحظه فیض وجود از ناحیه او بر همه موجودات عالم هستی افزوده می شود، و چنین خالقیتی از ربوبیت جدا نخواهد بود.

بدیهی است تنها چنین کسی شایسته پرستش و الوهیت است بنا بر این جمله "خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ" به منزله دلیل برای "ذَلِكَمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ" می باشد و "لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ" بمنزله نتیجه آن (دقت کنید).

و در پایان آیه می افزاید: "با این حال چگونه از راه حق منحرف می شوید؟" (فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ) (۱).

و چرا از پرستش خداوند یگانه یکتا به سوی بتها روی می آورید؟! توجه داشته باشید که "تؤفکون" به صورت صیغه مجهول است، یعنی شما را از مسیر حق منحرف می سازند، گویی بت پرستان چنان بی اراده اند که در این مسیر از خود اختیاری ندارند.

*** در آخرین آیه مورد بحث به عنوان توضیح و تاکید مطالب گذشته می فرماید:

"کسانی که آیات خدا را انکار می کردند اینگونه از طریق حق بازگردانده می شوند" (كَذَلِكَ يُؤْفَكُ الَّذِينَ كَانُوا بِآيَاتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ).

ص: ۱۵۵

۱ - ۱) قبلا- نیز گفته ایم "تؤفکون" از ماده "افک" به معنی انحراف و بازگشت از مسیر حق است، و اگر "بادهای مخالف" را "مؤتفکات" می گویند به همین جهت است و تعبیر از "دروغ" به "افک" نیز بخاطر انحراف آن از بیان حق است

"يجحدون" از ماده "جحد" در اصل به معنی انکار کردن چیزی است که در دل وجود دارد، یعنی انسان معتقد به چیزی باشد در عین حال آن را نفی کند، و یا معتقد به نفی آن باشد ولی با زبان آن را اثبات کند، به افراد بخیل و کم خیر که غالباً اظهار فقر می کنند "جحد" گفته می شود و "ارض جحده" به معنی زمین کم گیاه است (۱).

بعضی دیگر از ارباب لغت "جحد" و "جحد" را نیز چنین تفسیر کرده اند:

الجحد الانكار مع العلم: جحد به معنی انکار توأم با علم است (۲).

بنا بر این در مفهوم جحد همیشه یک نوع لجاجت یا عناد در برابر حق نهفته است بدیهی است کسی که با چنین صفتی با حقایق برخورد کند سرنوشتی جز انحراف از طریق حق نخواهد داشت، چرا که تا انسان حقجو و حق طلب و تسلیم در مقابل واقعیات نباشد به آنها نخواهد رسید.

به همین دلیل وصول به حق نیاز به خودسازی قبلی دارد و این همان تقوای قبل از ایمان است که قرآن در سوره بقره به آن اشاره کرده، می گوید: ذَلِكِ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ "در این کتاب آسمانی تردیدی نیست و مایه هدایت پرهیزگاران است".

...***

ص: ۱۵۶

۱-۱) "راغب" در مفردات ماده "جحد"

۲-۲) "لسان العرب" این تعریف را از جوهری نقل می کند

اشاره

اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ قَرَارًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَصَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُوْرَكُمْ وَرَزَقَكُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ فَبَارِكُوا اللَّهَ رَبُّ الْعَالَمِينَ (۶۴) هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَادْعُوْهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۶۵) قُلْ إِنِّي نُهَيْتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَمَّا جَاءَنِي الْبَيِّنَاتُ مِنْ رَبِّي وَأُمِرْتُ أَنْ أُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ (۶۶)

ترجمه:

۶۴- خداوند کسی است که زمین را برای شما جایگاه امن و مطمئن قرار داد، و آسمان را همچون سقفی (بالای سرتان) و شما را صورتگری کرد و صورتتان را نیکو آفرید،

و از طبیعت به شما روزی داد، این است خداوند پروردگار شما، جاوید و پر برکت است خداوندی که پروردگار عالمیان است.
۶۵- زنده واقعی او است، معبودی جز او وجود ندارد، پس او را بخوانید و دین خود را برای او خالص کنید، ستایش مخصوص خداوندی است که پروردگار جهانیان است.

۶۶- بگو: من نهی شده ام از اینکه معبودهایی را که شما غیر از خدا می خوانید بپرستم، و مامورم که تنها در برابر پروردگار عالمیان تسلیم باشم.

تفسیر:

اشاره

این است پروردگار شما

این آیات هم چنان بحث از مواهب بزرگ الهی و شمول آن نسبت به بندگان را ادامه می دهد، تا هم شناخت بیشتری به آنها عطا کند، و هم امید افزونتری تا در پرتو آن به مقام دعا بر آیند و از اجابت برخوردار شوند.

جالب اینکه در آیات گذشته سخن از "نعمتهای زمانی" یعنی شب و روز بود و در اینجا سخن از "نعمتهای مکانی" یعنی قرارگاه زمین و سقف مرتفع آسمان است، می فرماید: "خداوند همان کسی است که زمین را برای شما جایگاه مطمئن و آرامی قرار داد" (اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ قَرَارًا).

آری او تمام شرائطی را که برای یک قرارگاه مطمئن و آرام لازم است در کره زمین آفریده، محلی است ثابت و خالی از هر گونه تزلزل، هماهنگ با ساختمان روح و جسم انسان، دارای منابع گوناگون، مشتمل بر همه وسائل مورد نیاز انسان، بسیار گسترده و مباح و رایگان.

سپس می افزاید: "و آسمان را همچون سقف و قبه ای بالای سر شما قرار داد" (وَالسَّمَاءَ بِنَاءً).

"بناء" چنان که "ابن منظور" در "لسان العرب" می گوید: به معنی خانه هایی است که اعراب بادیه نشین از آن استفاده می کردند، مانند خیمه ها

چه تعبیر جالبی است که آسمان را به خیمه ای تشبیه کرده که اطراف زمین را گرفته، البته منظور از "آسمان" در اینجا بیشتر همان جو و هوای فشرده ای است که گرداگرد زمین را فرا گرفته، و همچون خیمه ای بر تمام کره زمین کشیده شده است.

این خیمه بزرگ الهی هم از شدت تابش نور آفتاب می کاهد که اگر نبود اشعه آفتاب، و همچنین اشعه مرگبار کیهانی، موجود زنده ای را بر زمین نمی گذاشت، و به همین دلیل مسافران فضایی مجبورند دائماً در برابر این پرتوها از لباسهای مخصوص سنگین و گرانیقیمتی استفاده کنند.

بعلاوه این خیمه جلو سقوط سنگهای آسمانی را که پیوسته به کره زمین جذب می شوند می گیرد، و آنها را در نخستین برخورد به خاطر سرعت و فشاری که دارند آتش می زند تا خاکستر آنها آرام بر زمین بنشیند.

و این همان چیزی است که در "آیه ۳۲ سوره انبیا" از آن تعبیر به "سقف محفوظ" شده است: [وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا \(۱\)](#).

سپس از آیات آفاقی به آیات انفسی پرداخته، می گوید: "او کسی است که شما را صورتگری کرد، و صورتتان را نیکو آفرید" (وَ صَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُوْرَكُمْ).

قامتی موزون و راست، با صورتی زیبا و دلپذیر، در نهایت نظم و استحکام که امتیاز آن بر صورت موجودات زنده دیگر و انواع حیوانات در نخستین برخورد روشن و آشکار است، و همین ساختمان ویژه به او امکان می دهد که به انواع کارها و صنایع ظریف یا سنگین دست زند، و با داشتن اعضای مختلف به راحتی زندگی کند و از مواهب حیات بهره گیرد. .

انسان بر خلاف غالب حیوانات که با دهان آب و غذا می‌خورند با دست خود و با دقت و ظرافت غذا و نوشیدنی را بر می‌دارد و به دهان می‌گذارد و این امر کمک فراوانی به انتخاب غذاهای پاک از غذاهای آلوده به اجزاء خارجی و اضافی می‌کند میوه‌ها را به راحتی پوست می‌کند و اجزاء غیر قابل استفاده را دور می‌ریزد.

بعضی از مفسران صورت را در اینجا به معنی اعم از صورت ظاهر و باطن گرفته‌اند، و اشاره به انواع استعدادها و ذوقهایی می‌دانند که خدا در آدمی آفریده، و او را بر سایر جانداران برتری بخشیده است.

و سرانجام در بیان چهارمین و آخرین نعمت از این سلسله، موضوع روزیهای پاکیزه را مطرح کرده، می‌فرماید: "او شما را از طیبات روزی داد" (وَرَزَقَكُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ).

"طیبات" معنی بسیار گسترده‌ای دارد که هر چیز پاکیزه اعم از غذا، لباس، همسران، خانه‌ها، مرکبها، حتی سخنان و گفتگوهای پاکیزه را شامل می‌شود.

ممکن است انسان بر اثر نادانی، این مواهب پاک را بی‌الایده، ولی خداوند در عالم آفرینش آنها را پاک آفریده است.

در پایان آیه بعد از بیان این چهار نعمت بزرگ که نیمی از آن به آسمان و زمین بر می‌گردد، و نیمی از آن به انسانها، می‌فرماید: "این است خداوند پروردگار شما" (ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ) (۱).

"و چون چنین است جاوید و پر برکت است خداوندی که پروردگار عالمیان است" (فَلْيُبَارِكْ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ).

ص: ۱۶۰

۱-۱) "ذَلِكُمْ" در اصل اشاره به دور است که در اینگونه موارد کنایه از علو مقام و عظمت می‌باشد، ولی چون در فارسی این تعبیر معمول نیست ما در ترجمه‌ها آن را به صورت اشاره به نزدیک تفسیر می‌کنیم

آری کسی که اینهمه مواهب را به انسانها بخشیده مدبر عالم هستی است، و هم او شایسته عبودیت و پرستش است.

*** آیه بعد مساله توحید عبودیت را از طریق دیگر تعقیب می کند، و آن طریق انحصار حیات به معنی واقعی به خداوند است، می فرماید: "او است زنده واقعی" (هُوَ الْحَيُّ).

چرا که حیاتش از ذات او است و متکی به غیر نیست، حیاتی است که در آن مرگ راه ندارد و جاودانه است، تنها خداوند چنین است، و همه موجودات زنده غیر از او حیاتی آمیخته به مرگ دارند، و این حیات محدود و موقت را از ذات پاک خداوند می گیرند.

روشن است کسی را باید پرستش کرد که زنده است و دارای حیات مطلق، لذا به دنبال آن می افزاید: "هیچ معبودی جز او وجود ندارد" (لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ).

" و اکنون که چنین است تنها او را بخوانید، و دین خود را برای او خالص کنید" (فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ).

و هر چه غیر او است کنار بگذارید که همه فانی می شوند، و در حال حیاتشان نیز دائما در تغییرند، "آنچه تغییر نپذیرد او است" و "آنچه نمرده است و نمیرد او است" و آیه را با این جمله پایان می دهد: "حمد و ستایش مخصوص خداوندی است که پروردگار جهانیان است" (الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ).

این جمله در حقیقت تعلیمی است برای بندگان که خدا را به خاطر نعمتهایی که در آیات قبل اشاره شد، نعمتهایی که تمام وجود انسان را فرا گرفته، مخصوصا نعمت حیات و زندگی، حمد و ستایش کنند، و شکر و سپاس گویند.

در آخرین آیه مورد بحث به عنوان یک نتیجه گیری از بحثهای توحیدی گذشته و برای مایوس ساختن مشرکان و بت پرستان روی سخن را به پیامبر ص کرده، می فرماید: "بگو: من نهی شده ام از اینکه معبودهایی که شما غیر از خدا می خوانید پرستش کنم، چرا که بینات و دلائل روشن از سوی پروردگارم برای من آمده است" (قُلْ إِنِّي نُهَيْتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَمَّا جَاءَنِي الْبَيِّنَاتُ مِنْ رَبِّي).

نه تنها نهی شده ام که غیر او را نپرستم بلکه "مامورم تنها در برابر رب العالمین تسلیم باشم" (وَأُمِرْتُ أَنْ أُسَلِّمَ لِزَبِّ الْعَالَمِينَ). از یک سو نهی از پرستش بتها است، و به دنبال آن دلیل منطقی و روشن و بینات و دلائل واضحی از عقل و نقل که از طرف پروردگار آمده، و از سوی دیگر امر به تسلیم در برابر "رب العالمین" که خود این تعبیر نیز دلیل دیگری بر مقصود است، چرا که پروردگار جهانیان بودن دلیلی است کافی برای تسلیم بودن در مقابل ذات پاک او.

قابل توجه اینکه در این آیه مورد امر و نهی جدا است، امر به تسلیم در برابر خداوند، و نهی از پرستش بت، این تفاوت ممکن است به خاطر این باشد که در مورد بت تنها چیزی که تصور می شود همان پرستش است که از آن نهی شده، و اما در مورد خداوند علاوه بر پرستش و عبادت باید تسلیم فرمان و دستورهای او بود.

لذا در آیه ۱۱ و ۱۲ سوره زمر می خوانیم: قُلْ إِنِّي نُهَيْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ وَأُمِرْتُ لِأَنْ أَكُونَ أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ: "بگو من مامور شده ام که خدا را با اخلاص عبادت کنم، و نیز مامورم که اولین تسلیم شونده در برابر او باشم".

به هر حال تعبیرهای آیه فوق که نظائری نیز در سایر سوره های قرآن دارد تعبیرهایی است فوق العاده نرم و ملایم و مؤدبانه که در برابر دشمنان لجوج و سرسخت

گفته می شود، تا اگر کمترین آمادگی برای پذیرش حق دارند، تحت تاثیر قرار گیرند.

دقت کنید: می گوید: "من چنین ماموریت یافته ام و من چنین نهی شده ام" یعنی شما خودتان حساب خویش را برسد، بی آنکه حس لجاجتشان را تحریک کند.

آخرین سخن در باره آیات فوق اینکه در سه آیه پشت سر هم توصیف خداوند به "رب العالمین" تکرار شده است.

نخست می گوید **فَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ** .

بعد می گوید **الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ** .

و سپس می فرماید: **أُمِرْتُ أَنْ أُسَلِّمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ** .

یک نوع ترتیب منطقی در میان آنها مشاهده می شود زیرا نخست سخن از جاویدان و پربرکت بودن خدا است، سپس از اختصاص هر گونه حمد و ستایش به ذات پاک او، و سرانجام انحصار عبودیت و پرستش در ذات مقدسش.

اشاره

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلاً ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ ثُمَّ لِتَكُونُوا شُيُوخًا وَ مِنْكُمْ مَنْ يَتَوَفَّى مِنْ قَبْلٍ وَ لِتَبْلُغُوا أَجْلاً مُّسَمًّى وَ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (۶۷) هُوَ الَّذِي يُحْيِي وَ يُمِيتُ فَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ (۶۸)

ترجمه:

۶۷- او کسی است که شما را از خاک آفرید سپس از نطفه، بعد از علقه (خون منعقد) سپس شما را به صورت طفلی بیرون می فرستد، بعد به مرحله کمال قوت می رسید، بعد از آن پیر می شوید، و (در این میان) گروهی از شما پیش از رسیدن به این مرحله می میرند، و هدف این است به سرآمد عمر خود برسید و شاید تعقل کنید.

۶۸- او کسی است که زنده می کند و می میراند، و هنگامی که چیزی را اراده کند تنها به آن می گوید: موجود باش! او نیز بلافاصله موجود می شود.

تفسیر:

اشاره

مراحل هفتگانه خلقت انسان

بار دیگر در ادامه آیات توحیدی به بخشی از "آیات انفسی" پرداخته مراحل

تطور خلقت انسان را از خاک، و دوران جنینی، و دوران حیات در دنیا تا هنگام مرگ، در هفت مرحله بیان می کند، تا هم عظمت قدرت و ربوبیت او روشن شود و هم مواهب و نعمتهایش بر بندگان.

می فرماید "او کسی است که شما را از خاک آفرید، سپس از نطفه، بعد از علقه (چیزی شبیه به خون منعقد) بعد شما را به صورت طفلی از شکم مادر بیرون می فرستد، سپس به مرحله کمال و قوت و توانایی می رسید، بعد از آن به مرحله پیری، هر چند گروهی از شما پیش از رسیدن به این مرحله می میرند و هدف آن است که به سرآمد عمر خود برسید، شاید تعقل کنید" (هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ ثُمَّ لَتَكُونُوا شُيُوخًا وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّى مِنْ قَبْلٍ وَلِتَبْلُغُوا أَجَلًا مُّسَمًّى وَ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ).

به این ترتیب نخستین مرحله، مرحله تراب و خاک است که اشاره به آفرینش آدم جد نخستین ما از خاک می باشد، و یا خلقت همه انسانها از خاک، چرا که مواد غذایی که وجود انسان و حتی نطفه او را تشکیل می دهد اعم از مواد حیوانی و گیاهی همه از خاک مایه می گیرد.

مرحله دوم مرحله نطفه است که مربوط به همه انسانها جز آدم و همسرش حوا است.

مرحله سوم مرحله ای است که نطفه تکامل یافته، و نمو قابل ملاحظه ای نموده، و به صورت یک قطعه خون بسته در آمده است.

بعد از این مرحله "مضغه" (چیزی شبیه به گوشت جویده) و مرحله ظهور اعضاء، مرحله حس و حرکت است که قرآن در اینجا سخنی از این سه مرحله به میان نیاورده هر چند در آیات دیگر به آن اشاره کرده است.

در اینجا چهارمین مرحله را مرحله تولد جنین ذکر می کند، و مرحله پنجم را مرحله تکامل قدرت و قوت جسمی که بعضی آن را سن سی سالگی می دانند

که در آن حد اکثر نمو قوای جسمانی حاصل می شود و بعضی آن را کمتر یا بیشتر گفته اند، البته ممکن است در افراد متفاوت باشد و قرآن از آن تعبیر به "بلوغ اشد" کرده است.

از آن به بعد مرحله عقب گرد و از دست دادن نیروها آغاز می شود و تدریجا دوران پیری که مرحله ششم است فرا می رسد. سرانجام پایان عمر که آخرین مرحله است فرا می رسد و انتقال از این سرا به سرای جاویدان تحقق می یابد.

آیا با اینهمه تغییرات و تطورات منظم، و حساب شده، باز هم جای تردید در قدرت و عظمت مبدء عالم هستی و الطاف و موهب او وجود دارد؟ قابل توجه اینکه در چهار مرحله اول که مربوط به آفرینش از خاک و نطفه و علقه و تولد طفل است تعبیر به "خلقکم" (شما را آفرید) شده، و هیچ نقشی برای خود انسان در آن قائل نیست، ولی در سه مرحله بعد از تولد یعنی مرحله وصول به نهایت قوت جسمانی، و بعد از آن پیری، و بعد پایان عمر، تعبیر "لتبلغوا" (تا برسید) و "لتکونوا" (تا بوده باشید) آمده است که هم اشاره ای است به استقلال وجودی انسان بعد از تولد و هم احتمالا اشاره ای است به این حقیقت که این دورانهای سه گانه ممکن است با حسن تدبیر یا سوء تدبیر خود انسان جلوتر یا عقب تر شود، و گاه پیری زودرس، یا مرگ زودرس، دامان انسان را بگیرد، و این نشان می دهد که تعبیرات قرآن تا چه حد دقیق و حساب شده است.

تعبیر به "یتوفی" در مورد مرگ-چنان که قبلا- هم گفته ایم- اشاره به این است که "مرگ" در منطق قرآن به معنی فنا و نابودی نیست، بلکه فرشتگان مرگ روح انسان را دریافت می دارند و به عالم پس از مرگ منتقل می سازند، این تعبیر که بارها در قرآن تکرار شده دیدگاه اسلام را در مورد مرگ به خوبی نشان می دهد، و مرگ را از مفهوم مادی آن که فنا و نیستی است

به کلی در می آورد و دریچه به عالم بقا معرفی می کند.

جمله "و مِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّى مِنْ قَبْلُ" (بعضی از شما پیش از این می میرند) ممکن است اشاره به قبل از رسیدن به مرحله پیری باشد، یا اشاره به تمام مراحل قبلی، یعنی قبل از رسیدن به هر یک از مراحل امکان مرگ وجود دارد.

این نیز قابل توجه است که تمام این مراحل را با کلمه "ثم" به یکدیگر عطف کرده، که نشانه ترتیب توأم با فاصله است، جز مرحله اخیر یعنی رسیدن به پایان زندگی که به وسیله "واو" عطف شده، این تفاوت تعبیر ممکن است به خاطر این باشد که رسیدن به پایان عمر همیشه بعد از پیری نخواهد بود چرا که "بسیار جوان مرد و یکی پیر نشد" و یا حتی افرادی قبل از رسیدن به دوران جوانی می میرند.

در باره اجل مسمی در جلد ۵ تفسیر نمونه صفحه ۱۴۸ و جلد ششم صفحه ۱۵۷ و جلد ۱۱ صفحه ۲۸۱ بحث کرده ایم).

*** در آخرین آیه مورد بحث سخن از مهمترین مظاهر قدرت پروردگار یعنی مساله حیات و مرگ به میان می آورد، همان دو پدیده ای که با تمام پیشرفت علوم بشر هنوز جزء معماهای ناگشوده است، می فرماید: "او کسی است که زنده می کند و می میراند" (هُوَ الَّذِي يُحْيِي وَ يُمِيتُ).

آری حیات و مرگ به معنی وسیع کلمه، چه در گیاهان و چه انواع حیوانات و انسانها به دست خداوند است، حیات در اشکال مختلف و انواع گوناگون ظاهر می شود.

جالب اینکه از موجودات زنده تک سلولی گرفته، تا حیوانات غول پیکر و از اعماق اقیانوسهای تاریک و ظلمانی گرفته، تا پرندگان که بر اوج آسمانها پرواز می کنند، از گیاه ذره بینی بسیار کوچکی که در لابلای امواج اقیانوس

شناور است، تا درختانی که دهها متر طول قامت دارند، هر یک دارای نوعی حیات و شرائطی مخصوص به خود می باشند و به همین نسبت مرگهای آنها نیز متفاوت است، و بدون شک چهره های حیات متنوع ترین چهره های جهان خلقت و اعجاب انگیزترین آنها است.

مخصوصاً انتقال از جهان بیجان به جهان موجودات زنده، و انتقال از جهان حیات به مرگ دارای شگفتیهایی است که اسرار آفرینش را بازگو می کند، و هر کدام آیتی است از آیات قدرت خدا.

اما قابل توجه اینکه هیچیک از این مسائل مهم و پیچیده در برابر قدرت او صعوبت و اشکالی ندارد، و به محض اراده و فرمانش صورت می گیرد.

لذا در پایان آیه می فرماید: "هنگامی که چیزی را اراده کند تنها به او می گوید موجود باش، او نیز بلافاصله موجود می شود!"
(فَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ).

حتی تعبیر به "کن" (موجود باش) و به دنبال آن "فیکون" (موجود می شود) نیز از عدم گنجایش الفاظ است، و الا حتی نیاز به جمله کن نیست، اراده خداوند همان و تحقق یافتن موجودات همان (۱).

***.

ص: ۱۶۸

۱-۱) در مورد تفسیر جمله "کن فیکون" در جلد اول ذیل آیه ۱۱۷ سوره بقره صفحه ۴۱۸ (چاپ جدید) مشروحا بحث کرده

ایم

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ أَنَّى يُصْرَفُونَ (٤٩) الَّذِينَ كَذَّبُوا بِالْكِتَابِ وَبِمَا أَرْسَلْنَا بِهِ رُسُلَنَا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ (٧٠) إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ (٧١) فِي الْحَمِيمِ ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ (٧٢) ثُمَّ قِيلَ لَهُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تُشْرِكُونَ (٧٣) مِنْ دُونِ اللَّهِ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا بَلْ لَمْ نَكُنْ نَدْعُوا مِنْ قَبْلُ شَيْئًا كَذَلِكَ يَضِلُّ اللَّهُ الْكَافِرِينَ (٧٤) ذَلِكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَفْرَحُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنْتُمْ تَمْرَحُونَ (٧٥) أُدْخِلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فِيهَا فَيْسٌ مَثْوًى الْمُتَكَبِّرِينَ (٧٦)

۶۹- آیا ندیدی کسانی را که مجادله در آیات ما می کنند چگونه از راه حق منحرف می شوند؟ ۷۰- کسانی که کتاب (آسمانی) و آنچه را بر فرستادگان خود نازل کردیم تکذیب کردند، اما به زودی (نتیجه کار خود را) می فهمند.

۷۱- در آن هنگام که غلها و زنجیرها بر گردن آنان قرار گرفته و آنها را می کشند.

۷۲- و در آب جوشان وارد می کنند، سپس در آتش دوزخ فروخته می شوند! ۷۳- سپس به آنها گفته می شود: کجا هستید آنچه را شریک خدا قرار می دادید؟ ۷۴- همان معبودهایی را که جز خدا پرستش می کردید؟ آنها می گویند: همه از نظر ما پنهان و گم شدند، بلکه ما اصلاً قبل از این چیزی پرستش نمی کردیم! اینگونه خداوند کافران را گمراه می سازد! ۷۵- این به خاطر آن است که به ناحق در زمین شادی می کردید و از روی غرور و مستی به خوشحالی می پرداختید.

۷۶- از درهای جهنم وارد شوید، و جاودانه در آن بمانید، و چه بد جایگاهی است جایگاه متکبران؟!

تفسیر:

سرنوشت ستیزه جویان مغرور

باز هم در این آیات سخن از کسانی است که در آیات الهی به مجادله برمی خیزند، و در برابر دلایل نبوت و محتوای دعوت انبیا سر تسلیم فرود نمی آورند، در این آیات سرنوشت چنین اشخاصی به طرز روشنی ترسیم شده است.

نخست می گوید: "آیا ندیدی کسانی که در آیات الهی مجادله می کنند چگونه از راه حق منحرف می گردند" (أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ أَنِّي يُضْرَفُونَ)."

این مجادله و گفتگوهای توأم با لجاجت و عناد، این تقلیدهای کورکورانه و تعصبهای بی پایه سبب می شود که آنها از صراط مستقیم به بیراهه کشیده شوند، چرا که حقایق تنها در پرتو روح حقجویی آشکار می گردد.

در حقیقت بیان این مطلب در صورت یک استفهام تعجب آمیز از شخص پیامبر بیانگر این است که هر انسان بی طرفی به وضع آنها نگاه کند از انحراف آنها در شگفتی فرو می رود که با اینهمه آیات و نشانه های روشن چگونه حق را نمی بینند؟! *** سپس به توضیح بیشتر در باره آنها پرداخته، می افزاید: "همان کسانی که کتاب آسمانی و آنچه را بر رسولان خود نازل کردیم تکذیب کردند" (الَّذِينَ كَذَّبُوا بِالْكِتَابِ وَ بَمَا أَرْسَلْنَا بِهِ رُسُلَنَا).

قابل توجه اینکه در این سوره بارها از "مجادله کنندگان در آیات الهی" سخن به میان آمده است که در سه مورد به صورت **الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ** مطرح شده، (آیه ۳۵ و ۵۶ و آیه مورد بحث) و قرائن نشان می دهد که مقصود از "آیات الله" بیشتر همان آیات نبوت، و محتوای کتب آسمانی است، البته از آنجا که آیات توحید و مسائل مربوط به معاد نیز در کتب آسمانی مطرح بوده آنها نیز در قلمرو مجادله آنها قرار داشته است.

آیا این تکرار برای تاکید این مطلب مهم است و یا در هر دو مورد مطلب جدیدی منظور بوده؟ احتمال دوم نزدیکتر به نظر می رسد، چرا که هر یک از این آیات سه گانه مطلب خاصی را تعقیب می کند.

در آیه ۵۶ سخن از انگیزه اینگونه مجادله ها یعنی کبر و غرور و خود برتر بینی است.

در حالی که در آیه ۳۵ از مجازات دنیوی آنها که مساله مهر نهادن خداوند بر دل‌های آنان است بحث می‌کند.

و در آیه مورد بحث گفتگو از مجازات اخروی آنها و انواع کیفرهای دوزخی است.

توجه به این نکته نیز لازم است که "یجادلون" به صورت فعل مضارع است که دلالت بر استمرار دارد، اشاره به اینکه اینگونه افراد که آیات الهی را تکذیب کرده اند برای توجیه عقائد و اعمال زشت خود مرتبا به مجادله و گفتگوهای بی اساس می‌پردازند.

به هر حال در پایان آیه آنها را با این سخن تهدید می‌کند: "آنان به زودی نتیجه شوم کار خود را می‌فهمند" (فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ).

*** "آن هنگام که غلها و زنجیرها بر گردن آنها قرار گرفته و با این غل و زنجیر آنها را می‌کشند" (إِذَا الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَ السَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ) (۱).

*** "به درون آب جوشان، و سپس در آتش دوزخ سوزانده می‌شوند" (فِي الْحَمِيمِ ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ).

"یسجرون" از ماده "سجر" (بر وزن فجر) به گفته راغب در مفردات به معنی بر افروختن آتش و شعله ور ساختن آن است، و به گفته جمعی دیگر از ارباب

ص: ۱۷۲

۱- ۱) "اغلال" جمع "غل" به معنی طوقی است که بر گردن یا دست و پا می‌نهند، و در اصل از ماده "غلل" بر وزن اجل، به معنی آبی است که در میان درختان جاری میشود و اگر به خیانت "غلول" و به حرارت ناشی از تشنگی "غلیل" می‌گویند به خاطر نفوذ تدریجی آنها در درون انسان است، و "سلاسل" جمع "سلسله" به معنی زنجیر است و "یسحبون" از ماده "سحب" (بر وزن سهو) به معنی کشیدن است.

لغت و مفسران به معنی پر کردن تنور از آتش است (۱).

به همین جهت بعضی از آیه چنین فهمیده اند که این گروه از کافران خود آتشگیره های دوزخ می شوند همانگونه که در آیه ۲۴ سوره بقره می خوانیم: فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ: "از آتشی بپرهیزید که هیزم آن سنگها و انسانها است" و جمعی از این تعبیر چنین فهمیده اند که تمام وجود آنها پر از آتش می شود (البته این دو معنی با هم منافاتی ندارد).

این نوع مجازات برای مجادله کنندگان و مستکبران لجوج در حقیقت عکس العملی است مناسب با اعمال آنها در این جهان، آنها از روی کبر و غرور به تکذیب آیات الهی پرداختند، و خود را در زنجیرهای تقلیدها و تعصبهای کورکورانه گرفتار ساختند، در آن روز با نهایت ذلت و خواری غل و زنجیر بر گردن آنها می نهند و آنها را در آب سوزان می کشند و سپس به آتشگیره های دوزخ تبدیل می شوند.

*** علاوه بر این عذابهای جسمانی آنها را با یک سلسله عذابهای دردناک روحی مجازات می کنند، از جمله همان است که در آیه بعد به آن اشاره کرده، می فرماید:

"سپس به آنها گفته می شود کجا هستند آنچه را شریک خداوند قرار می دادید؟! (ثُمَّ قِيلَ لَهُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تُشْرِكُونَ).

*** همان معبودهایی را که جز خدا پرستش می کردید" (مِنْ دُونِ اللَّهِ).

تا از شما شفاعت کنند و از میان این عذابهای دردناک و امواج متلاطم آتش .

ص: ۱۷۳

۱-۱) "تفسیر صافی" و "روح المعانی" و "کشاف" ذیل آیات مورد بحث-در "لسان العرب" معنی اصلی "سجر" را پر کردن قرار داده است، و می گوید "سجرت النهر" به معنی پر کردن نهر از آب است

دوزخ رهایی بخشند، مگر بارها نگفتید که ما اینها را به خاطر آن پرستش می کنیم که شفیعان ما باشند؟" پس کجا رفت شفاعتشان؟! ولی آنها با سرافکندگی و سرشکستگی در پاسخ " می گویند: آنها از نظر ما پنهان شدند و نابود و هلاک گشتند به طوری که هیچ خبری از آنها نیست " (قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا) (۱).

بدون شک-همانگونه که در سایر آیات قرآن نیز آمده-این معبودان دروغین در جهنم هستند، و ای بسا در کنارشان باشند، اما از این نظر که هیچ نقش و تاثیر و خاصیتی ندارند گویی گم و گور شده اند! سپس آنها می بینند که اصل اعتراف به عبودیت بتها داغ ننگی بر پیشانیان است، لذا در مقام انکار بر می آیند و می گویند: "ما اصلا قبل از این چیزی پرستش نمی کردیم!" (بَلْ لَمْ تَكُنْ تَدْعُوا مِنْ قَبْلُ شَيْئًا).

اینها اوهام و خیالاتی بیش نبودند که ما آنها را واقعتهایی می پنداشتیم، سرابهایی بودند در بیابان زندگی ما که آنها را آب گمان می کردیم، اما امروز برای ما روشن شده که آنها اسمهایی بی مسمی و الفاظی بی معنی و مفهومی که پرستش آنها جز ضلالت و گمراهی و بیهودگی هیچ نبود، بنا بر این آنها یک واقعیت غیر قابل انکار را بازگو می کنند.

احتمال دیگری در تفسیر این آیه نیز وجود دارد که آنها در مقام دروغگویی بر می آیند، به گمان اینکه خود را با دروغ از رسوایی برهانند، چنان که در آیه ۲۳ و ۲۴ سوره انعام می خوانیم: ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فَتَنَّهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ أَنْظُرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلَيَّ أَنْفُسِهِمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ . .

ص: ۱۷۴

۱ - ۱) مفسران برای "ضلوا" در اینجا دو معنی گفته اند: بعضی آن را به معنی "ضاعوا" و "هلكوا" گرفته اند، و بعضی به معنی "غابوا" چنان که می گوئیم "ضلت الدابة" یعنی "غابت فلم يعرف مكانها"

"پاسخ عذر آنها جز این نیست که می گویند به خدایی که پروردگار ما است سوگند که ما مشرک نبودیم، بین چگونه به خودشان نیز دروغ می گویند، و آنچه را به دروغ شریک خدا می پنداشتند از انظارشان گم می شود!" در پایان آیه می فرماید: "اینگونه خداوند کافران را گمراه می سازد" (كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ الْكَافِرِينَ).

کفر و لجابت آنها پرده و حجابی بر قلب و فکر آنها می شود، لذا راه مستقیم حق را گذارده، در بیراهه گام می نهد، و در قیامت نیز از راه بهشت محروم شده به بیراهه دوزخ کشیده می شوند، آری اینچنین خداوند کافران را گمراه می سازد.

*** آیه بعد به علت گرفتاریهای این گروه، در اینهمه بلا و مصیبت و عذاب اشاره کرده، می گوید: "این عذابها به خاطر آن است که به ناحق در زمین شادی می کردید و از روی غرور و مستی شهوات به خوشحالی می پرداختید!" (ذَلِكَ بِمَا كُنْتُمْ تَفْرَحُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنْتُمْ تَمْرَحُونَ).

از مخالفت با پیامبران و کشتن مؤمنان و در فشار گذاردن محرومان و مستضعفان لذت می بردید، و از ارتکاب گناهان و قانون شکنیها در خود احساس غرور و سربلندی می کردید، اکنون باید کفاره آن همه شادی بیجا و غرور و غفلت و مستی شهوت را در میان این غل و زنجیرها، و در لابلای شعله های آتش بدهید.

"تفرحون" از ماده "فرح" به معنی شادی و خوشحالی است که گاهی ممدوح است و شایسته، همانگونه که در آیه ۴-۵ سوره روم آمده است وَ يَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ بِنَصْرِ اللَّهِ: "در آن روز (که رومیان اهل کتاب بر مشرکان مجوس پیروز گردند) مؤمنان شاد خواهند شد.

و گاه مذموم است و بر اساس باطل، چنان که در داستان قارون در آیه ۷۶

سوره قصص می خوانیم: إِذْ قَالَ لَهُ قَوْمُهُ لَا تَفْرَحْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ: "به خاطر بیاور هنگامی را که قومش به او گفتند اینهمه شادی مغرورانه مکن که خداوند شادی کنندگان مغرور را دوست نمی دارد".

البته این تفاوت باید از قرائن شناخته شود، و پیداست که در آیه مورد بحث "فرح" از نوع دوم منظور است.

"تمرحون" از ماده "مرح" (بر وزن فرح) به گفته جمعی از ارباب لغت و مفسران به معنی شدت فرح، و گسترده‌گی آن است. و بعضی آن را به معنی شادی به خاطر مطالب بی اساس دانسته اند.

در حالی که بعضی دیگر آن را به معنی شادی توأم با یک نوع طرب و به کار گرفتن نعمتهای الهی در مسیر باطل شمرده اند.

ظاهر این است که همه این معانی به یک مطلب باز می گردد، زیرا شدت شادی و افراط در آن سر از همه این مسائل در می آورد، و با انواع گناهان و آلودگیها و عیاشی و هوسرانی توأم می شود (۱).

آری اینگونه شادیهای توأم با غرور و غفلت و بیخبری، و همراه با هوسرانی و شهوت، انسان را به سرعت از خدا دور می کند، و از درک حقایق باز می دارد، واقعیتها را شوخی، و حقایق را مجاز جلوه می دهد، و چنین کسانی سرنوشتی جز آنچه در آیات فوق گفته شد ندارند.

*** اینجاست که به آنها خطاب می شود که: "وارد شوید از درهای جهنم، و جاودانه در آن بمانید" (أَدْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا).

"و چه بد جایگاهی است جایگاه متکبران" (فِيئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ).

ص: ۱۷۶

۱-۱) "راغب" در "مفردات" می گوید: الفرح انشراح الصدر بلذه عاجله و اکثر ما يكون ذلك في اللذات البدنيه و المرح شده الفرح و التوسع فيه

این جمله تاکید مجددی است بر اینکه سرچشمه اصلی بدبختیهای آنها همان کبر و غرور بوده است، همان کبری که ام الفساد و حجاب در برابر دیدگان حق بین انسان و عامل مقاومت در برابر انبیاء و اصرار در مسیر باطل است.

در این آیه باز به "ابواب جهنم" (درهای دوزخ) برخورد می کنیم.

آیا داخل شدن از درهای دوزخ به این معنی است که هر گروهی از دری وارد می شوند؟ یا یک گروه از درهای متعدد می گذرند؟ به این معنی که دوزخ همانند بعضی از زندانهای وحشتناک و تو بر تو از بندها یا طبقات گوناگون تشکیل شده، گروهی از گمراهان سرسخت باید از همه این طبقات بگذرند، و در "درک اسفل" و "قعر جهنم" جای گیرند! شاهد این سخن حدیثی است که از امیر مؤمنان علی ع در تفسیر آیه **لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَّقْسُومٌ** (حجر-۴۴) نقل شده که فرمود:

ان جهنم لها سبعة ابواب، اطباق بعضها فوق بعض، و وضع احدی یدیه علی الأخری، فقال هكذا: "جهنم هفت در دارد، هفت طبقه بعضی بالای بعضی قرار گرفته، سپس یکی از دستهای خود را روی دیگری قرار داد و فرمود اینچنین!" (۱).

در اینجا تفسیر دیگری نیز وجود دارد که خلاصه اش این است: درهای جهنم- همانند درهای بهشت- اشاره به عوامل گوناگونی است که انسان را به جهنم یا بهشت می کشاند، هر نوع از گناهان، و هر نوع از اعمال خیر، دری محسوب می شود، در روایات اسلامی نیز به آن اشاره شده است، مطابق این تفسیر عدد ۷ برای "تکثیر" است نه "تعداد" و اینکه گفته می شود بهشت دارای هشت در است اشاره به افزون بودن عوامل رحمت از عوامل عذاب و غضب است (دقت).

ص: ۱۷۷

۱-۱) "مجمع البیان" جلد ۵ و ۶ صفحه ۳۳۸ (ذیل آیه ۴۴ سوره حجر) در این زمینه روایات دیگری نیز نقل شده که مرحوم علامه مجلسی در جلد ۸ بحار الانوار صفحه ۲۸۹ و ۳۰۱ و ۲۸۵ آورده است

کنید).

این دو تفسیر با هم تضادی ندارند (۱).

***.

ص: ۱۷۸

۱-۱) در این زمینه شرح بیشتری در جلد ۱۱ صفحه ۷۷ (ذیل آیه ۴۴ سوره حجر) آورده ایم

اشاره

فَمَا صَبِرَ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَمَا نُرِيكَ بَغْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَفِّيكَ فَأَلَيْنَا يُرْجَعُونَ (۷۷) وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَ مِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْضِ صَ عَلَيْهِكَ وَ مَا كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ فَإِذَا جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ فُضِيَ بِالْحَقِّ وَ خَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُونَ (۷۸)

ترجمه:

۷۷- صبر کن که وعده خدا حق است، هر گاه قسمتی از مجازاتهایی را که به آنها وعده داده ایم در حال حیاتت به تو ارائه دهیم، یا تو را (پیش از آن) از دنیا ببریم (مهم نیست) چرا که بازگشت آنها به سوی ماست.

۷۸- ما پیش از تو رسولانی فرستادیم، گروهی از آنان سرگذشتشان را برای تو بازگو کرده ایم، و گروهی را برای تو بازگو نکرده ایم، هیچ پیامبری حق نداشت معجزه ای جز به فرمان خدا بیاورد، و هنگامی که فرمان خداوند (برای مجازات آنها) صادر شود در میان آنها به حق داوری خواهد شد، و در آن هنگام اهل باطل زیان خواهند کرد.

باز هم صبر کن

به دنبال بحثهای گذشته در زمینه کارشکنیهای کفار و کبر و غرور و تکذیب آنها نسبت به آیات الهی در دو آیه مورد بحث پیامبر ص را دلداری داده، امر به صبر و استقامت در مقابل این مشکلات می کند.

نخست می فرماید: "اکنون که چنین است صبر و شکیبایی پیشه کن که وعده خدا حق است" (فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ).

هم وعده پیروزی که به تو داده شده، و هم وعده مجازات دردناک مستکبران مغرور و تکذیب کننده، هر دو حق است و بدون شک تحقق می یابد.

سپس برای اینکه دشمنان حق چنین تصور نکنند که اگر در مجازاتشان تاخیری رخ دهد می توانند از چنگال کیفر و عذاب الهی بگریزند اضافه می کند:

"هر گاه قسمتی از مجازاتهایی را که به آنها وعده داده ایم در حال حیاتت به تو نشان دهیم، و یا پیش از آنکه آنها گرفتار عذاب شوند تو را از دنیا ببریم مهم نیست، چرا که در هر حال به سوی ما بازگشت می کنند" و ما به وعده های خود در باره آنان عمل خواهیم کرد (فَإِمَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ فَإِنَّا يُرْجِعُونَ) (۱).

وظیفه تو تنها ابلاغ آشکار و اتمام حجت بر همگان است، تا دلهای بیدار در پرتو تبلیغ تو روشن گردد، و برای مخالفان نیز جای عذر و بهانه ای باقی نماند، تو به هیچ چیزی جز به انجام این وظیفه دلبستگی نداشته باش، و حتی در بند این نباش که آتش سوزان دلت نسبت به این گروه سرکش با مجازات سریع الهی تسکین یابد.

این سخن در ضمن، تهدید روشنی نسبت به آنها است تا بدانند در هر حال .

ص: ۱۸۰

در چنگال عذاب الهی گرفتار خواهند شد، همانگونه که گروهی از آنان در همین دنیا در میدان بدر و صحنه های مشابه آن به کیفر خود رسیدند، گروه بیشتری در قیامت سزای اعمال خود را خواهند دید.

*** باز برای مزید تسلی خاطر و دلداری پیامبر اشاره به وضع مشابه پیامبران پیشین می کند، که آنها نیز گرفتار چنین مشکلاتی بودند ولی هم چنان به راه خود ادامه دادند، و پیروزی را در آغوش گرفتند، می فرماید: "ما پیش از تو رسولانی فرستادیم، سرگذشت گروهی از آنان را در قرآن برای تو بازگو کرده ایم، هر چند سرگذشت گروهی دیگر را برای تو بیان نمودیم" (وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ).

هر کدام با صحنه هایی از این قبیل و مشکلاتی طاقتفرسا دست به گریبان بودند، و در مقابل آنها اقوام لجوج و متکبر و مغرور فراوان قرار داشتند، ولی سرانجام آئین حق پیروز گشت و ظالمان و مجرمان مغلوب شدند.

و از آنجا که مشرکان و کافران بهانه جو و لجوج هر روز در برابر انبیای الهی تقاضای معجزه دلخواه خود را داشتند، و مشرکان زمان پیامبر ص نیز همین شیوه را تکرار می کردند، قرآن در دنباله این سخن اضافه می کند: "هیچ پیامبری حق نداشت و نمی توانست معجزه ای جز به فرمان خدا بیاورد" (وَمَا كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ).

اصولاً- همه معجزات در اختیار خدا است، و بازیچه دست کفار نمی تواند باشد، و پیامبر ص در برابر "معجزات اقتراحی" آنان هرگز نمی تواند سر تسلیم فرود آورد، آنچه را برای هدایت مردم، و پیدا کردن حق ضروری و لازم است بر دست پیامبران ظاهر می سازد.

سپس بالحنی جدی و تهدید آمیز به کسانی که می گفتند اگر راست می گویی

چرا عذاب الهی به سراغ ما نمی آید هشدار می دهد که: "هنگامی که فرمان الهی برای مجازات این منکران لجوج صادر شود در میان آنها به حق داوری خواهد شد، و پیروان باطل در آن هنگام زیان خواهند کرد" (فَإِذَا جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ قُضِيَ بِالْحَقِّ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُونَ).

در آن روز درهای توبه بسته می شود، راههای بازگشت مسدود می گردد، و ناله ها و فریادها و شیونها بجایی نخواهد رسید، آن روز است که رهروان راه باطل به روشنی می بینند که تمام سرمایه های هستی خود را از کف داده و متاعی نخریدند بلکه گرفتار خشم و غضب و کیفر دردناک الهی شده اند، پس چرا اینهمه اصرار دارند که آن روز غیر قابل برگشت فرارسد؟! مطابق این تفسیر، آیه فوق اشاره به "عذاب استیصال" است.

ولی جمعی از مفسران این آیه را اشاره به فرمان عذاب در قیامت دانسته اند، در آنجاست که داوری حق در میان همگان می شود، و پیروان باطل به خسران و زیانکار بودن خود از هر جهت آگاه می شوند.

تعبیر آیه ۲۷ سوره جاثیه نیز مؤید این تفسیر است، آنجا که می فرماید: وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُؤْمِنُ الْمُبْطِلُونَ: "هنگامی که قیامت برپا شود در آن روز پیروان باطل خسارت می بینند".

ولی تعبیر به "امر الله" و مانند آن در آیات متعددی در مورد عذاب دنیا به کار رفته است (۱).

این احتمال نیز وجود دارد که آیه معنی گسترده ای داشته باشد که هم عذاب دنیا را شامل شود و هم مجازات آخرت را، و در هر دو صحنه زیانکاری مبطلین آشکار می شود.

قابل توجه اینکه در حدیثی می خوانیم: در شهر مدینه دلقکی بود که .

ص: ۱۸۲

مردم را می خندانند و گاه اظهار می داشت که این مرد (امام سجاد علی بن الحسین ع) مرا خسته کرده است، تا به حال نتوانسته ام او را بخندانم، لذا روزی امام ع) عبور می کرد، آن مرد آمد و عبای حضرت را از دوش مبارکش برداشت و رفت، امام ع) اعتنایی به او نکرد، همراهان به دنبال او رفتند و عبا را از وی گرفتند و بر دوش حضرت افکندند، امام ع) پرسید این شخص که بود؟ عرض کردند: دلچکی است که اهل مدینه را می خندانند، فرمود به او بگوئید:

□
ان لله یوما یخسر فیہ المبتلون "خداوند روزی دارد که در آن روز اهل باطل زیان می بینند!" (۱)***

نکته:

عدد پیامبران الهی

بسیاری از مفسران به تناسب آیات فوق در اینجا بحثی در باره تعداد پیامبران الهی مطرح کرده اند، و روایات مختلفی در این زمینه نقل شده است.

روایت مشهور در این زمینه عدد یکصد و بیست و چهار هزار را نشان می دهد، در حالی که در بعضی از روایات عدد پیامبران هشت هزار شمرده شده است که چهار هزار از بنی اسرائیل و چهار هزار از غیر آنها بوده اند (۲).

در حدیثی از امام علی بن موسی الرضا ع چنین آمده است که پیغمبر گرامی اسلام فرمود:

□ □ □
خلق الله عز و جل مائه الف نبی و اربعة و عشرين الف نبی انا اکرمهم علی الله و لا فخر، و خلق الله عز و جل مائه الف وصی و اربعة و عشرين الف وصی، فعلى اکرمهم علی الله و افضلهم: "خداوند ۱۲۴ هزار پیامبر آفرید که من از همه آنها نزد خداوند گرامی ترم در عین حال فخر و مباهاتی نمی کنم .

ص: ۱۸۳

۱-۱ "امالی صدوق" مطابق نقل نور الثقلین جلد ۴ صفحه ۵۳۷.

۲-۲ "مجمع البیان" ذیل آیات مورد بحث

(و غروری به خود راه نمی دهیم) و خداوند ۱۲۴ هزار وصی آفرید که علی ع از همه آنها نزد خداوند گرامی تر و برتر است" (۱).

در روایت دیگری از "انس بن مالک" از پیامبر ص چنین نقل شده است:

بعثت علی اثر ثمانیه آلف نبی، منهم اربعه آلف من بنی اسرائیل "من به دنبال ۸ هزار پیامبر مبعوث شده ام که چهار هزار از آنها از بنی اسرائیل بودند" (۲).

این دو حدیث با هم منافاتی ندارد، زیرا ممکن است حدیث دوم اشاره به انبیای بزرگ باشد (همانگونه که مرحوم علامه مجلسی در توضیح این سخن بیان کرده است).

باز در حدیث دیگری از پیامبر ص می خوانیم که در پاسخ سؤال "ابو ذر" از تعداد پیامبران الهی عدد ۱۲۴ هزار را بیان فرمود، و به دنبال سؤال از تعداد رسولان از میان آنها عدد ۳۱۳ نفر را ذکر نمود (۳).

و نیز در حدیث دیگری از پیامبر ص بعد از ذکر عدد ۱۲۴ هزار می خوانیم:

۵ نفر از آنها اولو العزم بودند: نوح و ابراهیم و موسی و عیسی و محمد ص (۴).

روایات دیگری نیز در این زمینه نقل شده که عدد بالا را تایید می کند.

به هر حال از آنچه گفتیم روشن می شود که این روایت خبر واحد نیست - چنان که "بر سویی" از بعضی از علما در تفسیر "روح البیان" نقل کرده است، بلکه اخبار متعدد و مستفیض این مطلب را تایید می کند که پیامبران الهی ۱۲۴ هزار نفر بودند، اخباری که در منابع مختلف اسلامی وارد شده است.

قابل توجه اینکه عدد پیامبرانی که نام آنها صریحا در قرآن آمده است

ص: ۱۸۴

۱-۱) بحار الانوار جلد ۱۱ صفحه ۳۰ (حدیث ۲۱)

۲-۲) بحار الانوار جلد ۱۱ صفحه ۳۱ (حدیث ۲۲)

۳-۳) همان مدرک صفحه ۳۲ (حدیث ۲۴)

۴-۴) همان مدرک صفحه ۴۱ (حدیث ۴۳)

فقط ۲۶ نفر است و آنها عبارتند از:

آدم-نوح-ادریس-صالح-هود-ابراهیم-اسماعیل-اسحاق-یوسف-لوط-یعقوب-موسی-هارون-شعیب-زکریا-یحیی عیسی-
داود-سلیمان-الیاس-الیسع-ذو الکفل-ایوب-یونس-عزیر و محمد(علیهم الصلاه و السلام).

ولی پیامبران دیگری نیز هستند که در قرآن اشاراتی به آنها شده بی آنکه صریحا نام آنها بیان شود، مانند "اشموئیل" که در آیه
۲۴۸ سوره بقره به عنوان \square قَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ به او اشاره شده است.

و "ارمیا" که در آیه ۲۵۹ بقره به عنوان \square أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَيَّ قَرْيَةٍ ... (۱).

و "یوشع" که در آیه ۶۰ سوره کهف به عنوان \square إِذْ قَالَ مُوسَى لِفَتَاهُ به او اشاره شده است (بنا بر اینکه یوشع از پیامبران باشد).

و "خضر" که در آیه ۶۵ کهف به عنوان \square فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا ذَكَرَ شده است.

و همچنین "اسباط بنی اسرائیل" که بزرگان قبائل بودند و در آیه ۱۶۳ سوره نساء تصریح شده که بر آنها وحی الهی نازل
گردیده است: \square وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ ...

و اگر در میان برادران یوسف نیز پیامبرانی وجود داشته اند در سوره یوسف کرارا اشاره به وضع آنها شده است.

کوتاه سخن اینکه: عدد پیامبرانی که خداوند اشاره به داستان و سرگذشت آنها نموده از ۲۶ نفر بسیار بیشتر است، این عدد تنها
مربوط به آنها است که نام آنها صریحا ذکر شده.

ص: ۱۸۵

۱-۱) البته در میان مفسران در این زمینه گفتگو است بعضی او را "ارمیا" و بعضی "خضر" و جمعی "عزیر" می دانند

آخرین سخن در اینجا اینکه: از بعضی از روایات که در کتب شیعه و اهل سنت آمده استفاده می شود که خداوند از میان سیاه پوستان نیز پیامبری مبعوث کرد، چنان که طبرسی در مجمع البیان می گوید: روی عن علی انه قال:

بعث الله نبيا اسود لم يقص قصته: "خداوند پیامبری سیاه پوست مبعوث کرد، هر چند شرح سرگذشت او را در قرآن بیان نکرده است (۱)."

ص: ۱۸۶

۱-۱) "مجمع البیان" ذیل آیات مورد بحث، ضمنا در حواشی تفسیر کشاف نیز روایات متعددی در این زمینه نقل شده (جلد ۴ صفحه ۱۸۰ چاپ دار الکتاب العربی).

اشاره

اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَنْعَامَ لِتَرْكَبُوا مِنْهَا وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ (۷۹) وَ لَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ وَ لِتَبْلُغُوا عَلَيْهَا حَاجَةً فِي صُودُورِكُمْ وَ عَلَيْهَا وَ عَلَيَّ الْفُلُكِ تُحْمَلُونَ (۸۰) وَ يُرِيكُمْ آيَاتِهِ فَأَيَّ آيَاتِ اللَّهِ تُنْكِرُونَ (۸۱)

ترجمه:

۷۹- خداوند کسی است که چهار پایان را برای شما آفرید تا بعضی را سوار شوید، و از بعضی تغذیه کنید.

۸۰- برای شما در آنها منافع قابل ملاحظه ای (غیر از اینها) است، منظور این است، که به وسیله آنها به مقصدی که در دل دارید برسید، و بر آنها و بر کشتیها سوار می شوید.

۸۱- او آیتش را همواره به شما نشان می دهد، کدامیک از آیات او را انکار می کنید؟!

تفسیر:

منافع گوناگون چهار پایان

بار دیگر در این آیات به نشانه های قدرت خداوند و مواهب گسترده اش نسبت به انسانها باز می گردد، و گوشه دیگری از آن را شرح می دهد، تا هم به عظمت او آشناتر شوند، و هم حس شکرگزاری را که وسیله ای برای معرفت الله است در آنها برانگیزد.

می فرماید: "خداوند همان کسی است که چهار پایان را برای شما آفرید،

تا بر آنها سوار شوید، و از آنها تغذیه کنید" (اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَنْعَامَ لِتَرْكَبُوا مِنْهَا وَ مِنْهَا تَأْكُلُونَ).

بعضی از آنها تنها برای تغذیه مورد استفاده قرار می گیرند همچون گوسفند، و بعضی هم برای سواری و هم برای تغذیه مانند شتر که هم کشتی بیابانهای خشک و سوزان است و هم وسیله ای برای تغذیه آدمیان! "انعام" جمع "نعم" (بر وزن قلم) در اصل بر شتر اطلاق می شده، ولی بعدا توسعه یافته و به شتر و گاو و گوسفند گفته می شود، این واژه از کلمه "نعمت" گرفته شده، به خاطر اینکه یکی از بزرگترین نعمتها برای انسانها چهارپایان محسوب می شود، حتی امروز که آن همه وسایل نقلیه سریع السیر هوایی و زمینی اختراع شده است باز در بعضی از موارد منحصرآ باید از چهارپایان استفاده کرد، در بیابانهای شترزار که عبور وسائل نقلیه در آن بسیار مشکل است، و در بعضی از گذرگاههای باریک کوهستانها تنها وسیله ای که با آن می توان عبور کرد هنوز هم چهارپایانند! اصولا- آفرینش چهارپایان با آن خلقتهای متفاوت، و مخصوصا با آن روح تسلیم و قابلیت برای رام شدن، در حالی که در بسیاری از اوقات نیرومندتر از قویترین انسانها هستند، خود نشانه ای از نشانه های بزرگ خدا است.

حیوانات کوچک و کم جثه ای را سراغ داریم که به خاطر توحش برای انسانها سخت خطرناکند، در حالی که گاهی افسار یک قطار بزرگ از شتران عظیم الجثه را به دست کودکی می سپارند" و می برد هر جا که خاطر خواه اوست!" *** از این گذشته استفاده های فراوان دیگری نیز از آنها می شود، همانگونه که در آیه بعد به آن اشاره کرده، می فرماید: "و برای شما در آنها منافع قابل ملاحظه ای غیر از اینها است" (و لَكُمْ فِيهَا مَنَافِعٌ).

از شیر و پشم و پوست و سایر اجزای آنها استفاده می کنید و حتی فضولات بدن آنها نیز در کشاورزی و غیره قابل استفاده است، خلاصه در تمام وجود این چهارپایان چیزی بی مصرف نیست، تمام مفید و سودمند است، حتی بعضی از مواد دارویی را از بدن چهارپایان می گیرند.

(توجه داشته باشید نکره بودن "منافع" برای بیان اهمیت آن است).

سپس می افزاید: "منظور دیگر از آفرینش آنها این بوده است که بر آنها سوار شوید و به مقاصدی که در دل دارید برسید" (وَ لِيَتَّبِعُوا عَلَيْهَا حَاجَةً فِي صُدُورِكُمْ).

بعضی از مفسران این جمله را به معنی حمل و نقل "بارها" به وسیله چهارپایان دانسته اند که در جمله های قبل به آن اشاره نشده است، ولی این احتمال نیز وجود دارد که منظور از "حَاجَةً فِي صُدُورِكُمْ" (حاجتی که در دل دارید) مقاصد شخصی و غیر عمومی باشد مانند استفاده های تفریحی، هجرت و سیاحت، مسابقه ها و گاه کسب ابهت و مانند آن.

و از آنجا که اینها همه وسیله مسافرت در خشکی هستند، در پایان آیه می افزاید: "و بر این چهارپایان و بر کشتیها سوار می شوید" (وَ عَلَيْهَا وَ عَلَى الْفُلِكِ تَحْمَلُونَ) (۱).

تعبیر به "علیها" (بر چهارپایان) با اینکه قبلا از آنها سخن به میان آمده مقدمه ای است برای ذکر "فلک" (کشتیها) یعنی خداوند در صحرا و دریا وسیله مسافرت و حمل و نقل بارها را در اختیار شما گذاشت تا به سهولت بتوانید به مقاصد خود برسید. در کشتیها خاصیتی آفرید که با تمام ثقل و سنگینی بر روی آب باقی بماند.

ص: ۱۸۹

و جریان بادها را آن چنان منظم قرار داده که می توان از آنها در مسیرهای معینی پیوسته استفاده کرد و "با آن به دیدار آشنا رسید".

*** در آخرین آیه مورد بحث برای تاکید و گرفتن اقرار از همگان می فرماید:

"خدا آیاتش را همواره به شما نشان می دهد، بگوئید کدامیک از آیات خدا را می توانید انکار کنید؟! (وَ يُرِيكُمْ آيَاتِهِ فَآيَ آيَاتِ اللَّهِ تُنْكِرُونَ).

آیا آیات و نشانه های او را در "آفاق" می توانید انکار کنید یا آیات او را در انفس؟ آیا آیات او را در آفرینش خود از خاک و سپس پیمودن مراحل جنینی، و مراحل بعد از تولد را می توانید انکار کنید، یا نشانه های او را در مساله حیات و مرگ؟ و آیا آیات الهی را در آسمان و زمین و آفرینش شب و روز می توان با دیده انکار نگریست؟ و یا آفرینش وسائلی برای ادامه حیات همچون انعام و چهارپایان؟ بر هر کجا که بنگرید آثار خدا نمایان است، "کور باد چشمی که او را نبیند".

به راستی با اینکه آیات و نشانه های او برای همگان روشن است چرا گروهی راه انکار را پیش می گیرند؟ مفسر بزرگ مرحوم طبرسی در پاسخ این سؤال می گوید: این انکار ممکن است از سه امر ناشی گردد:

۱- "هوا پرستی" که سبب می شود انسان با شبهات بی اساس چهره حق را بپوشاند (و به هوی و هوس خویش ادامه دهد، چرا که قبول حق او را محدود می سازد، از یک سو وظائفی برای او تعیین می کند، و از سوی دیگر محدودیتهایی اما هواپرستانی که نمی خواهند نه آن وظائف را بپذیرند و نه این محدودیتها را به انکار حق برمی خیزند هر چند دلائل آن روشن و آشکار باشد).

۲- "تقلید و پیروی کورکورانه" (از دیگران مخصوصاً از پیشینیان) که آن نیز پرده بر چهره حق می افکند.

۳- "پیشداوریهای غلط" و اعتقادهای فاسد پیشین که در ذهن رسوخ یافته مانع از بررسی و مطالعه بیطرفانه در آیات حق می گردد، لذا از درک آنها عاجز می ماند.

ص: ۱۹۱

اشاره

أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْهُمْ وَأَشَدَّ قُوَّةً وَآثَارًا فِي الْأَرْضِ فَمَا أَعْنَى عَنْهُمْ
 مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (۸۲) فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ وَحَقَّ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ (۸۳) فَلَمَّا رَأَوْا
 بَأْسَنَا قَالُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَحَدُّهُ وَكَفَرْنَا بِمَا كُنَّا بِهِ مُشْرِكِينَ (۸۴) فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا سِئِنَتِ اللَّهُ الَّتِي قَدْ خَلَتْ فِي
 عِبَادِهِ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْكَافِرُونَ (۸۵)

ترجمه:

۸۲- آیا آنها روی زمین سیر نکردند تا ببینند عاقبت کسانی که پیش از آنها بودند چه شد؟ همانها که نفراتشان از اینها بیشتر، و قوت و آثارشان در زمین فزونتر بود، هرگز آنچه را به دست می آوردند نتوانست آنها را (در برابر عذاب الهی) بی نیاز سازد.

۸۳- هنگامی که رسولان آنها با دلایل روشن به سراغ آنان آمدند به معلوماتی که خود داشتند خوشحال بودند (و غیر آن را هیچ می شمردند) ولی آنچه را (از عذاب)

به سخریه می گرفتند بر آنها فرود آمد! ۸۴- هنگامی که شدت عذاب ما را دیدند گفتند: هم اکنون به خداوند یگانه ایمان آوریم و به معبودهایی که شریک او می شمردیم کافر شدیم.

۸۵- اما هنگامی که عذاب ما را مشاهده کردند ایمان آنها به حالشان سودی نداشت، این سنت الهی در مورد بندگان پیشین او است، و کافران در آن هنگام زیانکار شدند.

تفسیر:

به هنگام نزول عذاب، ایمان بیهوده است

این آیات که آخرین آیات سوره مؤمن را تشکیل می دهد در حقیقت یک نوع نتیجه گیری از بحثهای گذشته است، زیرا بعد از بیان آن همه آیات الهی در آفاق و انفس، و آن همه مواعظ لطیف و دلنشین و گفتگو پیرامون معاد و دادگاه بزرگ رستاخیز، منکران لجوج و کافران مستکبر را، با تهدیدهای شدید و توأم با استدلال و منطق مواجه ساخته، و پایان کار آنها را به وضوح بیان می کند.

نخست می گوید: آیا آنها بر زمین سیر نکردند تا ببینند عاقبت کسانی که قبل از آنها می زیستند چگونه شد؟! (أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ).

اگر در اصالت تاریخ تدوین یافته و آنچه بر صفحات اوراق ثبت شده شک و تردید دارند در اصالت آثاری که بر صفحه زمین از کاخهای ویران شده شاهان، از استخوانهای پوسیده در زیر خاک، و از ویرانه های شهرهای بلا زده، که با بیانی رسا ماجراهای خویش را شرح می دهند نمی توانند شک کنند.

"همان کسانی که از نظر تعداد نفرات از آنها بیشتر، و از قوت و آثارشان در زمین از آنها فزونتر بود" (كَانُوا أَكْثَرَ مِنْهُمْ وَأَشَدَّ قُوَّةً وَآثَارًا فِي الْأَرْضِ).

کثرت نفرات آنها از قبورشان می توان شناخت، و قدرت و آثارشان را در زمین از آنچه از آنها به یادگار مانده!

تعبیر به آثاراً فی الأَرْضِ - همانگونه که در تفسیر آیه ۲۱ همین سوره که شبیه آن است گفته ایم - ممکن است اشاره به پیشرفت گسترده کشاورزی آنها باشد (چنان که در آیه ۹ سوره روم آمده) و یا اشاره به ساختمانهای عظیم و بناهای محکم اقوام پیشین در دل کوه ها و بر صحنه دشتها (چنان که در آیات ۱۲۸ و ۱۲۹ شعرا بیان شده است).

ولی به هر حال "نیروهایی را که به دست می آوردند هرگز به هنگام وزش طوفان بلا و عذاب الهی نتوانست آنها را بی نیاز سازد و نجات دهد" (فَلَمَّا أَغْنَىٰ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ) (۱).

بلکه تمام این قدرتها در لحظاتی کوتاه در هم کوبیده شدند، کاخها رویهم ریختند و ویران گشتند، و لشکریان عظیم و قدرتمند همچون برگ خزان بر زمین افتادند، و یا در میان امواج کوه پیکر دفن شدند! جایی که آنها با آن همه قدرت چنین سرنوشتی پیدا کردند، این مشرکان ضعیف و ناتوان مکه که در برابر آنها چیزی به حساب نمی آیند چه می اندیشند؟! *** در آیه بعد به چگونگی برخورد آنها با پیامبران و معجزات و دلائل روشن انبیاء اشاره کرده می گوید: "هنگامی که رسولان آنها با معجزات و دلائل روشن به سراغ آنها آمدند از آنان روی گرداندند، و تنها به معلوماتی که خود داشتند دل بستند و خوشحال بودند، و غیر آن را هیچ شمردند" (فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ).

و همین امر سبب شد تا "آنچه را از عذاب و تهدیدهای الهی به باد استهزا

ص: ۱۹۴

۱ - ۱) در اینکه "ما" در جمله "ما اغنی" نافیه یا استفهامیه است دو احتمال ذکر کرده اند، ولی ظاهر همان اول است، و در اینکه "ما" در "ما کانوا یکسبون" موصوله یا مصدریه است باز دو احتمال ذکر کرده اند، ولی معنی اول مسلماً ترجیح دارد.

می گرفتند بر سر آنان فرود آید" (وَ حَقَّ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤْنَ).

در اینکه منظور از این علم و دانشی که آنها به آن مغرور بودند، و خود را با داشتن آن بی نیاز از تعلیمات انبیا می دیدند، چه بوده است؟ مفسران احتمالات مختلفی داده اند که همه با هم قابل جمع است:

۱- شبهات واهی و سفسطه های بی اساسی را علم می پنداشتند و به آن تکیه می کردند که نمونه های متعددی از آن در آیات قرآن منعکس است. گاه می گفتند مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ: "چه کسی می تواند این استخوانهای پوسیده را زنده کند؟" (یس-۷۸).

و گاه می گفتند إِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ "آیا هنگامی که خاک شدیم و در زمین گم شدیم ممکن است بار دیگر آفرینش تازه ای بیابیم" (سجده-۱۰).

گاه می افزودند: مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَ نَحْيَا وَ مَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ "جز زندگی این دنیا چیزی در کار نیست، گروهی می میرند و گروهی متولد می شوند و جز طبیعت ما را هلاک نمی کند!" (جاثیه-۲۴).

و امثال این ادعاهای واهی و بدون دلیل که علمش می پنداشتند.

۲- منظور علوم مربوط به دنیا و تدبیر زندگی است همانگونه که قارون مدعی آن بود، و می گفت: إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ عِنْدِي "این ثروت را به خاطر آگاهی خاصی که نزد من بوده است به دست آورده ام!" (قصص-۷۸).

۳- منظور علوم و دانشهایی همچون دلائل عقلی و فلسفی خواه در شکل رسمیش یا غیر رسمی که گروهی با داشتن اینگونه علوم خود را از پیامبران بی نیاز می بینند، چه در گذشته چه در حال! و همانگونه که گفتیم این تفسیرها منافات با یکدیگر ندارد، هدف این است که با اتکای به علوم محدود بشری، خواه در معارف عقلی و اعتقادات یا در دنیا

و یا شبهات واهی که آن را علم می پنداشتند، علمی را که از سرچشمه وحی صادر شده بود نفی می کردند و به باد استهزا می گرفتند، و به علوم اندک خود خوشحال بودند و خویشان را به کلی از انبیا بی نیاز می دیدند (۱).

*** اما قرآن نتیجه این خودخواهی و غرور را در آیات بعد چنین بیان کرده:

"هنگامی که شدت عذاب ما را دیدند، عذابی که برای ریشه کن کردن آنها نازل شده بود و فرمان قطعی پروردگار را در زمینه نابودیشان به همراه داشت، از کرده خود پشیمان شدند، خود را موجودی ضعیف و ناتوان دیدند و رو به درگاه حق آوردند و فریادشان بلند شد و گفتند: اکنون به خداوند یگانه ایمان آوردیم، و نسبت به معبودهایی که شریک او می شمردیم کافر شدیم!" (فَلَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا قَالُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَحْدَهُ وَ كَفَرْنَا بِمَا كُنَّا بِهِ مُشْرِكِينَ).

*** "اما هنگامی که عذاب ما را مشاهده کردند ایمان آنها به حالشان سودی نداشت" (فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا).

چرا که به هنگام نزول "عذاب استیصال" درهای توبه بسته می شود، و اصولاً اینگونه ایمان اضطراری فایده ایمان اختیاری را نمی تواند داشته باشد، و زائیده آن شرائط فوق العاده است، به همین دلیل هر گاه طوفان بلا فرو بنشیند راه گذشته خود را از سر می گیرند.

و نیز به همین دلیل ایمان فرعون به هنگامی که در میان امواج نیل افتاد

ص: ۱۹۶

۱-۱) بعضی از مفسران احتمال داده اند که ضمیر "جاءهم" به پیامبران برگردد، بنا بر این منظور از علوم، علوم پیامبران است، و مراد از "فرحوا" خنده و استهزای کفار به علوم انبیا است، ولی این تفسیر بسیار بعید به نظر می رسد (دقت کنید).

پذیرفته نشد.

این حکم مخصوص افراد یا اقوام معینی نیست، بلکه چنان که قرآن در دنبال همین سخن می گوید: "این سنت الهی است که در مورد بندگان گذشته نیز اجرا شده است" (سُنَّتِ اللّٰهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ فِي عِبَادِهِ).

سپس آخرین آیه مورد بحث را به این جمله پایان می دهد: "و در آن هنگام که عذاب الهی دامانشان را فرو گرفت خسران و زیان کافران آشکار شد" (وَ خَسِرَ هُنَالِكَ الْكَافِرُونَ).

آن روز فهمیدند که سرمایه ای جز مشتی غرور و پندار نداشتند، و آنچه را آب حیات خیال می کردند سرابی بیش نبود، سرمایه های وجود خود را همه در این بیراهه زندگی به هدر داده، و محصولی جز گناه و عذاب الیم الهی فراهم نساخته بودند، چه زیان و خسروانی از این برتر؟! و به این ترتیب سوره مؤمن که با توصیف حال کافران مغرور آغاز شده بود، با پایان زندگی دردناک آنها خاتمه می یابد! ***

نکته:

مغروران به علم

در آیات مختلف این سوره، چنان که شرح داده شد، سرچشمه اصلی انحراف و بدبختی گروه کثیری از مردم را کبر و غرور معرفی می کند.

تکبری که گاه از داشتن امکانات مالی، و یا کثرت نفرات و نیروی نظامی سرچشمه می گیرد، و گاه از داشتن مختصر معلوماتی که آن را فراوان می پندارد.

نمونه زنده آن را در عصر و زمان خود، و بعد از پیروزیهای علمی و صنعتی در جوامع پیشرفته مادی با چشم می بینیم، زیرا می دانیم یکی از عوامل مؤثر نفی

ص: ۱۹۷

مذهب و روی آوردن به مکتبهای الحادی همان غرور علمی است که در قرون اخیر برای جمعی از دانشمندان علوم طبیعی پیدا شده، آنها با کشف اسراری از طبیعت و دست یافتن به روزنه‌هایی از علم آن چنان مست و مغرور شدند که تصور کردند چیزی در این عالم جز آنچه آنها می‌دانند وجود ندارد، و چون خدا را در آزمایشگاههای خود حاضر ندیدند راه انکار پیش گرفتند! این غرور علمی به قدری گسترش پیدا کرد که اصلاً مذهب و وحی انبیاء را زائیده جهل یا ترس بشر پنداشتند و گفتند: با فرا رسیدن دوران شکوفایی علم دیگر نیازی به این مسائل نیست! حتی گاه پا را از این فراتر نهادند و دوران زندگی بشر را از نظر فکری به چهار دوران تقسیم کردند:

۱- دوران افسانه‌ها ۲- دوران مذهب! ۳- دوران فلسفه ۴- دوران علم که منظورشان علوم طبیعی و تجربی بود! البته آکنده بودن مذاهبی که در محیط فعالیت این گروه از دانشمندان وجود داشت از خرافات بسیار، به این هدف باطل نیز کمک کرد، (منظور عمدتاً خرافات ارباب کلیسا است) و به این ترتیب به گمان خود برای همیشه مذهب و تعلیمات انبیا را از صحنه زندگی بشر بیرون ساختند.

ولی خوشبختانه این مستی و غرور دیری نپایید و عوامل دیگری دست به دست هم داد و بر این پندارهای بی‌اساس خط بطلان کشید و به مصداق آیات فوق "هنگامی که به علوم خود مغرور شدند باس الهی دامانشان را گرفت و فریادهایشان بجایی نرسید".

از یک سو جنگهای جهانی اول و دوم نشان داد که پیشرفتهای علمی و صنعتی بشر نه تنها او را خوشبخت نکرده، بلکه او را از هر زمان به لبه پرتگاه نزدیکتر

ساخته است.

از سوی دیگر بروز انواع مفسد اخلاقی و اجتماعی، و بروز انواع نابسامانیها، قتلها و کشتارها و بیماریهای روانی و انواع تجاوزهای مالی و ناموسی، نشان داد که علوم انسانی هرگز نتوانسته است به تنهایی جلو نابسامانیها را بگیرد، بلکه بدآموزیهایی که معمولا از آن جدا نیست گاهی بر دامنه آن افزوده است.

از سوی سوم معماهای فراوانی که در علوم پیدا شد و انسان خود را از حل آن عاجز دید، و دنیاهای وسیعی که در برابر دیدگان او خودنمایی کرد (چه عوالم بسیار بزرگ و چه فوق العاده کوچک) و خود را از شناخت آن ناتوان مشاهده کرد، سبب شد که بار دیگر دست به دامان تعلیمات انبیا بزند، و گروه عظیمی دوباره به سایه وحی باز گردند، و درمان این بیماریهای جانکاه را در دستورات انبیا جستجو کنند. کلیساها رونق گرفت تعلیمات مذهبی جزء برنامه زندگی بسیاری شد.

در این میان "اسلام" با تعلیمات ویژه و مترقی و جامع خود بروز و ظهور تازه ای یافت، و حرکتها به سوی شناخت اسلام اصیل شروع شد.

امید است پیش از آنکه باس الهی بار دیگر دامان گروهی از مردم این جهان را بگیرد این بیداری همگانی شود، و آثار آن غرور محو و نابود گردد تا به خسران و زیان منتهی نگردد.

*** پروردگارا! ما را از مرکب غرور فرود آور، و از کبر و لجاجت و خود خواهی که مایه هلاکت و بدبختی و شرمساری است حفظ فرما.

خداوند! دنیای ما را نیز بیدار کن، و پیش از آنکه باس شدیدت دامان مردم عصر ما را فرو گیرد به سایه پر مهر تعلیمات پیامبران باز گردان.

بارها! ما را از آن گروه قرار ده که از سرگذشت دیگران پند می گیرند، تا سرگذشت ما پندی برای دیگران نشود.

آمین یا رب العالمین پایان سوره مؤمن شب ۲۷/محرم الحرام/۱۴۰۵ مطابق اول/آبان/۱۳۶۳

ص: ۲۰۰

(۴۱) سوره حم سجده "فصلت" این سوره در مکه نازل شده و دارای ۵۴ آیه است

اشاره

تاریخ شروع ۲۸/محرم الحرام/۱۴۰۵ ۱۲/۱/۱۳۶۳

ص: ۲۰۱

این سوره به حکم اینکه از سوره های مکی است ویژگیهای سوره های مکی را که تاکید بر معارف اسلامی و مسائل اعتقادی و انذار و بشارت است در بردارد، و در عین حال مسائلی در آن مطرح است که در سوره های دیگر قرآن مطرح نشده، و از مختصات این سوره است.

رویهمرفته محتوای این سوره را می توان در چند بخش خلاصه کرد:

۱- توجه به قرآن و بحثهای فراوانی پیرامون آن که در آیات مختلف این سوره آمده است، و از جمله بقاء حاکمیت قرآن و تسلط منطقی آن در تمام ادوار و اعصار که در آیه ۴۱ و ۴۲ این سوره به آن اشاره شده است، و صریحا می گوید:

"این کتابی است شکست ناپذیر که باطل هرگز بر آن غلبه نخواهد کرد" و در عین حال دلیلی است بر عدم تحریف قرآن در طول تاریخ، و همچنین موضعگیریهای سرسختانه دشمنان در مقابل این کتاب آسمانی تا آنجا که مردم را از شنیدن آیات قرآن نهی می کردند.

۲- توجه به آفرینش آسمان و زمین، مخصوصا آغاز آفرینش جهان از ماده گازی شکل (دخان) و مراحل پیدایش کره زمین و کوه ها و گیاهان و حیوانات.

۳- اشاراتی به سرگذشت اقوام مغرور و سرکش پیشین، از جمله قوم عاد و ثمود، و سرنوشت دردناک آنها و اشاره کوتاهی به داستان موسی ع.

۴- انذار و تهدید مشرکان و کافران مخصوصا با ذکر آیات تکان دهنده ای در باره قیامت و گواهی اعضای بدن حتی پوست تن انسان، و توبیخ شدید پروردگار نسبت به آنها به هنگامی که در برابر عذاب الهی قرار می گیرند.

۵- پاره ای از دلایل رستاخیز و قیامت و خصوصیات و ویژگیهای آن.

۶- مواعظ و اندرزهای گوناگون که در لابلای مباحث فوق آمده و به آنها روح و حیات بیشتری می بخشد، مخصوصاً دعوت به استقامت در راه حق، و طریقه برخورد منطقی با دشمنان و طرز راهنمایی آنها به آئین خداوند.

۷- سرانجام سوره را با بحث جالب و کوتاهی پیرامون "آیات آفاقی و انفسی پروردگار" و بازگشتی بر مساله معاد پایان می بخشد.

فضیلت تلاوت این سوره

در حدیثی از پیغمبر گرامی اسلام می خوانیم: من قرأ "حم السجده" اعطی بكل حرف منها عشر حسنات: "هر کس که "حم سجده" را بخواند خداوند به تعداد هر حرفی از آن ده حسنه به او عطا می کند" ۱. در حدیث دیگری از امام صادق آمده است: من قرأ "حم السجده" کانت له نورا یوم القیامه مد بصره، و سرور، و عاشر فی هذه الدنیا مغبوطا محمودا: "کسی که "حم سجده" را تلاوت کند این سوره در قیامت نوری در برابر او می شود تا آنجا که چشمش کار می کند، و مایه سرور و خوشحالی او خواهد بود، و در این دنیا نیز مقامی شایسته پیدا می کند که مایه غبطه دیگران می شود" ۲. در حدیث دیگری از "بیهقی" نقل شده که "خلیل بن مره" می گوید: پیامبر ص هیچ شب به خواب نمی رفت مگر اینکه سوره "تبارک" و "حم سجده" را می خواند ۳. مسلم است آیات بیدار کننده این سوره با آن همه مواعظ روشنی بخش، و آن معارف غنی و پرمایه، در صورتی که با تلاوت جذب روح انسان گردد، . . و راهنمای زندگی او شود، نوری برای قیامت، و وسیله مؤثری برای پیروزی او در این جهان خواهد بود، چرا که تلاوت مقدمه فکر است، و فکر مقدمه عمل. نامگذاری این سوره به "فصلت" از آیه سوم آن گرفته شده، و به "حم سجده" از این جهت است که با "حم" آغاز می شود و آیه ۳۷ آن آیه سجده است. ***

این سوره به حکم اینکه از سوره های مکی است ویژگیهای سوره های مکی را که تاکید بر معارف اسلامی و مسائل اعتقادی و انذار و بشارت است در بردارد، و در عین حال مسائلی در آن مطرح است که در سوره های دیگر قرآن مطرح نشده، و از مختصات این سوره است.

رویه مرفته محتوای این سوره را می توان در چند بخش خلاصه کرد:

۱- توجه به قرآن و بحثهای فراوانی پیرامون آن که در آیات مختلف این سوره آمده است، و از جمله بقاء حاکمیت قرآن و تسلط منطقی آن در تمام ادوار و اعصار که در آیه ۴۱ و ۴۲ این سوره به آن اشاره شده است، و صریحا می گوید:

"این کتابی است شکست ناپذیر که باطل هرگز بر آن غلبه نخواهد کرد" و در عین حال دلیلی است بر عدم تحریف قرآن در طول تاریخ، و همچنین موضعگیریهای سرسختانه دشمنان در مقابل این کتاب آسمانی تا آنجا که مردم را از شنیدن آیات قرآن نهی می کردند.

۲- توجه به آفرینش آسمان و زمین، مخصوصا آغاز آفرینش جهان از ماده گازی شکل (دخان) و مراحل پیدایش کره زمین و کوه ها و گیاهان و حیوانات.

۳- اشاراتی به سرگذشت اقوام مغرور و سرکش پیشین، از جمله قوم عاد و ثمود، و سرنوشت دردناک آنها و اشاره کوتاهی به داستان موسی ع.

۴- انذار و تهدید مشرکان و کافران مخصوصا با ذکر آیات تکان دهنده ای در باره قیامت و گواهی اعضای بدن حتی پوست تن انسان، و توبیخ شدید پروردگار نسبت به آنها به هنگامی که در برابر عذاب الهی قرار می گیرند.

۵- پاره ای از دلایل رستاخیز و قیامت و خصوصیات و ویژگیهای آن.

ص :

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۱) تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۲) كِتَابٌ فُصِّلَتْ آيَاتُهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ (۳) بَشِيرًا
وَنَذِيرًا فَأَعْرَضَ أَكْثَرُهُمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ (۴) وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ
فَاعْمَلْ إِنَّا عَامِلُونَ (۵)

ترجمه:

بنام خداوند بخشنده بخشایگر ۱-حم.

۲- این کتابی است که از سوی خداوند رحمن و رحیم نازل شده است.

۳- کتابی که آیاتش هر مطلبی را در جای خود بازگو کرده است، فصیح و گویا برای جمعیتی که آگاهند.

ص: ۲۰۶

۴-قرآنی که بشارت دهنده و بیم دهنده است، ولی اکثر آنان رویگردان شدند، لذا چیزی نمی شنوند.

۵-آنها گفتند: قلبهای ما در پوششهایی قرار گرفته، و گوشهای ما سنگین است، و میان ما و تو حجابی وجود دارد، حالا که چنین است تو به دنبال عمل خود باش ما هم برای خود عمل می کنیم.

تفسیر:

باز هم عظمت قرآن

در روایات اسلامی آمده است که رسول خدا ص پیوسته بتهای مشرکان را مذمت می کرد، و قرآن را بر آنها می خواند تا به راه توحید باز گردند، اما آنها می گفتند: این شعر محمد ص است، و بعضی می گفتند این "کهان" است (کهان غیب گوییها بود که گروهی به ادعای ارتباط با جنیان داشتند) و بعضی می گفتند اینها خطبه های زیبایی است که او می خواند (و نامش را "قرآن" گذاشته است).

روزی "ابو جهل" به "ولید بن مغیره" که از رجال معروف آنها بود، و عرب در اختلافات خود و در مشکلات از او داوری و نظر خواهی می کرد، گفت: ای "ابا عبد شمس" (ابا عبد شمس کنیه ولید بود) این هایی را که محمد ص می گوید:

چیست؟ سحر است؟ یا کهان است؟ یا خطبه؟ گفت: بگذارید سخنانش را بشنوم، نزد پیامبر ص آمد در حالی که در حجر اسماعیل نشسته بود گفت: ای محمد! چیزی از اشعارت را برای من بخوان! فرمود: شعر نیست، بلکه کلام خدا است که پیامبران و رسولانش را با آن می فرستاده، گفت: هر چه هست بخوان! رسول خدا ص قرائت سوره حم سجده را آغاز کرد، هنگامی که بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ را شنید مسخره کرد و گفت: مردی در یمامه داریم نامش "رحمن" است، مثل اینکه او را می خوانی!

ص: ۲۰۷

فرمود: نه، خدا را می خوانم که "رحمن" و "رحیم" است.

سپس ادامه داد، هنگامی که به آیه "فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَ ثَمُودَ" (آیه ۱۳ همین سوره) رسید، "ولید" از شنیدن آن لرزید و مو بر تنش راست شد، از جا برخواست و به سوی خانه خود رفت و به سراغ قریش نیامد! قریش گفتند: ای "ابو جهل" مثل اینکه "ولید بن مغیره" متمایل به دین محمد شده است، آیا نمی بینی به سراغ ما نیامد، و سخنان او را پذیرفت، و به منزلش رفت؟ به همین جهت قریش سخت غمگین شدند.

روز دیگر "ابو جهل" به سراغ او آمد گفت: ای عمو! (ولید عموی ابو جهل بود) ما را سر به زیر و رسوا کردی! ولید گفت: مگر چه شده، فرزند برادر؟! گفت: تو دلباخته آئین محمد شدی؟ ولید گفت: من به هیچوجه دلبستگی پیدا نکردم، و من بر همان دین قبیله و نیاکامم هستم، ولی من سخن سخت و پیچیده ای از او شنیدم که از شنیدنش مو بر تن انسان راست می شود! ابو جهل گفت: شعر است؟ گفت: ابداء، شعر نیست.

گفت: خطبه های موزون است؟ گفت: نه، خطبه کلامی است به هم پیوسته و یک نواخت، و این سخنانی است متفاوت که هموزن یکدیگر نمی باشد، اما درخندگی خاصی دارد! گفت که "کھانت" است؟! گفت: نه.

گفت: پس چیست؟

ص: ۲۰۸

گفت: بگذار در آن بیندیشم! روز بعد گفتند: ای ولید! فکر به کجا رسید؟ گفت: بگوئید "سحر" است چون دلها را می گیرد و با خود می برد!! اینجا بود که قسمتی از آیات سوره "مدثر" (آیات ۱۱-۳۰) در باره او نازل شد (۱).

این روایت به خوبی نشان می دهد که تا چه حد آیات این سوره پر جاذبه و تکان دهنده است، تا آنجا که در اندیشمند متعصب عرب چنین عکس العملی را بجا می گذارد.

*** به تفسیر آیات باز گردیم.

باز در آغاز این سوره به "حروف مقطعه" برخورد می کنیم (حم) که برای دومین بار در آغاز سوره های قرآن خودنمایی می کند، بارها پیرامون تفسیر حروف مقطعه بحث کرده ایم و نیاز به تکرار نمی بینیم جز اینکه بعضی "حم" را نام سوره و یا "ح" را اشاره به "حمید" و "م" را اشاره به "مجید" که دو نام از نامهای بزرگ خداوند است دانسته اند.

*** سپس اشاره به عظمت قرآن کرده می گوید: "این کتابی است که از سوی خداوند رحمن و رحیم نازل شده است" (تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ).

"رحمت عامه" خداوند و "رحمت خاصه" او دست به دست هم داده اند و نزول این آیات را سبب شده است، آیاتی که برای دوست و دشمن مایه رحمت است، و برای اولیای خدا برکات و رحمتهای ویژه ای در بردارد. در حقیقت صفت

ص: ۲۰۹

۱-۱) "بحار الانوار" جلد ۱۷ صفحه ۲۱۱- این حدیث با مختصر تفاوتی در کتب دیگر از جمله تفسیر قرطبی در آغاز همین سوره (جلد ۸ صفحه ۵۷۸۲) نیز آمده است.

بارز این کتاب آسمانی که در لابلای تمام آیاتش همچون عطر در ذرات برگ گل قرار گرفته همان "رحمت" است، رحمت برای کسانی که راه آن را بیوند و از تعلیماتش الهام گیرند.

*** بعد از بیان اجمالی فوق در باره قرآن به بیان تفصیلی پرداخته، و اوصاف پنجگانه ای برای این کتاب آسمانی بیان می کند، اوصافی که ترسیم روشن و گویایی از چهره اصلی قرآن در بردارد.

نخست می گوید: "این کتابی است که آیاتش مبین، و هر مطلبی را در جای خود بیان کرده، و شرح و تفصیل تمام نیازمندیهای انسان را در تمام زمینه ها ذکر نموده است" (كِتَابٌ فَصَّلَتْ آيَاتُهُ (۱)).

"کتابی است فصیح و گویا" (قُرْآنًا عَرَبِيًّا).

"برای جمعیتی که آگاهند و جویای حقیقتند" (لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ).

*** "قرآنی که بشیر و نذیر است، و امید بخش و بیم آفرین، نیکان را بشارت می دهد و مجرمان را تهدید می کند" (بَشِيرًا وَ نَذِيرًا).

"اما اکثر آنها روی گردان شدند لذا چیزی نمی شنوند" (فَأَعْرَضَ أَكْثَرُهُمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ (۲)).

به این ترتیب نخستین امتیاز این کتاب بزرگ آسمانی این است که مسائل مختلف مورد نیاز بشر در آن تبیین و تشریح شده است به گونه ای که هر کس در هر سطحی از فکر و اندیشه باشد و در هر مرحله ای از نیاز روحی به مقدار فکر.

ص: ۲۱۰

۱-۱) "کتاب" خبر بعد از خبر است، به این ترتیب که "تنزیل" خبر مبتدای محذوفی است، و "کتاب" خبر بعد از آن

۲-۲) "لقوم يعلمون" ممکن است متعلق به "فصلت" باشد یا متعلق به "تنزیل".

و نیاز خویش از آن بهره می گیرد.

وصف دیگرش این است که مجموعه ای کامل است، زیرا "قرآن" از ماده قرائت در اصل به معنی جمع کردن اجزای سخن است.

در توصیف سوم فصاحت و بلاغت مخصوص آن را بیان می کند، که حقایق را صریح و دقیق، بی کم و کاست و گویا و رسا، و در عین حال زیبا و جذاب منعکس می سازد.

توصیف چهارم و پنجم بیانگر تاثیر عمیق تربیتی آن است، از طریق بشارت و انذار، گاه چنان آیاتش در تشویق نیکان و پاکان اوج می گیرد که تمام وجود انسان را به وجد می آورد، و گاه در تهدید و انذار فاسدان و مجرمان چنان تکان دهنده است که مو بر تن انسان راست می شود، و این دو اصل تربیتی را دوش به دوش یکدیگر در آیاتش پیش می برد.

ولی افسوس که متعصبان لجوج گوش شنوا ندارند، گویی کردند و هیچ نمی شنوند، گوش ظاهرشان سالم است، ولی روح شنوایی و درک حقایق را از محتوای کلام از دست داده اند.

*** اما عکس العمل منفی این کوردلان به همین جا ختم نمی شد، بلکه تلاش و کوشش داشته که پیامبر ص را از دعوت خود مایوس سازند، و به او ثابت کنند که در مقابل دعوت تو گوش شنوایی در این دیار نیست، و بیهوده تلاش مکن! چنان که در آیه بعد می گوید: "آنها گفتند: قلبهای ما در برابر دعوت تو در پوشش هایی قرار گرفته، و گوشهای ما سنگین است، و میان ما و تو حجابی وجود دارد!" (وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِّمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنَكَ حِجَابٌ).

حالا که چنین است کار به کار ما نداشته باش توبه سراغ عمل و برنامه های

خود باش، و ما به عقائد و مذهب خود عمل می کنیم" (فَاعْمَلْ إِنَّا لَعَاملُونَ).

درست همانند بیمار نادان و ابلهی که از دست طبیب مسیحا نفسی فرار می کند و سعی دارد از همه وسائل برای جدا ساختن خود از او کمک گیرد.

نخست می گفتند: عقل و فکر ما گویی در محفظه هایی قرار گرفته که چیزی در آن وارد نمی شود! توجه داشته باشید "اکنه" جمع "کنان" به معنی پوشش است، نه یک پوشش که در حقیقت پوشش های جهل و تعصب، پوشش لجاجت و عناد، پوشش تقلید کورکورانه و مانند آن قلبهای آنها را فرا گرفته بود.

آنها می گفتند: علاوه بر این که "عقل" ما چیزی درک نمی کند "گوش" ما هم سنگین است، و سخنان تو را نمی شنویم یعنی هم مرکز اصلی از کار افتاده و هم ابزار و وسیله ها!

از همه اینها گذشته گویی در میان ما و تو پرده ضخیمی کشیده شده که اگر گوش سالمی هم می داشتیم صدایت به گوش ما نمی رسید، پس چرا این همه خود را خسته می کنی، فریاد می زنی، دل می سوزانی، شب و روز تبلیغ می کنی، ما را به حال خود بگذار که در اینجا کالای تو مشتری ندارد! تو بر دین خود و ما هم بر آئین خود!! این نهایت وقاحت و بی شرمی و نادانی است که انسان با تمام وجودش اینچنین از حق گریزان باشد: در چشم این سیاه دلان صبح کاذب است در روشنی اگر ید بیضا کند کسی! قابل توجه اینکه نمی گفتند: و بیننا و بینک حجاب (میان ما و تو حجابی است) بلکه کلمه "من" را به آن می افزودند و می گفتند: وَ مِنْ بَيْنِنَا وَ بَيْنِكَ حِجَابٌ: تا تاکید بیشتری را بیان کنند، زیرا با افزودن این کلمه مفهوم جمله

چنین می شود: تمام فاصله میان ما و تو را حجابی پر کرده بدیهی است، و البته حجابی که تمام این فاصله را در بر گیرد باید بسیار ضخیم باشد، و طبیعی است سخن گفتن از پشت چنین حجاب کمترین اثری نخواهد داشت.

جمله "فَاعْمَلْ إِنَّكُمْ عَامِلُونَ" ممکن است برای مایوس ساختن پیامبر گرامی اسلام ص از ناحیه کافران گفته شده باشد که تو مشغول برنامه خویش باش و ما مشغول برنامه آئین خویش هستیم.

و نیز ممکن است یک نوع تهدید نسبت به پیامبر ص باشد که تو هر کار از دستت ساخته است انجام ده، ما هم آنچه در توان داریم بر ضد شخص تو و آئین تو انجام خواهیم داد، و این نهایت لجاجت آنها را بیان می کند.

ص: ۲۱۳

اشاره

قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ وَاسْتَغْفِرُوهُ وَ وَيْلٌ لِّلْمُشْرِكِينَ (۶) الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ هُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ (۷) إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ (۸)

ترجمه:

۶- بگو من فقط انسانی مثل شما هستم که این حقیقت بر من وحی می شود که معبود شما تنها یکی است، پس تمام توجه خویش را به او کنید، و از وی آمرزش طلبید، وای بر مشرکان! ۷- همانها که زکات را ادا نمی کنند، و آخرت را منکرند.

۸- اما کسانی که ایمان آوردند و اعمال صالح انجام دادند پاداشی جاودانی دارند.

تفسیر:

مشرکان چه کسانی هستند؟

این آیات هم چنان سخن از مشرکان و کافران می گوید، و در حقیقت پاسخی است به گفتاری که از آنها در آیات قبل نقل شده، و دفع هر گونه توهم و اشتباه در زمینه دعوت پیامبر ص.

می فرماید: "بگو من تنها انسانی مثل شما هستم و این حقیقت پیوسته بر من

وحی می شود که معبود شما فقط یکی است" (قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهُ وَاحِدٌ).

نه مدعی فرشته بودنم، و نه انسانی از یک نژاد برتر و نه خداوند و نه فرزند خدا هستم بلکه انسانی همچون شما هستم با این تفاوت که پیوسته فرمان توحید به من وحی می شود، من هرگز نمی خواهم شما را مجبور به پذیرش این آئین کنم، تا آن گونه که گفتید سرسختانه در برابر من بایستید و مقاومت یا تهدید کنید، راهی است روشن پیش پای شما می گذارم، و بیش از این وظیفه ای ندارم، تصمیم گیری نهایی با خود شما است.

سپس ادامه می دهد "اکنون که چنین است تمام توجه خویش را به این معبود یکتا کنید و از شرک و گناه توبه و استغفار نمائید" (فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ وَاسْتَغْفِرُوهُ) (۱).

سپس به عنوان هشدار و اعلام خطر می افزاید: "وای بر مشرکان" (وویل للمشرکین).

*** آیه بعد به معرفی مشرکان پرداخته، و جمله ای را در این زمینه بازگو می کند که منحصر به این آیه است می فرماید: "همان کسانی که زکات را ادا نمی کنند و نسبت به آخرت کافرند" (الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ) (۱).

در حقیقت معرف آنها دو چیز است: ترک زکات، و انکار معاد.

این آیه در میان مفسران گفتگوهای زیادی برانگیخته است، و در تفسیر آن احتمالات فراوانی داده اند، علت اصلی آن این است که زکات یکی از فروع .

ص: ۲۱۵

۱- ۱) جمله "فاستقیموا" از ماده استقامت در اینجا به معنی مستقیم رو به چیزی بودن است و لذا با "الی" متعدی شده چرا که مفهوم "استواء" را در بر دارد

اسلام است، چگونه ترک آن دلیل بر کفر و شرک می شود؟ بعضی ظاهر آیه را حفظ کرده و گفته اند ترک زکات هر چند توام با انکار وجوب آن نباشد باز نشانه کفر است.

بعضی دیگر ترک توام با انکار را دلیل بر کفر دانسته اند، چرا که زکات از ضروریات اسلام است و منکر آن کافر می باشد.

جمعی گفته اند: زکات در اینجا به معنی تطهیر و پاکیزگی است، و منظور از ترک زکات ترک پاکسازی صفحه دل از لوث شرک است، همانگونه که در آیه ۸۱ سوره کهف نیز آمده است "خَيْرًا مِنْهُ زَكَاةٌ" (فرزندی که از او پاکتر باشد).

ولی اشکال مطلب در اینجا است که تعبیر به لا یؤتون (نمی پردازند و ادا نمی کنند) هیچگونه تناسبی با این معنی ندارد.

بنا بر این راهی جز این نیست که منظور همان اداء زکات باشد.

مشکل دیگر اینجا است که زکات در سال دوم هجرت در مدینه تشریح شد، و این آیات مکی است، حتی به گفته بعضی از مفسران بزرگ سوره فصلت از نخستین سوره هایی است که در مکه نازل شده، لذا ناچار شده اند که زکات را در اینجا به معنی هر گونه "انفاق در راه خدا" تفسیر کنند، یا بگویند اصل وجوب زکات در مکه نازل شده بود، اما حد و حدود و نصاب و مقدار آن در سال دوم هجرت نازل گردید.

به هر حال آنچه در اینجا نزدیکتر به مفهوم آیه است این است که منظور از زکات همان مفهوم عام انفاق بوده باشد، و ذکر آن در نشانه های شرک به خاطر این است که انفاقهای مالی در راه خداوند یکی از روشنترین نشانه های ایثار و گذشت و عشق به الله است، چرا که مال از محبوبترین امور نزد انسان می باشد، و انفاق و ترک انفاق می تواند شاخصی برای شرک و ایمان در بسیاری از موارد گردد تا آنجا که بعضی اموال خویش را از جان خود نیز محبوبتر دارند و نمونه های

آن را در طول زندگی دیده ایم.

و به عبارت دیگر منظور ترک انفاقی است که نشانه عدم ایمان آنها به خدا است و به همین دلیل در ردیف عدم ایمان به معاد ذکر شده، و یا ترک زکات توام با انکار وجوب آن است. نکته دیگری که می تواند به روشن شدن تفسیر آیه کمک کند این است که "زکات" در میان دستورات اسلام وضع خاصی دارد، و پرداختن آن نشانه به رسمیت شناختن حکومت اسلامی بوده است، و ترک آن غالباً نوعی طغیان و سرکشی و قیام بر ضد حکومت اسلامی محسوب می شده، و می دانیم قیام بر ضد حکومت اسلامی موجب کفر است.

گواه این سخن مطلبی است که در تاریخ اسلام در باره "اصحاب رده" (گروهی که بعد از وفات پیامبر ص مرتد شدند) آمده است، آنها جمعی از طوایف "بنی طی" و "غطفان" و "بنی اسد" بودند که از دادن زکات به ماموران حکومت اسلامی سر باز زدند، و به این طریق پرچم مخالفت را برافراشتند، مسلمانان وفادار به قرآن با آنها پیکار کردند و آنان را در هم کوبیدند.

درست است که موقع نزول این آیه هنوز حکومت اسلامی تشکیل نشده بود، ولی این آیه می تواند در عین حال اشاره سربسته ای به مطلب فوق باشد.

در تواریخ آمده است که "اهل رده" بعد از وفات پیامبر ص گفتند:

اما الصلاة فنصلي، و اما الزكاه فلا- يغصب اموالنا!! "نماز را می خوانیم، اما زکات نه، ما اجازه نخواهیم داد اموال ما غصب گردد!" به دنبال این ماجرا مسلمانان تصمیم گرفتند با این گروه به پیکار برخیزند و آن را دلیل بر ارتدادشان می دانستند. (۱)

*** در آخرین آیه مورد بحث به معرفی گروهی که در نقطه مقابل این مشرکان .

ص: ۲۱۷

بخیل و بی ایمان قرار دارند، و جزای آنها، پرداخته می‌گوید: "کسانی که ایمان آوردند و اعمال صالح انجام دادند اجر و پاداشی جاودانی و قطع ناشدنی دارند" (إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ).

"ممنون" از ماده "من" در اینجا به معنی قطع یا نقص است، بنا بر این "غیر ممنون" یعنی "غیر مقطوع" و بدون نقص، بعضی واژه "منون" (بر وزن زبون) به معنی مرگ را نیز از همین ماده دانسته‌اند و همچنین "منت گذاردن با زبان" را، چرا که اولی قطع و پایان عمر است، و دومی نعمت و شکر را قطع می‌کند (۱).

بعضی از مفسران نیز گفته‌اند: منظور از "غیر ممنون" در اینجا این است که هیچگونه منتهی بر مؤمنان در این اجر و پاداش گذارده نمی‌شود (ولی معنی اول مناسبتر به نظر می‌رسد).

نکته:

اهمیت فوق العاده زکات در اسلام:

آیه فوق با تعبیر تکان دهنده اش تاکید مجددی است بر اهمیت این فریضه اسلامی، خواه به معنی زکات واجب گرفته شود یا به مفهوم وسیع و گسترده تر، و باید چنین باشد زیرا:

"زکات" یکی از عوامل مهم عدالت اجتماعی و مبارزه با فقر و محرومیت، و پر کردن فاصله های طبقاتی، و تقویت بنیه مالی حکومت اسلامی، و پاک سازی روح و جان از حب دنیا و مال پرستی، و خلاصه وسیله بسیار مؤثری برای قرب الهی است.

در بسیاری از روایات اسلامی تعبیراتی آمده است که نشان می‌دهد "ترک زکات" در سر حد کفر است و شبیه تعبیری است که در آیات فوق آمده، به عنوان .

ص: ۲۱۸

(۱-۱) "راغب" در مفردات در ماده "من"

۱- در حدیثی از امام صادق ع می خوانیم که از جمله وصایای پیامبر ص به علی ع این بود:

□
یا علی کفر بالله العظیم من هذه الامه عشره، و عد منهم مانع الزکاه... ثم قال یا علی! من منع قیراطا من زکات ماله فلیس بمؤمن و لا مسلم و لا کرامه، یا علی! تارک الزکات یسئل الله الرجعه الی الدنیا، و ذلک قوله عز و جل حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ . . .

"ای علی! ده طایفه از این امت به خداوند بزرگ کافر شده اند، و یکی از این ده گروه را مانع الزکات شمرد... سپس فرمود: ای علی! هر کس قیراطی از زکات مالش را نپردازد نه مؤمن است و نه مسلمان و ارزشی در پیشگاه خدا ندارد.

ای علی! تارک الزکات به هنگام مرگ تقاضای بازگشت به این دنیا (برای جبران گناه عظیم خود می کند اما پذیرفته نمی شود) و این همان است که خداوند در قرآن به آن اشاره فرموده: زمانی که مرگ یکی از آنها فرا رسد می گوید پروردگارا! مرا بازگردانید (اما پاسخ منفی می شنود)... " (۱).

۲- در حدیث دیگری از امام صادق آمده است:

□
ان الله عز و جل فرض للفقراء فی اموال الاغنیاء فریضه لا یحمدون الا بادائها و هی الزکاه بها حقنوا دماءهم و بها سموا مسلمین:
"خداوند بزرگ برای فقیران در اموال اغنیاء فریضه ای قرار داده که جز با اداء آن شایسته ستایش نیستند، و آن زکات است که به وسیله آن خون خود را حفظ می کنند و نام مسلمان بر آنها گذارده می شود" (۲).

۳- بالآخره در حدیث دیگری از امام صادق ع می خوانیم:

من منع قیراطا من الزکاه فلیمت ان شاء یهودیا او نصرانیا: "کسی که قیراطی از زکات را منع .

ص: ۲۱۹

۱- ۱ و ۲) وسائل الشیعه جلد ۶ صفحه ۱۸ و ۱۹ (باب ثبوت الکفر و الارتداد و القتل بمنع الزکاه استحلالا و جحودا) جمعی از فقها و محدثین همانند صاحب "وسائل" روایات فوق را حمل بر مورد انکار زکات گرفته اند

کند یا باید یهودی از دنیا برود یا نصرانی" (۱).

در زمینه اهمیت زکات در اسلام، و فلسفه آن، و همچنین تاریخ وجوب زکات در اسلام، و سایر خصوصیات مربوط به آن در جلد ۸ از صفحه ۶ به بعد (ذیل آیه ۶۰ سوره توبه) مشروحا بحث کرده ایم.

ص: ۲۲۰

۱-۱) وسائل الشیعه جلد ۶ صفحه ۱۸ و ۱۹ (باب ثبوت الکفر و الارتداد و القتل بمنع الزکاه استحلالا و جحودا) جمعی از فقها و محدثین همانند صاحب "وسائل" روایات فوق را حمل بر مورد انکار زکات گرفته اند

اشاره

قُلْ أَإِنكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ وَ تَجْعَلُونَ لَهُ أَنْدَاداً ذَلِكُمْ رَبُّ الْعَالَمِينَ (۹) وَ جَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِنْ فَوْقِهَا وَ بَارَكَ فِيهَا وَ قَدَّرَ فِيهَا أَقْوَامًا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءً لِّلسَّائِلِينَ (۱۰) ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَ هِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ انبِئَا طَوْعاً أَوْ كَرْهاً قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ (۱۱) فَفَضَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ وَ أَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرًا وَ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَ حِفْظاً ذَلِكُمْ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ (۱۲)

ترجمه:

۹- بگو: آیا شما به آن کسی که زمین را در دو روز آفرید کافر هستید؟ و برای او همانندهایی قائل می شوید؟ او پروردگار جهانیان است.

ص: ۲۲۱

۱۰- او در زمین کوه‌هایی قرار داد، و برکاتی در آن آفرید، و مواد غذایی مختلف آن را مقدر فرمود، اینها همه در چهار روز بود، درست به اندازه نیاز تقاضا کنندگان! ۱۱- سپس اراده آفرینش آسمان فرمود در حالی که به صورت دود بود، به آن و به زمین دستور داد به وجود آید و شکل گیرید، خواه از روی اطاعت و خواه اکراه! آنها گفتند: ما از روی طاعت می‌آئیم! ۱۲- در این هنگام آنها را به صورت هفت آسمان در دو روز آفرید، و آنچه را می‌خواست در هر آسمانی مقدر فرمود، و آسمان پائین را با چراغهای (ستارگان) زینت بخشیدیم و (با شهابها) از استراق سمع شیاطین حفظ کردیم، این است تقدیر خداوند دانا.

تفسیر:

دورانهای آفرینش آسمانها و زمین

آیات فوق نمونه‌ای از آیات آفاقی و نشانه‌های عظمت و علم و قدرت خدا در آفرینش زمین و آسمان و آغاز خلقت موجودات است که به پیامبر اکرم ص دستور می‌دهد کافران و مشرکان را مخاطب ساخته و از آنها سؤال کند آیا خداوندی را که مبدء این عوالم پهناور و گسترده است هرگز می‌توانند انکار کنند؟ تا از این طریق و جدان و عقل و هوش آنها را بیدار کند و به داوری طلبد.

می‌فرماید: "بگو: آیا شما به آن کسی که زمین را در دو روز آفرید کافر هستید؟! (قُلْ أَإِنكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ).

"و برای او شبیه و نظیرهایی قائل می‌شوید" (وَتَجْعَلُونَ لَهُ أَنْدَادًا).

چه اشتباه بزرگ، و چه سخن بی پایه‌ای؟ "او پروردگار جهانیان است" (ذَلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَ).

آیا کسی که این جهان را هم اکنون تدبیر می‌کند، او خالق این آسمان و زمین نیست؟ اگر او خالق و مدبر است پس این بتها و معبودهای ساختگی را چگونه در کنار او قرار می‌دهید؟ شایستگی پرستش تنها برای کسی است که

خلقت و تدبیر و مالکیت و حکومت جهان از آن او است.

*** در آیه بعد به آفرینش کوه ها، و معادن و برکات زمین، و مواد غذایی پرداخته می فرماید: "او در زمین کوه هایی قرار داد و برکات و منافی در آن آفرید، و مواد غذایی مختلف آن را مقدر فرمود، اینها همه در چهار روز بود" (وَ جَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِنْ فَوْقِهَا وَ بَارَكَ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ).

"این مواد غذایی درست به اندازه نیاز نیازمندان و تقاضا کنندگان است" (سَوَاءٌ لِلسَّائِلِينَ) (۱).

به این ترتیب خداوند نیازمندیهای همه نیازمندان را پیش بینی کرده، و برای همه آنها آنچه لازم بوده است آفریده، و هیچ کم و کاستی در آن وجود ندارد، همانگونه که در آیه ۵۰ سوره طه می گوید: رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى :

"پروردگار ما کسی است که به هر موجودی آنچه آفرینش او اقتضا داشت عطا کرد، و سپس او را در مسیرش هدایت نمود".

منظور از "سائیلین" در اینجا ممکن است انسانها بوده باشند، یا اعم از انسانها و حیوانات و گیاهان (و اگر به صورت جمع عاقل ذکر شد به اصطلاح از باب "تغلیب" است).

مطابق این تفسیر نه تنها نیاز انسانها بلکه نیاز حیوانات و گیاهان را از

ص: ۲۲۳

۱ - ۱) در اینکه "سواء" و همچنین "للسائیلین" چه محلی از اعراب دارد؟ و متعلق به چیست؟ احتمالات متعددی داده شده است: نخست اینکه سواء حال باشد برای "اقوات" و "للسائیلین" متعلق به "سواء" و نتیجه آن همان تفسیری می شود که در بالا آوردیم، احتمال دیگر اینکه سواء صفت برای ایام بوده باشد، یعنی این چهار دوران مساوی با یکدیگر بوده، و اما "للسائیلین" یا متعلق است به "قدر" و یا به محذوفی، و در تقدیر چنین است: "کائنه للسائیلین" یعنی این چهار روز پاسخی است برای سؤال کنندگان (ولی تفسیر اول از همه روشنتر است).

آغاز در زمین پیش بینی کرده، و آنچه برای ادامه حیات آنها لازم بوده، آفریده است.

در اینجا سؤال مهمی مطرح است و آن اینکه:

چگونه در آیات فوق آفرینش زمین را در دو روز، و کوه ها و برکات و غذاها در چهار روز، و در دنباله این آیات، آفرینش آسمانها را نیز در دو روز ذکر کرده که مجموعاً هشت روز می شود؟ در حالی که در آیات فراوانی از قرآن مجید آفرینش آسمانها و زمین مجموعاً در شش روز، یا به تعبیر دیگر در شش دوران، بیان شده است (۱).

مفسران در پاسخ این سؤال دو راه را انتخاب کردند:

راه اول که مشهور و معروف است اینکه: آنجا که می گوید "اربعه ایام" (چهار روز) منظور تتمه چهار روز است، به این ترتیب در دو روز اول از این چهار روز زمین آفریده شد، و در دو روز بعد سایر خصوصیات زمین، به اضافه خلقت آسمانها در دو روز مجموعاً شش روز (شش دوران) می شود.

نظیر این تعبیر در زبان عرب و تعبیرات فارسی نیز وجود دارد که فی المثل گفته می شود: از اینجا تا مکه ده روز طول می کشد، و تا مدینه پانزده روز، یعنی پنج روز فاصله مکه و مدینه است و ده روز فاصله اینجا تا مکه (۲).

البته اگر آیات متعدد آفرینش در شش روز نبود چنین تفسیری پذیرفته نمی شد، ولی از آنجا که آیات قرآن یکدیگر را تفسیر می کنند، و قرینه یکدیگر می شوند، تفسیر بالا بخوبی قابل قبول است. . .

ص: ۲۲۴

۱- ۱) به آیات ۵۴ سوره اعراف ۳- یونس ۷- هود ۵۹- فرقان ۴- سجده ۳۸ ق ۴- حدید مراجعه شود
۲- ۲) طبق این تفسیر آیه تقدیری دارد به این صورت (و قدر فیها اقواتها فی تتمه اربعه ایام) و یا به تعبیری که در تفسیر کشاف آمده (کل ذلک فی اربعه ایام

راه دیگری که تعداد کمی از مفسران آن را انتخاب کرده اند این است که:

اربعه ایام (چهار روز) مربوط به آغاز خلقت نیست بلکه اشاره به فصول چهارگانه سال است که مبدء پیدایش ارزاق و پرورش مواد غذایی انسانها و حیوانات است (۱).

ولی این تفسیر علاوه بر اینکه هماهنگی را در میان جمله های آیات فوق تامین نمی کند چرا که در مورد خلقت زمین و آسمان "یوم" به معنی دوران آغاز پیدایش است، طبق این تفسیر "یوم" در مورد خصوصیات زمین و مواد غذایی به معنی فصول سال می باشد که پیوسته تکرار می گردد.

بعلاوه نتیجه آن این است که از شش روز آفرینش تنها از دو روز مربوط به خلقت زمین، و دو روز مربوط به خلقت آسمانها، بحث شده، اما دو روز باقیمانده که مربوط به خلقت موجوداتی است که میان زمین و آسمان قرار دارند (ما بینهما) سخنی به میان نیامده است.

به هر حال تفسیر اول از جهاتی مناسبتر به نظر می رسد.

شاید نیاز به تذکر نداشته باشد که "روز" در آیات فوق هرگز به معنی روز معمولی نیست، چرا که قبل از آفرینش زمین و آسمان اصلا روز به این معنی وجود نداشت، بلکه منظور از آن دورانهای آفرینش است که گاه میلیونها یا میلیاردها سال به طول انجامیده.

توضیح این معنی را به طور کامل در جلد ششم (ذیل آیه ۵۴ سوره اعراف) صفحه ۲۰۰ به بعد آورده ایم.

در اینجا دو نکته دیگر باقی می ماند که باید به آن توجه کرد:

نخست اینکه منظور از "بارک فیها" چیست؟ ظاهر این است که اشاره به معادن و منابع زیر زمینی و روی زمینی و درختان و نهرها و منابع آب است که .

ص: ۲۲۵

مایه برکت و استفاده همه موجودات زنده زمین می باشد.

در اینکه تعبیر به "فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ" (در چهار روز) مربوط به آفرینش کدامیک از موضوعاتی است که در آیه ذکر شده بعضی از مفسران چنین تصور کرده اند که تنها به مساله "اقوات" (مواد غذایی) مربوط است، در حالی که چنین نیست، بلکه مربوط به هر سه قسمت مذکور در آیه است (آفرینش کوه ها، آفرینش منابع و برکات زمین، و آفرینش مواد غذایی) زیرا در غیر این صورت بعضی از این امور داخل در ایامی که در آیات فوق آمده است نخواهد بود و این با نظام آیات تناسب ندارد.

*** بعد از پایان سخنان مربوط به آفرینش زمین و مراحل تکاملی آن به بحث از آفرینش آسمانها پرداخته می فرماید: "سپس اراده آفرینش آسمان نمود در حالی که به صورت دود بودند، در این هنگام به آسمان و زمین فرمود: به وجود آئید و شکل بگیرید، چه از روی طاعت و چه اکراه" (ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَ هِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ انثَبَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا).
"آنها گفتند ما از روی طاعت و امتثال فرمان می آئیم" (قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ).

*** "در این هنگام خداوند آنها را به صورت هفت آسمان در دو روز آفرید و کامل کرد" (فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ).

"و در هر آسمان آنچه را می خواست امر و فرمان داد" و موجودات و مخلوقات مختلف را در آنها آفرید و به آنها نظام بخشید (وَ أَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرًا).

و آسمان پائین را با چراغهای ستارگان زینت بخشیدیم، و با شهابها از استراق سمع شیاطین حفظ کردیم" (وَ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَ حِفْظًا).

آری "این است تقدیر خداوند قادر و دانا" (ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ).

***در این دو آیه نکات مهمی است که باید مورد توجه قرار گیرد:

۱- تعبیر به "ثم" (سپس) معمولا برای تاخیر در زمان می آید، ولی گاه به معنی تاخیر در بیان می باشد.

اگر به معنی اول باشد مفهومش این است که آفرینش آسمانها بعد از خلقت زمین و آفرینش کوه ها و معادن و مواد غذایی صورت گرفته است، ولی اگر به معنی دوم باشد هیچ مانعی ندارد که آفرینش آسمانها قبلا- صورت گرفته، و زمین بعد از آن، ولی به هنگام بیان کردن نخست از زمین و ارزاق و منابع آن که مورد توجه و نیاز انسانهاست شروع کرده، سپس به شرح آفرینش آسمان پرداخته است.

معنی دوم گذشته از اینکه با اکتشافات علمی هماهنگ تر است با آیات دیگر قرآن نیز موافقت دارد چرا که در سوره نازعات چنین می فرماید أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خُلُقًا أَمْ السَّمَاءُ بَنَاهَا رَفَعَ سَمَكَهَا فَسَوَّاهَا وَأَعْطَشَ لَيْلَهَا وَأَخْرَجَ ضُحَاهَا وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا أَخْرَجَ مِنْهَا مَاءَهَا وَمَرْعَاهَا وَالْجِبَالَ أَرْسَاهَا مَتَاعًا لَكُمْ وَلِأَنْعَامِكُمْ :

"آیا زنده شدن شما بعد از مرگ مهمتر است، یا آفرینش آسمان؟ خداوند آن را بیان کرد و برافراشت و منظم ساخت، شب آن را تاریک، و روز آن را آشکار ساخت، و زمین را بعد از آن گسترده، آبهای درونی آن و گیاهان و چراگاههای آن را خارج نمود، و کوه ها را بعد از آن پا بر جا ساخت، تا وسیله زندگی برای شما و چهارپایانان فراهم گردد" (نازعات ۲۷-۳۳).

این آیات به خوبی روشن می سازد که گسترش زمین و جوشیدن چشمه ها و پیدایش درختان و مواد غذایی، همه بعد از آفرینش آسمانها صورت گرفته است، در حالی که اگر "ثم" را به تاخیر زمانی تفسیر کنیم باید بگوئیم همه اینها قبل از آفرینش آسمان صورت گرفته، و از آنجا که کلمه بعد ذلک به روشنی همه اینها

را بعد از آن می شمرد، تفسیر ثم به تاخیر بیانی روشن به نظر می رسد (۱).

۲- "استوی" از ماده "استواء" در اصل به معنی اعتدال یا مساوات دو چیز با یکدیگر است، ولی به طوری که بعضی از ارباب لغت و مفسران گفته اند این ماده هنگامی که با "علی" متعدی شود به معنی "استیلاء و سلطه بر چیزی" است، مانند الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى "خداوند بر عرش استیلا دارد" (طه-۵).

و هنگامی که با "الی" متعدی شود به معنی "قصد" می آید، مانند آیه مورد بحث که می فرماید: ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ: "سپس اراده آفرینش آسمان کرد".

۳- جمله "هی دخان": "آسمانها در آغاز به صورت دود بود" نشان می دهد که آغاز آفرینش آسمانها از توده گازهای گسترده و عظیمی بوده است، و این با آخرین تحقیقات علمی در مورد آغاز آفرینش کاملاً هماهنگ است.

هم اکنون نیز بسیاری از ستارگان آسمان به صورت توده فشرده ای از گازها و دخان هستند.

۴- جمله "فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ انْبِئَا طَوْعاً أَوْ كَرْهاً": "خداوند به آسمان و زمین فرمود به شکل خود در آید از روی اطاعت یا اکراه" به این معنی نیست که واقعا سخنی با لفظ گفته شده باشد، بلکه گفته خداوند همان فرمان تکوینی، و اراده او بر امر آفرینش است، و تعبیر به "طَوْعاً أَوْ كَرْهاً" اشاره به این است که اراده قطعی خداوند به شکل گرفتن آسمانها و زمین تعلق یافته بود و در هر صورت می بایست آن مواد به چنین صورت مطلوبی در آینده بخواهند یا نخواهند.

۵- جمله "اتینا طائعين": ما از روی اطاعت شکل نهایی به خود گرفتیم اشاره به این است که مواد تشکیل دهنده آسمان و زمین از نظر تکوین و آفرینش .

ص: ۲۲۸

۱- ۱) اینکه از ابن عباس نقل شده که می گوید: آفرینش زمین قبلاً بوده اما "دحو الارض" بعداً بوده هیچ مشکلی را حل نمی کند گویی "ابن عباس" به دنباله آیه که از آفرینش کوه ها و مواد غذایی سخن می گوید عنایت نکرده است (دقت کنید)

کاملاً تسلیم اراده و فرمان خدا بود، اشکال لازم را به خود پذیرفت، و هیچگونه مقاومتی در برابر این فرمان الهی از خود نشان نداد.

به هر حال روشن است که آن "امر" و این "امثال" جنبه تکلیفی و تشریحی نداشته، بلکه صرفاً از نظر تکوین صورت گرفته است.

۶- جمله "فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ": "آنها را به صورت هفت آسمان در دو روز آفرید" اشاره به وجود دو دوران در آفرینش آسمانها است که هر دورانی از آن میلیونها یا میلیاردها سال به طول انجامیده، و هر دوران به نوبه خود به ادوار دیگری تقسیم می شود، این دو دوران ممکن است دوران تبدیل گازهای فشرده به مایع و مواد مذاب، و دوران تبدیل مواد مذاب به جامد بوده باشد.

قبلاً نیز گفته ایم: استعمال "یوم" و معادل آن در فارسی (واژه روز) و در لغات دیگر به معنی "دوران" بسیار رایج و متداول است، و حتی در کلمات روزمره ما فراوان دیده می شود، فی المثل می گوئیم انسان در زندگی یک روز گرفتار ناکامی می شود و روز دیگر پیروز می گردد، اشاره به ترکیب زندگی از دورانهای مختلف شکست و پیروزی است.

شرح مبسوطی در این زمینه در جلد ۶ صفحه ۲۰۰ (ذیل آیه ۵۴ سوره اعراف) ذکر شده است.

۷- عدد "سبع" (هفت) ممکن است در اینجا "عدد تکثیر" باشد یعنی آسمانهای فراوان و کرات بشمارای آفریدیم، و نیز ممکن است "عدد تعداد" باشد، یعنی عدد آسمانها درست هفت است، با این قید که تمام آنچه از کواکب و ستارگان ثوابت و سیارات را می بینیم طبق گواهی جمله بعد در این آیه جزء آسمان اول است، به این ترتیب عالم آفرینش از هفت مجموعه بزرگ تشکیل یافته که تنها یک مجموعه آن در برابر دیدگان انسانها قرار گرفته، دستگاههای علمی

و تحقیقاتی انسان به ما وراء این منطقه یعنی غیر از آسمان اول نفوذ نکرده است.

اما شش عالم دیگر چگونه است؟ و از چه تشکیل یافته؟ جز خدا نمی داند.

این تفسیر صحیحتر به نظر می رسد (شرح بیشتر این موضوع را در جلد اول، در تفسیر آیه ۲۹ بقره، تحت عنوان "آسمانهای هفتگانه" مطالعه فرمائید (چاپ جدید صفحه ۱۶۵).

۸- جمله "وَ أَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا" در هر آسمانی فرمان خود را وحی کرد و نظام لازم را به آنها بخشید" اشاره به این است که تنها با آفرینش آسمانها مساله تمام نشد، بلکه در هر کدام آنها موجودات و مخلوقات و نظام و تدبیر خاصی مقرر فرمود که هر یک به تنهایی نشانه ای از عظمت و علم و قدرت او است.

۹- جمله "وَ زَيْنًا السَّمَاءِ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَ حِفْظًا" "آسمان پائین را به چراغهای روشن ستارگان زینت بخشیدیم و در آن شهابهایی که پهنه آسمان را از شیاطین حفظ می کنند آفریدیم" دلیل بر این است که همه ستارگان زینت بخش آسمان اول می باشند و در نظر انسانها همانند چراغهایی هستند که از سقف این آسمان نیلگون آویزان شده است، و نه تنها زینت آسمانند و با تلالا خاص و چشمک زدنهای پر معنی و پی در پی قلب عاشقان اسرار آفرینش را به سوی خود جذب می کنند، و ترانه توحید سر می دهند، بلکه در شبهای تاریک برای گمشدگان بیابانها چراغهایی هستند که هم با روشنایی خود راهنمایی می کنند، و هم سمت و جهت حرکت را معین می سازند.

"شهب" که در حس ما به صورت ستارگان سریع السیری در آسمان ظاهر می شوند تیرهایی هستند که بر قلب شیاطین می نشینند، و پهنه آسمان را از نفوذ آنها حفظ می کنند (شرح این موضوع را در جلد ۱۱ صفحه ۴۰ به بعد، ذیل آیه ۱۷ سوره حجر، و شرح تکمیلی آن را در جلد ۱۹ ذیل آیه ۷ سوره صافات

۱۰- جمله "ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ": "این آفرینش و اندازه گیری خداوند قادر دانا است" در حقیقت مکملی است برای ۹ جمله قبل و مجموعاً "عشره کامله ای" را تشکیل می دهد و می گوید: تمام آنچه در آسمان و زمین از آغاز آفرینش سپس دوران شکل گیری و نظم دقیق رخ داده، همه برنامه حساب شده ای داشته که از ناحیه آن مبدء بی پایان علم و قدرت تنظیم گردیده، و اندیشه و تفکر در هر کدام راهی به سوی آن مبدء بزرگ می گشاید.

اشاره

فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ (۱۳) إِذْ جَاءَهُمْ الرُّسُلُ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ
قَالُوا لَوْ شَاءَ رَبِّنَا لَأَنْزَلَ مَلَائِكَةً فَإِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ (۱۴) فَأَمَّا عَادٌ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَقَالُوا مَنْ أَشَدُّ مِنَّا قُوَّةً أَوَلَمْ
لَعَمْرُؤُا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَهُمْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ (۱۵) فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصِرًا فِي أَيَّامٍ نَحِيسَاتٍ
لِنَذِيقَهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلِعَذَابِ الْآخِرَةِ أَخْزَىٰ وَهُمْ لَا يُنصَرُونَ (۱۶)

۱۳- اگر آنها رویگردان شوند بگو: من شما را به صاعقه ای همانند صاعقه عاد و ثمود تهدید می کنم!

۱۴- در آن هنگام که رسولان آنها از پیش رو و پشت سر (و از هر سو) به سراغشان آمدند و آنها را به پرستش خدای یگانه دعوت کردند آنها گفتند: اگر پروردگار ما می خواست فرشتگانی نازل می کرد، لذا ما به آنچه شما مبعوث به آن هستید کافریم!

۱۵- اما قوم عاد به ناحق در زمین تکبر ورزیدند، و گفتند چه کسی از ما نیرومندتر است؟ آیا آنها نمی دانستند خداوندی که آنها را آفریده از آنها قویتر است، آنها (به خاطر این پندار) پیوسته آیات ما را انکار می کردند.

۱۶- سرانجام تند بادی شدید و هول انگیز و سرد و سخت در روزهایی شوم و پر غبار بر آنها فرستادیم، تا عذاب خوار کننده را در زندگی دنیا به آنها بچشانیم، و عذاب آخرت از آن هم خوار کننده تر است و (از هیچ سو) یاری نمی شوند.

تفسیر:

از صاعقه ای همچون صاعقه عاد و ثمود بترسید!

به دنبال گفتار مؤثری که در زمینه توحید و شناسایی خداوند در آیات گذشته آمد، در آیات مورد بحث مخالفان لجوج را که اینهمه نشانه های روشن و آیات بینات را نادیده می گیرند شدیداً انذار کرده و به آنان هشدار می دهد و می گوید: "اگر با این همه دلایل روی گردان شوند به آنها بگو: من شما را به صاعقه ای همچون صاعقه قوم عاد و ثمود تهدید می کنم" (فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَ ثَمُودَ).

از آن بترسید که همان صاعقه های مرگبار و آتش زا و در هم کوبنده به سراغ

شما بیاید و به زندگی ننگین شما خاتمه دهد (۱).

در آغاز این سوره خواندیم بعضی از سران مشرکان مکه مانند "ولید بن مغیره" (و به روایتی عتبه بن ربیع) برای تحقیق پیرامون قرآن و دعوت پیامبر ص خدمتش آمدند و سؤالاتی کردند و پیامبر ص در ضمن پاسخ آیات آغاز این سوره را برای آنها تلاوت کرد، هنگامی که به آیات فوق رسید و آنان را به صاعقه ای همچون صاعقه عاد و ثمود تهدید نمود چنان تکان خوردند و در وحشت فرو رفتند که دیگر قادر به ادامه سخن نبودند، برخاستند به سوی گروه خود باز گشتند، و تاثر شدید خود را از این کلمات اضطراب انگیز بیان کردند.

"صاعقه" به گفته "راغب" در "مفردات" صدای مهیبی است که در جو ایجاد می شود و آتش یا مرگ یا عذاب همراه دارد (و به همین جهت است که گاهی صاعقه را به مرگ، و گاه به آتش اطلاق می کنند).

"صاعقه" طبق تحقیقات دانشمندان امروز جرقه عظیم الکتریسته است که در میان قطعه ابری که بار مثبت دارد با زمین که بار منفی دارد ایجاد می شود و معمولاً به نوک کوه ها، درختان و هر شیء مرتفع و در بیابانهای مسطح به انسانها و چارپایان می خورد، حرارت آن به قدری زیاد است که هر چیزی در میان آن قرار گیرد تبدیل به خاکستر می شود، و صدای مهیب و زمین لرزه شدیدی را در همان نقطه به همراه دارد، و می دانیم خداوند گروهی از اقوام سرکش پیشین را به وسیله آن مجازات کرد، و عجیب اینکه با تمام پیشرفتهای علمی که نصیب بشر شده هیچ وسیله ای برای دفع آن وجود ندارد و انسان از مبارزه با آن عاجز است.

اما چرا از میان همه اقوام در اینجا انگشت روی قوم عاد و ثمود گذاشته شده است؟ .

ص: ۲۳۴

۱- ۱) "فاء" در "فان اعرضوا" بنا بر آنچه گفته شد "فاء تفریع" است، و این انداز کوبنده را فرع بر اعراض از آیات توحیدی

پیشین قرار می دهد

این به خاطر آن است که عرب از وضع آنها آگاهی داشته، و آثار ویرانه های شهرهای آنها را با چشم خود دیده بودند، بعلاوه به حکم آنکه یک قوم بیابان گرد بودند از خطرات صاعقه به خوبی آگاهی داشتند.

*** سپس می افزاید: "به خاطر بیاورید هنگامی را که پیامبران الهی از هر سو، از پیش رو و پشت سر، به سراغشان آمدند و آنها را به پرستش خدای یگانه دعوت کردند" (إِذْ جَاءَهُمُ الرُّسُلُ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ).

تعبیر "مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَ مِنْ خَلْفِهِمْ" ممکن است اشاره به همان باشد که در بالا- گفتیم یعنی پیامبران الهی از تمام وسائل هدایت و تبلیغ استفاده کردند، و از هر دری ممکن بود وارد شدند تا در دل این سیاه دلان نفوذ کنند.

و نیز ممکن است اشاره به پیامبرانی باشد که در زمانهای مختلف در میان این اقوام آمدند و ندای توحید سر دادند.

اما ببینیم آنها در برابر تلاش عظیم و گسترده این رسولان الهی چه پاسخی گفتند؟! می فرماید: "آنها گفتند: اگر پروردگار ما می خواست فرشتگانی نازل می کرد تا دعوت او را به ما ابلاغ کنند نه انسانهایی همانند خود ما" (قَالُوا لَوْ شَاءَ رَبَّنَا لَأَنْزَلَ مَلَائِكَةً).

اکنون که چنین است "ما به طور مسلم به آنچه شما به آن فرستاده شده اید کافریم، و اصلاً اینها را از سوی خداوند نمی دانیم" (فَإِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ) مفهوم این سخن آن نیست که شما رسولان خدائید و ما به رسالت شما ایمان نمی آوریم، بلکه منظور این است شما اصلاً رسالتی ندارید فقط ادعایی بی اساس می کنید و به همین دلیل ما تسلیم سخنان شما نخواهیم شد (بنا بر این منظور از جمله "ما ارسلتم به" یا استهزاء و سخریه است و یا مقصود این است که طبق ادعای

این همان بهانه ای است که قرآن کرارا از منکران دعوت انبیا نقل می کند که انتظار داشتند پیامبر الهی همیشه فرشته ای باشد، گویی بشر هرگز شایستگی این مقام را ندارد، چنان که در آیه ۷ سوره فرقان نیز آمده است، وَ قَالُوا مَا لِهَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ لَوْ لَا أَنْزَلَ إِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونُ مَعَهُ نَذِيرًا: "آنها گفتند: چرا این پیامبر غذا می خورد، و در بازارها راه می رود؟ چرا لا اقل فرشته ای بر او نازل نشده تا همراه وی مردم را انذار کند؟! بی خبر از آنکه رهبر انسان باید از نوع انسان باشد، تا به دردها و نیازها و مشکلات و مسائل مختلف زندگی او آشنایی داشته باشد، تا بتواند قدوه و اسوه او گردد، لذا قرآن در آیه ۸ سوره انعام تصریح می کند که "اگر او را فرشته قرار می دادیم حتما وی را به صورت انسانی در می آوریم!" (وَ لَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا).

*** در آیات بعد چنان که روش قرآن است بعد از ذکر اجمال به تفصیل در باره عاد و ثمود پرداخته، می گوید "اما قوم عاد در زمین بدون حق تکبر کردند.

(و هر کبری ناحق است) تا آنجا که گفتند: چه کسی از ما نیرومندتر است؟! (فَأَمَّا عَادٌ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَقَالُوا مَنْ أَشَدُّ مِنَّا قُوَّةً).

می دانیم آنها جمعیتی بودند که در سرزمین "احقاف" در ناحیه "حضر موت" در جنوب "جزیره عربستان" زندگی داشتند، و از نظر قدرت جسمانی، و تمکن مالی، و تمدن مادی کم نظیر بودند، قصرهای زیبا و قلعه های محکم می ساختند، مخصوصا بر مکانهای مرتفع بناهایی که نشانه قدرت و وسیله خودنمایی بود بر پا می کردند، مردمانی خشن و جنگجو بودند، و این قدرت ظاهری آنها را سخت مغرور کرده بود چنان که خود را جمعیتی شکست ناپذیر و برتر از همه می پنداشتند،

و به همین دلیل در برابر خدا و پیامبرشان "هود" به طغیان و سرکشی و تکذیب و انکار برخاستند.

اما قرآن در پاسخ این ادعا می گوید: "آیا آنها نمی دانستند خداوندی که آنان را آفریده از آنها قویتر است؟! (أَمْ لَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَهُمْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُمْ قُوَّةً).

نه تنها خالق آنها که خالق تمام آسمانها و زمین است، اصلاً این دو قدرت قابل مقایسه نیست، قدرت ناچیز وابسته فانی کجا، و قدرت بی انتهای جاودانی و ذاتی حق کجا؟ و خاک را با آفریننده افلاک چه نسبت؟ ما للتراب و رب الارباب؟ (۱).

در پایان آیه می افزاید: "آنها بر اثر این پندار بی اساس پیوسته آیات ما را انکار می کردند" (وَ كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ).

*** آری انسان بی مایه و کم ظرفیت هنگامی که مختصر قدرتی در خود احساس کند سر به طغیان بر می دارد، و حتی گاه از بیخردی به مبارزه با قدرت خدا برمی خیزد، و خداوند بزرگ چقدر ساده و آسان با یک اشاره عوامل حیاتشان را به عامل مرگشان تبدیل می کند، چنان که در همین ماجرای عاد در آیه بعد اضافه می کند: "سرانجام تند بادی شدید و پر صدا و هول انگیز و سرد و سخت، در روزهایی شوم و پرغبار، بر آنها فرستادیم، تا عذاب خوار کننده را در زندگی دنیا به آنها بچشانیم" (فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا فِي أَيَّامٍ نَحْسَاتٍ لِنَدِيَقَهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا).

این تند باد عجیب چنان که در آیات دیگر قرآن آمده چنان آنها را از زمین .

ص: ۲۳۷

۱-۱) در واقع این تعبیر شبیه جمله "الله اکبر" است که خدا را برتر و بالاتر از همه موجودات معرفی می کند، در حالی که اصلاً این دو قابل مقایسه نیستند، ولی چون خداوند با زبان ما با ما سخن می گوید این تعبیرات در کلام او دیده می شود

بلند می کرد و زمین می کوبید، همچون تنه های درخت خرما که از ریشه کنده شده باشد (۱).

این تند باد هفت شب و هشت روز می وزید، و تمام زندگی این قوم جبار خود خواه مغرور را در هم می کوبید، و جز ویرانه ای از آن قصرهای پرشکوه و زندگی مرفه و اموال سرشار باقی نماند.

در پایان آیه می گوید: تازه این عذاب دنیا است، "و عذاب آخرت از آن هم خوار کننده تر است" (وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَخْزَى).

به گونه ای که تمام این مجازاتهای دردناک در مقابل آن جرقه ای است در برابر دریای آتش! و از همه سختتر اینکه "هیچکس به یاری آنها نمی شتابد، و از هیچ سویاری نمی شوند" (وَهُمْ لَا يُنْصَرُونَ).

آری آنها یک عمر تلاش کردند که خود را بزرگ نشان دهند، خداوند هم به هنگام عذاب مجازاتی خوار کننده در این دنیا و جهان دیگر برای آنان قائل شده است، تا بینی این متکبران مغرور را بر خاک بمالد.

"صرصر" (بر وزن دفتر) در اصل از ماده "صر" (بر وزن شر) به معنی محکم بستن است، و به همین جهت کیسه ای را که در آن پول می گذاردند و در آن را محکم می بستند "صره" (بر وزن طره) می نامیدند، سپس به بادهای بسیار سرد یا پر سر و صدا، و یا مسموم و کشنده، اطلاق شده است، و شاید تند باد عجیبی که قوم عاد را در هم کوبید دارای همه این صفات سه گانه بوده است.

"ایام نحسات" به معنی روزهای نحس و شوم است، و بعضی آن را به معنی روزهای پر گرد و غبار، یا روزهای بسیار سرد دانسته اند، جمع این سه معنی نیز در آیات مورد بحث ممکن است.

ص: ۲۳۸

امیر مؤمنان علی ع به عنوان یک درس بیدار کننده اخلاقی در یکی از خطبه های نهج البلاغه انگشت روی همین داستان قوم عاد گذارده چنین می فرماید:

و اتعظوا فیها بالذین قالوا: من اشد منا قوه؟ حملوا الی قبورهم، فلا یدعون رکباناً، و انزلوا الاجداث فلا یدعون ضیفاناً، و جعل لهم من الصفیح اجنان، و من التراب اکفان، و من الرفات جیران:

"در این دنیا از کسانی پند گیرید که می گفتند: چه کسی از ما نیرومندتر است؟ اما همانها را به سوی قبرهایشان حمل کردند، در حالی که اختیاری از خود نداشتند، و درون قبرها وارد شدند، در حالی که میهمان ناخوانده ای بودند، در دل سنگها خانه های قبر برای آنان ساخته شد، و از خاک کفنهای، و از استخوانهای پوسیده همسایگان!" (۱).

نکته ها:

اشاره

۱- عامل نابودی قوم عاد چه بود؟

مطابق آیه ۱۳ همین سوره قوم "عاد" و "ثمود" هر دو با "صاعقه" نابود شدند، در حالی که آیات مورد بحث می گوید: آنها با تند باد سرد و شدید (صرصر) از میان رفتند، آیا این دو منافاتی با یکدیگر ندارد؟ در پاسخ باید گفت: مفسران و ارباب لغت برای "صاعقه" دو معنی ذکر کرده اند: معنی عام، و خاص.

"صاعقه" به معنی عام به معنی هر چیزی است که انسان را هلاک می کند و به گفته مجمع البیان: "المهلکه من کل شیء".

معنی خاص جرقه عظیم آتشی است که از آسمان فرود می آید، و هر چیزی را که در مسیر آن قرار گیرد می سوزاند که شرح آن را در تفسیر همین .

ص: ۲۳۹

آیات بیان کردیم (این جرقه بزرگ از مبادله الکتریسته میان ابر و زمین حاصل می شود).

بنا بر این اگر "صاعقه" به معنی اول باشد هیچ منافاتی با تند باد ندارد.

راغب در مفردات می گوید: بعضی گفته اند که "صاعقه" سه گونه است:

صاعقه به معنی مرگ، و به معنی عذاب، و به معنی آتش، مخصوصاً در آیه "أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَ ثَمُودَ" به معنی عذاب تفسیر شده است، سپس "راغب" می افزاید: همه اینها در یک معنی جمع می شود: "صاعقه صدای شدیدی است که از جو برمی خیزد که گاه تنها در آن آتش است، و گاه عذاب دیگر، و گاه مرگ، صاعقه یک چیز است و اینها اثرات آن است (۱).

این احتمال نیز وجود دارد که قوم عاد گرفتار دو گونه عذاب شدند، نخست تند بادی کوبنده که همه چیز آنها را در یک مدت طولانی در هم می کوبید بر دیار آنها مسلط شد، سپس صاعقه آتشین مرگبار به فرمان خدا آنها را فرو گرفت.

ولی پاسخ اول با در نظر گرفتن آیات دیگر قرآن که از مجازات قوم عاد سخن می گوید مناسبتر است (۲).

۲- روزهای نحس قوم عاد

گروهی معتقدند روزهای سال بر دو گونه است: روزهای نحس و شوم، و روزهای سعد و برکت، و به آیات فوق استدلال کرده اند، آنها می گویند: تاثیر مرموز و ناشناخته ای در روزها و شبها وجود دارد که آثار آن را احساس می کنیم، اما علل آن برای ما مبهم است.

در حالی که بعضی دیگر "ایام نحسات" را در آیات مورد بحث به معنی ..

ص: ۲۴۰

۱-۱) "مفردات راغب" ماده "صعقه"

۲-۲) به سوره "ذاریات" آیه ۴۱ و "حاقه" آیه ۶ و "قمر" ۱۸ و ۱۹ مراجعه شود

روزهای پر گرد و غبار تفسیر کرده اند.

و قوم عاد گرفتار چنین تند بادی شدند، به گونه ای که یکدیگر را با چشم نمی دیدند، چنان که از آیه ۲۴ سوره "احقاف" نیز استفاده می شود، می فرماید:

هنگامی که تند باد به سوی آنها حرکت کرد آن چنان تاریک و پر غبار بود که آنها گمان کردند ابری پر باران به سوی آنها می آید، ولی به آنها گفته شد این همان عذابی است که در باره آن عجله داشتید، این تند بادی است که در آن عذاب دردناکی نهفته است.

به خواست خداوند در باره "ایام سعد و نحس" بحث مشروحتری در ذیل آیه ۱۹ سوره قمر خواهد آمد.

ص: ۲۴۱

اشاره

وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَىٰ عَلَى الْهُدَىٰ فَأَخَذَتْهُمُ صَاعِقَةُ الْعَذَابِ الْهُونِ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (۱۷) وَ نَجَّيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا وَ كَانُوا يَتَّقُونَ (۱۸)

ترجمه:

۱۷- اما ثمود را هدایت کردیم، ولی آنها نابینایی را بر هدایت ترجیح دادند، لذا صاعقه، آن عذاب خوار کننده، به خاطر اعمالی که انجام می دادند آنها را فرو گرفت.

۱۸- و کسانی را که ایمان آوردند و تقوا را پیشه داشتند نجات بخشیدیم.

تفسیر:

سرنوشت قوم سرکش ثمود

بعد از توضیحی که در آیات گذشته پیرامون قوم عاد آمد در دو آیه مورد بحث از قوم ثمود سخن به میان آورده می گوید: "اما ثمود را هدایت کردیم (پیامبران صالح را با دلایل روشن به سوی آنها فرستادیم) ولی آنها نابینایی و گمراهی را بر هدایت ترجیح دادند!" (وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَىٰ عَلَى الْهُدَىٰ).

"لذا صاعقه عذاب خوار کننده به خاطر اعمالی که انجام می دادند دامن آنها را فرو گرفت" (فَأَخَذَتْهُمُ صَاعِقَةُ الْعَذَابِ الْهُونِ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ).

آنها گروهی بودند که در سرزمین "وادی القری" (منطقه ای میان مدینه

و شام) زندگی داشتند، خداوند زمینهایی آباد و خرم و سرسبز و باغهایی پر نعمت به آنها داده بود، در کشاورزی ابتکار و قدرت فراوان به خرج می دادند، عمرهایی طولانی، اندامهایی قوی و نیرومند داشتند، در ساختن بناهای محکم و پیشرفته چنان ماهر بودند که قرآن در آیه ۸۲ سوره حجر می گوید: در دل کوه ها خانه های امن و امان می ساختند.

پیامبر بزرگشان با منطق نیرومند و توام با محبت فراوان، و همراه با معجزه الهی، به سراغ آنان آمد، اما این قوم مغرور و از خود راضی نه تنها دعوت او را نپذیرفتند بلکه برای او و یاران اندکش، ناراحتیهای فراوان به وجود آوردند نتیجه آن این شد که خداوند این مغروران را به عذابی سخت و خوار کننده گرفتار ساخت.

در سوره اعراف آیه ۷۸ می خوانیم زمین لرزه ای شدید آنها را فرو گرفت، و صبحگاهان جسمهای بیجانشان در خانه هاشان باقی مانده بود " فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَاثِمِينَ ".

و در سوره حاقه آیه ۵ آمده است که " قوم ثمود به وسیله یک عامل ویرانگر نابود شدند " فَأَمَّا ثَمُودُ فَأُهْلِكُوا بِالطَّاغِيَةِ ".

و در سوره هود آیه ۶۷ می خوانیم که " قوم ستمگر ثمود به وسیله صیحه آسمانی از میان رفتند، در خانه هاشان به رو افتادند و مردند " وَأَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ ".

اما در آیات مورد بحث چنان که دیدیم تعبیر به "صاعقه" شده است.

ممکن است در ابتدا تصور شود که میان این تعبیرات منافاتی وجود دارد، ولی کمی دقت نشان می دهد که چهار تعبیر فوق (۱) به یک حقیقت بازگشت می کند:

زیرا "صاعقه" چنان که قبلا هم اشاره کردیم هم دارای صدای وحشتناکی است .

ص: ۲۴۳

که از آن می توان به "صیحه" آسمانی تعبیر کرد، و نیز آتش سوزانی همراه دارد، و هم بر نقطه ای که فرود می آید تولید لرزه شدید می کند، و هم یک وسیله ویرانگر است.

در حقیقت بلاغت قرآن ایجاب می کند که ابعاد مختلف یک عذاب را با تعبیرات گوناگون در آیات مختلف بیان کند تا در نفوس انسانها تاثیر عمیقتری بخشد، در واقع آنها با عوامل مختلف مرگ آور در یک حادثه روبرو شدند که هر کدام به تنهایی برای نابودیشان کافی بود "صیحه ای مرگبار" "زمین لرزه ای کشنده" "آتشی سوزان" و بالاخره "صاعقه ای وحشتناک".

*** ولی از آنجا که گروهی هر چند اندک به صالح ایمان آورده بودند و ممکن است کسانی سؤال کنند: پس سرنوشت آنها در میان موج وحشتناک صاعقه چه شد؟ آیا آنها نیز به آتش دیگران سوختند؟ قرآن در آیه بعد می افزاید: "کسانی را که ایمان آوردند و تقوی پیشه داشتند نجات بخشیدیم" (وَ نَجَّيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا وَ كَانُوا يَتَّقُونَ).

این گروه را ایمان و تقوایشان نجات داد، و آن گروه طاغی را کفر و اعمال سوئشان گرفتار عذاب الهی ساخت، و هر کدام می توانند الگویی برای گروهی از این امت باشند.

بعضی از مفسران گفته اند: از میان آن همه جمعیت تنها یکصد و ده نفر! به صالح ایمان آوردند، و خداوند آن گروه اندک را حفظ کرد و به موقع نجات داد.

نکته:

انواع هدایت الهی

می دانیم هدایت بر دو گونه است: "هدایت تشریحی" که همان "ارائه طریق" و نشان دادن راه با تمام نشانه هاست، و "هدایت تکوینی" که "ایصال به مطلوب"

و رسانیدن به مقصود است.

در آیات مورد بحث هر دو یک جا جمع شده است نخست می گوید: "ما قوم ثمود را هدایت کردیم" این هدایت همان هدایت تشریحی و ارائه طریق است، سپس می افزاید: "آنها نابینایی را بر هدایت ترجیح دادند" این همان هدایت تکوینی و ایصال به مقصود است.

به این ترتیب هدایت به معنی اول که وظیفه مسلم انبیای الهی است حاصل شد، اما هدایت به معنی دوم که به اراده و اختیار هر انسانی بستگی دارد از سوی این قوم مغرور و خود خواه حاصل منتفی شد، چرا که آنها گمراهی را بر هدایت ترجیح دادند "فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَىٰ عَلَى الْهُدَىٰ".

این خود دلیل روشن و بارزی است بر مساله "آزادی اراده انسان" و عدم اجبار او در اعمالش، و عجب اینکه با این صراحت و روشنی آیات باز بعضی از مفسران همچون "فخر رازی" به خاطر پیشداوریهایی که در مورد ترجیح مکتب جبر داشته اند در اینجا اصرار و پافشاری بر انکار دلالت آیه کرده اند و سخنانی گفته اند که از شان یک محقق دور است (۱).

ص: ۲۴۵

۱- ۱) به "تفسیر کبیر فخر رازی" ذیل آیات مورد بحث مراجعه شود

اشاره

وَيَوْمَ يُحْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ (۱۹) حَتَّىٰ إِذَا مَا جَاءُوهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۲۰) وَقَالُوا لِيَجْلُدِهِم لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقْنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ خَلَقَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (۲۱) وَ مَا كُنْتُمْ تَسْتَوُونَ أَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَا أَبْصَارُكُمْ وَلَا جُلُودُكُمْ وَلَكِنْ ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِمَّا تَعْمَلُونَ (۲۲) وَ ذَلِكَ ظَنُّكُمْ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ (۲۳)

۱۹- به خاطر بیاورید روزی را که دشمنان خدا را جمع کرده به سوی دوزخ می برند، و صفوف پیشین را نگهمیدارند تا صفهای بعد به آنها ملحق بشوند! ۲۰- وقتی به آن می رسند گوشها و چشمها و پوستهای تنشان به اعمال آنها گواهی می دهد! ۲۱- آنها به پوستهای تن خود می گویند: چرا بر ضد ما گواهی دادید؟ آنها جواب می دهند:

همان خدایی که هر موجودی را به نطق در آورده ما را گویا ساخته، و او شما را در آغاز آفرید و بازگشتتان به سوی او است.

۲۲- شما اگر گناهانتان را مخفی می کردید نه بخاطر این بود که از شهادت گوش و چشمها و پوستهای تنتان بیم داشتید، بلکه شما گمان می کردید که خداوند بسیاری از اعمالی را که انجام می دهید نمی داند! ۲۳- آری این گمان بدی بود که در باره پروردگارتان داشتید، و همان موجب هلاکت شما گردید و سرانجام از زیانکاران شدید.

تفسیر:

در آیات پیشین سخن از مجازات دنیوی کفار مغرور و ظالمان مجرم بود، اما در آیات مورد بحث از عذاب آخرت آنها سخن می گوید، و دردها و مصائب دشمنان خدا را در مراحل مختلف قیامت طی چندین آیه تکان دهنده بر می شمرد.

نخست می فرماید: "به خاطر بیاورید آن روز را که دشمنان خدا را جمع کرده به سوی دوزخ می برند" (وَ يَوْمَ يُحْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ).

و برای اینکه صفوف آنها به هم پیوسته باشد "صفوف پیشین را نگهمیدارند تا صفهای بعد به آنها ملحق شوند" و آنها را دستجمعی روانه دوزخ می کنند (فَهُمْ يُوزَعُونَ) (۱).

ص: ۲۴۷

۱- (۱) "یوزعون" از ماده "وزع" (بر وزن وضع) به معنی بازداشتن است، این تعبیر هر گاه در مورد لشکر یا صفوف دیگر به کار می رود مفهومش این است که اول آنها را نگاه دارند تا آخرین نفرات به آنها ملحق شوند

"زمانی که به آن می رسند گوشها و چشمها و پوستهای تنشان به اعمال آنها گواهی می دهد!" (حَتَّىٰ إِذَا مَا جَاؤُهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَ أَبْصَارُهُمْ وَ جُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ) (۱).

چه شاهدان عجیبی؟ که عضو پیکر خود انسانند، و شهادتشان به هیچوجه قابل انکار نیست، چرا که در همه صحنه ها حاضر و ناظر بوده، و به فرمان الهی به سخن آمده اند! آیا شهادت اعضا از این طریق است که خدا درک و شعور و قدرت سخن در آنها می آفریند؟ یا همانند درختی است که خدا در میان آن برای موسی ایجاد صوت کرد؟ و یا آثار گناهان که در طول عمر در آنها نقش بسته در آنجا که "یوم البروز" و روز آشکار شدن اسرار نهانی برملا می شود؟ در تعبیرات معمولی نیز گاهی از اینگونه آثار تعبیر به نطق یا اخبار می شود، و می گوئیم "رنگ رخساره خبر می دهد از سر درون"! همه این تفسیرها قابل قبول است، و در لابلای سخنان مفسران کم و بیش آمده.

البته هیچ مانعی ندارد که خداوند درک و شعوری در آنها ایجاد کند و از روی علم و آگاهی در آن محضر بزرگ شهادت دهند، شاید ظاهر آیات در بدو نظر نیز همین باشد، در مورد تسبیح و حمد و سجده ذرات جهان در پیشگاه خدا نیز جمعی را عقیده همین است.

ص: ۲۴۸

(۱-۱) "ما" در جمله "إِذَا مَا جَاؤُهَا" ماء زائده است، و برای تاکید می آید

ولی معنی اخیر نیز چندان بعید به نظر نمی‌رسد، چرا که می‌دانیم هیچ موجودی در این عالم از بین نمی‌رود، و آثار گفتار و اعمال ما در اعضا و جوارح ما باقی می‌ماند، و اتفاقاً این "شهادت تکوینی" گویاترین شهادت غیر قابل انکار است، همانگونه که زردی و رنگ پریدگی گواهی غیر قابل انکاری بر ترس، و سرخی صورت گواهی بر خشم، یا شرم می‌دهد، و اطلاق نطق بر این معنی کاملاً قابل قبول است.

اما احتمال دوم که خداوند در آنها نطقی بیافریند بی آنکه در کی داشته باشند و یا اثر تکوینی را نشان دهند بعید به نظر می‌رسد، چون در این صورت نه مصداق گواهی تشریحی است، و نه گواهی تکوینی، نه عقل و شعوری در آن است و نه اثر طبیعی عمل، و در محضر دادگاه بزرگ الهی ارزش شهادت را نخواهد داشت.

قابل توجه اینکه جمله حَتَّى إِذَا مَا جَاؤُهُمْ نشان می‌دهد که شهادت و گواهی اعضای پیکر انسان در دادگاه دوزخ است، آیا مفهوم این سخن این است که در دوزخ چنین گواهی صورت می‌گیرد در حالی که دوزخ پایان کار است؟ و یا اینکه دادگاه آنها در کنار جهنم بر پا می‌شود؟ احتمال دوم نزدیکتر به نظر می‌رسد.

از سوی دیگر: منظور از "جلود": "پوستها" (به صیغه جمع) چیست؟ ظاهر این است که منظور پوستهای قسمتهای مختلف تن است، پوست دست و پا و صورت و غیر آن، و اگر در بعضی از روایات تفسیر به "فروج" شده است، در حقیقت از قبیل بیان مصداق است، نه منحصر بودن مفهوم جلود در آن.

از سوی سوم این سؤال مطرح می‌شود که چرا از میان اعضای بدن تنها چشم و گوش و پوستها گواهان آن دادگاهند؟ آیا گواهان منحصر به اینهاست؟ یا اعضا دیگر نیز گواهی می‌دهند؟ آنچه از آیات دیگر قرآن استفاده می‌شود این است که علاوه بر اینها گواهان دیگری نیز از اعضای بدن وجود دارد، در آیه ۶۵ سوره یس می‌خوانیم:

وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ "دستهای آنها با ما سخن می گویند، و پاهای آنها به اعمالشان گواهی می دهند".

در آیه ۲۴ سوره نور سخن از شهادت "زبان" و "دست و پا" به میان آمده: يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ .

بنا بر این به نظر می رسد که اعضای دیگر نیز هر کدام به نوبه خود گواهی دهند، اما چون بیشترین اعمال انسان به کمک چشم و گوش انجام می گیرد و پوستهای تن نخستین اعضای هستند که با اعمال تماس دارند گواهان صف مقدمند.

*** به هر حال آن روز، روز رسوایی بزرگ است، روزی است که تمام وجود انسان به سخن در می آید، تمامی اسرار او را فاش می کنند، که تمام گنهکاران را در وحشت عمیقی فرو می برد، اینجاست که "رو به پوستهای تن خود کرده، فریاد می زنند: چرا شما بر ضد ما گواهی دادید؟! (وَقَالُوا لَجُلُودِهِمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا)."

ما که سالیان دراز شما را نوازش دادیم، از سرما و گرما حفظ کردیم، شستشو و نظافت و پذیرایی نمودیم، شما چرا اینچنین؟! "آنها در پاسخ می گویند: همان خدایی که هر موجودی را به نطق در آورده، ما را به سخن در آورده است" (قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ).

خداوند ماموریت افشاگری را در این روز و این دادگاه بزرگ بر عهده ما گذارده، و ما چاره ای جز اطاعت فرمان او نداریم، آری همان کس که قدرت نطق را در موجودات ناطق دیگر آفریده در ما نیز این توانایی را قرار داده است (۱).

ص: ۲۵۰

□
۱-۱) این تفسیر در صورتی است که آیه را چنین معنی کنیم: "انطقنا الله الذي انطق كل شيء ناطق" ولی این احتمال نیز وجود دارد که انطق كل شيء به معنی مطلق باشد، یعنی خداوندی که همه موجودات را بدون استثنا به نطق در آورده و امروز همه اسرار را باز می کنند ما را نیز به نطق در آورده است. شما از سخن گفتن ما تعجب نکنید تمام موجودات عالم امروز سخن می گویند!

جالب اینکه آنها تنها از پوست تنشان این سؤال را می کنند نه از سایر گواهان، مانند چشم و گوش.

ممکن است به خاطر این باشد که گواهی پوست از همه عجیبتر و شگفت انگیزتر، و از همه گسترده تر و وسیع تر است، همان پوستی که خود باید قبل از همه اعضاء طعم عذاب الهی را بچشد به چنین گواهی برمی خیزد، و این راستی حیرت آور است.

سپس ادامه می دهند: "او کسی است که شما را در آغاز آفرید، و باز گشت همه شما نیز به سوی او است" (وَ هُوَ خَلَقَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ).

*** و باز می افزایند: "شما اگر گناهانتان را مخفی می کردید نه از این جهت بود که از شهادت گوش و چشمها و پوستهایتان بر ضد خودتان بیم داشتید، شما اصلاً باور نمی کردید روزی اینها به سخن در آیند و بر ضد شما گواهی دهند" (وَ مَا كُنْتُمْ تَسْتَتِرُونَ أَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَ لَا أَبْصَارُكُمْ وَ لَا جُلُودُكُمْ).

"بلکه مخفی کاری شما به خاطر این بود که گمان می کردید خداوند بسیاری از اعمالی را که انجام می دهید نمی داند" (وَ لَكِنْ ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِمَّا تَعْمَلُونَ).

غافل از اینکه هم خداوند در همه جا شاهد و ناظر بر اعمال شماست، و از اسرار درون و برون شما آگاه است، و هم ماموران مراقبت او همه جا با شما هستند، آیا هرگز می توانید پنهان از چشم و گوش و حتی پوست تنتان عملی انجام دهید؟!

آری شما چنان در قبضه قدرت او و مراقبان مخفی و آشکارش قرار دارید که حتی ابزارهای گناه شما گواهانی هستند بر ضد شما! جمعی از مفسران شان نزولی برای این آیه نقل کرده اند که "سه نفر از کفار قریش و طایفه بنی ثقیف که جمجمه هایی کوچک و شکمی بزرگ داشتند در کنار خانه کعبه اجتماع کرده بودند، یکی از آنها به دیگران گفت: آیا شما فکر می کنید خداوند سخنان ما را می شنود؟! دیگری افزود: آهسته! اگر بلند بگوئیم می شنود و اگر آهسته تکلم کنیم نمی شود.

دیگری اضافه کرد: من فکر می کنم اگر صدای بلند را بشنود حتما صدای آهسته را هم می شنود! اینجا بود که آیه فوق نازل شد (۱).

*** به هر حال در آیه بعد می افزاید: "این گمان بدی بود که در باره پروردگارتان داشتید، و همان موجب هلاکت شما گردید، و سرانجام از زیانکاران شدید" (وَ ذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ) (۲)(۳).

آیا این گفتگوها سخن خداوند است، یعنی گفتگوی اعضا و جوارح تا جمله " أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ " تمام می شود، سپس سخن خداوند در زمینه ...

ص: ۲۵۲

۱-۱) این حدیث را بسیاری از مفسران با تفاوتی در عبارات نقل کرده اند از جمله قرطبی، تفسیر مجمع البیان، فخر رازی، روح البیان، و مراغی، همچنین در صحیح بخاری و مسلم و ترمذی نیز آمده است، و آنچه در بالا نقل کردیم ترجمه عبارتی بود که در تفسیر قرطبی آمده است (جلد هشتم صفحه ۹۵ ۵۷)

۲-۲) "ذَلِكُمْ" مبتدا و "ظَنُّكُمْ" خبر آن است، بعضی نیز احتمال داده اند که "ظَنُّكُمْ" بدل است و "ارديکم" خبر ذَلِكُمْ

۳-۳) "ارداکم" از ماده ردی (بر وزن رای) به معنی هلاکت است

انحراف و بدبختی و گمانهای زشت آنها آغاز می گردد؟ یا اینکه اینها ادامه سخنان پوستهای اعضای تن انسان است.

معنی دوم مناسبتر به نظر می رسد، و تعبیرات آیه با آن سازگارتر است، هر چند اعضای تن نیز این سخنان را به فرمان خدا و تعلیم او می گویند و نتیجه همه تقریباً یک چیز است.

نکته ها:

اشاره

۱- حسن ظن و سوء ظن به خدا

آیات فوق به خوبی گواهی می دهد که گمان بد در باره خداوند به قدری خطرناک است که گاه موجب هلاکت و عذاب ابدی انسان می گردد، نمونه آن گمان گروهی از کفار بود که گمان می کردند خدا اعمال آنها را نمی بیند، و سخنان آنها را نمی شنود، همین سوء ظن سبب خسران و هلاکتشان شد.

به عکس حسن ظن در باره خداوند موجب نجات در دنیا و آخرت است، چنانچه در حدیثی از امام صادق ع می خوانیم:

يَنْبَغِي لِلْمُؤْمِنِ أَنْ يَخَافَ اللَّهَ خَوْفًا كَانَهُ يَشْرَفُ عَلَى النَّارِ وَيَرْجُوهُ رَجَاءَ كَانَهُ مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ، إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ: **وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ... ثُمَّ قَالَ إِنَّ اللَّهَ عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِهِ: إِنَّ خَيْرًا فَخِيرًا، وَ إِنَّ شَرًّا فَشَرٌّ**:" سزاوار است بنده مؤمن آن چنان از خدا بترسد که گویی در کنار دوزخ قرار گرفته و مشرف بر آتش است، و آن چنان به او امیدوار باشد که گویی اهل بهشت است، چنان که خداوند متعال می فرماید: این گمانی است که شما به خدا پیدا کردید و سبب هلاکتان شد، سپس امام ع افزود: خداوند نزد گمان بنده خویش است اگر گمان نیک ببرد نتیجه اش نیک و اگر گمان بد ببرد نتیجه اش بد است" (۱).

ص: ۲۵۳

در حدیث دیگری از امام صادق از پیامبر اسلام ص آمده است: "آخرین کسی را که دستور داده می شود به سوی دوزخ ببرند ناگهان به اطراف خود نگاه می کند، خداوند بزرگ دستور می دهد او را برگردانید، او را بر می گردانند، خطاب می کند:

چرا به اطراف خود نگاه کردی؟ و در انتظار چه فرمانی بودی؟ عرض می کند:

پروردگارا! من در باره تو اینچنین گمان نمی کردم، می فرماید: چه گمان می کردی؟ عرض می کند: گمانم این بود که گناهان مرا می بخشی و مرا در بهشت خود جای می دهی! خداوند می فرماید:

یا ملائکتی! لا، و عزتی و جلالی و آلابی و علوی و ارتفاع مکانی، ما ظن بی عیدی هذا ساعه من خیر قط، و لو ظن بی ساعه من خیر ما ودعته بالنار، اجیزوا له کذبه و ادخلوه الجنة! "ای فرشتگان من! به عزت و جلال و نعمتها و مقام والایم سوگند، این بنده ام هرگز گمان خیر در باره من نبرده، و اگر ساعتی گمان خیر برده بود من او را به جهنم نمی فرستادم، گرچه او دروغ می گوید ولی با اینحال اظهار حسن ظن او را بپذیرید، و او را به بهشت برید، سپس پیامبر ص فرمود: هیچ بنده ای نیست که نسبت به خداوند متعال گمان خیر ببرد مگر اینکه خدا نزد گمان وی خواهد بود، و این همان است که می فرماید: (وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ ... (۱)).

۲- گواهان در دادگاه قیامت:

هنگامی که می گوئیم در جهان دیگر همه انسانها محاکمه می شود ممکن است دادگاههایی را همچون دادگاههای عالم دنیا تداعی کند، که هر کس با پرونده ای کوچک یا بزرگ با شاهدانی همچون شاهدان این دادگاهها در برابر قضات حاضر می شوند، و سؤال و جوابی صورت می گیرد، و حکم نهایی صادر می شود.

ص: ۲۵۴

۱- ۱) تفسیر "علی بن ابراهیم" (طبق نقل نور الثقلین جلد ۴ صفحه ۵۴۴)

ولی بارها گفته ایم الفاظ در آنجا مفهوم عمیقتری به خود می گیرد که گاه تصور مفاهیم آنها برای ما زندانیان دنیا مشکل، و گاهی غیر ممکن است، ولی هر گاه اشاراتی را که در آیات قرآن و روایات پیشوایان معصوم وارد شده مورد توجه قرار می دهیم حقایقی برای ما کشف می شود که از عظمت و عمق زندگی در آن جهان اجمالا پرده بر می دارد، و نشان می دهد که دادگاه رستاخیز چه دادگاه عجیبی است.

مثلاً هنگامی که گفته می شود "میزان عمل" ممکن است این تصور پیدا شود که اعمال ما در آن روز به صورت اجسام سبک و سنگینی در می آید که در ترازوهای دو کفه ای وزن می شود، اما هنگامی که در روایات معصومین می خوانیم علی(ع) میزان اعمال است، یعنی ارزش اعمال و شخصیت افراد با مقیاس وجودی این بزرگمرد عالم انسانیت سنجیده می شود، و هر اندازه به آن شبیه و نزدیک است وزن بیشتری دارد، و هر قدر بی شباهت و دور است وزن کمتری دارد، متوجه می شویم که میزان عمل در آنجا یعنی چه؟! در مورد مساله "گواهان" نیز آیات قرآن پرده از روی حقایقی برداشته، و پای گواهی اموری را به میان کشیده که در دادگاههای دنیا مطلقاً مطرح نیستند، ولی در آنجا نقش اساسی را دارند.

به طور کلی از آیات قرآن استفاده می شود که شش نوع گواه برای آن دادگاه وجود دارد.

۱- از همه برتر و بالاتر "ذات پاک خداوند" است: **وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ وَمَا تَتْلُوا مِنْهُ مِنْ قُرْآنٍ وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ: "در هر حال که باشی و هر آیه ای از قرآن که بخوانی و هر کاری را انجام دهی ما گواه بر شما هستیم هنگامی که در آن وارد می شوید" (یونس-۶۱).**

البته همین گواهی برای همه چیز و همه کس کافی است، ولی لطف خداوند

و مقام عدالت او ایجاب کرده که گواهان دیگری نیز معین فرموده است.

۲- پیامبران و اوصیاء

قرآن می گوید: فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَ جِئْنَا بِكَ عَلِيٌّ هُوَ لِأَنَّ شَهِيداً: "چگونه خواهد بود آن روز که از هر امتی گواهی می آوریم، و تو را گواه بر آنها قرار می دهیم" (نساء-۴۱).

در حدیثی در ذیل همین آیه در کتاب کافی از امام صادق ع می خوانیم:

نزلت فی امه محمد(ص) خاصه، فی کل قرن منهم امام منا، شاهد علیهم، و محمد(ص) شاهد علینا: "فرمود: این در باره امت محمد ص نازل شده که در هر قرنی برای آنها امامی از ما خواهد بود گواه بر آنان و محمد ص گواه بر همه ما است" (۱).

۳- زبان و دست و پا و چشم و گوش نیز گواهی می دهند

قرآن می گوید: يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَ أَيْدِيهِمْ وَ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ: "در آن روز زبانها و دستها و پاهایشان بر ضد آنها نسبت به اعمالی که مرتکب شدند گواهی می دهد" (نور-۲۴).

از آیات مورد بحث نیز استفاده می شود که چشم و گوش در زمره گواهانند، و از پاره ای از روایات بر می آید که همه اعضای تن به نوبه خود اعمالی را که انجام داده اند گواهی می دهند (۲).

۴- پوستهای تن نیز گواهی می دهند

آیات مورد بحث با صراحت از این موضوع سخن می گفت، و حتی اضافه می کند که گنهکاران که هرگز انتظار نداشتند پوستهای تن آنها به صورت گواهانی بر ضد آنان در آیند آنها را مخاطب ساخته می گویند: چرا شما بر ضد ما گواهی ..

ص: ۲۵۶

۱-۱) اصول کافی جلد ۱ صفحه ۱۹۰

۲-۲) لئالی الاخبار صفحه ۴۶۲

دادید؟ آنها پاسخ می دهند: خدایی که همه چیز را به نطق در آورده ما را به سخن در آورده است (فصلت-۲۱).

۵- فرشتگان

قرآن می گوید: **وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَشَهِيدٌ** "در آن روز هر انسانی وارد صحنه محشر می شود در حالی که فرشته ای با او است که او را به سوی حساب سوق می دهد و گواهی از فرشتگان است که بر اعمال او شهادت می دهد" (ق-۲۱).

۶- زمین

آری زمین که زیر پای ما قرار دارد، و ما همیشه میهمان آن هستیم، و با انواع برکاتش از ما پذیرایی می کند، نیز دقیقاً مراقب ما است، و در آن روز همه گفتنی ها را می گوید، چنان که می خوانیم: **يَوْمَئِذٍ تُخْبِرُهَا**: "در آن روز زمین اخبار خود را بازگو می کند" (زلزال-۴).

۷- زمان نیز از شهود است

گرچه در متن آیات قرآن به این امر اشاره نشده، ولی در روایات معصومین شاهد بر آن وجود دارد چنان که از علی ع می خوانیم:

ما من یوم یمر علی ابن آدم الا قال له ذلک الیوم یا ابن آدم! انا یوم جدید، و انا علیک شهید، فقل فی خیرا و اعمل فی خیرا، اشهد لک یوم القیامه: "هیچ روزی بر فرزند آدم نمی گذرد مگر اینکه به او می گوید: ای فرزند آدم! من روز تازه ای هستم و بر تو گواهم، در من سخن خوب بگو، و عمل نیک انجام ده، تا در قیامت به نفع تو گواهی دهم" (۱).

به راستی عجیب است اینهمه گواهان حق، و شاهدان آن دادگاه بزرگ، .

ص: ۲۵۷

از زمان و مکان گرفته، تا فرشتگان و اعضای پیکر ما و انبیا و اولیا، و برتر از همه ذات پاک خدا، مراقب اعمال ما هستند و گواه بر ما، و ما چه بیخبریم؟! آیا ایمان به وجود چنین مراقبانی کافی نیست که انسان را کاملاً در مسیر حق و عدالت و پاکی و تقوا قرار دهد.

ص: ۲۵۸

اشاره

فَبِإِنْ يُصْبِرُوا فَأَلْتَارُ مَثْوًى لَهُمْ وَإِنْ يَسْتَعْثِبُوا فَمَا هُمْ مِنَ الْمُعْتَبِينَ (۲۴) وَ قَيِّضْنَا لَهُمْ قُرَنَاءَ فَزَيَّنُوا لَهُمْ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ وَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ (۲۵)

ترجمه:

۲۴- اگر آنها صبر کنند (یا نکنند) به هر حال دوزخ جایگاه آنهاست، و اگر تقاضای عفو نمایند مورد عفو قرار نمی گیرند! ۲۵- ما برای آنها همنشینان (زشت سیرتی) قرار دادیم، و آنها زشتیها را از پیش رو و پشت سر در نظرشان جلوه دادند، و فرمان الهی در باره آنها تحقق یافت، و به سرنوشت اقوام گمراهی از جن و انس که قبل از آنها بودند گرفتار شدند، آنها مسلما زیانکار بودند.

تفسیر:

همنشینان بد

در تعقیب بحثی که در آیات گذشته پیرامون سرنوشت دشمنان خدا (اعداء الله) آمد در دو آیه مورد بحث به دو قسمت از مجازات دردناک آنها در آخرت و دنیا اشاره می کند.

ص: ۲۵۹

نخست خداوند می فرماید: "اگر آنها صبر و شکیبایی کنند یا نکنند آتش دوزخ قرارگاهشان است" و رهایی از آن امکان پذیر نیست (فَإِنْ يَصْبِرُوا فَالنَّارُ مَثْوًى لَهُمْ) (۱).

"مثوی" از ماده "ثوی" (بر وزن هوی) به معنی قرارگاه و محل استقرار است.

این آیه در حقیقت شبیه آیه ۱۶ سوره طور است که می گوید: اِضْرِبُوا بِأَصْبَارِكُمْ أَصَابِرًا مَّا صَبَرْتُمْ وَلَا تَحْزَنُوا بِنِعْمَةِ اللَّهِ إِنَّهَا تَأْتِي السَّابِقَ السَّابِقَ وَمَا تَأْتِي السَّابِقَ السَّابِقَ إِلَّا بِسُوءِ مَا كَسَبْتُمْ وَأَنْتُمْ صَادِقُونَ. در آتش دوزخ وارد شوید، می خواهید صبر کنید یا نکنید تفاوتی برای شما نمی کند" و همچون آیه ۲۱ سوره ابراهیم سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجْرُنا أَمْ صَبْرُنا مَا لَنَا مِنْ مَّحِيسٍ: "برای ما یکسان است خواه صبر کنیم یا نکنیم راه نجاتی نیست".

سپس برای تاکید این مطلب می افزاید: "و اگر آنها تقاضای رضایت و عفو پروردگار کنند بجایی نمی رسد و مورد عفو قرار نمی گیرند" (وَإِنْ يَسْتَعْجِبُوا فَمَا هُمْ مِنَ الْمُعْتَبِينَ).

"یستعجبون" در اصل از "عتاب" گرفته شده که به معنی اظهار خشونت است، و مفهومش این است که شخص گنهکار خود را تسلیم سرزنشهای صاحب حق کند تا او را مورد عفو قرار دهد و راضی گردد، و لذا این ماده (استعتاب) به معنی استرضاء و تقاضای عفو نیز به کار می رود (۲).

*** سپس به مجازات دردناک دنیوی آنها اشاره کرده، می فرماید: "ما برای آنها دوستان و همنشینان بد اندیش و زشت سیرتی قرار دادیم، که همه چیز را در نظر آنان زینت دادند"، و زشتیها را زیبایی، و بدیها را نیکی معرفی نمودند ..

ص: ۲۶۰

۱-۱) آیه در تقدیر چنین است: "فان يصبروا او لا يصبروا فالنار مَثْوًى لَهُمْ"

۲-۲) "مفردات راغب" و "لسان العرب" در ماده "عتبه"

(وَ قَيِّضْنَا لَهُمْ قُرْنَاءَ فَزَيَّنُوا لَهُمْ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ).

"قیضنا" از ماده "قیض" (بر وزن فیض) در اصل به معنی پوست روی تخم مرغ است، سپس در مواردی که افرادی کاملاً بر انسان مسلط می شوند، مانند تسلط پوست بر تخم مرغ به کار رفته است، اشاره به اینکه این دوستان تبهکار و فاسد آنها را از هر سو احاطه می کنند، افکارشان را می دزدند، و چنان بر آنان چیره می شوند که حس تشخیص خود را از دست دهند، و زشتیها در نظر آنها زیبا می گردد، و چه دردناک است چنین حالتی برای انسان زیرا به آسانی در گرداب فساد فرو می رود، و درهای نجات به روی او بسته می شود.

گاه ماده "قیضنا" در مورد تبدیل چیزی به چیزی نیز به کار رفته است بنا بر این معنی و تفسیر آیه چنین می شود که دوستان صالح را از آنها می گیریم و بجای آنها دوستان فاسد به آنان می دهیم.

همین معنی به صورت گویاتری در آیات ۳۶ و ۳۷ سوره زخرف آمده است:

وَ مَنْ يَعِشْ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نُقِيضْ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ وَ إِنَّهُمْ لَيُصُدُّونَهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ مُّهْتَدُونَ: "بر آنها که از یاد خداوند رحمن رویگردان شوند شیاطین را می سازیم که همواره با آنان قرین هستند، این شیاطین آنها را از راه حق باز می دارند در حالی که گمان می کنند هدایت یافته اند".

و به راستی هنگامی که به جمع ظالمان و مفسدان و تبهکاران نظر می افکنیم جای پای این شیاطین را در زندگی آنها بخوبی مشاهده می کنیم، اطرافیان اغواگر که آنها را از هر سو محاصره کرده بر مغز و فکر آنها چیره می شوند، و حقایق را در نظرشان وارونه جلوه می دهند.

جمله "مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ" (آنچه پیش رو و پشت سر آنها است) ممکن است اشاره به احاطه همه جانبه این شیاطین و تزئین آنها باشد.

این احتمال نیز داده شده است که منظور از "مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ" لذات و زرق

و برق دنیا است و از "مَا خَلَفَهُمْ" انکار قیامت و روز رستاخیز است.

این تفسیر نیز ممکن است که "مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ" اشاره به وضع دنیای آنها باشد، "وَمَا خَلَفَهُمْ" آینده ای که برای آنها و فرزندانشان در پیش است و معمولاً بسیاری از جنایات را به خاطر تامین آینده آنها می کنند.

سپس می افزاید: "به سبب این وضع اسفبار، فرمان عذاب الهی در باره آنها تحقق یافت، و به سرنوشت اقوام گمراهی از جن و انس که قبل از آنها بودند گرفتار شدند" (وَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ) (۱).

سپس آیه را با این جمله پایان می دهد "آنها مسلماً زیانکار بودند" (إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ).

این تعبیرات در حقیقت نقطه مقابل تعبیراتی است که در آیات بعد در مورد مؤمنان با استقامت می خوانیم که یاران آنها در این دنیا و آخرت فرشتگانند و به آنها بشارت می دهند که هیچ غم و اندوهی برای آنها نخواهد بود.

***.

ص: ۲۶۲

۱ - ۱) "فی امم" متعلق است به فعل محذوفی، و در تقدیر چنین است: کائین فی امم قد خلت... این احتمال نیز داده شده که "فی" در اینجا به معنی "مع" باشد

اشاره

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَعْلَبُونَ (۲۶) فَلَنذِيقَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا عَذَابًا شَدِيدًا وَنَجْزِيَنَّهُمْ أَشْوَأَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ (۲۷) ذَلِكَ جَزَاءُ أَعْدَاءِ اللَّهِ النَّارُ لَهُمْ فِيهَا دَارُ الْخُلْدِ جَزَاءً بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ (۲۸) وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا رَبَّنَا أَرْنَا الَّذِينَ أَضَلَّانَا مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ نَجْعَلُهُمَا تَحْتَ أَقْدَامِنَا لِيَكُونَا مِنَ الْأَسْفَلِينَ (۲۹)

ترجمه:

۲۶- کافران گفتند: گوش به این قرآن فرانهید، و به هنگام تلاوت آن جنجال کنید تا پیروز شوید!

ص: ۲۶۳

۲۷- به طور مسلم به کافران عذاب شدیدی می چسانیم، و آنها را به بدترین اعمالی که انجام می دادند جزا می دهیم.

۲۸- کیفر دشمنان خدا آتش است که در آن سرای جاویدشان است، جزائی است در مقابل اینکه آیات ما را انکار می کردند.

۲۹- کافران گفتند: پروردگارا! آنهایی را که از جن و انس ما را گمراه کردند به ما نشان ده تا زیر پای خود بگذاریم (و لگدمالشان کنیم) تا از پست ترین مردم باشند!

تفسیر:

اشاره

جنجال کنید تا صدای دلنواز قرآن را نشنوند!

به تناسب بحثهایی که در باره بعضی اقوام پیشین، قوم عاد و ثمود، در آیات گذشته آمد، و نیز به تناسب همنشینان بد سیرتی که حقایق را در نظر انسان وارونه جلوه می دهند، آیات مورد بحث گوشه ای از انحراف و بد اندیشی مشرکان عصر پیامبر ص را مجسم می سازد.

در بعضی از روایات آمده است که هر گاه پیامبر ص در مکه صدای خود را به تلاوت قرآن مجید و کلمات شیرین و جذاب و پر محتوای خداوند بلند می کرد مشرکان مردم را از او دور می کردند، و می گفتند: سوت و صفیر بکشید، و صدا را به شعر بلند کنید تا سخنان او را نشنوند! (۱).

قرآن مجید در آیات فوق به این معنی اشاره کرده، می گوید: "کافران گفتند: گوش به این قرآن فرا ندهید و به هنگام تلاوت آن لغو و باطل سر دهید و جنجال کنید تا غالب شوید!" (وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَغْلِبُونَ).

این یک روش قدیمی برای مبارزه در برابر نفوذ حق است که امروز نیز به صورت گسترده تر و خطرناکتری ادامه دارد که برای منحرف ساختن افکار مردم .

ص: ۲۶۴

(۱- ۱) "تفسیر مراغی" جلد ۲۴ صفحه ۱۲۵ و "تفسیر روح المعانی" جلد ۲۴ صفحه ۱۰۶

و خفه کردن صدای منادیان حق و عدالت، محیط را آن چنان پر از جنجال می کنند، که هیچکس صدای آنها را نشنود، و با توجه به اینکه "و الغوا" از ماده "لغو" معنی گسترده ای دارد و هر گونه کلام بیهوده ای را شامل می شود، وسعت این برنامه روشن خواهد شد.

گاه با جار و جنجال و سوت و صفیر.

گاه با داستانهای خرافی و دروغین.

گاه با افسانه های عشقی و هوس انگیز! گاه از مرحله سخن نیز فراتر رفته، مراکز سرگرمی و فساد، و انواع فیلمهای مبتذل، و مطبوعات بی محتوای سرگرم کننده، و بازیهای دروغین سیاسی و هیجانهای کاذب، و خلاصه هر چیزی که افکار مردم را از محور حق منحرف سازد به وجود می آورند.

و از همه بدتر اینکه گاه بحثهای بیهوده ای در میان دانشمندان یک قوم مطرح می کنند و چنان آنها را به قیل و قال در باره آن وا می دارند که هر گونه مجال تفکر در مسائل بنیادی از آنها گرفته شود.

ولی آیا مشرکان توانستند با این اعمالشان بر قرآن غلبه کنند؟ نه! آنها و شیطنتهایشان بر باد رفت، و قرآن روز به روز گسترده تر و پربارتر شد و در سراسر جهان درخشیدن گرفت.

*** آیه بعد به مجازات شدید این گونه افراد اشاره کرده می فرماید: "به طور مسلم به کافران- و در صف مقدم آنها، افرادی که مردم را از شنیدن آیات الهی باز می داشتند- عذاب شدیدی می چشانیم" (فَلَنَذِقَنَ الَّذِينَ كَفَرُوا عَذَابًا شَدِيدًا).

این عذاب ممکن است در دنیا به صورت اسارت و کشته شدن به دست لشکریان ظفرمند اسلام باشد، و یا در آخرت، و یا هر دو.

"و آنها را به بدترین اعمالی که انجام می دادند کیفر می دهیم" (وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَسْوَأَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ).

چه عملی بدتر از کفر و شرک، و انکار آیات الهی، و مانع شدن مردم از شنیدن سخنان حق است؟ با این که مجازات همه اعمال خود را خواهند دید چرا تنها روی "اسوء" (بدترین آنها) تکیه شده است؟ این تعبیر ممکن است به خاطر این باشد که موضوع مجازات را با تاکید و تهدید جدی تری روشن سازد و نیز اشاره ای باشد به مانع شدن مردم از شنیدن صدای پیامبر ص بزرگ خدا.

تعبیر به "كَانُوا يَعْمَلُونَ" دلیل بر این است که بیشتر روی اعمالی تکیه می شود که پیوسته آن را ادامه می دادند، و به عبارت دیگر یک لغزش دفعی نبوده بلکه یک برنامه همیشگی برای آنها بوده است.

*** سپس برای تاکید بیشتر می افزاید: "این کیفر دشمنان الهی است، آتش سوزان جهنم" (ذَلِكَ جَزَاءُ أَعْدَاءِ اللَّهِ النَّارُ) (۱).

اما نه آتشی موقتی و زودگذر بلکه "برای آنها در آتش، خانه ابدی است" (لَهُمْ فِيهَا دَارٌ مُّخَلَّدٌ).

آری "آنها به این عذاب شدید و دردناک مجازات می شوند، به خاطر این که آیات ما را انکار می کردند" (جَزَاءُ بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ) (۲) ..

ص: ۲۶۶

۱ - ۱) "النار" ممکن است "عطف بیان" یا "بدل" برای "جزاء" بوده باشد، یا "خبر" برای "مبتدای محذوف" و در تقدیر "هو النار" است

۲ - ۲) "جزاء" ممکن است مفعول فعل محذوفی باشد "يجزون جزاء" و یا "مفعول لاجله"

نه تنها آیات الهی را انکار می کردند، بلکه دیگران را نیز از شنیدن آن باز می داشتند.

"یجحدون" از ماده "جحد" (بر وزن عهد) به طوری که راغب در مفردات می گوید در اصل به معنی نفی چیزی است که در دل اثبات آن است، یا اثبات چیزی که در قلب نفی آن است، و به تعبیر دیگر انکار کردن واقعیات با علم به آنها است و این بدترین نوع کفر است (شرح بیشتر پیرامون این موضوع را در جلد ۱۵ صفحه ۴۱۲ ذیل آیه ۱۴ نمل مطالعه کنید).

*** از آنجا که انسان وقتی به بلائی مبتلا می شود مخصوصا اگر بلای سخت و سنگینی باشد به فکر مسبب اصلی می افتد، تا او را پیدا کند و انتقام خود را از او بگیرد، گاه می خواهد اگر دستش برسد عامل اصلی را قطعه قطعه کند، لذا در آخرین آیه مورد بحث به چنین حالتی که برای کفار در دوزخ پیدا می شود اشاره کرده می فرماید: "کافران می گویند: پروردگارا! آنهایی را که از جن و انس ما را گمراه کردند به ما نشان ده تا آنها را زیر پای خود بگذاریم، لگدمالشان کنیم! تا از پست ترین مردم باشند!" (وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا رَبَّنَا أَرْنَا الَّذِينَ أَضَلَّانَا مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ نَجْعَلُهُمَا تَحْتَ أَقْدَامِنَا لِيَكُونَا مِنَ الْأَسْفَلِينَ).

آنها یک عمر بالای سر ما بودند، و ما را به مسیرهای بدبختی کشاندند، اکنون آرزوی ما این است که آنها را زیر پا قرار دهیم، تا سوز دل ما فرونشیند! همان کسانی که به ما می گفتند: گوش به سخنان محمد ص ندهید، او ساحر است، او مجنون است، و هذیان می گوید، آنها جار و جنجال می کردند تا ما صدای او را نشنویم و آهنگ دلربایش در دل ما مؤثر نشود، از رستم و اسفندیار و افسانه های دیگر به هم می بافتند تا ما را سرگرم کنند، حالا می فهمیم که آب حیات جاویدان در سخنان او جاری بوده، و نغمه های دلنوازش همچون نفس مسیحا مردگان را

زنده می کرده، ولی افسوس که دیگر دیر شده است.

بدون شک منظور از جن و انس در اینجا گروه شیاطین و انسانهای اغواگر شیطان صفت هستند، نه دو شخص معین، و تشبیه بودن فعل در جایی که فاعل دو گروه باشد مانعی ندارد، همانگونه که در آیه "فَيَأْتِي آلَاءِ رَبُّكُمَا تُكَذِّبَانِ" آمده است.

بعضی از مفسران در تفسیر جمله "لِيَكُونَا مِنَ الْأَسْفَلِينَ" چنین گفته اند:

منظور این است که اغواگران جن و انس در پائین ترین درکات جهنم قرار گیرند، ولی ظاهر همان معنی است که قبلاً گفته شد و آن اینکه آنها از شدت خشمشان می خواهند این اغواگران که در دنیا برترین مقام را داشتند در آنجا زیر پای پیروانشان قرار گیرند و مقام پستترین را داشته باشند.

ص: ۲۶۸

اشاره

إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ (۳۰) نَحْنُ أَوْلِيَاؤُكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَ لَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهَى أَنْفُسُكُمْ وَ لَكُمْ فِيهَا مَا تَدَّعُونَ (۳۱) نُزُلًا مِنْ غَفُورٍ رَحِيمٍ (۳۲)

ترجمه:

۳۰- کسانی که گفتند پروردگار ما خداوند یگانه است سپس استقامت کردند، فرشتگان بر آنها نازل می شوند که نترسید و غمگین مباشید، و بشارت باد بر شما به آن بهشتی که به شما وعده داده شده است.

۳۱- ما یاران و مددکاران شما در زندگی دنیا و در آخرت هستیم و برای شما هر چه بخواهید در بهشت فراهم است و هر چه طلب کنید به شما داده می شود.

۳۲- اینها به عنوان پذیرایی از سوی خداوند غفور و رحیم است.

تفسیر:

نزول فرشتگان بر مؤمنان با استقامت

می دانیم روش قرآن برای تبیین مطالب این است که امور متضاد را در برابر

هم قرار می دهد تا با مقایسه با یکدیگر وضع آنها به خوبی روشن گردد، و از آنجا که در آیات گذشته سخن از منکران لجوجی در میان بود که بر کفر پافشاری داشتند، و خداوند آنها را به عذابها و کیفرهای مختلف تهدید می کند، در آیات مورد بحث سخن از مؤمنانی است که در ایمانشان راسخ و پا بر جا هستند، و خداوند به هفت پاداش و موهبت که برای آنها قرار داده اشاره می کند که غالباً نقطه مقابل کیفرهای گذشته است.

□
نخست می گوید: "کسانی که می گویند پروردگار ما الله است، سپس بر سر گفته خود می ایستند و کمترین انحرافی پیدا نمی کنند، و آنچه لازم آن است در عمل و گفتار نشان می دهند فشتگان الهی بر آنها نازل می شوند که نترسید و غمگین مباشید" (إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا).

چه تعبیر جامع و جالبی که در حقیقت همه نیکی ها و صفات برجسته را در بر دارد، نخست دل به خدا بستن و ایمان محکم به او پیدا کردن، سپس تمام زندگی را به رنگ ایمان در آوردن و در محور آن قرار دادن (۱).

□
بسیارند کسانی که دم از عشق الله می زنند، ولی در عمل استقامت ندارند، افرادی سست و ناتوانند که وقتی در برابر طوفان شهوات قرار می گیرند با ایمان وداع کرده، و در عمل مشرک می شوند، و هنگامی که منافعشان به خطر می افتد همان ایمان ضعیف و مختصر را نیز از دست می دهند.

ص: ۲۷۰

۱- ۱) "استقاموا" از ماده "استقامت" به معنی ملازم طریق مستقیم بودن و ثبات بر خط صحیح است، و بعضی از ارباب لغت نیز آن را به معنی "اعتدال" تفسیر کرده اند، و جمع میان این دو معنی بعید نیست

علی ع در یکی از خطبه های نهج البلاغه این آیه را با عبارت گویا و پر معنایی تفسیر می کند و بعد از تلاوت آن می فرماید:

□
و قد قلت "ربنا الله" فاستقيموا على كتابه و على منهاج امره و على الطريقه الصالحه من عبادته، ثم لا تمرقوا منها، و لا تبتدعوا فيها، و لا تخالفوا عنها:

□
"شما گفتید پروردگار ما" الله "است اکنون بر سر این سخن پایمردی کنید، بر انجام دستورهای کتاب او، و در راهی که فرمان داده، و در طریق پرستش شایسته او، استقامت به خرج دهید، از دایره فرمانش خارج نشوید، در آئین او بدعت مگذارید و هرگز با آن مخالفت نکنید" (۱).

در حدیث دیگری از پیغمبر گرامی اسلام ص می خوانیم که این آیه را تلاوت فرمود سپس افزود:

قد قالها الناس، ثم كفر اكثرهم، فمن قالها حتى يموت فهو ممن استقام عليها:

"گروهی این سخن را گفتند سپس اکثر آنها کافر شدند، اما کسی که این سخن را بگوید و هم چنان به آن تداوم دهد تا مرگش فرا رسد او از کسانی است که بر آن استقامت کرده" (۲).

و اگر می بینیم در حدیثی که از امام علی بن موسی الرضاع نقل شده در پاسخ سؤال از تفسیر "استقامت" فرمود:

□
هی و الله ما انتم عليه: "استقامت همان روش ولایتی است که شما دارید" (۳) به معنی این نیست که مفهوم آیه در مساله ولایت خلاصه شود بلکه چون پذیرش رهبری ائمه اهل بیت ع ضامن بقاء خط توحید و روش اصیل اسلام و ادامه عمل صالح است، استقامت را به این معنی تفسیر فرموده است. . . .

ص: ۲۷۱

۱- ۱) نهج البلاغه خطبه ۱۷۶

۲- ۲) مجمع البیان ذیل آیات مورد بحث

۳- ۳) همان مدرک

کوتاه سخن این که ارزش انسان که در ایمان و عمل صالح خلاصه می شود در این آیه در جمله "قَالُوا رَبَّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا" منعکس شده، و لذا در حدیثی از پیغمبر گرامی اسلام ص آمده که شخصی خدمتش عرض کرد: اخبارنی بامر اعتصم به: "دستوری به من ده که به آن چنگ زرم و در دنیا و آخرت اهل نجات شوم".

پیغمبر ص فرمود: قل ربی اللّٰه ثم استقم: "بگو پروردگار من اللّٰه است و بر این گفته خود به ایست!" سپس می گوید: پرسیدم: "خطرناکترین چیزی که باید از آن بترسم چیست؟" پیامبر ص زبانش را گرفت و فرمود: "این!" (۱) اکنون به بینیم کسانی که این دو اصل مهم را در وجود خود زنده می کنند مشمول چه مواهبی از سوی خدا هستند.

قرآن در این آیات به هفت موهبت بزرگ اشاره می کند مواهبی که از سوی فرشتگان الهی که بر آنها نازل می شوند به آنها بشارت داده می شود.

آری کار انسان بجایی می رسد که در پرتو ایمان و استقامت فرشتگان بر او نازل می گردند و پیام الهی را که سراسر لطف و مرحمت است به او اعلام می دارند.

پس از نخستین و دومین بشارت در مورد عدم "خوف" و "حزن" که به آن اشاره شد.

در سومین مرحله می گویند: "بشارت باد بر شما به آن بهشتی که به آن وعده داده می شدید" (وَأُبَشِّرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ).

*** و در چهارمین بشارت می افزایند: "ما یاران و مددکاران شما در زندگی .

ص: ۲۷۲

دنیا و در آخرت هستیم" هرگز شما را تنها نمی گذاریم، در نیکی ها به شما کمک می کنیم، و از لغزشها شما را حفظ می نمائیم تا وارد بهشت شوید (نَحْنُ أَوْلِيَاؤُكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ).

در پنجمین بشارت می گویند: در بهشت برای شما هر چه بخواهید از مواهب و نعمتها فراهم است و هیچ قید و شرطی در کار نیست" (وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهَى أَنْفُسُكُمْ).

ششمین بشارت این که نه تنها نعمتهای مادی و آنچه دلخواه شما است به شما می رسد، بلکه "آنچه از مواهب معنوی طلب کنید در اختیار شما است" (وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَدْعُونَ). و بالاخره هفتمین و آخرین مژده ای که به آنها می دهند این است که شما میهمان خدا در بهشت جاویدان او هستید، و "همه این نعمتها به عنوان پذیرایی یک میزبان از یک میهمان گرامی از سوی پروردگار غفور و رحیم به شما ارزانی داشته می شود" (نُزُلًا مِنْ غَفُورٍ رَحِيمٍ).

نکته ها:

در این آیات و تعبیرات کوتاه و پر معنیش، نکته های ظریف و فراوانی نهفته است: ۱- آیا نزول فرشتگان بر مؤمنان با استقامت به هنگام مرگ و انتقال از این عالم به جهان دیگر است؟ همانگونه که جمعی از مفسران احتمال داده اند، یا در سه موقف "به هنگام مرگ" و "به هنگام ورود در قبر" و "به هنگام زنده شدن در رستاخیز" به سراغ آنها می آیند؟ و یا اینکه این بشارتها دائمی و مستمر است که با الهامهای معنوی این حقایق را در گوش جان مؤمنان پیوسته می خوانند، هر چند به هنگام مرگ یا ورود در عرصه محشر صدای فرشتگان رساتر و روشنتر می شود؟

از آنجا که آیه قید و شرطی ندارد با معنی اخیر سازگارتر است، به خصوص اینکه فرشتگان در چهارمین بشارت می گویند: "ما دوستان شما در دنیا و آخرت هستیم" و این دلیل بر آن است که این مژده ها را به هنگامی که آنها در دنیا زنده اند از فرشتگان می شنوند، اما نه بشارتی با زبان و الفاظ، بلکه بشارتهایی که مؤمنان با گوش جان می شنوند، و در مشکلات و گرفتاریها در اعماق دل احساس می کنند و آرامش می یابند.

درست است که در روایات متعددی این آیه تفسیر به زمان فرا رسیدن مرگ شده است، ولی در روایات دیگری نیز تفسیر به معنی گسترده تری که حال حیات را نیز شامل می شود گردیده (۱).

و از مجموع این روایات می توان نتیجه گرفت که ذکر خصوص حال مرگ به عنوان یک مصداق روشن از این مفهوم وسیع و گسترده است، و می دانیم تفسیرهایی که در روایات وارد شده غالباً به صورت بیان مصادیق روشن است.

به هر حال این بشارتهای فرشتگان الهی است که در روح و جان انسان با ایمان و پر استقامت پرتوافکن می شود، در طوفانهای سخت زندگی به آنها نیرو و توان می بخشد، و در پرتگاهها و لغزشگاهها به آنها ثبات قدم می دهد.

***۲- در اینکه میان "خوف" و "حزن" چه تفاوتی است؟ جمعی از مفسران گفته اند: "خوف" و ترس مربوط به حوادث بیمناک آینده است، و "حزن" و اندوه مربوط به حوادث ناگوار گذشته، به این ترتیب فرشتگان به آنها می گویند، نه از حوادث سختی که در پیش دارید، چه در دنیا و چه در هنگام مرگ و چه در مراحل رستخیز نگران باشید، و نه از گناهان گذشته خود یا فرزندان که از .

ص: ۲۷۴

شما در دنیا باقی می ماند غمی به دل راه دهید.

تقدیم "خوف" بر "حزن" نیز ممکن است به همین ملاحظه باشد که نگرانی انسان با ایمان بیشتر از حوادث آینده، مخصوصا دادگاه محشر است.

بعضی نیز گفته اند ترس و خوف در برابر عذاب است، و اندوه و حزن در برابر از دست رفتن ثواب، و فرشتگان الهی آنها را به لطف پروردگار در هر دو قسمت امیدوار می سازند.

***۳- تعبیر به "كُنْتُمْ تُوعَدُونَ" (و عده داده می شدید) تعبیر جامعی است که همه اوصاف بهشت را در نظر مؤمنان با استقامت تداعی می کند، یعنی بهشت با تمام اوصافی که شنیده اید، با حور و قصورش، و با مواهب معنوی و روحانیش، با نعمتهای بسیار گران قدری که به گفته قرآن هیچکس از آن آگاه نیست، و به ذهن کسی خطور نکرده، (فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ) (الم سجده ۱۷) همه و همه در اختیار شما است.

***۴- در چهارمین مژده فرشتگان خود را یار و یاور مؤمنین در دنیا و آخرت معرفی می کنند که در حقیقت نقطه مقابل آیات گذشته است که کفار بی ایمان از اولیا و رهبران گمراه و اغواگر ناله سر می دهند، و می خواهند در دوزخ از این ناپاکان انتقام بگیرند.

***۵- تفاوت در میان بشارت پنجم و ششم این است که در پنجم به آنها می گویند آنچه دلتان بخواهد در آنجا هست، و خواستن شما و فراهم گشتن آن یکی است ولی می دانیم تعبیر به "تشتھی انفسکم" معمولا در لذات مادی به کار می رود، در حالی که "ما تدعون" (آنچه بخوانید) به معنی تقاضاهای معنوی و مواهب و لذات

روحانی است، خلاصه در آنجا همه چیز جمع است و هر نعمت معنوی و مادی بخواهند فراهم است.

***۶- "نزل" چنان که قبلاً هم گفته ایم به معنی ارزاقی است که به وسیله آن از میهمان پذیرایی می کنند و بعضی به اولین وسیله پذیرایی از میهمان تفسیر کرده اند، و در هر حال این تعبیر لطیف و زیبا نشان می دهد که مؤمنان با استقامت همه میهمان خدایند و بهشت میهمان سرای الله است و نعمتهایش وسائل پذیرایی دوستان خدا.

***۷- با دقت در عمق این مفاهیم و عظمت این وعده های الهی که به وسیله فرشتگان به مؤمنان داده می شود روح آدمی به پرواز در می آید، و تمام وجود او را به سوی ایمان و استقامت جذب می کند.

در پرتو این فرهنگ و تعلیمات بود که اسلام از یک مشت عرب جاهلی انسانهای نمونه ای ساخت که از هیچگونه ایثار و فداکاری مضایقه نداشتند، و همین ها است که امروز می تواند الهام بخش مسلمانان در راه پیروزی بر همه مشکلات باشد.

البته نباید فراموش کرد که "استقامت" همچون "عمل صالح" میوه درخت "ایمان" است زیرا ایمان هنگامی که عمق و نفوذ کافی پیدا کند انسان را دعوت به استقامت خواهد کرد، همانگونه استقامت در مسیر حق بر عمق ایمان نیز می افزاید، و این دو تاثیر متقابل دارند.

از آیات دیگر قرآن نیز استفاده می شود که ایمان و استقامت نه تنها برکات معنوی را به سوی انسان سرازیر می کند، بلکه از برکات مادی این جهان نیز در سایه این دو بهره مند خواهد شد، در سوره "جن" آیه ۱۶ می خوانیم: **وَ أَنْ لَوْ اِشْتَقَمُوا عَلَی الطَّرِيقَةِ لَأَسْقَيْنَهُمْ مَاءً غَدَقًا**: "هر گاه افراد با ایمان بر طریقه حق پایداری کنند آب فراوان به آنها می نوشانیم" (و سالیانی بر باران و پر برکت نصیب آنها می کنیم).

اشاره

وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ (۳۳) وَلَا تَسِيئُوا بِالْحَسَنَةِ وَلَا السَّيِّئَةُ إِذْفَعِ بِالتِّي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عِدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ (۳۴) وَمَنْ يُلْقَاهَا فَمَا يُلْقَاهَا إِلَّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ (۳۵) وَإِنَّمَا يَنْزَعَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْعٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (۳۶)

ترجمه:

۳۳- گفتار چه کسی بهتر است از آن کس که دعوت به سوی خدا می کند و عمل صالح انجام می دهد و می گوید: من از مسلمین هستم.

۳۴- هرگز نیکی و بدی یکسان نیست، بدی را با نیکی دفع کن، تا دشمنان سرسخت همچون دوستان گرم و صمیمی شوند!

۳۵- اما به این مرحله جز کسانی که دارای صبر و استقامتند نمی رسند، و جز کسانی که

بهره عظیمی از ایمان و تقوا دارند به آن نائل نمی گردند.

۳۶- و هر گاه وسوسه هایی از شیطان متوجه تو گردد از خدا پناه طلب که او شنونده و آگاه است.

تفسیر:

بدی را با نیکی دفع کن!

در آیات گذشته سخن از کسانی در میان بود که مردم را از شنیدن آیات قرآن نهی می کردند، یعنی داعیان به سوی ضلال و گمراهی.

ولی در آیات مورد بحث از نقطه مقابل آنها که گفتارشان بهترین گفتار است سخن می گوید، می فرماید: "چه کسی گفتارش بهتر است از آن کس که دعوت به سوی خدا می کند و عمل صالح انجام می دهد و می گوید من از مسلمینم و با تمام وجودم اسلام را پذیرفته ام" (وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ).

گرچه آیه به صورت استفهام است، ولی پیدا است که استفهام انکاری است، یعنی هیچکس سخنش از داعیان به سوی الله و منادیان توحید بهتر نیست، همان منادیانی که با عمل صالح خویش دعوت زبانی خود را تاکید و تثبیت می کنند، و با اعتقاد به اسلام و تسلیم در برابر حق بر عمل صالح خویش صحنه می گذارند.

این آیه با صراحت، بهترین گویندگان را کسانی معرفی کرده که دارای این سه وصفند: دعوت به الله، عمل صالح، و تسلیم در برابر حق.

در حقیقت چنین کسانی علاوه بر سه رکن معروف ایمان، اقرار به لسان، عمل به ارکان، و ایمان به جنان (قلب) بر رکن چهارمی نیز چنگ زده اند و آن تبلیغ و نشر آئین حق و اقامه دلیل بر مبانی دین و زدودن آثار شک و تردید از قلوب بندگان خدا است. این منادیان با این چهار وصف بهترین منادیان جهانند.

گرچه گروهی از مفسران این اوصاف را تطبیق بر شخص پیامبر ص و یا

پیامبر، و امامانی که دعوت به سوی حق می کردند، و یا خصوص مؤذنها کرده اند، ولی پیدا است آیه مفهوم وسیع و گسترده ای دارد که تمام منادیان توحید را که واجد این صفاتند فرا می گیرد، هر چند برترین مصداقش شخص پیامبر ص است (مخصوصا با توجه به زمان نزول آیه) و در درجه بعد ائمه معصومین و بعد از آنها تمام علماء و دانشمندان و مجاهدان راه حق و آمرین به معروف و ناهین از منکر و مبلغان اسلام از هر قشر و گروه هستند، و این آیه بشارتی است بزرگ و افتخاری است بی نظیر برای همه آنها که می توانند به آن دلگرم باشند.

و اگر گفته اند در این آیه مدح "بلال حبشی" مؤذن مخصوص پیامبر ص است نیز به خاطر همین است که او در دورانی تاریک و وحشتناک نغمه توحید را سر داد، و جان خود را در برابر آن سپر ساخت، و با ایمان راسخ و استقامت کم نظیر و اعمال صالح و تداوم خط صحیح اسلام این اوصاف را تکمیل نمود! جمله "و قَالَ إِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ" را دو گونه تفسیر کرده اند: نخست این که "قال" در اینجا از ماده "قول" به معنی اعتقاد است، یعنی اعتقاد راسخ به اسلام دارد.

دیگر این که "قول" در اینجا به همان معنی "سخن گفتن" است، یعنی از روی افتخار و مباهات به آئین پاک خداوند صدا می زند من از مسلمین هستم! معنی اول مناسبتر است هر چند جمع هر دو در مفهوم آیه امکان دارد.

□
*** بعد از بیان دعوت به سوی خداوند و اوصاف داعیان الی الله، روش دعوت را شرح داده، می گوید: "نیکی و بدی یکسان نیست" (لَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ) (۱).

در حالی که مخالفان حق سلاحی جز بد گویی و افتراء و سخریه و استهزاء .

ص: ۲۷۹

۱- ۱) تکرار "لا" در عبارت "و لا السيئه" برای تاکید نفی است

و انواع فشارها و ستم‌ها ندارند، باید سلاح شما پاکی و تقوا و سخن حق و نرمش و محبت باشد.

آری مکتب ضلالت جز چنان ابزاری را نمی‌پسندد مکتب حق تنها از چنین وسائلی بهره‌گیری می‌کند.

گرچه "حسنة" و "سيئة" مفهوم وسیعی دارد، تمام نیکی‌ها و خوبیها و خیرات و برکات در مفهوم حسنة جمع است، همانگونه که هر گونه انحراف و زشتی و عذاب در مفهوم سيئة خلاصه شده است، ولی در آیه مورد بحث آن شاخه‌ای از "حسنة" و "سيئة" که مربوط به روشهای تبلیغی است منظور می‌باشد.

ولی جمعی از مفسران حسنة را به معنی اسلام و توحید و سيئة را به معنی شرک و کفر تفسیر کرده‌اند.

بعضی "حسنة" را به اعمال صالح و "سيئة" را به اعمال قبیح، و بعضی "حسنة" را به صفات عالی انسانی همچون صبر و حلم و مدارا و عفو، و "سيئة" را به معنی غضب و جهل و خشونت و انتقام‌جویی تفسیر کرده‌اند.

ولی تفسیر اول از همه مناسبتر به نظر می‌رسد.

در حدیثی از امام صادق ع می‌خوانیم که در تفسیر آیه فوق فرمود:

الحسنة التقيه و السيئة الاذاعة: "حسنة تقیه است، و افشاگری سيئة است البته این حدیث ناظر به مقامی است که افشا کردن عقیده موجب اتلاف نیروها و از بین رفتن نقشه‌ها و هدفها شود (۱).

سپس برای تکمیل این سخن می‌افزاید: "با روشی که بهتر است بدی‌ها را پاسخ‌گوی و دفع کن" (إِذْفَعِ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ).

به وسیله حق باطل را دفع کن، و با حلم و مدارا جهل و خشونت را، و با عفو و گذشت به مقابله با خشونتها برخیز، هرگز بدی را با بدی، و زشتی را با .

ص: ۲۸۰

زشتی پاسخ مگوی، که این روش انتقامجویان است و موجب لجاجت و سرسختی منحرفان می گردد.

در پایان آیه به فلسفه عمیق این برنامه در یک جمله کوتاه اشاره کرده، می فرماید: نتیجه این کار آن خواهد شد که دشمنان سرسخت همچون دوستان گرم و صمیمی شوند (فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَ بَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ).

آنچه را قرآن در این آیه بیان کرده، و در آیه ۹۶ سوره مؤمنون نیز به شکل دیگری آمده (إِذْفَعِ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ السَّيِّئَةِ) از مهمترین و ظریفترین و پربارترین روشهای تبلیغ مخصوصا در برابر دشمنان نادان و لجوج است، و آخرین تحقیقات روانشناسان نیز به آن منتهی شده است.

زیرا هر کس بدی کند انتظار مقابله به مثل را دارد، مخصوصا افراد بد چون خودشان از این قماشند، و گاه یک بدی را چند برابر پاسخ می گویند، هنگامی که ببینند که طرف مقابل نه تنها بدی را به بدی پاسخ نمی دهد، بلکه با خوبی و نیکی به مقابله برمی خیزد، اینجا است که طوفانی در وجودشان برپا می شود و جدانشان تحت فشار شدیدی قرار می گیرد و بیدار می گردد، انقلابی در درون جانشان صورت می گیرد، شرمنده می شوند، احساس حقارت می کنند، و برای طرف مقابل عظمت قائل می شوند.

اینجا است که کینه ها و عداوتها با طوفانی از درون جان برخاسته و جای آن را محبت و صمیمیت می گیرد.

بدیهی است این یک قانون غالبی است نه دائمی، زیرا همیشه اقلیتی هستند که از این روش سوء استفاده می کنند، و تا زیر ضربات خرد کننده شلاق مجازات قرار نگیرند آدم نمی شوند و دست از اعمال زشت خود بر نمی دارند.

البته حساب این گروه جدا است، و باید در برابر آنها از شدت عمل استفاده کرد، ولی نباید فراموش کرد که این دسته همیشه در اقلیت هستند، قانونی که

حاکم بر اکثریت است همان قانون "دفع سیئه باحسنه" است.

و لذا ملاحظه می کنیم که پیغمبر گرامی اسلام ص و پیشوایان معصوم ع همیشه از این روش عالی قرآنی بهره می گرفتند، فی المثل به هنگام فتح مکه که نه تنها دشمنان بلکه دوستان انتظار انتقام جویی شدید مسلمین، و به راه انداختن حمام خون در آن سرزمین کفر و شرک و نفاق و کانون دشمنان سنگدل و بی رحم داشتند، و حتی بعضی از پرچمداران سپاه اسلام در آن روز رو به سوی ابو سفیان کرده و شعار الیوم یوم الملحمه، الیوم تسبی الحرمه، الیوم اذل الله قریشا! "امروز روز انتقام، روز از بین رفتن احترام نفوس و اموال دشمنان، و روز ذلت و خواری قریش است" سر دادند، پیغمبر گرامی اسلام ص با جمله "اذهبوا فانتم الطلقاء" بروید و همه آزادید" همه را مشمول عفو خود قرار داد، رو به سوی ابو سفیان فرمود و شعار انتقامجویانه را به این شعار محبت آمیز تبدیل فرمود الیوم یوم المرحمه الیوم اعز الله قریشا! "امروز روز رحمت است، امروز روز عزت قریش است!" (۱).

همین عمل چنان طوفانی در سرزمین دلهای مکیان مشرک بر پا کرد که به گفته قرآن "يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا" فوج فوج مسلمان شدند و آئین اسلام را با جان و دل پذیرا گشتند (سوره نصر- آیه ۲).

ولی با تمام این احوال به طوری که در تواریخ اسلام آمده است پیامبر ص چند نفر را نام برد و از عفو عمومی مستثنا کرد، چرا که افرادی خطرناک و غیر قابل بخشش بودند، اما بقیه را جز این چند نفر مشمول عفو عمومی ساخت، و در ضمن این جمله پر معنی را بیان کرد: "من در باره شما همان می گویم که یوسف در باره برادران خود که بر او ستم کرده بودند گفت: "لَا تَثْرِبَ عَلَيْكُمْ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ وَ هُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ": "امروز ملامتی بر شما نیست، خدا شما را .

ص: ۲۸۲

بیخشد که او ارحم الراحمین است!" (۱).

"ولی" در اینجا به معنی دوست، و "حمیم" در اصل به معنی آب داغ و سوزان است، و اگر به عرق بدن حمیم گفته می شود به خاطر گرمی آن است، و حمام را نیز به همین مناسبت حمام می گویند، به دوستان پر محبت و گرم و داغ نیز "حمیم" گفته می شود و منظور در آیه همین است.

قابل توجه اینکه می فرماید: **كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ** "گویا یک دوست گرم و صمیمی است" اشاره به این که اگر واقعا در صف دوستان صمیمی هم در نیاید حد اقل در ظاهر چنین خواهد بود.

*** از آنجا که چنین برخوردی با مخالفان کار ساده و آسانی نیست، و رسیدن به چنین مقامی نیاز به خودسازی عمیق اخلاقی دارد، در آیه بعد مبانی اخلاقی این گونه برخورد با دشمنان را در عبارتی کوتاه و پر معنی بیان کرده، می فرماید:

"به این خصلت نمی رسد مگر کسانی که دارای صبر و استقامتند" (**وَمَا يُلْقَاهَا إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا**) (۲).

"و به این خوی و خلق عظیم نمی رسد مگر کسانی که بهره بزرگی از ایمان و تقوی و اخلاق دارند" (**وَمَا يُلْقَاهَا إِلَّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ**).

آری انسان مدتها باید خودسازی کند تا بتواند بر خشم و غضب خویش چیره گردد، باید در پرتو ایمان و تقوی آن قدر روح او وسیع و قوی شود که به آسانی از آزار دشمنان متاثر نگردد، و حس انتقام جویی در او شعله ور نشود، روحی بزرگ، و شرح صدر کافی لازم است تا شخص به چنین مرحله ای از کمال انسانیت به رسد که بدیها را با نیکی پاسخ گوید، و در راه خدا و برای رسیدن ..

ص: ۲۸۳

۱-۱) بحار الانوار جلد ۲۱ صفحه ۱۳۲

۲-۲) ضمیر یلقها به "خصلت" یا "وصیت" که مستفاد از جمله سابق است باز می گردد

به اهداف مقدسش حتی از مرحله عفو و گذشت فراتر رود، و به مقام "دفع سیئه به حسنه" برسد!

باز در اینجا به مساله "صبر" بر خورد می کنیم که ریشه همه ملکات فاضله اخلاقی و پیشرفتها و موفقیت‌های مادی و معنوی است (۱).

*** و از آنجا که بر سر راه وصول به این هدف بزرگ موانعی وجود دارد و وسوسه های شیطانی در اشکال مختلف انسانها را مانع می شود، در آخرین آیه مورد بحث شخص پیامبر ص را به عنوان الگو مخاطب ساخته، می گوید:

"هر گاه وسوسه هایی از شیطان در این مسیر متوجه تو گردد بهوش باش، و در مقابل آن مقاومت کن، خود را به خداوند بسپار، و به سایه لطف او پناه بر، که او شنونده و آگاه است" (وَإِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ) (۲).

"نزغ" (بر وزن نزد) به معنی "ورود در کاری به قصد فساد" است، و به همین جهت به وسوسه های شیطانی "نزغ" گفته می شود.

این هشدار در واقع به خاطر این است که در این گونه مواقع معمولاً- خطوراتی از ذهن می گذرد، و یا افراد به اصطلاح مصلحت اندیش توصیه هایی از این قبیل می کنند.

"مردم را جز با زور نمی توان اصلاح کرد" "خون را با خون باید شست" ..

ص: ۲۸۴

۱- ۱) جمعی از مفسران جمله "وَ مَا يُلْقَاهَا إِلَّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ" را اشاره به پادشاهای بزرگ چنین انسانهای شریف و پر گذشت در آخرت دانسته اند، ولی با توجه به اینکه آیه در صدد بیان مبانی اخلاقی این عمل بزرگ است تفسیر مزبور بعید به نظر می رسد

۲- ۲) "نزغ" در آیه فوق ممکن است همان معنی مصدری داشته باشد و نیز ممکن است به معنی "اسم فاعل" باشد

"ترحم بر پلنگ تیز دندان ستمکاری بر گوسفندان است" و مانند اینها، و با این وسوسه ها می خواهند مقابله به مثل را در همه جا توصیه کنند، و بدی را به بدی پاسخ گویند.

قرآن می گوید: مبادا گرفتار این وسوسه ها شوید، و جز در موارد خاص و استثنایی تکیه بر خشونت کنید، و هر گاه در برابر چنین سخنان قرار گرفتید، پناه به خدا ببرید، و بر او اعتماد کنید که او همه سخنان را می شنود، و از نیت همگان آگاه است.

البته آیه فوق مفهوم وسیعی دارد و میگوید: در برابر همه وسوسه های شیطانی باید به خدا پناه برد، ولی آنچه گفته شد یکی از مصادیق روشن آن است.

نکته ها:

اشاره

۱- برنامه چهار مرحله ای داعیان الی الله

در چهار آیه فوق چهار بحث در زمینه دعوت به سوی خدا آمده است.

"نخست" خودسازی دعوت کنندگان از نظر ایمان و عمل صالح.

"دوم" استفاده از روش "دفع بدیها به نیکی ها".

"سوم" فراهم ساختن مبادی اخلاقی برای انجام این روش.

"چهارم" برداشتن موانع از سر راه و مبارزه با وسوسه های شیطانی.

پیامبر اسلام ص و امامان معصوم خود بهترین الگو و اسوه برای این برنامه بودند و یکی از دلایل پیشرفت سریع اسلام در آن محیط تاریک و پر از جهل، استفاده از همین برنامه بود.

امروز روانشناسان کتابها و رساله هایی در زمینه راه نفوذ در دیگران نوشته اند که در برابر عظمت آیات فوق مطلب قابل ملاحظه ای به نظر نمی رسد،

ص: ۲۸۵

به خصوص این که روشهایی را که آنها توصیه می کنند غالباً جنبه ظاهر سازی و تحمیق و گاه نیرنگ و فریب دارد، در حالی که روش قرآنی بالا که بر ایمان و تقوی و اصالتها استوار است از همه این امور بر کنار می باشد.

چه خوب است که مسلمانان امروز این روش را احیاء کنند و دامنه اسلام را در دنیایی که تشنه آن است از این طریق گسترش دهند.

جالب این که در حدیثی که در تفسیر "علی بن ابراهیم" آمده می خوانیم:

□ ادب الله نبيه فقال: □ وَ لَا تَشِيَتَوِي الْحَسِيَنَهُ وَ لَا السَّيِّئَةَ اَدْفَعِ بِالَّتِي هِيَ اَحْسَنُ ، قال ادفع سيئه من اساء اليك بحسنتك، حتى يكون الذي بينك و بينه عداوه كانه ولي حميم: "خداوند پیامبرش را به این آداب مؤدب ساخته و فرموده:

نیکی و بدی یکسان نیست، بدی را با روشی که بهترین روش است دفع کن، یعنی عمل کسانی را که در حق تو بد کرده اند به نیکی پاسخ ده، تا کسانی که با تو عداوت دارند دوست صمیمی شوند (۱).

۲- انسان در برابر طوفان وساوس

در مسیر دور و درازی که انسان به سوی سعادت و جلب رضای خدا دارد گردنه های صعب العبوری است که شیاطین در آنجا کمین کرده اند، و اگر انسان تنها بماند هرگز توانایی پیمودن این راه را ندارد، باید دست به دامن لطف الهی زند، و با تکیه و توکل بر او این راه پر خطر را بسپرد، هر گاه طوفانها شدید و شدیدتر می شود او بیشتر به سایه لطف خدا پناه برد.

در حدیثی می خوانیم که در حضور پیامبر ص یکی نسبت به دیگری بدگویی کرد، آتش غضب در دل او افروخته شد پیامبر فرمود:

انی لاعلم کلمه لو قالها .

ص: ۲۸۶

لذهب عنه الغضب: اعوذ بالله من الشيطان الرجيم: "من سخنی می دانم که اگر مرد خشمگین آن را بگوید خشمش فرو می نشیند، و آن جمله "اعوذ بالله من الشيطان الرجيم است!" مرد خشمگین عرض کرد: "مجنونا ترانی: یعنی فکر می فرماید من دیوانه ام؟! (و شیطان در پوست من رفته است؟)".

پیامبر ص به قرآن استناد فرمود: و این آیه را تلاوت کرد، وَإِذَا يَنْزَعَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ "هر گاه وسوسه های شیطانی به سراغ تو بیاید به خدا پناه بر" (۱).

اشاره به این که طوفان غضب از وسوسه های شیطان است، همانگونه که طوفان شهوت و هوی و هوس هر کدام یکی از آن وسوسه ها است.

در کتاب "خصال" می خوانیم: امیر مؤمنان علی ع چهارصد باب در باره اموری که به نفع دین و دنیای مسلمانان است به اصحابش تعلیم داد و از آن جمله این بود:

إذا وسوس الشيطان الى احدكم فليستعذ بالله و ليقل آمنت بالله مخلصا له الدين:

"هر گاه شیطان یکی از شما را وسوسه کند باید به خدا پناه برد، و بگوید:

به خداوند ایمان آوردم، و دین خود را برای او خالص می کنم" (۲).

...***

ص: ۲۸۷

۱-۱) روح المعانی جلد ۲۴ صفحه ۱۱۱

۲-۲) تفسیر نور الثقلین جلد ۴ صفحه ۵۵۱

اشاره

وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ (۳۷)
فَإِنْ اسْتَكْبَرُوا فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ يُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُمْ لَا يَسْأَمُونَ (۳۸) وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْكَ تَرَى الْأَرْضَ خَاشِعَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا
عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ إِنَّ الَّذِي أَحْيَاهَا لَمُحْيِ الْمَوْتَى إِنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۳۹)

ترجمه:

۳۷- از نشانه های او شب و روز و خورشید و ماه است، برای خورشید و ماه سجده نکنید، برای خدایی که آفریننده آنهاست سجده کنید، اگر می خواهید او را عبادت نمائید.

۳۸- هر گاه (از عبادت پروردگار) تکبر کنند کسانی که نزد پروردگار تواند شب و روز برای او تسبیح می گویند، و خسته نمی شوند.

۳۹- از آیات او این است که زمین را خشک و خاضع می بینی، اما هنگامی که آب بر آن

می فرستیم به جنبش در می آید و نمو می کند، همان کس که آن را زنده کرد مردگان را نیز زنده می کند، او بر هر چیز تواناست.

تفسیر:

اشاره

فقط برای خدا سجده کنید

این آیات در حقیقت آغازگر فصل تازه ای در این سوره، در زمینه توحید و معاد، و بیان نبوت و عظمت قرآن است، و در حقیقت مصداقی است روشن از "دعوت الی الله" در برابر مشرکان که دعوت به سوی بت می کردند.

نخست از مساله توحید شروع کرده، از طریق آیات آفاقی مردم را به سوی خدا دعوت می نماید، می فرماید: "از آیات و نشانه های پروردگار، شب و روز و خورشید و ماه است" (۱) (وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ).

شب مایه آرامش، و روشنایی روز وسیله جنبش و حرکت است، و این دو توأما چرخهای زندگی انسانها را به گردش منظم و متناوبی در می آورند که اگر هر کدام جاویدان و یا حتی طولانی بود، زندگی تمام موجودات زنده دستخوش فنا می شد، لذا کره ماه که شبهایش معادل ۱۵ شبانه روز زمین، و روزهایش به همین اندازه است به هیچوجه قابل سکونت نیست، چرا که در شبهای سرد و تاریکش همه چیز منجمد می شود، و در روزهای سوزانش همه چیز آتش می گیرد، به همین دلیل زندگی کردن موجودات زنده ای همچون انسان در آنجا غیر ممکن است.

اما خورشید منبع همه برکات مادی در منظومه ما است، نور و گرما و حرکت و جنبش و نزول بارانها، و روئیدن گیاهان، و رسیدن میوه ها، حتی رنگهای زیبای گلها همه از پرتو وجود او است.

ماه نیز روشنی بخش شبهای تاریک، و چراغ پر فروغ و زیبای رهروان بیابانها.

ص: ۲۸۹

۱-۱) توجه داشته باشید این آیه از آیه ای است که به هنگام تلاوت یا شنیدن آن سجده کردن واجب است

و گمشدگان صحراها است، و با جزر و مد خود نیز برکات فراوانی می آفریند.

ولی بخاطر همین برکات گروهی در مقابل این دو کوكب پر فروغ آسمان سجده می کردند و آنها را پرستش می نمودند، آنها در عالم اسباب، متوقف مانده، بی آنکه مسبب الاسباب را ببینند.

لذا قرآن بعد از این بیان بلافاصله می گوید: "برای خورشید و ماه سجده نکنید، برای خدایی که آفریننده آنها است سجده کنید اگر می خواهید او را عبادت نمائید" (لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَ اسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ) (۱).

شما چرا به سراغ سرچشمه این برکات نمی روید؟ چرا سر بر آستان او نمی سائید؟ چرا موجوداتی را می پرستید که خود اسیر قوانین آفرینش اند، و دارای طلوع و غروبند و دستخوش انواع تغییرات.

باید به سراغ کسی رفت که حاکم و خالق این قوانین است هرگز غروب و افولی ندارد و دست تغییر و دگرگونی به دامان کبریایش دراز نمی شود.

به این ترتیب یکی از شعبه های گسترده شرک و بت پرستی را که به صورت پرستش موجودات مختلف طبیعت که دارای فوایدی هستند نفی می کند، و به همه آنها پیام می دهد، به سراغ خالق این موجودات بروید و در معلول متوقف نشوید، به دنبال علت العلل بگردید.

در حقیقت در این آیه از نظام واحدی که بر خورشید و ماه و شب و روز حاکم .

ص: ۲۹۰

۱-۱) در اینجا ضمیر جمع مؤنث در "خلقهن" به لیل و نهار و شمس و قمر بر می گردد و به گفته ارباب ادب و مفسران ضمیر جمع مؤنث عاقل گاه به جمع غیر عاقل نیز بر می گردد، همانگونه که می گویند الاقلام بریتهن (قلمها را تراشیدم) بعضی نیز معتقدند این ضمیر به آیات باز می گردد که آن نیز جمع مؤنث غیر عاقل است. بعضی نیز احتمال داده اند که این ضمیر تنها به خورشید و ماه باز گردد به اعتبار جنس آنها که شامل همه کواکب می شود، گویی برای آنها عقل و شعور قائل شده است

است استدلال بر وجود خداوند یکتا شده و از خالقیت و حاکمیت او برای لزوم عبادتش اتخاذ سند کرده است.

جمله "إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ" در حقیقت اشاره به این نکته دارد که اگر قصد عبادت خدا را دارید غیر او را حذف کنید و چیزی را در عبادت او شریک قرار ندهید، چرا که عبادت او با عبادت دیگری هرگز جمع نمی شود.

*** سپس می افزاید: اگر این دلیل منطقی در فکر آنها اثر نگذاشت و باز هم به سراغ بتها و معبودهای مجازی رفتند و معبود حقیقی را به دست فراموشی سپردند "اگر در عبادت خدا استکبار کردند هرگز نگران نباش، چون فرشتگان مقربی که در پیشگاه او هستند شب و روز برای او تسبیح می گویند، و هیچگاه از عبادت او ملالت و خستگی پیدا نمی کنند" (فَإِنْ اسْتَكْبَرُوا فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ يُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُمْ لَا يَسْأَمُونَ) (۱).

اگر گروهی نادان و جاهل و بیخبر در برابر ذات پاکش سجده نکنند مساله ای نیست این عالم وسیع پر است از فرشتگان مقرب که دائما در حال رکوع و سجود و حمد و تسبیحند، تازه نیازی به عبادت آنها نیز ندارد، آنها نیازمند عبادت اویند، چرا که هر افتخار و کمالی برای ممکنات است در سایه عبودیت او است.

چنان که گفتیم آیات فوق از آیات سجده است ولی در این که آیا سجده بعد از آغاز آیه اول (جمله تعبدون) واجب است یا بعد از اتمام هر دو آیه (جمله و هم لا یسامون) در میان فقهای اهل سنت گفتگو است، گروهی اولی را پذیرفته اند، مانند شافعی و مالک و بعضی دوم را ترجیح داده اند مانند ابو حنیفه و احمد حنبل، .

ص: ۲۹۱

(۱- ۱) "لَا يَسْأَمُونَ" از ماده "سأمت" به معنی خستگی از ادامه کار یا جریانی است -ضمنا جمله "فَإِنْ اسْتَكْبَرُوا" جمله شرطیه است و جزای آن محذوف می باشد و در تقدیر چنین است: "فان استكبروا من عبادة الله و توحیده لا یضره شیئا"

اما به عقیده علمای امامیه بر اساس روایاتی که از اهل بیت ع وارد شده محل سجده همان جمله "تعبدون" است، و این از سجده های واجب قرآن می باشد.

توجه به این نکته نیز لازم است که آنچه واجب است اصل سجده می باشد، اما ذکر آن مستحب است، در روایتی می خوانیم که در سجده این ذکر را بگویید "

لا اله الا الله حقا حقا، لا اله الا الله ايمانا و تصديقا، لا اله الا الله عبوديه و رقا سجدت لك يا رب تعبدا و رقا، لا مستكفا و لا مستكبيرا بل انا عبد ذليل خائف مستجير" (۱).

*** بار دیگر به آیات توحید که زمینه ساز مساله معاد است باز می گردد، و اگر قبلا سخن از خورشید و ماه و آیات سماوی بود در اینجا سخن از آیات ارضی و زمینی است.

می فرماید: "از آیات او این است که زمین را خاشع و خاضع و خشک و بی حرکت می یابی، اما هنگامی که قطره های حیاتبخش آب باران را بر آن می فرستیم به جنبش در می آید، و افزایش می یابد و نمو می کند" (وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْكَرَ تَرِي الْأَرْضِ خَاشِعَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَ رَبَّتْ).

زمینی خشک و مرده و بی حرکت کجا، و این همه آثار حیات و جلوه های گوناگون آن کجا؟ کدام قدرت است که با نزول چند قطره باران از خاک مرده اینهمه حرکت و جنبش و حیات می آفریند؟ این یکی از نشانه های علم و قدرت بی پایان پروردگار و علائم وجود ذیجود او است.

سپس از این مساله روشن توحیدی یعنی مساله "حیات" که هنوز اسرارش برای بزرگترین دانشمندان کشف نشده، با یک انتقال سریع و جالب به مساله معاد .

ص: ۲۹۲

پرداخته، می گوید: "آن کس که این زمین مرده را زنده کرد هم او مردگان را نیز در قیامت زنده می کند!" (إِنَّ الَّذِي أَحْيَاهَا لَمُحْيِ الْمَوْتَى).

آری "او بر همه چیز توانا است" (إِنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ).

دلایل قدرتش در همه جا نمایان است و همه سال نشانه های آن را با چشم خود می بینید، با این حال چگونه در مساله معاد تردید می کنید؟ و آن را جز محالات می شمرید؟ زهی نادانی و غفلت و بیخبری! "خاشعه" از ماده "خشوع" در اصل به معنی تضرع و تواضع توأم با ادب است، و به کار بردن این تعبیر در مورد زمین خشکیده در حقیقت یک نوع کنایه است. آری زمین به هنگامی که خشکیده و فاقد آب می شود از هر گونه گل و گیاه خالی می گردد، و به صورت انسان افتاده و یا مرده بیجانی در می آید، اما نزول باران حیات جدیدی به آن می بخشد آن را به حرکت و نمو و رشد وا می دارد.

جمله "رَبَّتْ" از ماده "رَبُو" (بر وزن غلو) به معنی افزایش و نمو است و ربا نیز از همین ماده است، چرا که ربا خوار طلب خود را با افزایشی می گیرد.

"اهتزت" از ماده "هز" (بر وزن حظ) به معنی تحریک شدید است، در باره طرق اثبات معاد جسمانی و چگونگی استدلال از جهان گیاهان بر این مساله در پایان سوره یس (اواخر جلد هیجدهم) بحث مشروح تری داشته ایم.

اشاره

إِنَّ الَّذِينَ يُلَاحِذُونَ فِي آيَاتِنَا لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا أَفَمَنْ يُلْقَى فِي النَّارِ خَيْرٌ أَمْ مَنْ يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (۴۰) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاءَهُمْ وَإِنَّ لَهُمْ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ (۴۱) لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ (۴۲)

ترجمه:

۴۰- کسانی که آیات ما را تحریف می کنند بر ما پوشیده نخواهند بود! آیا کسی که در آتش افکنده می شود بهتر است یا کسی که در نهایت امن و امان در قیامت به عرصه محشر می آید، هر چه می خواهید انجام دهید، او به آنچه انجام می دهید بیناست! ۴۱- کسانی که به این ذکر (قرآن) هنگامی که به سراغ آنها آمد کافر شدند (نیز بر ما مخفی نخواهند ماند) و این کتابی است قطعا شکست ناپذیر.

۴۲- که هیچگونه باطلی، نه از پیش رو و نه از پشت سر، به سراغ آن نمی آید، چرا که از سوی خداوند حکیم و شایسته ستایش نازل شده است.

تحریر گران آیات حق!

بعد از بیان آیات الهی و نشانه های پروردگار در آیات پیشین، اکنون سخن از تهدید کسانی است که نشانه های توحید را تحریف می کنند، و به اغفال و گمراه ساختن مردم می پردازند می گوید: آنها که آیات ما را تحریف می کنند بر ما پوشیده نخواهند بود ("إِنَّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي آيَاتِنَا لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا").

ممکن است با مغالطه و سفسطه مردم را بفریبند، و ممکن است بر این عمل زشت و ننگین خود پرده بپفکنند و خود را از انظار مردم مستور دارند، اما هرگز نمی توانند کمترین عمل خود را از ما پنهان نمایند.

"یلحدون" از ماده "الحاد" در اصل از "لحد" (بر وزن عهد) گرفته شده، و به معنی حفره ای است که در یک طرف قرار گیرد، و به همین جهت به حفره ای که در یک جانب قبر قرار گرفته "لحد" گفته می شود، سپس به هر کاری که از حد وسط به سوی افراط و تفریط متمایل شود "الحاد" گفته اند، اطلاق این کلمه بر "شرك و بت پرستی و کفر و بی دینی" نیز به همین مناسبت است.

منظور از "الحاد در آیات خدا" ایجاد وسوسه در دلایل توحید و معاد است که در آیات قبل با عنوان "و من آیاته" بیان شد، و یا همه آیات الهی اعم از آیات تکوینی گذشته یا آیات تشریحی که در قرآن مجید و کتب آسمانی نازل شده است.

مکتبهای مادی و الحادی جهان امروز که برای منحرف ساختن مردم جهان از توحید و معاد دین را زائیده جهل و ترس، و گاه مولود عوامل اقتصادی، و گاه امور مادی دیگر معرفی می کنند، نیز بدون شک از کسانی هستند که مشمول این آیه اند.

قرآن مجازات همه آنها را در ادامه این بحث با یک مقایسه روشن بیان

کرده می گوید: "آیا کسی که در آتش افکنده می شود بهتر است یا کسی که در سایه ایمان در نهایت امن و امان در قیامت قدم به عرصه محشر می گذارد؟! (أَفَمَنْ يُلْقَى فِي النَّارِ خَيْرٌ أَمْ مَنْ يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ).

آنها که با ایجاد شک و فساد عقائد و ایمان مردم را به آتش کشیدند، باید در آن روز طعمه آتش شوند و آنها که در سایه ایمان محیط امن و امانی برای جامعه بشری آفریدند باید در قیامت در نهایت امنیت به سر برند، مگر در آن روز همه اعمال ما تجسم نمی یابد؟ گر چه بعضی از مفسران این قسمت از آیه را به "ابو جهل" و نقطه مقابلش "حمزه" یا "عمار یاسر" تفسیر کرده اند، ولی پیدا است که این یک تطبیق بیش نیست، آیه مفهوم وسیعی دارد که همه آنها و غیر آنها را شامل می شود.

جالب این که در مورد دوزخیان تعبیر به "القاء" می کند که دلیل بر این است که آنجا اختیاری از خود ندارند، اما در مورد بهشتیان تعبیر به "آمدن" می نماید که دلیل بر احترام و آزادی اراده آنها در انتخاب امنیت و آرامش است.

از این گذشته با اینکه باید در مقابل دوزخ بهشت قرار گیرد در اینجا امنیت از "عذاب" را در مقابل "دوزخ" قرار داده، اشاره به این که مهمترین مساله در آن روز همین "امنیت" است.

و از آنجا که وقتی از هدایت کسی مایوس شوند او را به حال خود رها می کنند، و می گویند: هر کاری می خواهی بکن، در ادامه این آیه آنها را مخاطب ساخته می گوید: "هر چه می خواهید انجام دهید" (إِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ).

"اما بدانید که خدا به آنچه انجام می دهید بیناست" (إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ).

بدیهی است این امر به معنی آزادی عمل آنها، و یا الزام به انجام هر کار نیست، بلکه تهدیدی است نسبت به آنها که هیچ حرف حقی در گوششان فرو نمی رود،

تهدیدی است پر معنی و توأم با وعده مجازات، چرا که دیدن اعمال و نگه داشتن حساب آنها برای همین منظور است.

*** آیه بعد سخن را از توحید و معاد به قرآن و نبوت می کشاند، و باز به صورت هشدار به کافران لجوج و بی منطق می فرماید: "آنها که به این ذکر و یادآوری الهی (قرآن مجید) به هنگامی که به سراغ آنها آمد کافر شدند بر ما مخفی نخواهند ماند" (إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاءَهُمْ) (۱).

اطلاق "ذکر" بر "قرآن" به خاطر این است که قبل از هر چیز انسان را متذکر و بیدار می سازد و حقایق را که انسان اجمالا با فطرت خدادادی دریافته یا وضوح و تفصیل شرح می دهد، نظیر این تعبیر در آیات دیگر قرآن نیز آمده است، از جمله در آیه ۹ سوره حجر می خوانیم: إِذْ أَنْزَلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ: "ما این ذکر و یادآوری را نازل کردیم و به طور قطع از آن پاسداری خواهیم کرد".

و بعد برای بیان عظمت قرآن می افزاید: "به طور مسلم کتابی است شکست ناپذیر" (وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ).

کتابی است که هیچ کس نمی تواند همانند آن را بیاورد و بر آن غلبه کند، کتابی است بی نظیر، منطقتش محکم و گویا، استدلالش قوی و نیرومند، تعبیراتش منسجم و عمیق، تعلیماتش ریشه دار و پر مایه، و احکام و دستوراتش هماهنگ.

ص: ۲۹۷

۱-۱) در این که خبر "ان الذین" چیست؟ مفسران احتمالات زیادی داده اند که از همه مناسبتر این است که گفته شود خبر جمله "لا یخفون علینا" است که بقرینه آیه قبل حذف شده، بعضی نیز خبر را-به "یلقون فی النار" که از آیه قبل فهمیده می شود گرفته اند، و بعضی جمله "أُولَئِكَ يَتَدَوَّنَ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ" که در آیات آینده خواهد آمد می دانند، ولی معنی اول مناسبتر به نظر می رسد

با نیازهای واقعی انسانها در تمام ابعاد زندگی.

*** سپس به توصیف مهم و گویایی در باره عظمت این کتاب آسمانی پرداخته می گوید: "هیچگونه باطلی، نه از پیش رو، نه از پشت سر، به سراغ قرآن نمی آید!" (لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ).

چرا که "از سوی خداوند حکیم و حمید نازل شده است" (تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ).

خداوندی که افعالش روی حکمت و در نهایت کمال و درستی است و لذا شایسته هر گونه حمد و ستایش می باشد.

در تفسیر جمله "لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ..." مفسران سخنان بسیار گفته اند که جامعتر از همه آنها این است "هیچگونه باطل، از هیچ نظر، و از هیچ طریق، به سراغ قرآن نمی آید" یعنی:

نه تناقضی در مفاهیم آن است.

نه چیزی از کتب و علوم پیشین بر ضد آن می باشد، و نه اکتشافات علمی آینده با آن مخالفت خواهد داشت.

نه کسی می تواند حقایق آن را ابطال کند، و نه در آینده منسوخ می گردد.

نه در معارف و قوانین و اندرزها و خبرهایش خلافی وجود دارد و نه خلافی بعدا کشف می شود.

نه آیه و حتی کلمه ای از آن کم شده، و نه چیزی بر آن افزون می شود، و به تعبیر دیگر دست تحریف کنندگان از دامان بلندش کوتاه بوده و هست.

در حقیقت این آیه تعبیر دیگری است از آیه ۹ سوره حجر: "إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ" "ما قرآن را نازل کردیم و ما حافظ آنیم" (۱).

ص: ۲۹۸

۱-۱) این تفسیر را به طور خلاصه و سر بسته زمخشری در کشاف برگزیده، سخن علامه طباطبائی در تفسیر المیزان نیز شبیه آن است، در حالی که بسیاری از مفسران یا واژه "باطل" را محدود کرده اند، و آن را به معنی شیطان، یا تحریف کنندگان، یا کذب، و مانند آن گرفته اند، در حدیثی از امام باقر(ع) و امام صادق(ع) چنین آمده است: "انه ليس في اخباره عما مضى باطل ولا- في اخباره عما يكون في المستقبل باطل": "نه در اخباری که از گذشته می دهد باطلی وجود دارد و نه در خبرهایی که از آینده می دهد" (مجمع البيان ذیل آیات مورد بحث) می دانیم همه اینها بیان مصداقی است از مفهوم وسیع و گسترده آیه فوق (دقت کنید)

از آنچه گفتیم چنین می توان نتیجه گرفت که جمله "مِنْ بَيْنَ يَدَيْهِ وَلاَ مِنْ خَلْفِهِ" (نه از پیش رو و نه از پشت سر) کنایه از همه جانبه بودن است، یعنی از هیچ سو و از هیچ طرف و ناحیه، بطلان و فساد به سراغ این کتاب بزرگ نیامده، و نخواهد آمد، ولی بعضی آن را کنایه از "زمان حال" و "زمان استقبال" گرفته اند، که در حقیقت مصداقی از مفهوم وسیع اول است.

واژه "باطل" چنان که "راغب" در "مفردات" می گوید: نقطه مقابل حق است منتها گاه آن را به یکی از مصداقهایش تفسیر کرده اند مانند شرک، شیطان، موجود فنا شونده و ساحر، و اینکه شخص شجاع و قهرمان را "بطل" می گویند به خاطر آن است که مخالفان خود را باطل می کند، و از میدان بیرون کرده یا به قتل می رساند.

به هر حال ظاهر آیه مطلق است و نمی توان مفهوم "باطل" را در مصداق خاصی محدود ساخت.

جمله آخر آیه (تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ) در حقیقت دلیل روشن و گویایی است برای عدم راه یابی باطل در هیچ شکل و صورت به قرآن مجید، زیرا باطل به سخنی راه می یابد که از شخصی صادر شده است.

با علم محدود و با کمالات معین، اما کسی که علم و حکمتش نامحدود است و جامع همه کمالاتی است که او را درخور حمد و ستایش قرار می دهد نه تناقض

و اختلافی به سخنش راه می یابد، و نه خط نسخ و بطلان بر آن کشیده می شود، نه دست تحریف به سوی آن دراز می گردد، و نه تضادی با حقایق کتب پیشین و اکتشافات علمی در حال و آینده دارد.

به هر حال این آیه از آیات روشنی است که نفی هر گونه تحریف، چه از نظر نقصان، و چه اضافه، از قرآن مجید می کند (شرح بیشتر در باره عدم تحریف قرآن در جلد ۱۱ صفحه ۱۸ به بعد- ذیل آیه ۹ سوره حجر **إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ** بیان شد، و دلایل مختلف آن را شرح داده، و به سؤالاتی که در این زمینه است پاسخ گفته ایم).

***سؤال:

ممکن است گفته شود "باطل" همان گونه که اشاره شد به معنی "مخالف حق" است در حالی که شما و مفسران دیگر آن را به معنی "مبطل" و ابطال کننده تفسیر کرده اید.

پاسخ این سؤال را با توجه به نکته ظریفی می توان دریافت، و آن اینکه قرآن نمی گوید باطلی بعد از این کتاب آسمانی به وجود نمی آید، بلکه می گوید باطلی به سراغ این کتاب آسمانی نخواهد آمد (به ضمیر در جمله "تاتیه" توجه کنید) و معنی این سخن آن است که چیزی نمی تواند به سراغ آن بیاید و آن را ابطال کند (دقت کنید).

ص: ۳۰۰

اشاره

مَا يُقَالُ لَكَ إِلَّا مَا قَدَّ قِيلَ لِلرُّسُلِ مِنْ قَبْلِكَ إِنَّ رَبَّكَ لَعَدُوٌّ مُغْفِرٌ وَذُو عِقَابٍ أَلِيمٍ (۴۳) وَ لَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا أَعْجَبِيًّا لَقَالُوا لَوْ لَا
فُصِّلَتْ آيَاتُهُ أَأَعْجَبِيٌّ وَعَرَبِيٌّ قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ آمَنُوا هُدًى وَ شِفَاءٌ وَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ فِي آذَانِهِمْ وَقْرٌ وَ هُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى أُولَئِكَ
يَنَادُونَ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ (۴۴) وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتَلَفَ فِيهِ وَ لَوْ لَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقَضِيَ بَيْنَهُمْ وَ إِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ
مِنْهُ مُرِيبٍ (۴۵) مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا وَ مَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ (۴۶)

۴۳- نسبتهای ناروایی که به تو می دهند همان است که به پیامبران قبل از تو نیز داده شده، پروردگار تو دارای مغفرت و مجازات دردناکی است.

۴۴- هر گاه آن را قرآنی عجمی قرار می دادیم حتما می گفتند: چرا آیاتش روشن نیست؟ آیا قرآن عجمی از پیغمبری عربی درست است؟! بگو: این برای کسانی که ایمان آورده اند هدایت و درمان است، ولی کسانی که ایمان نمی آورند گوشه‌ایشان سنگین است، گویی نابینا هستند و آن را نمی بینند، آنها همچون کسانی هستند که از راه دور صدا زده می شوند.

۴۵- ما به موسی کتاب آسمانی دادیم، سپس در آن اختلاف شد، و اگر فرمانی از ناحیه پروردگار تو در این زمینه صادر نشده بود (که باید به آنها مهلت داد تا اتمام حجت شود) در میان آنها داوری می شد (و مشمول عذاب الهی می گشتند) ولی آنها هنوز در کتاب تو شک و تردید دارند.

۴۶- کسی که عمل صالحی بجا آورد نفعش برای خود او است و هر کس بدی کند به خویشتن بدی کرده، و پروردگارت هرگز به بندگان ستم نمی کند.

تفسیر:

اشاره

قرآن هدایت است و درمان

از آنجا که کفار مکه شدیدترین مبارزه را با آئین اسلام و شخص پیامبر ص آغاز کرده بودند و آیات گذشته از الحاد آنها در دلایل توحید و کفر و تکذیبشان نسبت به آیات الهی خبر می داد، در نخستین آیه مورد بحث به عنوان تسلی خاطر پیامبر ص و آموختن درس استقامت و پایداری به همه مسلمین که در فشار دشمنان قرار می گیرند، می فرماید: "نسبتهای ناروایی که به تو داده می شود همانست که به پیامبران پیش از تو داده شد" (مَا يُقَالُ لَكَ إِلَّا مَا قَدْ قِيلَ لِلرُّسُلِ مِنْ قَبْلِكَ).

اگر مجنون و ساحرت می خوانند، به پیامبران بزرگ پیشین همین نسبتها را دادند، و اگر دروغگویت می نامند آنها نیز از این نسبت در امان نبودند،

خلاصه نه دعوت تو به سوی آئین توحید و حق مطلب تازه ای است، و نه تهمت و تکذیب آنها، محکم بایست و به این سخنان اعتنا مکن و دعوت توحید را تداوم بخش و بدان خدا با تو است.

بعضی از مفسران احتمال داده اند که منظور از این جمله این است که سخنانی که از سوی خدا به تو گفته می شود همان سخنانی است که به انبیای پیشین گفته شد (۱).

ولی با توجه به جمله بعد و آیات آینده تفسیر اول صحیحتر به نظر می رسد.

سپس در پایان آیه می افزاید: "پروردگار تو دارای مغفرت و آمرزش و هم دارای مجازات دردناک است" (إِنَّ رَبَّكَ لَمَدُو مَغْفِرَهٗ وَ ذُو عِقَابٍ أَلِيمٍ).

رحمت و آمرزش برای آنها که پذیرا شوند، و عذاب الیم برای آنها که تکذیب کنند و تهمت زنند و به مخالفت برخیزند.

این جمله در حقیقت بشارت و تشویقی است برای مؤمنان و انذار و تهدیدی است برای کافران.

مقدم داشتن "مغفرت" بر "عقاب" همانند موارد دیگر دلیل بر "پیشی گرفتن رحمت بر غضب" است، چنان که در دعا آمده یا من سبقت رحمته غضبه (۲).

*** در آیه بعد سخن از بهانه جویی این افراد لجوج به میان آورده و پاسخ یکی از این بهانه های عجیب را مطرح می کند و آن اینکه آنها می گفتند: چرا قرآن به لسان عجم نازل نشده است تا ما برای آن اهمیت بیشتری قائل باشیم و غیر عرب . .

ص: ۳۰۳

۱-۱) این تفسیر در "مجمع البیان" و "تفسیر کبیر فخر رازی" به عنوان یک احتمال آمده است، ولی خود آنها نیز تفسیر اول را ترجیح داده اند

۲-۲) دعای جوشن کبیر فصل ۱۹ جمله ۸

نیز از آن بهره گیرند، ظاهراً هدفشان این بود که توده مردم از آن چیزی نفهمند و نیازی به آن نباشد که به آنها بگویند لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ "به این قرآن گوش فرانهید و با سخنان لغو و باطل آن را از اثر بیندازید" (چنان که در آیات قبل آمده بود) (۱).

اینجاست که قرآن در پاسخ آنها می گوید: "هر گاه ما آن را قرآنی عجمی قرار می دادیم حتما می گفتند: چرا آیتش روشن نیست؟ چرا پیچیده است؟ و ما از آن سر در نمی آوریم!" (وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا أَعْجَمِيًّا لَقَالُوا لَوْلَا فُصِّلَتْ آيَاتُهُ).

سپس اضافه می کردند: "راستی عجیب است قرآنی عجمی از پیغمبری عربی؟" (أَأَعْجَمِيٌّ وَعَرَبِيٌّ).

یا می گفتند: "کتابی است عجمی برای امتی عربی؟" و اکنون که نیز به زبان عربی نازل شده، و همگان به خوبی مفاهیم آن را درک می کنند و به عمق پیام و دعوت قرآن می رسند، باز فریاد می زنند: گوش به این قرآن ندهید و با جار و جنجال و سخنان لغو و باطل مردم را از شنیدن آن باز دارید.

خلاصه آنها بیماردلانی هستند که هر طرحی ریخته شود و هر برنامه ای پیاده گردد به آن ایرادی می کنند، و بهانه ای می تراشند، اگر عربی باشد سحر و افسونش می خوانند، و اگر عجمی باشد نامفهومش می شمردند، و اگر مخلوطی از الفاظ عربی و عجمی باشد ناموزونش معرفی می کنند! (۲) ..

ص: ۳۰۴

۱- ۱) در تفسیر کبیر فخر رازی می خوانیم نقلوا فی سبب نزول هذه الاية ان الكفار لاجل التعنت قالوا لو نزل القرآن بلغه العجم: "در سبب نزول این آیه چنین نقل کرده اند که کفار بهانه جو گفتند این قرآن اگر به لغت عجم نازل شده بود بهتر بود!"

۲- ۲) بعضی از مفسران جمله "اعجمی و عربی" را به همین معنی یعنی مخلوطی از عربی و عجمی تفسیر کرده اند

باید توجه داشت که "اعجمی" از ماده "عجمه" (بر وزن لقمه) به معنی عدم فصاحت و ابهام در سخن است، و "عجم" را به غیر عرب می گویند چرا که زبان آنها را به خوبی نمی فهمند، و "اعجم" به کسی گفته می شود که مطالب را خوب ادا نمی کند (خواه عرب باشد یا غیر عرب).

بنا بر این واژه "اعجمی" همان "اعجم" است که با یاء نسبت توأم شده.

سپس قرآن خطاب به پیامبر ص می افزاید: "بگو این کتاب آسمانی برای کسانی که ایمان آورده اند مایه هدایت و درمان است" (قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ آمَنُوا هُدًى وَ شِفَاءً).

"اما کسانی که ایمان نمی آورند گوشه‌هایشان سنگین است" و آن را درک نمی کنند (وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ فِي آذَانِهِمْ وَقْرٌ).

"و بر اثر نایبایی آن را نمی بینند" (وَهُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى) (۱).

درست مثل کسانی هستند که آنها را از راه دور صدا می زنند" (أُولَئِكَ يَتَادَوْنَ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ).

و معلوم است چنین کسانی نه می شنوند و نه می بینند! آری برای پیدا کردن راه، و رسیدن به مقصد، تنها وجود نور کافی نیست، چشم بینا نیز لازم است، همچنین برای تعلیم یافتن تنها وجود مبلغ دانشمند و فصیح کفایت نمی کند، گوش شنوایی نیز باید باشد.

در لطافت دانه های باران و تاثیر حیاتبخش آن شک نیست، اما "در باغ سبزه .

ص: ۳۰۵

۱-۱) بعضی از مفسران جمله فوق را چنین معنی کردند که "قرآن مایه نایبایی این گروه می شود" در حالی که به گفته راغب در مفردات و ابن منظور در لسان العرب جمله "عمی علیه" به معنی "اشتباه حتی صار بالاضافه الیه کالاعمی": "مطلب چنان بر او مشتبه شد که نسبت به آن گویا نایب است" بنا بر این معنی صحیح جمله همان است که در متن آورده ایم

روید و در شوره زار خس".

آنها که با روح حق طلبی به سراغ قرآن می آمدند هدایت و شفا از آن می یافتند، بیماریهای اخلاقی و روحی آنها در شفا خانه قرآن درمان می شد، سپس بار سفر را می بستند و در پرتو نور هدایت قرآن با سرعت به سوی کوی دوست حرکت می کردند.

اما لجوجان متعصب، و دشمنان حق و حقیقت، و آنها که از قبل تصمیم خودشان را بر مخالفت انبیا گرفته بودند چه بهره ای می توانستند از آن بگیرند؟ آنها همچون کوران و کرانی بودند که در نقطه دور دستی قرار داشتند، آنها گرفتار ناشنوایی و نابینایی مضاعف بودند، هم از نظر ابزار دید و شنود و هم از نظر بعد مکان! بعضی از مفسران نقل کرده اند که اهل لغت برای کسی که می فهمد می گویند:

انت تسمع من قریب (تو از نزدیک می شنوی) و برای کسی که نمی فهمد می گویند انت تنادی من بعید (تو از دور صدا زده می شوی که اگر همه ای بشنوی مفهوم مطالب را درک نمی کنی) (۱).

در اینکه چگونه قرآن مایه شفا و درمان دردهای جانکاه انسانها است بحث مشروحی ذیل آیه ۸۲ سوره اسراء آورده ایم (جلد ۱۲ صفحه ۲۳۶ به بعد).

*** در آیه بعد برای تسلی خاطر پیامبر ص و مؤمنان نخستین می فرماید: از انکار و لجاجت و بهانه جویی این قوم خیره سر نگران مباش، این سابقه طولانی دارد "ما به موسی کتاب آسمانی دادیم، و در آن اختلاف شد، بعضی پذیرا گشتند و بعضی از در انکار در آمدند" (وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتَلَفَ فِيهِ).

و اگر مشاهده می کنی ما در مجازات این دشمنان لجوج تعجیل نمی کنیم.

ص: ۳۰۶

به خاطر این است که مصالح تربیتی ایجاب می کند آنها آزاد باشند، و تا آنجا که ممکن است اتمام حجت شود،" و اگر فرمانی از ناحیه پروردگارت در این زمینه صادر نشده بود در میان آنها داوری می شد"، و مجازات الهی به سرعت دامانشان را می گرفت (وَلَوْ لَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ).

این فرمان الهی بر اساس مصالح هدایت انسانها و اتمام حجت بوده، و این سنت در میان تمام اقوام گذشته جاری شده و در باره قوم تو نیز جاری است.

ولی آنها هنوز این حقیقت را باور نکرده اند" و در قرآن تو شک و تردید دارند، شکی آمیخته با سوء ظن و بدبینی" (وَإِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ).

"مریب" از ماده "ریب" به معنی شکی است که آمیخته با بدبینی و سوء ظن و اضطراب باشد، بنا بر این مفهوم جمله این می شود که مشرکان نه تنها در سخنان تو تردید دارند بلکه مدعی هستند که قرائن خلاف که مایه بدبینی است نیز در آن موجود است! بعضی از مفسران احتمال داده اند که جمله اخیر در باره یهود و کتاب موسی است، یعنی این قوم هنوز در تورات شک و تردید دارند، اما این معنی بعید به نظر می رسد، و ظاهر همان تفسیر اول است (۱).

*** در آخرین آیه مورد بحث یک قانون کلی را که قرآن بارها روی آن تاکید کرده در ارتباط با اعمال انسانها بیان می کند، که تکمیلی است بر بحث گذشته در زمینه بهره گیری مؤمنان از قرآن، و محروم ماندن افراد بی ایمان از این سرچشمه فیض الهی.

می فرماید: "هر کسی عمل صالحی انجام دهد نفعش برای خود او است، .

ص: ۳۰۷

و هر کسی بدی کند به خویشتن بدی کرده، و پروردگار تو به بندگان هرگز ظلم و ستم نمی کند" (مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا وَ مَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ).

بنا بر این اگر آنها به این کتاب و این آئین بزرگ ایمان نیاورند نه بخداوند زبانی می رسانند، و نه به تو، چرا که خوبیها و بدیها همه به صاحبانش باز می گردد و آنها هستند که میوه شیرین یا تلخ اعمال خویش را می چینند.

نکته ها:

اشاره

۱- اختیار و عدالت

جمله "و ما رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ" دلیل روشنی است بر مساله اختیار، و آزادی اراده، و بیانگر این حقیقت است که خداوند نه بی جهت کسی را کیفر می دهد، و نه بر مجازات کسی بدون دلیل می افزاید، برنامه او عدالت محض است، چرا که سرچشمه ظلم، کمبودها و نقصانها، جهل و ناآگاهی، و یا هوای نفس است، و ذات پاک او از همه این امور منزله می باشد.

تعبیر به "ظلام" که صیغه مبالغه و به معنی "بسیار ظلم کننده" است، در اینجا و در بعضی دیگر از آیات قرآن ممکن است اشاره به این باشد که مجازات بی دلیل از سوی خداوند بزرگ همیشه مصداق ظلم بسیار خواهد بود، چرا که از او هرگز چنین انتظاری نیست.

بعضی نیز گفته اند که چون او بندگان فراوانی دارد اگر بر هر کس مختصر ستمی کند مصداق "ظلام" خواهد بود (این دو تفسیر با هم منافاتی ندارد).

به هر حال قرآن، در این آیات بینات خود قلم بطلان بر مکتب جبر را که مایه اشاعه فساد، و امضای انواع زشتیها، و نفی هر گونه تعهد و مسئولیت است می کشد، همگان را در برابر اعمالشان مسئول می شمرد، و نتایج اعمال هر کس

را در درجه اول متوجه خود او می دانند.

لذا در حدیثی از امام علی بن موسی الرضا ع می خوانیم که یکی از یارانش سؤال کرد:

هل يجبر الله عباده على المعاصي: "آیا خداوند بندگان را بر گناه مجبور می کند؟"

فقال: لا، بل يخيرهم و يمهلهم حتى يتوبوا.

فرمود: "نه بلکه آنها را آزاد می گذارد و مهلت می دهد تا از گناه خویش توبه کنند."

مجددا سؤال می کند: هل كلف عباده ما لا يطيقون؟ "آیا بندگان خود را تکلیف ما لا يطاق می کند؟" امام ع فرمود:

كيف يفعل ذلك و هو يقول: "وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ:"

"چگونه چنین کاری را می کند در حالی که خودش فرموده: پروردگار تو به بندگان ظلم و ستم روا نمی دارد؟" سپس امام ع افزود: پدرم موسی بن جعفر ع از پدرش جعفر بن محمد ع چنین نقل فرمود:

من زعم ان الله يجبر عباده على المعاصي او يكلفهم ما لا يطيقون فلا تاكلوا ذبيحته، و لا تقبلوا شهادته، و لا تصلوا ورائه، و لا تعطوه من الزكاه شيئا: "کسی که گمان کند خداوند بندگان را مجبور بر گناه می کند، یا تکلیف ما لا يطاق می نماید، از گوشت حیوانی که او ذبح می کند نخورید، شهادتش را نپذیرید، پشت سرش نماز نخوانید و از زکات نیز چیزی به او ندهید!" (خلاصه احکام اسلام را بر او جاری نکنید) (۱).

حدیث فوق ضمنا اشاره ای است به این نکته ظریف که مکتب جبر سر از "تکلیف به ما لا- يطاق" در می آورد، چرا که اگر انسان از يك سو مجبور به گناه .

ص: ۳۰۹

باشد، و از سوی دیگر او را از آن نهی کنند مصداق روشن تکلیف به ما لا یتطاق است.

۲- گناه و سلب نعمت

امیر مؤمنان علی ع می فرماید:

□ □
و ایم الله! ما کان قوم قط فی غض نعمه من عیش فزال عنهم الا بذنوب اجترحوها، لان الله لیس بظلام للعبید:

"به خدا سوگند هیچ ملتی از آغوش ناز و نعمت زندگی گرفته نشد مگر به واسطه گناهایی که مرتکب شدند، زیرا خداوند هرگز به بندگانش ستم روا نمی دارد!" سپس افزود:

و لو ان الناس حین تنزل بهم النقم، و تزول عنهم النعم، فرعوا الی ربهم بصدق من نیاتهم، و وله من قلوبهم، لرد علیهم کل شارد و اصلح لهم کل فاسد:

"هر گاه مردم موقعی که بلاها نازل می شود، و نعمتهای الهی از آنها سلب می گردد، با صدق نیت رو به درگاه خدا آورند، و با قلبهایی آکنده از عشق و محبت به خدا از او درخواست حل مشکل کنند، خداوند آنچه را از دستشان رفته به آنها باز می گرداند، و هر گونه فساد را برای آنها اصلاح می کند" (۱).

و از این بیان رابطه گناهان با سلب نعمتها به خوبی آشکار می شود.

۳- چرا اینهمه بهانه می گیرند

بدون شک زبان عربی از غنی ترین و پرمایه ترین زبانهای دنیا است اما با اینحال عظمت قرآن از این نظر نیست که به زبان عربی است، بلکه عربی بودن آن به خاطر این است که خداوند هر پیامبری را به زبان قوم خود می فرستد.

ص: ۳۱۰

تا در درجه اول آنها ایمان بیاورند و بعد دامنه آئین او به دیگران گسترش پیدا کند.

اما بهانه جویانی که مانند کودکان هر روز مطلب غیر منطقی تازه ای را مطرح می کردند، و با حرفهای کودکانه و ضد و نقیض خود نشان می دادند که به دنبال حق طلبی نیستند، یک روز می گفتند چرا این قرآن تنها به زبان عرب نازل شده؟ آیا بهتر نبود همه یا قسمتی از آن به غیر این زبان بود تا دیگران نیز بهره گیرند؟ (در حالی که آنها هدف دیگری داشتند منظورشان این بود که توده مردم عرب از جاذبه فوق العاده محروم گردند).

و اگر این خواسته آنها انجام می شد، می گفتند: چگونه او عرب است و کتابش غیر عربی؟ خلاصه هر روز به بهانه ای خود و دیگران را سرگرم و از راه حق باز می داشتند.

اصولاً - "بهانه جویی" همیشه دلیل بر این است که انسان درد دیگری دارد که نمی خواهد آن را فاش بگوید، درد این گروه نیز این بود که توده های مردم سخت مجذوب قرآن شده بودند، و لذا منافع آنها سخت به خطر افتاده بود، برای خاموش کردن نور اسلام به هر وسیله ای متوسل می شدند.

***پایان جزء ۲۴ قرآن مجید

ص: ۳۱۱

آغاز جزء ۲۵ قرآن مجید آیه ۴۷ سوره فصلت

ص: ۳۱۳

اشاره

إِلَيْهِ يُرَدُّ عِلْمُ السَّاعَةِ وَمَا تَخْرُجُ مِنْ ثَمَرَاتٍ مِنْ أَكْمَامِهَا وَمَا تَحْمِلُ مِنْ أُنْثَىٰ وَلَا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ أَيْنَ شُرَكَائِيَ قَالُوا أَدْنَاكَ مَا مِنَّا مِنْ شَهِيدٍ (۴۷) وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَدْعُونَ مِنْ قَبْلُ وَظُنُّوا مَا لَهُمْ مِنْ مَّحِصٍ (۴۸)

ترجمه:

۴۷- اسرار قیامت (و لحظه وقوع آن) را تنها خدا می داند، هیچ میوه ای از غلاف خود خارج نمی شود و هیچ مؤنثی باردار نمی گردد و وضع حمل نمی کند مگر به علم و آگاهی او، و آن روز که آنها را ندا می دهد کجا هستند شریکانی که برای من می پنداشتید؟ آنها می گویند: (پروردگارا!) ما عرضه داشتیم که هیچ گواهی بر گفته خود نداریم! ۴۸- و همه معبودانی را که قبلا می خواندند محو و گم می شود، و می دانند هیچ پناهگاهی ندارند.

اسرار همه چیز نزد او است

در آخرین آیه بحث گذشته سخن از بازگشت اعمال نیک و بد به صاحبان آنها بود که اشاره ضمنی به مساله ثواب و جزای روز قیامت داشت.

در اینجا این سؤال برای مشرکان مطرح می شد که این قیامت که می گویی کی خواهد آمد؟! قرآن در آیات مورد بحث نخست در پاسخ این سؤال می گوید: آگاهی بر زمان قیامت مخصوص خدا است "و علم آن تنها به خدا باز می گردد" (إِلَيْهِ يُرَدُّ عِلْمُ السَّاعَةِ).

هیچ پیامبر مرسل و فرشته مقربی نیز از آن آگاه نیست، و باید هم آگاه نباشند، تا هر لحظه همگان وقوع آن را احتمال دهند و اثر تربیتی خاص این انتظار در همه مکلفین محفوظ باشد.

سپس می افزاید: نه تنها آگاهی بر زمان قیامت مخصوص خدا است، علم به اسرار این عالم و موجودات پنهان و آشکارش نیز از آن او است "هیچ میوه ای از غلاف خود خارج نمی شود، و هیچ زن یا حیوان ماده ای باردار نمی گردد، و حمل خود را بر زمین نمی نهد مگر به علم و آگاهی پروردگار" (وَمَا تَخْرُجُ مِنْ ثَمَرَاتٍ مِنْ أَكْمَامٍهَا وَمَا تَحْمِلُ مِنْ أُنْثَىٰ وَلَا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ) (۱).

نه در عالم گیاهان و نه در عالم حیوان و انسان نطفه ای منعقد نمی شود و بارور نمی گردد و تولد نمی یابد مگر به فرمان خداوند بزرگ و به مقتضای علم و حکمت او.

"اکمام" جمع "کم" (بر وزن جن) به معنی غلافی است که روی .

ص: ۳۱۵

(۱-۱) "من" در "من ثمرات" و "من انثی" و همچنین در "من شهید" که در ذیل آیه می آید زائده است که برای تاکید آمده

میوه را می پوشانند، و "کم" (بر وزن قم) به معنی آستینی است که دست را می پوشاند و "کمه" (بر وزن قبه) به معنی عرقچین است که بر سر می گذارند (۱).

طبرسی در مجمع البیان می گوید "تکمم الرجل فی ثوبه" هنگامی گفته می شود که شخصی خود را در لباس بپوشاند.

فخر رازی در تفسیر خود "اکمام" را به پوسته ای تفسیر می کند که میوه در آن قرار دارد.

بعضی از مفسران نیز آن را به عنوان وعاء الثمره (ظرف میوه) تفسیر کرده اند (۲).

ظاهر این است که همه این تفسیرها به یک معنی باز می گردد، از آنجا که یکی از ظریفترین و دقیقترین مسائل در جهان موجودات زنده مساله بارور شدن در رحم و تولد آنها است قرآن مخصوصاً روی آن تکیه کرده است، چه در عالم جانداران و چه در گیاهان.

آری او است که می داند کدامین نطفه در کدامین رحم و در چه زمانی منعقد می شود، و کی متولد می گردد، کدام میوه بارور می گردد و کی غلاف و پوسته خود را می شکافد و سر بیرون می زند.

سپس می افزاید: این گروه که قیامت را انکار می کنند، یا به باد استهزا می گیرند، "در آن روز که قیامت برپا می شود آنها را ندا می دهد: کجا هستند شرکائی که برای من می پنداشتید؟ آنها می گویند: پروردگارا! ما به تو عرض کردیم که هیچ گواهی بر گفته های خود نداریم" (وَ يَوْمَ يُنَادِيهِمْ أَيْنَ شُرَكَائِيَ قَالُوا أَدْنَاكَ مَا مِنَّا مِنْ شَهِيدٍ) (۳)(۴)

ص: ۳۱۶

۱-۱) راغب در مفردات

۲-۲) "تفسیر المیزان" و "تفسیر مراغی"

۳-۳) "آذناک" از ماده "ایذان" به معنی اعلام است، و جمله "وَ يَوْمَ يُنَادِيهِمْ" متعلق محذوفی دارد، و در تقدیر اذکر یوم ینادیهم... می باشد

۴-۴) در تفسیر این جمله احتمال دیگری نیز داده اند و آن اینکه در میان ما هیچکس امروز گواهی بر وجود شریک برای تو نمی دهد، و همه این مطلب را انکار می کنند

آنچه می‌گفتیم سخنان بی‌اساس و بی‌پایه بود، سخنانی که از جهل و بیخبری یا تقلید کورکورانه سرچشمه می‌گرفت، امروز بهتر از هر زمان می‌فهمیم که چه اندازه این ادعاها باطل و بی‌اساس بوده است.

*** و در اینحال می‌بینند اثری از معبودانی که قبلاً می‌خواندند پیدا نیست" و همه محو و نابود شدند" (وَ ضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَدْعُونَ مِنْ قَبْلُ).

اصلاً صحنه قیامت آن‌چنان برای آنها وحشتناک است که خاطره بتها نیز از نظرشان محو و نابود می‌شود، همان معبودانی که یک روز سر بر آستانشان می‌نهادند برای آنها قربانی می‌کردند، حتی گاه در راه آنها جان می‌دادند، و پناهگاه روز بیچارگی و حلال مشکلات خود می‌پنداشتند همه همچون سرابهایی محو می‌شوند.

آری "در آن روز می‌دانند که هیچ پناهگاهی و راه فراری برای آنها وجود ندارد" (وَ ظَنُّوا مَا لَهُمْ مِنْ مَّحِيصٍ).

"محیص" از ماده "حیص" (بر وزن حیف) به معنی بازگشت و عدول و کناره‌گیری کردن از چیزی است، و از آنجا که محیص اسم مکان است این کلمه به معنی فرارگاه یا پناهگاه می‌آید (۱).

"ظنوا" از ماده "ظن" در لغت معنی وسیعی دارد: گاه به معنی یقین، و گاه به معنی گمان می‌آید، و در آیه مورد بحث به معنی یقین است، چه اینکه آنها در آن روز یقین پیدا می‌کنند که راه فرار و نجاتی از عذاب الهی ندارند.

"راغب" در "مفردات" می‌گوید: "ظن" به معنی اعتقادی است که از دلیل و قرینه حاصل می‌شود، این اعتقاد گاه قوی می‌شود و به مرحله یقین می‌رسد و گاه ضعیف است و از حد گمان تجاوز نمی‌کند.

ص: ۳۱۷

۱- ۱) در جلد دهم تفسیر نمونه صفحه ۳۲۵ این کلمه از ماده "محص" ذکر شده که باید اصلاح شود

اشاره

لَا يَسْأَلُ الْإِنْسَانُ مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ وَإِنْ مَسَّهُ الشَّرُّ فَيُوسِسْ قَنُوطٌ (۴۹) وَلَيْسَ أَذْفَنَاءُ رَحْمَةً مِنَّا مِنْ بَعِيدٍ ضَرَاءٌ مَسَّتُهُ لِيَقُولَنَّ هَذَا لِي وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَيْسَ رُجِعْتُ إِلَى رَبِّي إِنَّ لِي عِنْدَهُ لَلْحُسْبَانِي فَلَنُنَبِّئَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِمَا عَمِلُوا وَلَنَذِقَنَّهُمْ مِنْ عَذَابٍ غَلِيظٍ (۵۰) وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَنَأَى بِجَانِبِهِ وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ فَذُو دُعَاءٍ عَرِيضٍ (۵۱) قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ ثُمَّ كَفَرْتُمْ بِهِ مَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ هُوَ فِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ (۵۲)

۴۹- انسان هرگز از تقاضای نیکی (و نعمت) خسته نمی شود، و هر گاه شر و بدی به او رسد مایوس و نومید می گردد.

۵۰- هر گاه او را رحمتی از سوی خود بعد از ناراحتی بچشانیم می گوید: این به خاطر شایستگی و استحقاق من بوده، و گمان نمی کنم قیامت برپا شود (و به فرض که قیامت باشد) هر گاه به سوی پروردگرم بازگردم برای من نزد او پادشاهی نیک است! اما کافران را از اعمالی که انجام داده اند (به زودی) آگاه خواهیم کرد، و از عذاب شدید به آنها می چشانیم.

۵۱- هر گاه نعمتی به انسان دهیم روی می گرداند، و با حال تکبر از حق دور می شود، ولی هر گاه مختصر ناراحتی به او رسد تقاضای فراوان و مستمر (برای برطرف شدن آن) دارد.

۵۲- بگو: به من خبر دهید اگر این قرآن از سوی خداوند باشد و شما به آن کافر شوید چه کسی گمراه تر خواهد بود از کسی که با آن مخالفت می کند؟!

تفسیر:

این انسانهای کم ظرفیت

به تناسب بحثی که در آیات گذشته در باره مشرکان و سرنوشت آنها بیان شده بود، در آیات مورد بحث ترسیمی از حال این انسانهای ضعیف و بی ایمان شده، ترسیمی گویا و روشنگر، و تجسمی زنده و آشکار از این افراد کوتاه فکر و کم ظرفیت.

نخست می فرماید: "انسان هرگز از تقاضای نیکیها، اموال و ثروتها و مواهب زندگی خسته و ملول نمی شود" (لَا يَسْأَمُ الْإِنْسَانُ مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ).

هرگز تنور حرص او از گرمی نمی افتد، هر چه بیشتر پیدا می کند باز بیشتر می خواهد، و هر چه به او بدهند باز سیر نمی شود.

"اما اگر دنیا به او پشت کند، نعمتهای او زائل گردد، و شر و بدی و تنگدستی و فقر دامن او را بگیرد، به کلی مایوس و نومید می شود" (وَإِنْ مَسَّهُ الشَّرُّ فَيُؤْس)

منظور از انسان در اینجا "انسان تربیت نایافته" ای است که قلبش به نور معرفت الهی و ایمان پروردگار، و احساس مسئولیت در روز جزا روشن نشده، انسانهایی که بر اثر جهان بینیهای غلط در محدوده عالم ماده گرفتارند، و روح بلندی که ما ورای آن را ببیند، و ارزشهای والای انسانی را بنگرد، ندارند.

آری آنها به هنگام اقبال دنیا مسرور و مغرورند، و به هنگام ادبار دنیا مغموم و مایوسند، نه پناهگاهی دارند که به آنها پناه دهد و نه چراغ فروزانی که نور امید بر قلب آنها بپاشد.

ضمناً باید توجه داشت که "دعاء" گاه به معنی خواندن کسی است، و گاه به معنی طلب کردن چیزی است، و در آیه مورد بحث به معنی دوم می باشد، بنا بر این لَا يَشَاءُ الْإِنْسَانُ مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ: یعنی انسان از طلب و تقاضای نیکیها هرگز ملول و خسته نمی شود.

در اینکه "یئوس" و "قنوط" به یک معنی است، یعنی انسان نومید، یا دو معنی مختلف دارد؟ و تفاوت میان این دو چیست؟ در میان مفسران گفتگو است:

بعضی هر دو را به یک معنی (برای تاکید) دانسته اند (۱).

ولی بعضی "یئوس" را از ماده "یاس" به معنی وجود نومیدی در درون قلب و "قنوط" را به معنی ظاهر ساختن آن در چهره و در عمل دانسته اند (۲).

مرحوم طبرسی در مجمع البیان در میان این دو چنین فرق گذاشته که یاس نومیدی از خیر است و قنوط نومیدی از رحمت (۳).

...

ص: ۳۲۰

۱-۱) "المیزان" ذیل آیات مورد بحث (جلد ۱۷ صفحه ۴۲۶)

۲-۲) "فخر رازی" در تفسیر کبیر (جلد ۲۷ صفحه ۱۳۷) و تفسیر "روح المعانی" (جلد ۲۵ صفحه ۴)

۳-۳) "مجمع البیان" جلد ۹ صفحه ۱۸

ولی آنچه از موارد استعمال واژه "یاس" و "قنوط" در قرآن مجید به دست می آید این است که یاس و قنوط تقریباً در یک معنی به کار می رود، مثلاً در داستان یوسف می خوانیم که یعقوب فرزندان خود را از یاس از رحمت الهی بر حذر داشت، در حالی که آنها در مورد پیدا کردن یوسف هم قلباً مایوس بودند و هم نشانه های یاس را ظاهر کرده بودند (یوسف-۸۷).

و در مورد قنوط در داستان بشارت فرزند به ابراهیم می خوانیم که او از این مسأله اظهار تعجب کرد، اما فرشتگان به او گفتند: **بَشْرُنَاكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُنْ مِنَ الْقَانِطِينَ**: "ما تو را به حق بشارت دادیم بنا بر این مایوس نباش!" (حجر-۵۵).

*** در آیه بعد به یکی دیگر از حالات نامطلوب انسانهای دور مانده از علم و ایمان یعنی حالت غرور و از خود راضی بودن اشاره کرده، می فرماید: "هر گاه ما به انسان رحمتی از سوی خود، بعد از ناراحتی که به او رسیده بچشانیم، می گوید: این به خاطر شایستگی من است و لایق چنین مقام و موهبتی بوده ام" (**وَ لَئِنْ أَذَقْنَاكَ رَحْمَةً مِنَّا مِنْ بَعْدِ ضَرَاءٍ مَسَّتَهُ لَيَقُولَنَّ هَذَا لِي**) (۱).

این بینوای مغرور فراموش می کند که اگر لطف خدا نبود بجای این نعمت باید گرفتار بلا شود، و همچون قارون مستکبر که وقتی خداوند برای آزمایش او ثروت زیادی به وی بخشید و به او گفتند تو هم نیکی کن آن گونه که خدا بر تو روا داشته، گفت: نه، من هر چه دارم بر اثر علم و دانش و لیاقت ذاتی خودم دارم!" **قَالَ إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَيَّ عِلْمٍ عِنْدِي** " (قصص-۷۸) .

ص: ۳۲۱

۱-۱) بعضی از مفسران گفته اند که جمله "هذا لی" یعنی "این نعمت همیشه برای من پایدار خواهد بود" که در حقیقت دوام آن را می رساند، اما تفسیری که در بالا گفتیم مناسبتر است هر چند میان این دو تضادی وجود ندارد و قابل جمع است که هم خود را مستحق نعمت بداند و هم آن را دائم و جاودانی پندارد

در دنباله آیه می افزاید: این غرور سرانجام او را به انکار آخرت می کشاند و می گوید: من باور ندارم قیامت در کار باشد" (وَ مَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً).

"و به فرض که قیامت در کار باشد، هر گاه من به سوی پروردگارم بازگردم پادشاهای نیک و مواهب بسیار از برای من نزد او آماده است!" خدایی که در دنیا مرا اینچنین گرمی داشته حتما در آخرت بهتر از این پذیرایی خواهد کرد! (وَ لَئِنْ رُجِعْتُ إِلَىٰ رَبِّي إِنَّ لِي عِنْدَهُ لَلْحُسْنَىٰ).

نظیر این مطلب در سوره کهف، در داستان آن دو دوستی که یکی ثروتمند بود و راه کفر و غرور را پیش گرفت، و دیگری در مسیر ایمان ثابت قدم ماند، آمده است: آنجا که قرآن از زبان آن مرد مغرور که صاحب باغها و چشمه های پر آب بود نقل می کند: "مَا أَظُنُّ أَنْ تَبِيدَ هَذِهِ أَبَدًا - وَ مَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَ لَئِنْ رُدِدْتُ إِلَىٰ رَبِّي لَأَجِدَنَّ خَيْرًا مِنْهَا مُنْقَلَبًا". "من هرگز گمان نمی کنم قیامت برپا شود، و اگر قیامت در کار باشد و به سوی پروردگارم بازگردم جایگاهی بهتر و عالتر از این خواهم یافت!!" (کهف-۳۵ و ۳۶).

ولی خداوند این افراد مغرور و خیره سر را در پایان این آیه چنین تهدید می کند که: "ما به زودی کافران را از اعمالی که انجام داده اند آگاه خواهیم کرد، و از عذاب شدید به آنها می چشانیم" (فَلَنُنَبِّئَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِمَا عَمِلُوا وَ لَنَذِيقَنَّهُمْ مِنْ عَذَابِ غَلِيظٍ (۱)).

همین معنی در جای دیگر از قرآن مجید و به تعبیر دیگر آمده است: آنجا که می فرماید: وَ لَئِنْ أَدْفَنَاهُ نِعْمَاءَ بَعِيدٍ ضَرَاءَ مَسْتَهٍ لَيَقُولَنَّ ذَهَبَ السَّيِّئَاتُ عَنِّي إِنَّهُ لَفَرِحَ فَخُورٌ: "هر گاه به انسان نعمتی را پس از ناراحتی و شدت بچشانیم می گوید: مشکلات و گرفتاریها برای همیشه از من برطرف شد، و دیگر .

ص: ۳۲۲

۱-۱) "عذاب غلیظ" به معنی "عذاب شدید و متراکم" است

بر نخواهد گشت، سپس غرق شادی و غفلت و کبر و غرور می شود" (هود-۱۰).

*** در آیه بعد سومین حالتی را که برای اینگونه انسانها به هنگام اقبال و ادبار دنیای مادی رخ می دهد بازگو می کند که حالت فراموشکاری به هنگام نعمت، و جزع و فزع به هنگام مصیبت است.

می فرماید: "هر گاه به انسان نعمتی دهیم روی می گردانند، و با تکبر از حق دور می شود" (وَ إِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَ نَأَىٰ بِجَانِبِهِ)."

"اما هر گاه مختصر ناراحتی به او برسد تقاضای فراوان و زیادی برای برطرف شدن آن دارد و دعای مستمر می کند" (وَ إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ فَذُوٌّ دُعَاءٍ عَرِيضٍ).

"نا" از ماده "نای" (بر وزن رای) به معنی دور شدن می باشد و هنگامی که "جانب" (پهلوی) پشت سر آن قرار گیرد کنایه از تکبر و غرور است، چون آدمهای متکبر صورت خود را بر می گردانند و با بی اعتنایی دور می شوند.

"عریض" به معنی پهن در مقابل طویل است، و عرب این دو تعبیر را در مورد کثرت و زیادی به کار می برد.

شبه همین معنی در سوره یونس آمده است: وَ إِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنبِهِ أَوْ قَاعِدًا أَوْ قَائِمًا فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ ضُرَّهُ مَرَّ كَأَن لَّمْ يَدْعُنَا إِلَىٰ ضُرِّ مَسَّهُ كَذَلِكَ زُيِّنَ لِلْمُسْرِفِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ: "هنگامی که به انسان مختصر زبانی برسد ما را در همه حال می خواند، در حالی که به پهلوی خوابیده، یا نشسته، یا ایستاده است، اما هنگامی که ناراحتی او را بر طرف سازیم چنان می رود که گویی هرگز ما را برای حل مشکلی نخوانده! اینگونه برای اسرافکاران اعمالشان زینت داده شده است!" (یونس-۱۲).

آری چنین است انسان فاقد ایمان و تقوا که دائما به این حالات گرفتار است، به هنگام روی آوردن نعمتها "حریص" و "مغرور" و "فراموشکار"

و به هنگام پشت کردن نعمتها "مایوس" و "نومید" و "پر جزع".

ولی در مقابل، مردان حق و پیروان راستین مکتب انبیا آن چنان پر ظرفیت و پرمایه اند که نه روی آوردن نعمتها آنها را دگرگون می سازد، و نه ادبار دنیا ضعیف و ناتوان و مایوس، آنها به مصداق **رَجَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَن ذِكْرِ اللَّهِ** سودمندترین تجارتهای و پرفایده ترین درآمدها، آنها را از یاد خدا غافل نمی سازد، آنها فلسفه تلخیها و شیرینیهای زندگی را به خوبی می دانند، آنها می دانند که گاه تلخیها زنگ بیدار باش است، و شیرینیها آزمایش و امتحان الهی.

گاه تلخیها مجازات غفلتها است، و نعمتها برای برانگیختن حس شکرگزاری بندگان.

قابل توجه اینکه در آیات فوق تعبیر به "اذقنا" و "مسه" شده، که مفهومی این است با مختصر رو آوردن دنیا یا زوال نعمتها وضع این افراد کم مایه دگرگون می شود، و راه غرور، یا نومیدی و یاس را پیش می گیرند، آنها چنان کوتاه فکر و ضعیفند که طبق ضرب المثل معروف با غوره ای ترش می شوند و با مویزی شیرین.

آری یکی از مهمترین آثار ایمان به خدا همان وسعت روح، و بلندی افق فکر، و شرح صدر و آمادگی مقابله با مشکلات و مصائب و مبارزه با هیجانات نامطلوب نعمتها است.

امیر مؤمنان علی ع ضمن دعاهایی که در آن سرمشق به یاران خود می دهد عرض می کند:

نَسْأَلُ اللَّهَ سُبْحَانَهُ أَنْ يَجْعَلَنَا وَأَيَاكُمْ مِمَّنْ لَا تَبْطُرُهُ نِعْمَةٌ، وَ لَا تَقْصُرُ بِهِ عَنِ طَاعَةِ رَبِّهِ غَايَةٌ، وَ لَا تَحُلُّ بِهِ بَعْدَ الْمَوْتِ نَدَامَةٌ وَ كِتَابَةٌ:

"از خدا می خواهیم که ما و شما را از کسانی قرار دهد که هیچ نعمتی آنها را مست و مغرور نمی سازد، و هیچ هدفی آنها را از طاعت پروردگار باز نمی دارد، و پس از فرا رسیدن مرگ پشیمانی و اندوه دامانشان را نمی گیرد" (نهج البلاغه

*** در آخرین آیه مورد بحث آخرین سخن را با این افراد لجوج در میان می گذارد، و اصل عقلی معروف دفع ضرر محتمل را با بیانی روشن برای آنها تشریح می کند، خطاب به پیامبر کرده، می فرماید: "به آنها بگو به من خبر دهید اگر این قرآن از سوی خداوند یگانه یکتا باشد (و حساب و جزا و بهشت و دوزخی در کار باشد) و شما به آن کافر شوید، چه کسی گمراه تر خواهد بود از آن کس که در مخالفت دور و گمراهی شدید قرار دارد؟! (قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ ثُمَّ كَفَرْتُمْ بِهِ مَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ هُوَ فِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ) (۱).

البته این گفتار در مورد کسانی است که هیچ دلیل منطقی در آنها کارگر نیست، در حقیقت آخرین سخنی است که به اشخاص لجوج و مغرور و متعصب گفته می شود، و آن اینکه: اگر شما حقانیت قرآن و توحید و وجود عالم پس از مرگ را صد در صد نپذیرید مسلماً دلیل بر نفی آن نیز ندارید، بنا بر این احتمال باقیست که دعوت قرآن و مساله معاد واقعیت داشته باشد، آن گاه فکر کنید چه سرنوشت تاریک و وحشتناکی خواهید داشت با این گمراهی و مخالفت شدید و موضع گیری در برابر این مکتب الهی.

این همان سخنی است که ائمه دین ع در برابر افراد لجوج در آخرین مرحله مطرح می کردند چنان که در حدیثی که در کتاب کافی آمده، می خوانیم:

امام صادق ع با "ابن ابی العوجاء" مادی و ملحد عصر خود سخنان بسیاری داشت، آخرین مرحله که او را در مراسم حج ملاقات کرد بعضی از یاران امام عرض کردند مثل اینکه ابن ابی العوجاء مسلمان شده؟! امام فرمود: او از این کوردل تر .

ص: ۳۲۵

۱-۱) "رایتم" معمولاً آن را به معنی "اخبرونی" (به من خبر دهید) تفسیر می کنند و ما بحث مشروحی در این زمینه در جلد ۵ صفحه ۲۳۱ داشتیم

است، هرگز مسلمان نخواهد شد، هنگامی که چشمش به امام صادق افتاد گفت ای آقا و بزرگ من! امام فرمود

ما جاء بك الى هذا الموضع؟ "تو اینجا برای چه آمده ای؟" عرض کرد: عاده الجسد، و سنه البلد، و لنظر ما الناس فيه من الجنون و الحق و رمى الحجارة! "برای اینکه هم جسم ما عادت کرده، هم سنت محیط اقتضاء می کند، ضمنا نمونه هایی از کارهای جنون آمیز مردم، و سر تراشیدن آنها، و سنگ انداختن ها را تماشا کنم!!" امام فرمود:

انت بعد علی عتوك و ضلالك، يا عبد الكريم! "تو هنوز بر سرکشی و گمراهی خود باقی هستی، ای عبد الكريم" (۱) او خواست شروع به سخن کند امام فرمود:

لَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ

: "در حج جای مجادله نیست" و عباى خود را از دست او کشید، و این جمله را فرمود:

ان یکن الامر كما تقول-نجونا و نجوت، و ان یکن الامر كما نقول-و هو كما نقول-نجونا و هلكت!:

"اگر مطلب این باشد که تو می گویی (و خدا و قیامتی در کار نباشد) که مسلما چنین نیست، هم ما اهل نجاتیم و هم تو، ولی اگر مطلب این باشد که ما می گوئیم، و حق نیز همین است، ما اهل نجات خواهیم بود و تو هلاک می شوی".

"ابن ابی العوجاء" رو به همراهانش کرد و گفت: وجدت فی قلبی حزازة فردونی، فردوه فمات!:" در درون قلبم دردی احساس کردم، مرا باز گردانید، او را باز گرداندند و به زودی از دنیا رفت" (۲) *** ..

ص: ۳۲۶

۱-۱) "عبد الكريم" اسم اصلی "ابن ابی العوجاء" بود، و چون او منکر خدا بود امام ع مخصوصا او را به این نام صدا می زد تا شرمنده شود

۲-۲) کافی جلد ۱ ص ۶۱ (کتاب التوحید باب حدوث العالم)

در اینجا سؤالی مطرح است و آن اینکه: در آیات مورد بحث خواندیم: **إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ فَدُو دُعَاءِ عَرِيضٍ**: "هنگامی که به انسان شر و ناراحتی برسد دعای عریض و مستمر دارد".

ولی در آیه ۸۳ اسراء آمده است: و اذا مسه الشرکان یؤسا: "هنگامی که بدی به او برسد مایوس می شود" (همین مضمون در آیات مورد بحث نیز آمده بود).

سؤال این است: دعای مستمر و کثیر دلیل بر امیدواری است، در حالی که در آیه دیگر می گوید او نومید می شود.

بعضی از مفسران در پاسخ این سؤال مردم را به دو گروه تقسیم کرده اند گروهی که به هنگام سختیها به کلی مایوس می شوند، و گروهی که اصرار در دعا و جزع و فزع دارند (۱).

بعضی دیگر گفته اند: منظور از یاس، نومیدی از اسباب عادی است، و این منافات با تقاضای از خداوند و دعا کردن ندارد (۲).

این احتمال نیز وجود دارد که منظور از "ذو دعاء عریض" تقاضای از خداوند نیست، بلکه جزع و فزع فراوان است، شاهد این سخن آیه ۲۰ سوره معارج است که می فرماید: **إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا**:

"انسان حریص آفریده شده، هنگامی که ناراحتی به او رسد بسیار جزع و فزع می کند"...

ص: ۳۲۷

۱- ۱) تفسیر "روح البیان" جلد ۸ صفحه ۲۸۰

۲- ۲) تفسیر "المیزان" جلد ۱۷ صفحه ۴۲۸ ولی این تفسیر با توجه به اینکه آیات فوق در مورد مذمت اینگونه اشخاص است، در حالی که قطع امید از اسباب ظاهری کردن و روی به خدا آوردن نه تنها عیب نیست بلکه شایسته مدح و تمجید است زیاد مناسب به نظر نمی رسد

یا اینکه این دو حالت در دو مرحله به اینگونه افراد کم ظرفیت دست می دهد، در ابتدا شروع به دعا و تقاضای زیاد از پیر و پیغمبر می کنند، و فریاد و جزع و فزع سر می دهند، اما چیزی نمی گذرد که حالت یاس سراسر وجود آنها را فرا گرفته مایوس و خاموش می شوند.

ص: ۳۲۸

اشاره

سُنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَ فِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَو لَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ (۵۳) أَلَا إِنَّهُمْ فِي مِرْيَةٍ مِّنْ لِّقَاءِ رَبِّهِمْ أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطٌ (۵۴)

ترجمه:

۵۳- به زودی نشانه های خود را در اطراف جهان و در درون جانشان به آنها نشان می دهیم تا آشکار گردد که او حق است، آیا کافی نیست که او بر همه چیز شاهد و گواه است.

۵۴- آگاه باشید: آنها از لقای پروردگارشان در شک و تردیدند، ولی خداوند به همه چیز احاطه دارد.

تفسیر:

اشاره

نشانه های حق در جهان بزرگ و کوچک

در این دو آیه که سوره فصلت با آن پایان می گیرد، به دو مطلب مهم که در حقیقت یک نوع جمع بندی از بحثهای این سوره است اشاره شده آیه اول در باره توحید (یا قرآن) سخن می گوید و آیه دوم در باره معاد.

در آیه اول می فرماید: "ما به زودی آیات و نشانه های خود را در آفاق و اطراف جهان، و همچنین در درون جان خود آنها، به آنان، نشان می دهیم،

تا برای آنها روشن شود که خداوند حق است" (سُنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَ فِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ).

"آیات آفاقی" همچون آفرینش خورشید و ماه و ستارگان با نظام دقیقی که بر آنها حاکم است، و آفرینش انواع جانداران و گیاهان و کوه ها و دریاها با عجائب و شگفتیهای بی شمارش، و موجودات گوناگون اسرار آمیزش، که هر زمان اسرار تازه ای از خلقت آنها کشف می شود، و هر یک آیه و نشانه است بر حقانیت ذات پاک او.

و "آیات انفسی" همچون آفرینش دستگاہهای مختلف جسم انسان و نظامی که بر ساختمان حیرت انگیز مغز و حرکات منظم قلب و عروق و بافتها و استخوانها، و انعقاد نطفه و پرورش جنین در رحم مادران، و از آن بالاتر اسرار و شگفتیهای روح انسان می باشد، که هر گوشه ای از آن کتابی است از معرفت پروردگار و خالق جهان.

درست است که این آیات قبلا به اندازه کافی از سوی پروردگار ارائه شده، اما با توجه به جمله "سنریهم" که "فعل مضارع" و دلیل بر استمرار است، این ارائه به طور مستمر ادامه دارد، و اگر انسان صدها هزار سال نیز عمر کند هر زمان کشف تازه و ارائه جدیدی از آیات الهی خواهد داشت، چرا که اسرار این جهان پایان پذیر نیست! تمام کتابهای علوم طبیعی و انسان شناسی در تمام ابعادش (علم تشریح، فیزیولوژی، روان شناسی، روانکاو) و علوم مربوط به شناخت گیاهان و حیوانات، و مواد آلی طبیعت، و هیئت، و غیر آن، در حقیقت همه کتب توحید و معرفه الله هستند، چرا که عموما پرده از روی اسرار شگفت انگیزی بر می دارند که بیانگر علم و حکمت و قدرت بی پایان آفریننده اصلی این جهان است.

گاه یکی از این علوم، بلکه یک رشته از ده ها رشته از یکی از این علوم،

تمام عمر یک دانشمند را به خود اختصاص می دهد، و در پایان می گوید: افسوس که هنوز از این رشته چیزی نمی دانم، و آنچه تا به حال دانسته ام مرا به عمق نادانیم رهنمون گردیده! و در پایان این آیه بیان لطیف و جالب را با جمله زیبا و پر معنای دیگری تکمیل کرده، می افزاید: "آیا برای آنها کافی نیست که خداوند شاهد و گواه بر هر چیز است" (أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ) (۱).

چه شهادتی از این برتر و بالا-تر که با خط تکوین قدرت خود را بر پیشانی همه موجودات نوشته است، بر صفحه برگهای درختان، در لابلائی گلبرگها، در میان طبقات اسرار آمیز مغز، و بر روی پرده های ظریف چشم، بر صفحه آسمان و بر قلب زمین، و خلاصه بر همه چیز نشانه های توحید خود را نوشته و گواهی تکوینی داده است.

آنچه در بالا گفته شد یکی از دو تفسیر معروف و مشهور این آیه است که بر طبق این تفسیر گفتگوی آیه تمام پیرامون مساله توحید و ظهور آیات حق در آفاق و انفس است.

اما تفسیر دیگر ناظر به اعجاز قرآن است، و خلاصه اش چنین است که خداوند در این آیه می گوید: ما معجزات و نشانه های گوناگون خود را در نقاط مختلف جزیره عرب، و مناطق دیگر جهان، و در مورد خود این مشرکان، به آنها نشان می دهیم، تا بدانند این قرآن بر حق است.

نشانه های آفاقی مانند پیروزی اسلام در میدانهای مختلف نبرد، و در میدان مبارزه منطقی، و سپس نقاط مختلفی که آئین اسلام آنجا را گشود، و بر افکار مردم .

ص: ۳۳۱

۱-۱) ترکیب این جمله از آیه به طوری که بسیاری از مفسران گفته اند چنین است که "با" زائده است و "ربك" به جای فاعل است، و جمله **أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ** بدل آن می باشد و معنی چنین است: او لم یکفهم ان ربك علی کل شیء شهید (دقت کنید)

حاکم گردید، و همان جمعیتی که در مکه به هنگام نزول این آیات به ظاهر آن چنان در اقلیت قرار داشتند که توانایی هیچگونه فعالیت مثبتی برای آنها وجود نداشت آری همانها به فرمان پروردگار هجرت کردند و در مدت کوتاهی همه جا زیر پرچم آنها در آمد، و مکتب آنها از سوی گروه عظیمی از مردم سراسر جهان مورد استقبال قرار گرفت.

و آیات انفسی پیروزی مسلمانان بر مشرکان مکه در جنگ بدر، و در روز فتح مکه، و نفوذ نور اسلام در قلب بسیاری از آنها بود.

این آیات آفاقی و انفسی نشان داد که قرآن مجید بر حق است.

همان خدایی که بر همه چیز شاهد و گواه است بر حقانیت قرآن نیز از این طریق گواهی داد.

هر یک از این دو تفسیر قرائن و مرجحاتی دارد، ولی با توجه به ذیل آیه و آیه بعد تفسیر اول نزدیکتر به نظر می رسد (۱).

در تفسیر این آیه اقوال دیگری نیز هست که چون قابل ملاحظه نبود از .

ص: ۳۳۲

۱-۱) تفسیر اول چهار مرجح دارد: نخست اینکه تعبیر آیات بیشتر در مورد دلایل توحید است. دیگر اینکه تعبیر آفاق و انفس با نشانه های توحید سازگارتر می باشد. سوم اینکه ذیل آیه (أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ) اشاره به مساله توحید و شهادت تکوینی پروردگار بر حقانیت ذات پاک او است. چهارم در آیه بعد سخن از معاد است و می دانیم مبدء و معاد غالباً قرین یکدیگرند. تفسیر دوم نیز سه مرجح دارد: نخست اینکه ضمیر انه مفرد غایب است، در حالی که ضمیر در آیاتنا متکلم مع الغیر است، و مناسب این است که هر کدام از این دو ضمیر، مطلب خاصی را دنبال کند، دوم اینکه آیه قبل بالخصوص در باره قرآن بود، و سوم اینکه جمله "سنزیهم" که فعل مضارع است تناسب با این دارد که آیات مزبور بعد از ارائه می شود (البته در لابلای عبارت ما پاسخ این مرجحات آمده است) (دقت کنید)

ذکر آنها صرفنظر کردیم.

*** آخرین آیه این سوره، سرچشمه اصلی بدبختیهای این گروه مشرک و فاسد و ظالم را بیان کرده، می گوید: "آگاه باشید که آنها از ملاقات پروردگار و رستاخیز در شک و تردیدند" (أَلَا إِنَّهُمْ فِي مَرِيَةٍ مِنْ لِقَاءِ رَبِّهِمْ).

و چون ایمان به حساب و جزا ندارند دست به هر جنایتی می زنند، و تن به هر کار ننگینی می دهند، پرده های غفلت و غرور بر قلب آنها افتاده، و فراموشی ملاقات پروردگار آنها را از اوج عظمت انسانیت به سقوط کشانده است.

اما آنها باید بدانند که "خداوند به هر چیزی احاطه دارد" (أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ).

همه اعمال و گفتار و نیت آنها در پیشگاه علمش روشن است، و تمام آن برای دادگاه بزرگ قیامت ثبت و ضبط خواهد شد.

"مریه" (بر وزن "جزیه" و هم بر وزن "قریه" آمده است) و به معنی تردید در تصمیم گیری است، و بعضی آن را به معنی شک و شبهه عظیم می دانند، ریشه اصلی این لغت را از "مریت الناقه" به معنی فشار دادن پستان شتر بعد از گرفتن شیر است، به این امید که بقایایی در آن باشد، و چون این کار با شک و تردید صورت می گیرد این کلمه به معنی "شک و تردید" آمده است.

و اگر به "مجادله" "مراء" گفته می شود، نیز به خاطر این است که انسان می کوشد آنچه را در ذهن طرف است بیرون آورد.

در حقیقت جمله اخیر پاسخ می است به بعضی از شبهات کفار در مورد معاد، از جمله اینکه: چگونه ممکن است این خاکهای پراکنده و به هم آمیخته شده از هم جدا گردد؟ و چه کسی می تواند اجزای هر انسانی را جمع کند؟ و از این گذشته چه کسی آگاه از نیت و اعمال و گفتار همه انسانها در طول تاریخ بشر است.

قرآن در پاسخ همه این سؤالات می گوید: خدایی که به همه چیز احاطه دارد تمام این مسائل برای او روشن است، و دلیل بر احاطه علمی او بر همه چیز تدبیر او نسبت به همه اشیاء است، چگونه ممکن است مدبر عالم از وضع جهان بیخبر باشد؟! بعضی از مفسران این آیه را نیز مربوط به مساله توحید دانسته اند، نه معاد و گفته اند: منظور این است که این استدلالها در زمینه توحید پروردگار این گروه کافر لجوج را سودی نمی بخشد، چرا که آنها روشنترین دلیل توحید یعنی حضور خداوند را در همه جا و شهود او را بر همه چیز منکرند، با اینحال چگونه می توانند از دلائل توحید بهره گیرند؟! (۱).

ولی با توجه به اینکه تعبیر "لقاء الله" در قرآن مجید معمولاً کنایه از قیامت می باشد این تفسیر بعید به نظر می رسد.

نکته ها:

اشاره

۱- برهان "نظم" و برهان "صدیقین"

می دانیم فلاسفه از میان دلائل توحید به دو دلیل اهمیت زیادی می دهند:

نخست برهان "نظم" سپس برهان "صدیقین".

برهان نظم چنان که از نامش پیداست از نظام عالم هستی و اسرار و دقایق آن به مبدا علم و قدرتی که آن را ایجاد و تدبیر نموده، رهنمون می گردد، و قرآن مجید پر است از استدلال به این دلیل روشن، و در همه جا نمونه هایی از آیات حق را در آسمان و زمین، و عالم حیات، و موجودات مختلف، بیان می کند، و از آن طریق آشکاری به سوی ذات پاکش می گشاید.

این دلیل برای همه قشرها قابل درک است، و هر کس به مقدار فهم و معلومات .

ص: ۳۳۴

خود می تواند از آن بهره گیرد، بزرگترین دانشمندان به مقدار فهمشان و افراد کم سواد و بی سواد نیز به مقدار درکشان.

ولی برهان "صدیقین" برهانی است که با آن از "ذات" به "ذات" می رسند و از وجود واجب تعالی به او پی می برند، و به تعبیر دیگر در اینجا ممکنات و مخلوقات واسطه اثبات وجود او نیستند، بلکه خود ذات او دلیل بر ذات پاکش می شود، و مصداق یا من دل علی ذاته بذاته (۱) می گردد، و یا مصداق شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ "خداوند گواهی می دهد که معبودی غیر از او نیست" (۲).

این استدلال یک استدلال پیچیده فلسفی است که جز آگاهان به مبادی آن نمی توانند به عمق آن پی برند، و منظور ما در اینجا شرح و بسط آن نیست که جای آن کتب فلسفی است، بلکه منظور تنها بیان این حقیقت است که بعضی از مفسران آغاز آیه "سُنُّرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ" را اشاره به برهان نظم و علت و معلول دانسته اند، و ذیل آن را "أَوْ لَمْ يَكُنْ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ" اشاره برهان صدیقین، ولی قرینه روشنی در خود آیه بر این مطلب وجود ندارد.

۲- حقیقت احاطه خداوند به همه چیز

هرگز نباید تصور کرد که احاطه خداوند به همه موجودات فی المثل شبیه احاطه هوای پیرامون کره زمین به کره زمین است، که این احاطه دلیل بر محدودیت است، بلکه منظور از احاطه پروردگار به همه چیز معنی بسیار دقیقتر و لطیفتری است و آن وابستگی همه موجودات در ذاتشان به وجود مقدس او است.

به تعبیر دیگر در عالم هستی یک وجود اصیل و قائم به ذات بیش نیست،

ص: ۳۳۵

۱- ۱) از دعای صباح منقول از امیر مؤمنان علی ع

۲- ۲) آل عمران- ۱۸.

و بقیه موجودات امکانیه همه متکی و وابسته به او هستند که اگر یک دم این ارتباط از میان برداشته شود همه فانی و معدوم می شوند.

این احاطه همان حقیقتی است که در کلمات عمیق امیر مؤمنان علی ع در خطبه اول نهج البلاغه به این عبارت بیان شده است:

مع کل شیء لا بمقارنه و غیر کل شیء لا بمزایله "خداوند با همه چیز است اما نه اینکه قرین آنها باشد، و مغایر با همه چیز است نه اینکه از آن بیگانه و جدا باشد."

و این شاید همان است که امام حسین ع در آن دعای پر محتوا و غراء و شیوای عرفه بیان فرموده:

ایکون لغيرك من الظهور ما ليس لك، حتی یکون هو المظهر لك؟، متی غبت حتی تحتاج الی دلیل یدل علیک؟ و متی بعدت حتی تكون الآثار هی الی توصل الیک؟ عمیت عین لا تراک علیها رقیبا! و خسرت صفقه عبد لم تجعل له من حبك نصیبا.

"الهی! آیا برای موجودات دیگر ظهوری است که برای تو نیست تا آنها نشان دهنده تو باشند؟! کی پنهان شدی تا نیاز به دلیلی داشته باشی که دلالت بر وجودت کند؟ و کی دور شده ای که آثار تو در عالم هستی ما را به تو رهنمون گردد؟! کور باد چشمی که تو را مراقب خود نبیند، و زیانکار باد تجارت بنده ای که نصیبی از حب و عشق تو ندارد!" (۱). کی رفته ای ز دل که تمنا کنم تو را؟ کی گشته ای نهفته که پیدا کنم تو را؟! با صد هزار جلوه برون آمدی که من با صد هزار دیده تماشا کنم تو را ***.

ص: ۳۳۶

۱-۱) از دعای عرفه که در غالب کتب معروف دعا در اعمال روز عرفه آمده است

ما هر چه را بتوانيم انكار كنيم نمي توانيم وجود يك نظام حساب شده شگفت انگيز را در عالم هستي، در اطراف خود، و در وجود خودمان، انكار كنيم، گاه يك دانشمند در تمام عمرش به مطالعه ساختمان و اسرار چشم يا مغز يا قلب مي پردازد، و كتابهاي زيادي كه در باره هر يك از اينها نوشته شده مطالعه مي كند و باز هم معترف است كه هنوز اسرار ناگشوده در باره اين موضوعات فراوان است.

وانگهي نبايد فراموش كرد كه علوم دانشمندان امروز محصول مطالعات متراكم ميلونها دانشمند در طول تاريخ بشر است.

و به اين ترتيب در همه جا و بر هر چه بنگريم آثار علم و قدرت بي پاياني را در ما و راي آنها مي بينيم، و هر گياهي كه از زمين رويد "وحده لا شريك له" گويد، و دل هر ذره اي را كه بشكافيم آفتابي در ميان آن مي بينيم.

بد نيست از موضوعات مهم و پيچيده جهان چشم بر بنديم، و به موضوعات ساده و به اصطلاح پيش پا افتاده رو آوريم تا بينيم همانها نيز دلائل روشني براي اثبات وجود آن مبده بزرگند.

بد نيست در اينجا دو مثال بياوريم:

۱- حتما مي دانيد در كف پاي هر انساني گودي مخصوصي است كه به هيچوجه چيز مهمي به نظر نمي رسد، اما وقتي مي شنويم كه در معينات مخصوص سربازي جواناني را كه ندرتا فاقد اين گودي كف پا هستند از سربازي معاف مي كنند و يا به كارهاي دفتري مي گمارند متوجه مي شويم كه همين موضوع بسيار ساده چه نقشي حساسي در وجود انسان دارد كه با نداشتن آن به هنگام ايستادن زود خسته مي شود، و به هنگام راه رفتن توانايي لازم براي سربازي را ندارد، اينجاست كه اعتراف مي كنيم همه چيز در عالم حساب شده است حتي

۲- در درون چشم و دهان انسان چشمه های جوشانی است که دقیقاً تنظیم شده و از روزنه بسیار ظریف و باریکی در تمام طول عمر و بدون وقفه دو مایه کاملاً مختلف روان است، که اگر نمی بود نه انسان قدرت دیدن داشت، و نه توانایی بر سخن گفتن و جویدن و بلعیدن غذا، و به تعبیر دیگر بدون این دو موضوع ظاهراً کوچک زندگی برای انسان غیر ممکن است.

اگر سطح چشم دائماً مرطوب نباشد گردش حدقه سخت آزار دهنده و غیر ممکن است، و برخورد پلکها با سطح چشم آن را می خراشد، بلکه آن را از حرکت باز می دارد! اگر زبان و گلو و دهان مرطوب نباشد نه سخن گفتن ممکن است و نه فرو بردن غذا، تجربه کرده اید که وقتی کمی دهان و گلوی انسان خشک می شود حرف زدن و حتی تنفس کردن و غذا خوردن برای او چقدر مشکل می شود؟ تا چه رسد به اینکه به کلی این آب قطع گردد.

درون بینی نیز باید دائماً مرطوب باشد تا برخورد مداوم هوا و عبور آن به آسانی صورت گیرد.

جالب اینکه از روزنه باریکی که فاضلاب چشم محسوب می شود آبی که از غده های اشکی می جوشد سرازیر بینی می شود و آن را مرطوب نگه میدارد، اگر یک روز این روزنه بسیار ظریف و باریک بسته شود- چنان که در بعضی از بیماران می بینیم- دائماً سیلابی از آب چشم بر صورت جاری است و منظره زننده و وضع مزاحمی دارد.

و اگر تناسب چشمه های اشک با کشش این روزنه ها نیز به هم خورد باز همین موضوع تکرار می شود.

در مورد غده های بزاقی دهان نیز مساله همین است کمبود آن زبان و دهان

و گلو را خشک و فزونی آن مزاحم سخن گفتن و موجب جریان آب از دهان به خارج است.

ترکیب آب چشم که طعم شوری دارد چنان است که بافت‌های ظریف چشم را کاملاً حفظ می‌کند، و به هنگام نشستن گرد و غبار و اشیاء دیگر بر چشم به طور خودکار فوران می‌یابد و موجود مزاحم را به بیرون پرتاب می‌کند.

اما ترکیب آب دهان طعم دیگری ندارد، تا طعم غذاها حفظ شود و املاحی در آن وجود دارد که عامل بسیار مؤثری برای هضم غذا است.

اگر در جنبه‌های فیزیکی و شیمیایی این دو چشمه جوشان و نظام دقیق و حساب شده و ظرافتها و منافع و برکات آن بیندیشیم یقین خواهیم کرد که نمی‌تواند عامل تصادف کور و کر به وجود آورنده آن باشد، مطالعه همین یک آیه انفسی به ظاهر کوچک کافی است که برای ما تبیین کند او حق است "سُنُّرِبِهِمْ اَيَاتِنَا فِي الْاَفَاقِ وَ فِي اَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَّبِعَنَ لَهُمْ اَنَّهٗ الْحَقُّ".

امام صادق ع در حدیث معروف توحید مفضل که پر است از ذکر آیات آفاقی و انفسی پروردگار در اشاره کوتاه و پر معنی به این مطلب می‌فرماید:

ای مفضل! تامل الریق و ما فیہ من المنفعه، فانه جعل یجری جریانا دائما الی الفم، لیبل الحلق و اللہواء فلا یجف، فان هذه المواضع لو جعلت كذلك كان فيه هلاک الانسان، ثم كان لا- تستطيع ان یسیخ طعاما اذا لم یکن فی الفم بله تنفذه، تشهد بذلك المشاهده:

"در آب دهان و منافعی که در آن وجود دارد بیندیش، این آب به طور دائم به سوی دهان سرازیر است تا حلق و زبان کوچک را (که نقش مهمی در بلع غذا دارد) مرطوب نگهدارد و خشک نشود چرا که اگر این اعضا خشک شوند انسان هلاک می‌شود و اصولاً- هنگامی که در دهان رطوبتی نباشد نمی‌تواند غذایی فرو برد تجربه و مشاهده گواه بر این معنی است" (۱).

ص: ۳۳۹

از جسم انسان که بگذریم روح او کانون عجائبی است که همه دانشمندان را حیران کرده، و از این آیات بینات هزاران هزار در عالم هستی وجود دارد که همه گواهی می دهند "انه الحق".

اینجاست که بی اختیار با سید الشهداء حضرت امام حسین ع هم صدا شده می گوئیم "عمیت عین لا تراک" خداوندا! کور باد چشمی که تو را نبیند! پایان سوره فصلت ۱۲/ع ۱ ربیع الاول/۱۴۰۵ ۱۵/۹/۱۳۶۳

ص: ۳۴۰

(۴۲) سوره شوری این سوره دارای پنجاه و سه آیه است و همه آن در مکه نازل شده (جز چند آیه که محل گفتگو است)

اشاره

پنجشنبه ۱۲/ع ۱۴۰۵

ص: ۳۴۱

نامگذاری این سوره به این نام به خاطر آیه ۳۸ است که مسلمانان را دعوت به مشورت در امور می کند، اما از این که بگذریم این سوره ضمن داشتن محتوای عمومی سوره های مکی، یعنی بحث از مبدء و معاد و قرآن و نبوت، بحثهای مختلفی دارد که به طور خلاصه چنین است:

بخش اول: که مهمترین بخش این سوره را تشکیل می دهد بحث پیرامون وحی و ارتباط خداوند با پیامبران از این طریق مرموز است، که می توان گفت بر تمام سوره سایه افکنده، با آن آغاز می شود، و با آن پایان می یابد، و در لابلاهای سوره نیز از آن سخن به میان آمده، و به تناسب آن، بحثهایی پیرامون قرآن و نبوت پیامبر اسلام ص و آغاز شروع رسالت از زمان نوح ع مطرح شده.

بخش دوم: اشاراتی است بر معنی به دلایل توحید، و آیات خداوند در آفاق و انفس که بحث وحی را تکمیل می کند، و همچنین بحثهایی از توحید ربوبیت.

بخش سوم: اشاراتی به مساله معاد و سرنوشت کفار در قیامت دارد این بخش نسبت به بخشهای دیگر در این سوره کم است.

بخش چهارم: یک سلسله مباحث اخلاقی است که با ظرافت مخصوصی بیان شده، گاه به ملکات برجسته ای همچون استقامت و توبه و عفو و گذشت و شکیبایی و فرونشاندن آتش خشم یا تعبیرات لطیفی دعوت می کند.

و گاه از ملکات رذیله ای همچون طغیان به هنگام رو آوردن نعمتهای الهی، و لجاجت، و دنیا پرستی، و جزع و فزع به هنگام بروز مشکلات، با عبارات زنده ای نهی می کند.

و در نهایت مجموعه ای است کامل و دارویی است شفا بخش برای رهروان راه حق.

فضیلت تلاوت این سوره

در حدیثی از پیغمبر گرامی اسلام ص چنین آمده است: من قراء سوره حم عسق کان ممن تصلی علیه الملائکة، و یتغفرون له و یترحمون: "کسی که سوره "شوری" را تلاوت کند از کسانی است که فرشتگان بر او رحمت می فرستند و برای او استغفار و طلب آمرزش می کنند" ۱. و در حدیث دیگری از امام صادق ع می خوانیم: "کسی که سوره شوری را بخواند روز قیامت با صورتی سفید و درخشنده همچون آفتاب محشور می شود، تا به پیشگاه خدا می آید، می فرماید: بنده من! قرائت سوره حم، عسق را تداوم دادی، در حالی که پاداش آن را نمی دانستی، اما اگر می دانستی چه پاداشی دارد هیچگاه از قرائت آن خسته نمی شدی، ولی من امروز پاداش تو را به تو خواهم داد، سپس دستور می دهد او را وارد بهشت کنند و غرق در نعمتهای ویژه بهشتی " ۲. *** ..

ص: ۳۴۴

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۱) عسق (۲) كَذَلِكَ يُوحى إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۳) لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ (۴) تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ وَالْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَ يَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا إِنْ أَلَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ (۵)

ترجمه:

بنام خداوند بخشنده بخشایشگر ۱-حم.

۲-عسق.

۳-اینگونه خداوند عزیز و حکیم به تو و پیامبرانی که قبل از تو بودند وحی می کند،

ص: ۳۴۵

۴- آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است از آن او است، و او بلند مرتبه و بزرگ است.

۵- نزدیک است آسمانها (به خاطر نسبتهای ناروای مشرکان) از بالا متلاشی شوند، فرشتگان پیوسته تسبیح و حمد پروردگار خود را بجا می آورند، و برای کسانی که در زمین هستند استغفار می کنند، آگاه باشید خداوند آمرزنده و مهربان است.

تفسیر:

نزدیک است آسمانها متلاشی شود!

باز در این سوره با "حروف مقطعه" روبرو می شویم، حروف مقطعه ای که در یکی از مفصلترین اشکال منعکس شده، یعنی پنج حرف (حم، عسق).

"حم" در آغاز هفت سوره قرآن مجید است (سوره های مؤمن، فصلت، شوری، زخرف، دخان، جاثیه، احقاف) منتها در خصوص سوره شوری "عسق" نیز بر آن افزوده شده است.

کرارا گفته ایم در باره تفسیر حروف مقطعه قرآن سخن بسیار گفته شده و هر یک از مفسران در این زمینه بحثهای فراوانی دارند، و به گفته مفسر بزرگ مرحوم طبرسی یازده تفسیر برای حروف مقطعه قرآن شده است که قسمتهای قابل توجه آن را ما قبلا در آغاز سوره های "بقره"، "آل عمران"، "اعراف" و "مریم" آورده ایم، ولی بعضی دیگر از این تفسیرها چندان قابل ملاحظه، نیست، لذا از ذکر آن چشم پوشیدیم.

ولی پاره ای دیگر از آنها را که تا حدی قابل ملاحظه است در اینجا می آوریم هر چند دلیل قاطعی برای اثبات آن در دست نیست.

از جمله اینکه "حروف مقطعه" برای خاموش ساختن کفار و جلب توجه مردم به محتوای قرآن بوده، زیرا مشرکان لجوج مخصوصا به یکدیگر توصیه کرده بودند هنگامی که پیامبر ص قرآن می خواند کسی گوش به آن ندهد،

و با ایجاد سر و صدا و غوغا نگذارند صدای پیامبر ص به گوش مردم برسد، لذا خداوند در آغاز بسیاری از سوره های قرآن (سوره ۲۹) حروف مقطعه را که مطلب نوظهوری بوده و جلب توجه می کرده، قرار داده است.

□
علامه طباطبائی (رضوان الله تعالی علیه) احتمال دیگری ابداع کرده است که آن را دوازدهمین تفسیر برای این حروف می توان شمرد هر چند خود او آن را به عنوان یک احتمال و حدس بیان نموده است.

و خلاصه آن چنین است:

هنگامی که سوره هایی را که با "حروف مقطعه" آغاز می شود مورد دقت قرار می دهیم می بینیم سوره هایی که با یک نوع حروف مقطعه آغاز می شود مطالب مشترکی دارند، فی المثل سوره هایی که با "حم" شروع می شود بلافاصله بعد از آن جمله "تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ" یا چیزی که به معنی آن است قرار گرفته، و سوره هایی که با "الر" شروع می شود بعد از آن "تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ" و یا شبیه آن است.

و سوره هایی که با "الم" آغاز می گردد به دنبال آن "ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ" یا مفهوم آن است.

از اینجا می توان حدس زد که میان حروف مقطعه، و محتوای این سوره ها ارتباط خاصی است، تا آنجا که مثلا سوره اعراف که با "المص" شروع شده "مضمون و محتوایش جامع میان مضمون سوره های "الم" و سوره "ص" است.

البته این ارتباط ممکن است بسیار عمیق و دقیق باشد، و افهام عادی به آن راه نیابد.

و شاید اگر آیات این سوره ها را در کنار هم بچینیم و با هم مقایسه کنیم مطالب تازه ای برای ما در این زمینه کشف شود.
(۱).

ص: ۳۴۷

تفسیر دیگری که قبلاً نیز به آن اشاره کرده ایم این است که این حروف ممکن است اشارات و رموزی برای نامهای خدا و نعمتهای او، و مسائل دیگر باشد، فی المثل در سوره مورد بحث سوره شوری "ح" را اشاره به رحمن "م" را به مجید "ع" را به علیم "س" را به قدوس و "ق" را به قاهر دانسته اند (۱).

گرچه بعضی به این سخن ایراد کرده اند که اگر منظور از رموز این است که دیگری آگاه نشود این معنی در حروف مقطعه صادق نیست، چرا که این نامهای بزرگ خدا در آیات دیگر با صراحت آمده، ولی باید توجه داشت که اشارات و رموز همیشه برای محرمانه ماندن مطالب نیست، بلکه گاه جنبه علامت اختصاری دارد، این معنی در گذشته وجود داشته و در عصر ما نیز بسیار گسترش پیدا کرده است به طوری که نامهای بسیاری از مؤسسات و تشکیلات بزرگ به صورت حروف مقطعه است که هر کدام را از آغاز یک کلمه انتخاب نموده، سپس با هم تلفیق کرده اند.

*** بعد از حروف مقطعه، طبق معمول سخن از وحی و قرآن شروع می شود، می فرماید: "اینگونه خداوند عزیز و حکیم به تو و پیامبرانی که قبل از تو بودند وحی می کند" (كَذَلِكَ يُوحِي إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِن فَئِكَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ).

در حقیقت "كذلك" اشاره به محتوای این سوره و مطالب بلند و والای آن است.

سرچشمه وحی همه جا یکی است، و آن علم و قدرت پروردگار است، و محتوای وحی نیز در اصول و کلیات نسبت به تمام پیامبران یکی است، هر چند .

ص: ۳۴۸

در خصوصیات آن بر حسب نیاز زمان و مسیر تکاملی انسانها تغییراتی رخ می دهد (۱).

قابل توجه اینکه در آیات مورد بحث به هفت وصف از اوصاف کمال خداوند اشاره شده است که هر کدام از آنها به نحوی در مساله وحی دخالت دارد، از جمله دو وصفی است که در همین آیه می خوانیم (عزیز و حکیم).

عزت و قدرت شکست ناپذیر او ایجاب می کند که توانایی بر وحی و محتوای عظیم آن را داشته باشد، و حکمت او ایجاب می کند که وحی الهی از هر نظر حکیمانه و هماهنگ با نیازهای تکامل انسانها باشد جمله "یوحی" (وحی می فرستد) به حکم اینکه فعل مضارع است دلیل بر استمرار وحی از آغاز خلقت آدم تا عصر پیامبر خاتم است.

*** سپس می افزاید: "آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است از آن او است، و او بلند مرتبه و با عظمت است" (لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ).

مالکیت او نسبت به آنچه در آسمان و زمین است ایجاب می کند که از مخلوقات خود و سرنوشت آنها بیگانه نباشد، بلکه به تدبیر امر آنها پردازد، و نیازهای آنها را از طریق وحی بر آنها نازل کند، و این سومین وصف از هفت وصف کمال او است.

"علو مقام" و "عظمت" او که چهارمین و پنجمین اوصاف او در این آیات است اشاره به این است که او هیچگونه نیاز و حاجتی به اطاعت و بندگی بندگان

ص: ۳۴۹

۱-۱) گرچه مفسران در مشار الیه "كذلك" احتمالات و تفسیرهای مختلفی ذکر کرده اند ولی ظاهر این است که مشار الیه همین آیتی است که بر پیامبر اسلام ص نازل شده است، بنا بر این مفهوم آیه چنین میشود "وحی همین گونه است که خداوند بر تو و پیامبران پیشین نازل میکند" و اینکه به صورت اشاره به دور ذکر شده با اینکه مشار الیه نزدیک است برای عظمت و احترام است چنان که قبلا نیز گفته ایم.

ندارد، و اگر برنامه‌هایی برای آنان تنظیم کرده و از طریق وحی فرستاده است تنها برای این است که بر بندگان جودی کند.

*** در آیه بعد می‌افزاید "نزدیک است آسمانها(به خاطر نزول این وحی بزرگ از سوی خداوند بزرگ-یا-به خاطر نسبتهای ناروایی که مشرکان و کفار به ذات پاک او می‌دادند و بتها را شریک او می‌شمردند) از بالا متلاشی شوند" (تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَنْفَطِرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ) (۱).

این جمله چنان که اشاره کردیم دو گونه تفسیر دارد که برای هر کدام شاهدی در دست است: نخست اینکه در ارتباط با مساله وحی که موضوع بحث آیات گذشته بود می‌باشد، و در حقیقت شبیه چیزی است که در آیه ۲۱ سوره حشر آمده لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَىٰ جَبَلٍ لَرَأَيْنَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ :

"هر گاه این قرآن را بر کوهی نازل می‌کردیم به خاطر خوف خداوند خاشع و از هم شکافته می‌دیدید!" آری این کلام خدا است که نزولش از آسمانها لرزه بر آنها می‌افکند نزدیک است آنها را از هم متلاشی سازد، اگر بر کوه‌ها نازل می‌شد از هم می‌شکافت چرا که سخنی است عظیم از سوی خداوندی حکیم، تنها قلب این انسان لجوج و خیره سر است که در برابر آن نرم و تسلیم نمی‌شود! دیگر اینکه نزدیک است آسمانها به خاطر شرک و بت پرستی این مشرکان که پستترین موجودات را هم‌ردیف مبدء بزرگ عالم هستی قرار می‌دهند از هم متلاشی گردد.

تفسیر اول متناسب آیات مورد بحث در زمینه وحی است و تفسیر دوم .

ص: ۳۵۰

۱-۱) "یتفطرن" از ماده "فطر" (بر وزن سطر) در اصل به معنی شکاف از طول است

متناسب با آیه ۹۰ و ۹۱ سوره مریم می باشد که بعد از ذکر گفتار ناهنجار کفار که برای خدا فرزند قائل شدند، می فرماید:
تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَ تَنْشَقُّ الْأَرْضُ وَ تَخِرُّ الْجِبَالُ هَدًا أَنْ دَعَوْا لِلرَّحْمَنِ وَلَدًا: "نزدیک است آسمانها به خاطر این سخن از هم پاره شود، و زمین بشکافد، و کوه ها به شدت فرو ریزد، چرا که آنها برای خداوند رحمن فرزندی قائل شدند." این دو تفسیر در عین حال با هم منافاتی ندارد، و می تواند در مفهوم آیه جمع باشد.

در اینکه چگونه آسمانها و کوه ها که موجوداتی جامدند در برابر عظمت وحی یا گفتار ناهنجار مشرکان ممکن است از هم بشکافند تفسیرهای متعددی وجود دارد که شرح آن را در سوره مریم ذیل آیات فوق آورده ایم، و خلاصه اش چنین است:

مجموعه عالم هستی، از جماد و نبات و غیر آن، دارای یک نوع عقل و شعور است، هر چند ما آن را درک نمی کنیم، و بر همین اساس تسبیح و حمد خدا می گویند، و در برابر کلام او خاضع و خاشعند.

یا اینکه این تعبیر کنایه از عظمت و اهمیت مطلب است، مثل اینکه می گوئیم حادثه به قدری عظیم بود که گویی آسمان و زمین بر سر ما خراب کردند.

سپس در دنباله آیه می افزاید: "فرشتگان تسبیح و حمد پروردگارش را بجا می آورند و برای کسانی که در زمین هستند استغفار می کنند" (وَ الْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَ يَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ).

رابطه این جمله با جمله قبل بنا بر تفسیر اول چنین است که فرشتگان حامل این وحی بزرگ آسمانی پیوسته حمد و تسبیح خدا بجا می آورند، و او را به هر کمالی می ستایند، و از هر نقصی منزه می شمردند، و چون در محتوای این وحی بزرگ یک سلسله تکالیف و وظائف الهی است، و احیانا ممکن است برای مؤمنان لغزشهایی پیش آید، می گوید آنها به یاری مؤمنان می شتابند، و برای لغزشهای

آنها از خدا طلب آمرزش می کنند.

اما بنا بر تفسیر دوم تسبیح و حمد ملائکه برای تنزیه خداوند از نسبت شرک به او است، و استغفارشان نیز برای مشرکانی است که بیدار شده و ایمان آورده اند، و راه توحید را یافته و به سوی پروردگار یکتا باز گشته اند.

جایی که فرشتگان برای این گناه بزرگ در مورد گروه با ایمان استغفار کنند به طریق اولی برای سایر گناهان آنها نیز استغفار خواهند کرد و شاید مطلق بودن آیه نیز به همین دلیل است.

نظیر این بشارت بزرگ در آیه ۷ سوره مؤمن نیز آمده است: **الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ: "حاملان عرش الهی و فرشتگانی که پیرامون آن هستند تسبیح و حمد پروردگارشان می گویند، و برای مؤمنان استغفار می کنند، و می گویند:**

پروردگار! رحمت و علم تو همه چیز را فرا گرفته، مؤمنانی را که از راه تو پیروی کردند بیامرز."

در پایان این آیه به ششمین و هفتمین اوصاف پروردگار که آنها در زمینه غفران و رحمت است و تناسب نزدیکی با مساله وحی و محتوای آن در مورد وظائف مؤمنان دارد اشاره کرده می فرماید: "آگاه باشید خداوند آمرزنده و مهربان است" (**الْأَلَا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ**).

و به این ترتیب مجموعه کاملی از اسمای حسنی خداوند را در رابطه با مساله وحی بیان می کند، و در ضمن اشاره لطیفی است بر اجابت دعای فرشتگان در مورد استغفار برای مؤمنان، بلکه علاوه بر آمرزش رحمتش را نیز بر آن می افزاید که فضل او عظیم است.

در باره حقیقت "وحی" در پایان همین سوره به تناسب آیه ۵۱-۵۲ سخن

خواهیم گفت.

نکته:

آیا فرشتگان برای همه استغفار می کنند؟

در اینجا سؤالی پیش می آید، و آن اینکه: جمله "و يَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ" در اینجا مطلق است، و نشان می دهد که فرشتگان برای تمام اهل زمین استغفار می کنند، اعم از مؤمن و کافر، آیا این معنی ممکن است؟ پاسخ این سؤال را آیه ۷ سوره مؤمن داده است، زیرا می گوید يَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا بِنَا بِرِ اَيْنِ شَرْطِ اِنِ اِيْمَانِ اِسْتِ، بعلاوه آنها معصومند و هرگز برای کسانی که زمینه آمرزش ندارند تقاضای محال نمی کنند.

ص: ۳۵۳

اشاره

وَ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ اللَّهُ حَفِيفٌ عَلَيْهِمْ وَ مَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ (۶) وَ كَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِتُنذِرَ أُمَّ الْقُرَىٰ وَ مَنْ حَوْلَهَا وَ تُنذِرَ يَهُودَ الْجَمْعِ لَا رَبِّبَ فِيهِ فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَ فَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ (۷) وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَهُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَ لَكِنْ يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ وَ الظَّالِمُونَ مَا لَهُمْ مِنْ وَلِيٍّ وَ لَا نَصِيرٍ (۸)

ترجمه:

۶- کسانی که غیر خدا را ولی خود انتخاب کردند خداوند حساب همه اعمال آنها را نگه میدارد، و تو مامور نیستی که آنها را مجبور به قبول حق کنی.

۷- اینگونه قرآنی عربی (فصیح و گویا) بر تو وحی کردیم، تا ام القری و کسانی را که اطراف آن هستند انذار کنی، و آنها را از روزی که همه خلائق دور آن روز جمع می شوند و شک و تردید در آن نیست بترسانی همان روز که گروهی در بهشتند و گروهی در آتش! ۸- و اگر خدا می خواست همه آنها را امت واحدی قرار می داد (و اجبارا هدایت می کرد،

ولی هدایت اجباری فایده ای ندارد) اما خداوند هر کس را بخواهد در رحمتش وارد می کند و برای ظالمان ولی و یآوری نیست.

تفسیر:

قیامی از "ام القری"

به تناسب اشاره ای که در آیات گذشته به مساله شرک شده، در نخستین آیه مورد بحث به نتیجه کار مشرکان و انتهای مسیرشان پرداخته می گوید: "کسانی که غیر خدا را ولی خود برگزیدند خداوند حساب اعمال آنها را نگهمیدارد، و از نیاتشان آگاه است" (وَ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ اللَّهُ حَفِيظٌ عَلَيْهِمْ).

تا به موقع حساب آنها را برسد و کیفر لازم را به آنها بدهد.

سپس روی سخن را به پیامبر ص کرده، می گوید: "تو مامور نیستی که آنها را مجبور به قبول حق سازی" (وَ مَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ).

وظیفه تو تنها ابلاغ رسالت، و رسانیدن پیام خدا به همه بندگان است شبیه این جمله در قرآن فراوان است: لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيِّرٍ: "تو سیطره و غلبه بر آنها نداری" (غاشیه-۲۲). مَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ: "تو موظف به اجبار آنها نیستی" (ق-۴۵). وَمَا جَعَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا: "تو مسئول اعمال آنها نیستی و برای اجبار آنان مبعوث نشده ای" (انعام-۱۰۷). مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ: "رسول وظیفه ای جز ابلاغ رسالت ندارد" (مائده-۹۹).

و بیانگر این واقعیت است که خداوند می خواهد بندگان آزاد باشند و راه او را با اراده و اختیار خود بیوند، چرا که ارزش واقعی ایمان و عمل صالح در همین است، و ایمان و عمل اجباری ارزش معنوی ندارد.

بار دیگر به مساله وحی باز می گردد، و اگر در آیات قبل از اصل وحی سخن در میان بود در اینجا سخن از هدف نهایی وحی است، می فرماید: "اینگونه قرآنی عربی فصیح و گویا بر تو وحی کردیم تا ام القری (مکه) و کسانی را که در اطراف آن هستند انذار کنی" (وَ كَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِتُنذِرَ أُمَّ الْقُرَىٰ وَمَنْ حَوْلَهَا).

"و آنها را از روزی که همه خلایق در آن روز جمع می شوند و شک و تردیدی در آن نیست بترسانی" (وَ تُنذِرَ يَوْمَ الْجُمُعِ لَا رَيْبَ فِيهِ).

از آن روز که مردم به دو گروه تقسیم می شوند "گروهی در بهشتند، و گروهی در آتش سوزان دوزخ" (فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَ فَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ).

تعبیر "کذلک" ممکن است اشاره به این معنی باشد که همانگونه که بر انبیای پیشین به زبان خودشان وحی فرستادیم بر تو نیز به زبان خودت قرآنی عربی وحی کردیم (بنا بر این "کذلک" اشاره به جمله "وَ إِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ" می باشد).

و نیز می تواند اشاره به جمله بعد باشد، یعنی وحی ما بر تو اینگونه است:

به صورت قرآنی عربی با هدف انذار.

درست است که از ذیل آیه یعنی جمله "فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَ فَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ" استفاده می شود که وظیفه پیامبر هم انذار است و هم بشارت، ولی از آنجا که تاثیر "انذار" در نفوس مخصوصا در افراد نادان و لجوج عمیقتر است، در آیه، دو بار فقط روی "انذار" تکیه شده، با این تفاوت که در مرحله اول سخن از انذار شوندگان است، و در مرحله دوم سخن از چیزی است که باید از آن بترسند یعنی دادگاه قیامت.

روزی که به خاطر اجتماع عموم انسانها رسوایش بسیار دردناک و شدید

در اینجا سؤالی مطرح است و آن اینکه آیا از جمله "لِتُنذِرَ أُمَّ الْقُرَىٰ وَمَنْ حَوْلَهَا" استفاده نمی شود که هدف از نزول قرآن انذار مردم مکه و اطراف آن است؟ آیا این تعبیر با جهانی بودن اسلام تضاد ندارد؟! پاسخ این سؤال با توجه به یک نکته روشن می شود، و آن اینکه: کلمه "ام القرى" که یکی از نامهای مکه است از دو واژه ترکیب یافته "ام" که در اصل به معنی اساس و ابتدا و آغاز هر چیزی است، و مادر را هم به همین جهت "ام" می گویند که اساس و اصل فرزندان است.

و "قری" که جمع "قریه" به معنی هر گونه آبادی و شهر است، اعم از شهرهای بزرگ و کوچک یا روستاها، و شواهد زیادی نیز در قرآن بر این معنی وجود دارد.

اکنون ببینیم چرا "مکه" را "ام القرى" نامیده اند؟ (مادر و اصل همه آبادیها).

روایات اسلامی تصریح می کند که همه زمین نخست زیر آب غرق بود و خشکیها تدریجا سر از آب بیرون آوردند (علم امروز نیز این معنی را پذیرفته است).

این روایات می گوید: نخستین نقطه ای که از زیر آب سر برآورد "کعبه بود، و سپس خشکیهای زمین از کنار آن گسترش یافت که از آن به عنوان دحو الارض (گسترش زمین) یاد شده است.

با توجه به این تاریخچه روشن می شود که "مکه" اصل و اساس و آغاز همه .

۱-۱) توجه داشته باشید "انذار" به دو مفعول متعدی می شود که در آیه مورد بحث در جمله اول مفعول اول آن ذکر شده، و در جمله دوم مفعول دوم، البته گاه مفعول دوم آن همراه "با" می باشد و می گویند انذره بذلک

آبادیهای روی زمین است، بنا بر این هر گاه گفته شود "ام القری و من حولها" پیداست که تمام مردم روی زمین را شامل می شود (۱).

از این گذشته می دانیم اسلام تدریجا گسترش یافت:

پیامبر ص نخست مامور بود بستگان نزدیک خود را انداز کند، چنان که در آیه ۲۱۴ سوره شعرا می خوانیم: **وَ أَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ**، تا هسته بندی اسلام محکم شود، و آماده گسترش گردد.

سپس در مرحله دوم پیامبر مامور شد ملت عرب را تبلیغ و انداز کند، چنان که در آیه ۳ سوره فصلت آمده: **"قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ"** این قرآنی است عربی برای قومی که می فهمند و درک می کنند (۲).

و در آیه ۴۴ سوره زخرف نیز آمده است: **وَ إِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ وَ لِقَوْمِكَ** :

"این قرآن مایه تذکر تو و قوم تو است".

هنگامی که پایه های اسلام در میان این قوم قوی و مستحکم شد پیامبر ص ماموریت گسترده تری یافت، و مامور انداز جهانیان شد، چنان که در آیه اول سوره فرقان می خوانیم: **لَبَّارِكِ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَىٰ عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا** :

"جاوید و پر برکت است خداوندی که قرآن را بر بنده اش نازل کرد تا همه جهانیان را انداز کند (و آیات فراوان دیگر).

و به خاطر همین ماموریت بود که پیامبر ص نامه به سران بزرگ جهان آن روز در خارج از جزیره عربستان نوشت، و کسرها و قیصرها و نجاشیها را به اسلام دعوت کرد...

ص: ۳۵۸

۱-۱) این تعبیر در سوره انعام آیه ۹۲، نیز آمده است، و ما توضیح بیشتر را در این زمینه در جلد پنجم صفحه ۴۴ داده ایم
۲-۲) آنچه در بالا گفته شد در صورتی است که "عربی" را به معنی زبان عربی بدانیم، اما اگر به معنی فصیح تفسیر شود، آیه مفهوم دیگری خواهد داشت

و نیز بر اساس همین خط و برنامه بود که پیروانش برای تبلیغ اسلام بعد از او به همه جهان گام نهادند، و تعالیم اسلام را در دنیا منتشر ساختند.

در اینکه چرا روز قیامت "یوم الجمع" نامیده شده، تفسیرهای متعددی وجود دارد:

گاه گفته اند به خاطر آن است که میان ارواح و اجساد جمع می شود.

گاه گفته اند از این نظر است که بین انسان و عملش جمع خواهد شد.

و یا از این نظر که میان ظالم و مظلوم اجتماع حاصل می شود.

ولی ظاهر این است که منظور اجتماع همه خلائق در آن روز بزرگ است از اولین و آخرین، همانگونه که در آیه ۵۰ سوره واقعه آمده است: **قُلْ إِنَّ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ لَمَجْمُوعُونَ إِلَىٰ مِيقَاتِ يَوْمٍ مَّعْلُومٍ**: "بگو اولین و آخرین همگی در موعد روز معینی جمع می شوند".

*** و از آنجا که جمله "فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَ فَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ" بیانگر تقسیم مردم به دو گروه بود، در آیه بعد می افزاید: "اگر خدا می خواست همه آنها را امت واحدی قرار می داد، و به حکم اجبار هدایت می کرد و مؤمن می ساخت".

(وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَهُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً) .

اما ایمان اجباری چه ارزشی دارد؟ و چگونه می تواند معیار کمال انسانی گردد؟ تکامل واقعی آن است که انسان با اراده خویش، و در نهایت اختیار و آزادی طی کند.

آیات قرآن پر است از دلایل اختیار و آزادی اراده انسان، اصولاً امتیاز انسان از جانداران دیگر همین مساله است، و اگر آزادی انسان از او گرفته شود در حقیقت انسانیت او از او گرفته شده است! این بزرگترین امتیازی است که خداوند به او داده، و راه تکامل را به

صورت نامحدود به روی او گشوده است، این سنت غیر قابل تغییر الهی است.

و عجیب است که گروهی بیخبر هنوز طرفدار مکتب جبرند، و در عین حال دم از مکتب انبیا می زنند، در حالی که قبول جبر مساوی است با نفی تمام محتوای مکتب انبیا، نه تکلیف مفهومی خواهد داشت، نه سؤال و جواب، نه اندرز و نصیحت، و به طریق اولی نه ثواب و عقاب! نه انسان هرگز در کار خود تردید می کند و نه پشیمانی مفهومی خواهد داشت، و نه اصلاح اشتباهات گذشته.

سپس به مساله مهم دیگری در این رابطه می پردازد و توصیف گروهی را که اهل بهشت و سعادتند در برابر گروهی که به دوزخ فرستاده می شوند با این عبارت بیان می کند: "ولی خداوند هر که را بخواهد در رحمت خود وارد می کند، و برای ظالمان ولی و یآوری نیست" (وَلَكِنْ يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ وَالظَّالِمُونَ مَا لَهُمْ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ).

با توجه به اینکه گروه دوزخی را با وصف "ظلم" مشخص می کند روشن می شود که منظور از "من یشاء" (هر کس را بخواهد) در جمله اول گروهی است که ظالم نیستند.

به این ترتیب "عادلان" بهشتی اند، و غرق در رحمت خدا، و ظالمان دوزخینند.

اما باید توجه داشت که "ظالم" در اینجا، و در بسیاری دیگر از آیات قرآن، معنی وسیع و گسترده ای دارد، و تنها شامل کسانی نمی شود که به دیگران ستم کرده اند، بلکه کسانی که بر خود ستم کرده، یا آنها که در عقیده منحرفند، نیز ظالمند، و چه ظلمی برتر از شرک و کفر است؟ لقمان به فرزندش می گوید: يَا بُنَيَّ لَا تَشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشُّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ: "فرزندم چیزی را شریک خدا قرار مده که شرک ظلم عظیم است" (لقمان-۱۳).

در آیه دیگر می خوانیم: **أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ**: "آگاه باشید لعنت خدا بر ظالمان است، همانها که مردم را از راه حق باز می دارند، و آن را دگرگون می سازند، و به آخرت ایمان ندارند".

در مورد فرق میان "ولی" و "نصیر" بعضی گفته اند "ولی" کسی است که بدون درخواست به انسان کمک کند، اما "نصیر" مفهومی اعم دارد (۱).

این احتمال نیز وجود دارد که "ولی" اشاره به سرپرستی است که به حکم ولایت و بدون درخواست، حمایت و کمک می کند، و نصیر فریادری است که بعد از تقاضای کمک به یاری انسان می شتابد.

ص: ۳۶۱

۱- ۱) طبرسی در "مجمع البیان" جلد ۸ صفحه ۲۷۹ (ذیل آیه ۲۲ عنکبوت).

اشاره

أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ فَاللَّهُ هُوَ الْوَلِيُّ وَهُوَ يُحْيِي الْمَوْتَىٰ وَهُوَ عَلِيمٌ كُلُّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۹) وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللَّهِ ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبِّي عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ (۱۰) فَاطِرُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَمِنَ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجًا يَذُرُّكُمْ فِيهِ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ (۱۱) لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۱۲)

ترجمه:

۹- آیا آنها غیر خدا را ولی خود برگزیدند در حالی که ولی تنها خداوند است، و او است که مردگان را زنده می کند، و او است که بر هر چیزی توانا است.

۱۰- در هر چیز اختلاف کنید داوریش با خدا است، این است خداوند پروردگار من، بر او توکل کرده ام، و به سوی او باز می گردم:

۱۱- او آفریننده آسمانها و زمین است، و از جنس شما همسرانی برای شما قرار داد، و جفتهایی از چهارپایان آفرید، و شما را به این وسیله (به وسیله همسران) تکثیر می کند، همانند او چیزی نیست، و او شنوا و بینا است:

۱۲- کلیدهای آسمان و زمین از آن او است، روزی را برای هر کس بخواهد گسترش می دهد و برای هر کس بخواهد محدود می سازد، او از همه چیز آگاه است.

ولی مطلق خدا است

از آنجا که در آخرین آیه بحث گذشته این واقعیت بیان شده که هیچ ولی و یاوری جز خداوند نیست، در آیات مورد بحث برای تایید این واقعیت و نفی ولایت غیر خدا دلائل زنده ای مطرح می کند.

نخست در لباس تعجب و انکار می فرماید: "آیا آنها غیر خدا را ولی خود قرار دادند؟" (أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ) (۱).

با اینکه "ولی تنها اوست" (فَاللَّهُ هُوَ الْوَلِيُّ).

پس اگر می خواهند برای خود ولی و سرپرستی برگزینند باید خدا را برگزینند.

چرا که دلائل ولایت او با بیان اوصاف کمالیه اش در آیات پیشین روشن شد، خداوندی که عزیز و حکیم است، خداوندی که مالک و علی و عظیم است، پروردگاری که غفور و رحیم می باشد این اوصاف هفتگانه ای که گذشت خود بهترین دلیل برای انحصار ولایت در او است.

سپس به دلیل دیگری پرداخته می گوید: "او است که مردگان را حیات می بخشد" (و هو يحيى الموتى).

و چون معاد و رستاخیز به دست او است، و بزرگترین نگرانی انسان چگونگی زندگی او بعد از مرگ است، بنا بر این باید دست به دامن والای او زد و نه غیر او.

سپس به ذکر دلیل سومی پرداخته، می گوید: "او است که بر هر چیزی قادر و توانا است" (وَ هُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ).

اشاره به اینکه شرط اصلی "ولی" دارا بودن قدرت است و قادر حقیقی او است.

ص: ۳۶۳

۱- ۱) بعضی از مفسران مانند "زمخشری" در کشاف و فخر رازی در تفسیر کبیر "ام" را در اینجا به معنی استفهام انکاری گرفته اند، و بعضی مانند طبرسی در "مجمع البیان" و قرطبی در تفسیر "الجامع لاحکام القرآن" به معنی "بل" گرفته اند

*** و در آیه بعد چهارمین دلیل ولایت او را به این صورت شرح می دهد:

"در هر چیز اختلاف کنید داوری و حکمش با خدا است" و تنها او است که می تواند به اختلافات شما پایان دهد (وَ مَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللَّهِ).

آری یکی از شؤون ولایت آن است که بتواند به اختلافات کسانی که تحت ولایت او هستند با داوری صحیحش پایان دهد، آیا بتها و شیاطینی که معبود واقع شده اند توانایی بر چنین کاری دارند؟ یا این کار مخصوص خداوندی است که هم حکیم و آگاه به طرق حل هر گونه اختلاف است، و هم قادر است حکم و داوری خود را اجرا کند، پس خداوند عزیز و حکیم باید حاکم باشد نه غیر او.

گرچه بعضی از مفسران خواسته اند مفهوم "مَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ" را محدود به اختلاف در تاویل آیات متشابه، یا فقط مخاصمات و اختلافات حقوقی بدانند، ولی مفهوم آیه گسترده است، و هر گونه اختلافی چه در معارف الهی و عقائد، و چه در احکام تشریعی، و چه در مسائل حقوقی و قضایی، و یا غیر آن در میان انسانها روی دهد به حکم آنکه معلوماتشان محدود و ناچیز است باید از سرچشمه فیض علم حق و از طریق وحی برطرف گردد.

بعد از ذکر این دلایل مختلف بر انحصار مقام ولایت در ذات پاک خداوند از قول پیامبرش ص می گوید: "این است خداوند پروردگار من با این اوصاف کمالیه" (ذَلِكَ اللَّهُ رَبِّي) (۱).

"و به همین دلیل من او را ولی و یاور خود برگزیده ام، بر او توکل کردم .

ص: ۳۶۴

۱- ۱) در آغاز این جمله کلمه "قل" مقدر است، بنا بر این تنها این جمله و ما بعد آن است که از زبان پیامبر ادا می شود، اما جمله "وَ مَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ" ادامه بیانات پروردگار است، و آنها که غیر این را انتخاب کرده اند ظاهراً راه درستی را نپیموده اند

و به سوی او در مشکلات و گرفتاریها و لغزشها باز می‌گردم" (عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ).

قابل توجه اینکه جمله "ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبِّي" اشاره به ربوبیت مطلقه خداوند یعنی مالکیت توأم با تدبیر می‌کند، و می‌دانیم ربوبیت دارای دو شاخه است:

شاخه تکوینی که به اداره نظام آفرینش باز می‌گردد، و شاخه تشریحی که بیانگر احکام و وضع قوانین و ارشاد مردم وسیله سفیران الهی است.

و بر این اساس به دنبال آن، دو مساله "توکل" و "انابه" مطرح شده است، که اولی واگذاری امور خویش در نظام تکوین به خدا است و دومی بازگشت، در امور تشریحی به او است (دقت کنید) (۱).

*** آیه بعد می‌تواند دلیل پنجمی بر ولایت مطلقه پروردگار باشد، یا دلیلی بر مقام ربوبیت و شایستگی او برای توکل و انابه، می‌فرماید: "او است که آسمانها و زمین را به وجود آورده است" (فَاِطْرُ السَّمَاوَاتِ وَالْاَرْضِ).

"فاطر" از ماده "فطر" (بر وزن سطر) در اصل به معنی شکافتن چیزی است، در مقابل "قط" که به قول بعضی به معنی قطع عرضی است، گویی به هنگام آفرینش موجودات پرده تاریک عدم شکافته می‌شود، و هستیها از آن بیرون می‌آیند به همین مناسبت هنگامی که غلاف خورشید خرمای شکافته می‌شود و خورشید از آن سر بر می‌آورد به آن "فطر" (بر وزن شتر) می‌گویند (۲).

البته منظور از آسمانها و زمین در اینجا تمام آسمانها و زمین و موجوداتی است که در آنها و میان آنها وجود دارد، چرا که خالقیت خداوند شامل همه . .

ص: ۳۶۵

۱- ۱) المیزان جلد ۱۸ صفحه ۲۳

۲- ۲) در باره معنی فطر بحث جالبی در جلد ۵ ص ۱۷۱ داشتیم که نیاز به تکرار آن نمی‌بینیم

آنها است.

سپس به توصیف دیگری از افعال او پرداخته می گوید: "برای شما همسرانی از جنس خودتان قرار داد، و همچنین از چهارپایان جفت‌هایی آفرید، و شما را بدینوسیله تکثیر می کند" (جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَمِنَ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجًا يَذُرُّكُمْ فِيهِ) (۱).

این خود یکی از نشانه‌های بزرگ تدبیر پروردگار و ربوبیت و ولایت او است که برای انسانها همسرانی از جنس خودشان آفریده، که از یک سو مایه آرامش روح و جان او هستند، و از سوی دیگر مایه بقاء نسل و تکثیر مثل و تداوم وجود او.

گرچه قرآن با توجه به خطاب "یذُرُّكُمْ" (شما انسانها را تکثیر می کند) این معنی را در مورد انسان بیان داشته، ولی ناگفته پیداست که این حکم از نظر تکثیر مثل در مورد چهارپایان و موجودات زنده دیگر نیز جاری است، در واقع خداوند نخواسته است در یک خطاب جمع کند، و از مقام والای او بکاهد، لذا خطاب را تنها به انسانها کرده، تا حکم بقیه نیز به تبع انسانها روشن شود.

در توصیف سومی که در این آیه ذکر شده می فرماید: "هیچ چیزی همانند او نیست" (لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ).

این جمله در حقیقت پایه اصلی شناخت تمام صفات خدا است که بدون توجه به آن به هیچیک از اوصاف پروردگار نمی توان پی برد، زیرا خطرناکترین پرتگاهی که بر سر راه پویندگان طریق "معرفه الله" قرار دارد همان پرتگاه .

ص: ۳۶۶

۱ - ۱) ضمیر "فیه" به "تدبیر" یا "جعل ازواج" باز می گردد- ضمناً "یذُرُّ" از ماده "ذرا" (بر وزن زرع) به معنی "خلقت و آفرینش" است، لکن آفرینشی که با ظاهر ساختن افراد توأم باشد، و به معنی پراکنده ساختن و منتشر نمودن نیز آمده است

تشبیه "است که خدا را در وصفی از اوصاف شبیه مخلوقاتش بدانند، این امر سبب می شود که به "دره شرک" سقوط کنند.

به تعبیر دیگر او وجودی است بی پایان و نامحدود از هر نظر و هر چه غیر او است محدود و متناهی است از هر نظر، از نظر عمر، قدرت، علم، حیات، اراده، فعل، و خلاصه همه چیز، و این همان خط "تتزیه" و پاک شمردن خداوند از نقائص ممکنات است.

به همین دلیل بسیاری از مفاهیمی که در مورد غیر خداوند ثابت است در مورد ذات پاک او اصلاً معنی ندارد، فی المثل بعضی از کارها برای ما "آسان" است و بعضی "سخت"، بعضی از اشیاء از ما "دور" است و بعضی "نزدیک" بعضی از حوادث در "گذشته" واقع شده و بعضی در "حال" یا "آینده" واقع می شود، همچنین بعضی "کوچک" است و بعضی "بزرگ" چرا که وجود ما محدود است و با مقایسه موجودات دیگر با آن این مفاهیم پیدا می شود، اما برای وجودی که از هر نظر بی نهایت است و ازل و ابد را همه در بر گرفته، این معانی تصور نمی شود، دور و نزدیکی در باره او نیست، همه نزدیکند، مشکل و آسانی وجود ندارد، همه آسان است، آینده و گذشته ای نیست، همه برای او "حال" است، و قابل توجه اینکه درک این معانی نیاز به دقت و خالی کردن ذهن از آنچه به آن خو گرفته است می باشد.

به همین دلیل می گوئیم: شناخت اصل وجود خدا آسان است، اما شناخت صفات او مشکل! امیر مؤمنان علی ع در نهج البلاغه می فرماید:

و ما الجلیل و اللطیف و الثقیل و الخفیف و القوی و الضعیف فی خلقه الا- سواء "موجودات بزرگ و کوچک، سنگین و سبک، قوی و ضعیف، همه در خلقتش یکسانند، و در برابر قدرت

و در پایان آیه و بیان اوصاف دیگر ذات مقدسش می گوید: "او شنوا و بینا است" (وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ).

آری او هم خالق است، و هم مدبر، هم شنوا است و هم بینا، و در عین حال شبیه و نظیر و مانند ندارد، به همین دلیل باید تنها در سایه ولایت و ربوبیت او قرار گرفت، و قید بندگی غیر او را از خود برداشت.

*** در آخرین آیه مورد بحث سخن از سه قسمت دیگر از صفات فعل و ذات پروردگار است که هر کدام مساله ولایت و ربوبیت او را در بعد خاصی نشان می دهد:

نخست می فرماید "کلیدهای آسمانها و زمین در دست او است" (لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ).

بنا بر این هر کس هر چه دارد از او است، و هر چه می خواهد باید از او بخواهد، نه تنها "کلیدها" بلکه "خزائن" آسمانها و زمین نیز از آن او است "وَلِلَّهِ خَزَائِنُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ" (منافقون-۷).

"مقالید" جمع مقلید (بر وزن اقلید) به معنی کلید است، و این کلمه در بسیاری از مواقع به صورت کنایه از تسلط کامل بر چیزی به کار می رود، گفته می شود کلید این کار در دست من است، یعنی راه و برنامه و شرایط پیروزی آن همه در اختیار من قرار دارد و (در باره ریشه این لغت و ویژگیهای آن بحث مشروحتری در ذیل آیه ۶۳ سوره زمر در جلد ۱۹ آورده ایم).

در توصیف بعد که در حقیقت نتیجه ای است برای توصیف قبل، می افزاید:

"روزی را برای هر کس بخواهد گسترش می دهد و برای هر کس بخواهد تنگ .

ص: ۳۶۸

و محدود می سازد" (يَيْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ).

از آنجا که خزائن عالم در دست او است تمام رزق و روزیها نیز در قبضه قدرت او قرار دارد، و بر طبق مشیتش که از حکمت او سرچشمه می گیرد و مصالح بندگان در آن ملحوظ است آن را تقسیم می کند.

و از آنجا که بهره مند ساختن همه موجودات زنده از روزیها نیاز به علم و آگاهی از مقدار، احتیاجات و محل و سایر خصوصیات آنها دارد، در آخرین توصیف اضافه می کند: "او به همه چیز دانا است" (إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ).

درست همانند مطلبی که در آیه ۶ سوره هود آمده است: وَمِمَّنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا وَيَعْلَمُ مُسْتَوْدَعَهَا وَ مُسْتَوْدَعَهَا كُلُّ فِي كِتَابٍ مُبِينٍ :

"هیچ جنبنده ای در زمین نیست مگر اینکه روزی او بر خدا است، او قرار گاه و محل نقل و انتقالش را می داند، همه اینها در کتاب آشکاری ثبت است".

و به این ترتیب در چهار آیه مورد بحث یازده وصف دیگر از اوصاف کمالیه پروردگار (اعم از اوصاف ذات و اوصاف فعل) بیان شده است:

وصف ولایت مطلقه او، احیای مردگان، توانایی بر همه چیز، خالقیت آسمانها و زمین، آفرینش همسران و تکثیر انسانها، عدم وجود مثل و مانند برای او، شنوا بودن، بینا بودن، سلطه بر خزائن آسمان و زمین، رزاقیت، و علم او به همه چیز.

صفاتى که از نظر بیان مکمل یکدیگر، و همه دلیلی بر ولایت و ربوبیت او و در نتیجه طریقی است برای اثبات توحید عبادت.

۱- شناخت صفات خدا

از آنجا که علم و دانش ما بلکه تمام هستی ما محدود است هرگز نمی توانیم به کنه و حقیقت ذات خداوند که نامحدود است، برسیم چرا که آگاهی از کنه چیزی به معنی احاطه بر او است، چگونه موجود محدود می تواند احاطه بر ذات نامحدودی پیدا کند، همچنین شناخت کنه "صفات" خدا که عین ذات او است نیز برای موجود محدودی همچون ما امکان پذیر نیست.

بنا بر این آنچه ما از ذات و صفات خدا می دانیم یک علم اجمالی است، و بیشتر بر محور آثارش دور می زند.

از سوی دیگر چون الفاظ ما برای رفع نیازمندیهای زندگی روزمره ما وضع شده، هرگز نمی تواند بیانگر ذات و صفات نامحدود حق باشد، لذا الفاظ علم و قدرت و حیات و ولایت و مالکیت و سایر الفاظی که بیانگر صفات ثبوتیه و سلبيه او است رنگ دیگری به خود می گیرد، و اینجاست که گاه به تعبیراتی برخورد می کنیم که در یک نظر سطحی متناقض و متضاد است، اما با دقت روشن می شود که همه بیانگر یک واقعیت است.

مثلا می گوئیم خداوند هم "اول" است و هم "آخر" هم "ظاهر" است و هم "باطن" با همه چیز است اما همراه آنها نیست، و جدا از همه چیز است اما بیگانه از آنها نیست.

البته اگر با معیار مفاهیم این الفاظ در موجودات محدود و ممکن سخن بگوئیم چیزی که اول است نمی تواند آخر باشد، و چیزی که ظاهر است نمی تواند باطن باشد، ولی هنگامی که این الفاظ را در افق ذات بی نهایت او می اندیشیم می بینیم همه با هم جمع است، چرا که موجود نامتناهی در عین اول بودن آخر و در عین ظاهر بودن باطن است.

اینجاست که می گوئیم مهم در شناخت اوصاف جمال و جلال او این است که به این حقیقت توجه داشته باشیم "هیچ چیز مثل او نیست، و او نیز شبیه به هیچ چیز نیست" "لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ".

امیر مؤمنان علی ع این حقیقت را به وضوح در خطبه های نهج البلاغه بازگو کرده است، آنجا که می فرماید:

ما وحده من كیفه، و لا حقیقه اصاب من مثله، و لا اياه عنی من شبهه، و لا صمده من اشار الیه و توهمه:

"آن کس که برای او کیفیت قائل شود او را یکتا ندانسته، و کسی که برای او مثل و مانندی قرار دهد به حقیقت ذاتش پی نبرده.

و هر کس او را شبیه چیزی بشمرد او را قصد نکرده.

و آن کس که به او اشاره کند یا در وهم و اندیشه خویش آورد او را از ابعاد منزّه ندانسته!" (۱).

در جای دیگر می فرماید:

كل مسمى بالوحده غيره قليل: "هر چیز نام وحدت بر آن گذارده شود موجود کمی است، جز او که وحدتش دلیل بر عظمت نامتناهی اوست" (۲).

کوتاه سخن اینکه باید در باب صفات خدا همیشه با چراغ "لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ" (چیزی همانند او نیست) حرکت کرد، و در پرتو "لَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ" (هیچکس همانند و شبیه او نیست) به ذات پاکش نگریست، و تعبیر "سبحان الله" در عبادات و غیر عبادات اشاره ای به همین حقیقت است.

۲- یک نکته ادبی

با توجه به اینکه "کاف" در جمله "لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ" "کاف تشبیه است . .

ص: ۳۷۱

۱- ۱) خطبه ۱۸۶

۲- ۲) خطبه ۶۵

و به معنی مثل می آید جمله چنین معنی می دهد: "همانند مثل او چیزی نیست" این تکرار سبب شده که بسیاری از مفسران "کاف" را زائده بدانند که معمولاً برای تاکید می آید، و در کلمات فصحاء فراوان است.

ولی در اینجا تفسیر لطیفتری وجود دارد و آن اینکه گاه گفته می شود:

مثل تو از میدان حوادث فرار نمی کنی، یعنی مثل تو با این شجاعت، با این عقل و هوش و درایت نباید از میدان حوادث بگریزد (خلاصه کسی که اوصاف تو را دارد باید چنین و چنان باشد).

در آیه مورد بحث نیز معنی چنین می شود: مثل خداوند با این اوصاف که ذکر شد، با این علم گسترده و قدرت عظیم و بی پایان و... همانندی نخواهد داشت.

این نکته نیز قابل توجه است که به گفته بعضی از ارباب لغت چند واژه داریم که همه معنی "مثل" را می رسانند، اما هیچکدام جامعیت مفهوم آن را ندارد:

"ند" (بر وزن ضد) در جایی گفته می شود که فقط منظور شباهت در جوهر و ماهیت است.

"شبه" در جایی که تنها سخن از کیفیت در میان است.

"مساوی" تنها در موردی گفته می شود که بحث از کمیت است.

"شکل" در جایی به کار می رود که قدر و مساحت مطرح است.

ولی "مثل" مفهوم گسترده و عامی دارد که همه این مفاهیم در آن جمع است، لذا هنگامی که خداوند اراده می کند هر گونه شبیه و نظیر را از ذات خود نفی کند می فرماید "لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ" (۱).

ص: ۳۷۲

الف- معیار گستردگی و تنگی روزی-

هرگز نباید تصور کرد که وسعت رزق دلیل بر محبت خداوند، و یا تنگی معیشت دلیل بر خشم و غضب او است، زیرا خداوند گاه انسان را به وسعت روزی آزمایش می کند، و اموال سرشاری در اختیار او قرار می دهد، و گاه با تنگی معیشت میزان مقاومت و پایداری او را روشن می سازد، و آنها را از این طریق پرورش می دهد.

گاه ثروت زیاد مایه بلا- و عذاب جان صاحبان آنهاست، و هر گونه آرامش و استراحت را از آنها می گیرد چنان که قرآن مجید در آیه ۵۵ سوره توبه می گوید: **فَلَا تُعْجِبْكَ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ تَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَ هُمْ كَافِرُونَ**: "فزونی اموال و اولاد آنها تو را در شگفتی فرو نبرد، خدا می خواهد آنان را به این وسیله در زندگی دنیا مجازات کند و در حال کفر بمیرند!" در جای دیگر می گوید: **أَيَحْسَبُونَ أَنَّمَا نُمِدُّهُمْ بِهِ مِنْ مَالٍ وَ بَيْنَ نُسْرَعٍ لَهُمْ فِي الْخَيْرَاتِ بَلْ لَا يَشْعُرُونَ**: "آیا آنها چنین می پندارند که اموال و فرزندان را که به آنان داده ایم برای این است که درهای خیرات را به رویشان بگشاییم، چنین نیست، آنها نمی فهمند" (مؤمنون-۵۵-۵۶).

ب- تقدیر روزی تضادی با تلاشها ندارد-

نباید از آیاتی که در زمینه تقدیر و اندازه گیری روزی به وسیله پروردگار آمده چنین استنباط کرد که تلاشها و کوششها نقشی در این زمینه ندارد، و اینها را بهانه تنبلی و فرار از زیر بار مسئولیتها و مجاهدتها در مقیاس فرد و اجتماع قرار داد، که این پندار بر ضد آیات فراوانی از قرآن مجید است که سعی و کوشش و تلاش را معیار موفقیتها شمرده است.

هدف این است که با تمام تلاشها و کوششها باز به روشنی می بینیم دست

دیگری نیز در کار است که گاه نتیجه تلاشها بر باد می رود و گاه به عکس، تا مردم فراموش نکنند در پشت عالم اسباب دست قدرت "مسبب الاسباب" کار می کند و در هر حال محرومیتهای ناشی از تبلی و سستی را هرگز نباید به حساب تقسیم روزی از ناحیه خداوند گذارد، چرا که خود فرموده روزی را به تناسب تلاشها وسعت می دهم.

ج- روزی تنها به معنی مواهب مادی نیست -

روزی معنی وسیعی دارد که روزیهای معنوی را نیز در بر می گیرد، بلکه روزی اصلی همین روزی معنوی است، در دعاها تعبیر به رزق در مورد روزیهای معنوی بسیار به کار رفته است، در مورد حج می گوئیم: اللهم ارزقنی حج بیتک الحرام.

در مورد و توفیق اطاعت و دوری از معصیت آمده: اللهم ارزقنی توفیق الطاعه و بعد المعصیه...

در دعاهای روزه ماه رمضان می خوانیم اللهم ارزقنی فیہ طاعه الخاشعین (دعای روز ۱۵) و همچنین در مواهب معنوی دیگر.

د- قرآن و اسباب فزونی روزی:

قرآن چند امر را معرفی کرده که خود درسی سازنده برای تربیت انسان است، در یک جا می گوید: لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ "هر گاه شکر نعمتها را بجا آورید (و آن را در مصرف واقعی صرف کنید) نعمت را بر شما افزون می کنم" (ابراهیم-۷).

در جای دیگر مردم را به تلاش دعوت کرده، می گوید هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذُلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَ كُلُوا مِنْ رِزْقِهِ "او کسی است که زمین را تسلیم و خاضع در برابر شما قرار داد تا بر پشت آن راه روید و از رزق آن استفاده کنید" (ملک-۱۵).

در جای دیگر تقوی و درستکاری را معیار گشایش روزی قرار داده می فرماید وَ لَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ

"هر گاه مردم روی زمین ایمان آورند و تقوا پیشه کنند برکات آسمان و زمین را به روی آنها می گشائیم" (اعراف-۹۶).

ه- تنگی رزق و مسائل تربیتی:

□ گاه تنگی رزق به خاطر جلوگیری از طغیان مردم است، چنان که در آیه ۲۷ شوری (همین سوره) می خوانیم: **وَلَوْ بَدَتْ لَلَّهِ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ** :

"هر گاه خداوند روزی را بر مردم گشاده دارد راه ظلم و طغیان پیش می گیرند!" ز-قرآن تاکید دارد که انسانها روزی بخش خود را تنها خدا بدانند و از غیر او تقاضا نکنند، و به دنبال این ایمان و توکل بر نیرو و تلاش و سعی خود متکی باشند در آیه ۳ فاطر آمده است: **هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ** : "آیا خالق غیر از خدا وجود دارد که شما را از آسمان و زمین روزی دهد" و در آیه ۱۷ عنکبوت می خوانیم: **فَابْتَغُوا عِنْدَ اللَّهِ الرِّزْقَ** : "تنها روزی را نزد خدا بجوئید".

و به این ترتیب روح بی نیازی و ترک وابستگی و ابای نفس را در انسانها زنده می کند.

در مورد تقسیم ارزاق و تلاش برای زندگی و اسباب و سرچشمه های روزی بحثهای مشروحی در جلد ۱۱ صفحه ۳۱۰ به بعد (ذیل آیه ۷۱ نحل) و در جلد ۹ صفحه ۱۸ به بعد (ذیل آیه ۶-هود) داشتیم.

اشاره

شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ اللَّهُ يَجْتَبِي إِلَيْهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ يُنِيبُ (۱۳) وَمَا تَفَرَّقُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ وَلَوْ لَا كَلِمَةُ سِبْقَتِ مَنْ رَبُّكَ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى لَفُضِّصَ بَيْنَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ أُورِثُوا الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ (۱۴)

ترجمه:

۱۳- آئینی را برای شما تشریح کرد که به نوح توصیه کرده بود، و آنچه را بر تو وحی فرستادیم و به ابراهیم و موسی و عیسی سفارش نمودیم که دین را برپا دارید و در آن تفرقه ایجاد نکنید. خداوند هر کس را بخواهد بر می‌گزیند، و کسی را که به سوی او باز گردد هدایت می‌کند.

۱۴- آنها پراکنده نشدند مگر بعد از علم و آگاهی، و این تفرقه جویی بخاطر انحراف از حق بود (و عداوت و حسد) و اگر فرمانی از سوی پروردگارت صادر نشده بود

که آنها تا سر آمد معینی زنده و آزاد باشند خداوند در میان آنها داوری می کرد و کسانی که بعد از آنها وارثان کتاب شدند از آن در شک و تردیدند، شکی توام با بدبینی و سوء ظن.

تفسیر:

اشاره

آئین تو عصاره آئین همه انبیاست

از آنجا که بسیاری از بحثهای این سوره در برابر مشرکان است و در آیات قبل نیز از همین موضوع سخن به میان آمده، آیات مورد بحث این حقیقت را روشن می سازد که دعوت اسلام به توحید دعوت تازه ای نیست، دعوت تمام پیامبران اولو العزم است، نه تنها اصل توحید بلکه تمام اصول دعوت انبیا در مسائل بنیادی در همه ادیان آسمانی یکی بوده است.

می فرماید: "خداوند آئینی را برای شما تشریح کرد که به نخستین پیامبر اولو العزم نوح توصیه کرده بوده" (شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا).

"همچنین آنچه را بر تو وحی فرستادیم، و ابراهیم و موسی و عیسی را به آن سفارش کردیم" (وَ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَ مَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَى وَ عِيسَى).

و به این ترتیب آنچه در شرایع همه انبیا بوده و در شریعت تو است و "آنچه خوبان همه دارند تو تنها داری" "تعبیر" من الدین" نشان می دهد که هماهنگی شرایع آسمانی تنها در مساله توحید و یا اصول عقائد نیست، بلکه مجموعه دین الهی از نظر اساس و ریشه همه جا یکی است، هر چند تکامل جامعه انسانی ایجاب می کند که تشریعات و قوانین فرعی هماهنگ با تکامل انسانها رو به تکامل رود تا به حد نهایی و خاتم ادیان رسد.

به همین دلیل در آیات دیگر قرآن شواهد فراوانی وجود دارد که نشان می دهد اصول کلی عقائد و قوانین و وظایف در همه ادیان یکسان بوده.

ص: ۳۷۷

مثلا در شرح حال بسیاری از انبیا در قرآن مجید می خوانیم که نخستین دعوتشان این بود **يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ (۱)**.

و در جای دیگر می خوانیم **وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ :**

"ما در هر امتی رسولی را فرستادیم تا به مردم بگویند خداوند یگانه را پرستش کنید."

انذار به رستاخیز نیز در دعوت بسیاری از انبیا آمده است (انعام ۱۳۰، اعراف ۵۹، شعراء ۱۳۵، طه ۱۵، مریم ۳۱).

موسی و عیسی و شعیب ع از نماز سخن می گویند (طه ۱۴، مریم ۳۱ هود ۸۷) ابراهیم دعوت به حج می کند (حج ۲۷).

و روزه در همه اقوام پیشین بوده است (بقره ۱۸۳).

لذا در دنباله آیه به عنوان یک دستور کلی به همه این پیامبران بزرگ می افزاید: "به همه آنها توصیه کردیم که دین را برپا دارید و در آن تفرقه ایجاد نکنید" **(أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ)**.

توصیه به دو امر مهم: نخست برپا داشتن آئین خدا در همه زمینه ها (نه تنها عمل کردن بلکه اقامه و احیای آن).

دوم پرهیز از بلای بزرگ، یعنی تفرقه و نفاق در دین.

و به دنبال آن می افزاید: "هر چند این دعوت شما، بر مشرکان سخت گران است" **(كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ)**.

آنها بر اثر جهل و تعصب سالیان دراز آن چنان به شرک و بت پرستی خو گرفته اند و در اعماق وجودشان حلول کرده که دعوت به توحید مایه وحشت آنها است، بعلاوه در شرک منافع نامشروع سران مشرکان محفوظ است، در حالی که .

ص: ۳۷۸

توحید مایه قیام مستضعفان می گردد و جلو هواپرستیها و مظالم آنها را می گیرد.

ولی با این حال همانگونه که گزینش پیامبران به دست خدا است، هدایت مردم نیز به دست او است "خداوند هر کس را بخواهد بر می گزیند، و کسی را که به سوی او باز گردد هدایت می کند" (اللَّهُ يَجْتَبِي إِلَيْهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ يُنِيبُ).

در این آیه نکته هایی است که باید به آن توجه داشت:

۱- "شرع" از ماده "شرع" (بر وزن زرع) در اصل به معنی راه روشن است، راه ورود به نهرها را نیز "شریعه" می گویند، سپس این کلمه در مورد ادیان الهی و شرایع آسمانی به کار رفته، چرا که راه روشن سعادت در آن است، و طریق وصول به آب حیات ایمان و تقوی و صلح و عدالت است.

و از آنجا که آب مایه پاکیزگی و طهارت و حیات است این واژه تناسب روشنی با آئین الهی که از نظر معنوی همین کارها را با روح و جان انسان و جامعه انسانیت می کند دارد (۱).

۲- در این آیه تنها به پنج تن از پیامبران خدا اشاره شده (نوح و ابراهیم و موسی عیسی و محمد ص) چرا که پیامبران اولو العزم یعنی صاحبان دین و آئین جدید تنها این پنج تن هستند، و در حقیقت آیه اشاره ای است به انحصار پیامبران صاحب شریعت در این پنج نفر.

۳- در آغاز از نوح یاد شده، چرا که نخستین شریعت یعنی آئینی که دارای همه گونه قوانین عبادی و اجتماعی بود از او آغاز گشت و پیامبران پیش از او برنامه و دستورات محدودی داشتند (۲) . .

ص: ۳۷۹

۱- ۱) این معنی به طور اجمال در لسان العرب و مفردات راغب و دیگر کتب لغت آمده است

۲- ۲) در این زمینه شرحی در ذیل آیه ۲۱۳ سوره بقره آورده ایم (جلد ۲ صفحه ۵۸)

و به همین دلیل در قرآن و روایات اسلامی سخنی از کتب آسمانی قبل از نوح نیامده است.

۴- قابل توجه اینکه در ذکر این پنج تن نخست از نوح ع سخن به میان آمده، سپس از پیامبر اسلام ص و بعد از ابراهیم ع و موسی ع و عیسی ع این ترتیب بندی به خاطر این است که نوح به خاطر آغازگر بودنش در آغاز قرار گرفته، و پیامبر اسلام ص بخاطر عظمتش بلافاصله بعد از او و دیگران به ترتیب زمان ظهور بعد از آنها.

۵- این نکته نیز قابل توجه است که در مورد پیامبر اسلام ص تعبیر به او حینا الیک (وحی بر تو فرستادیم) می کند، اما در باره سایرین تعبیر به "توصیه" شده است، شاید این تفاوت تعبیر برای اهمیت اسلام نسبت به سایر ادیان آسمانی است.

۶- در پایان آیه، در مورد چگونگی گزینش پیامبران تعبیر به "من یشاء" (هر کس را بخواهد) که اشاره سر بسته ای است به شایستگیهای وجودی رسولان الهی.

اما در مورد امتهای تعبیر به "من ینیب" (کسی که به سوی خدا بازگردد، و از گناه توبه کند و از در اطاعت در آید) تا معیار هدایت الهی و شرایط آن برای همگان روشن گردد و راه وصول به دریای رحمتش را بیابند.

در حدیث قدسی آمده است:

من تقرب منی شبرا تقربت منه ذراعاً و من أنانی یمشی، اتیته هروله: "کسی که یک وجب به سوی من آید من یک ذراع به سوی او می روم، و کسی که آهسته به سوی من بیاید من شتابان به سوی او می روم!" (۱).

ص: ۳۸۰

این احتمال نیز در تفسیر جمله اخیر داده شده است که "اجتباء" و گزینش مخصوص انبیا نیست، بلکه تمام بندگان خالص و مخلص را که دارای مقام والای الهی بودند شامل می گردد.

*** و از آنجا که یکی از دو رکن دعوت انبیای اولو العزم عدم تفرقه در دین است و مطمئناً همه آنها روی این مساله تبلیغ کردند، این سؤال پیش می آید پس سرچشمه اینهمه اختلافات مذهبی از کجا است؟ آیه بعد به پاسخ این سؤال پرداخته، سرچشمه اصلی اختلافات دینی را چنین بیان می کند: "آنها راه تفرقه را پیش نگرفتند مگر بعد از آنکه اتمام حجت بر آنها شد، و علم و آگاهی کافی به آنها رسید، و این تفرقه جویی به خاطر حب دنیا و ریاست و ظلم و حسد و عداوت بود" (وَ مَا تَفَرَّقُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغِيًّا بَيْنَهُمْ).

آری دنیا پرستان ستمگر، و حسودان کینه توز، در برابر آئین یکپارچه انبیا قیام کردند، و هر گروهی را به راهی نمودند، تا پایه های ریاست خود را تقویت کنند، و منافع دنیای خویش را تامین نمایند، و حسادتها و عداوتهای خود را با مؤمنان راستین و مکتب انبیا آشکار سازند، ولی تمام اینها بعد از اتمام حجت بود.

به این ترتیب سرچشمه اختلافهای مذهبی جهل و بیخبری نبود، بلکه بغی و ظلم و انحراف از حق و اعمال نظرهای شخصی بود.

"دانشمندان دنیا طلب" و "عوامهای متعصب و کینه توز" دست به دست هم دادند و این اختلافات را بنیان نهادند.

این آیه پاسخ روشنی است به آنها که می گویند مذهب در میان بشر ایجاد اختلاف کرده، و خونریزیهای فراوانی در طول تاریخ بار آورده است، زیرا اگر

دقت شود مذهب همیشه عامل وحدت و یکپارچگی در محیط خود بوده (همانگونه که در مورد اسلام و قبایل حجاز و حتی اقوام خارج از جزیره عرب تحقق یافت و به اختلافات پایان و امت واحدی ساخت).

ولی سیاستهای استعماری در میان مردم تفرقه ایجاد کرد، به اختلافات دامن زد، و مایه خونریزی شد، افزودن سلیقه های شخصی و تحمیل آن بر مذاهب آسمانی خود یک عامل بزرگ دیگر تفرقه بود که آنهم از "بغی" مایه می گرفت.

"بغی" به گونه ای که در ریشه اصلی لغوی آن ذکر کرده اند "درخواست تجاوز و انحراف از خط میانه و تمایل به افراط و تفریط" است، خواه به این درخواست جامه عمل پوشیده شود یا نه، گاه در کمیت چیزی است، و گاه در کیفیت، و به همین مناسبت غالباً به معنی ظلم و ستم به کار می رود.

گاهی نیز به معنی هر گونه "طلب و تقاضا" هر چند امر خوب و شایسته ای باشد آمده است.

لذا "راغب" در "مفردات" "بغی" را به دو شعبه تقسیم می کند شعبه "ممدوح" و "مذموم" که اولی تجاوز از حد عدالت و رسیدن به احسان و ایثار، و تجاوز از واجبات و رسیدن به مستحبات است، و دومی تجاوز از حق و تمایل به باطل است.

سپس قرآن می افزاید: "اگر فرمانی از سوی پروردگار تو صادر نشده بود که آنها تا سر آمد معینی زنده و آزاد باشند خداوند در میان آنها داوری می کرد"، طرفداران باطل را نابود می ساخت و پیروان حق را پیروز" (وَلَوْ لَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ إِلَيَّ أَجَلَ مُسَمَّى لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ).

آری دنیا سرای آزمون و پرورش و تکامل است، و این بدون آزادی عمل امکان پذیر نیست، این فرمان تکوینی خداوند است که از آغاز خلقت انسان

بوده و دگرگونی در آن راه ندارد، این طبیعت زندگی دنیا است، ولی از امتیازات سرای آخرت حل تمام این اختلافات و رسیدن انسانیت به یکپارچگی کامل است لذا از قیامت تعبیر به "یوم الفصل" شده است.

و در آخرین جمله به توضیح حال کسانی می پردازد که بعد از این گروه بر سر کار آمدند، گروهی که عهد پیامبران را درک نکردند، و زمانی چشم گشودند که نفاق افکنان و تفرقه اندازان فضای جامعه بشریت را با اعمال شیطنت آمیز خود تیره و تار کرده بودند، و آنها نتوانستند به خوبی حق را دریابند.

می فرماید: "کسانی که بعد از آنها وارثان کتب آسمانی شدند از آن در شک و تردیدند، شکی توأم با بدبینی و سوء ظن!" (وَ إِنَّ الدِّينَ أَوْرَثُوا الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ) (۱).

در حقیقت معنی "ریب" این قید را نیز ذکر کرده اند: به شکی گفته می شود که سرانجام بعد پرده از روی آن برداشته شود و به حقیقت تبدیل گردد، شاید این امر اشاره به ظهور پیامبر اسلام ص با دلایل روشن باشد که آثار شک و ریب را از دل‌های حق طلبان زدود.

نکته:

در تفسیر علی بن ابراهیم از امام صادق ع نقل شده است که در تفسیر آیه شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ فرمود: مخاطب در جمله "أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ" امام است، و جمله "لَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ" کنایه از امیر مؤمنان علی ع است (۲).

ص: ۳۸۳

۱-۱) بنا بر این تفسیر که با جمله های قبل کاملاً هماهنگ است ضمیر "بعدهم" به امتهای نخستین باز می گردد که به ایجاد تفرقه در مذاهب پرداختند، نه به انبیای مذکور در آیه قبل (دقت کنید).

۲-۲) "تفسیر نور الثقلین" جلد ۴ صفحه ۵۶۷.

بدیهی است منظور انحصار دین در ولایت علی ع نمی باشد، بلکه هدف بیان این حقیقت است که مساله ولایت امیر مؤمنان علی ع نیز از ارکان دین به شمار می رود.

ص: ۳۸۴

اشاره

فَلذَلِكَ فَادُعْ وَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَقُلْ آمَنْتُ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ وَأُمِرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمْ اللَّهُ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ لَنَا أَعْمَالًا وَلكُمْ أَعْمَالُكُمْ لَا حُجَّةَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ اللَّهُ يَجْمَعُ بَيْنَنَا وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ (۱۵)

ترجمه:

۱۵- تو نیز آنها را به سوی این آئین واحد الهی دعوت کن، و آن چنان که مامور شده ای استقامت نما، و از هوا و هوسهای آنان پیروی مکن، و بگو: به هر کتابی که از سوی خدا نازل شده ایمان آورده ام، و مامورم در میان شما عدالت کنم، خداوند پروردگار ما و شما است، نتیجه اعمال ما از آن ما است و نتیجه اعمال شما از آن شما، خصومت شخصی در میان ما نیست، و خداوند ما و شما را در یک جا جمع می کند، و بازگشت همه به سوی او است.

تفسیر:

آن گونه که مامور شده ای استقامت کن!

از آنجا که در آیات قبل مساله تفرقه امتها بر اثر بغی و ظلم و انحراف مطرح

شده، در آیه مورد بحث پیامبر ص را دستور می دهد که برای حل اختلافات و احیای آئین انبیا بکوشد، و در این راه نهایت استقامت را به خرج دهد.

می فرماید: "انسانها را به سوی آئین واحد الهی دعوت کن، و از اختلافات برهان" (فَلذَلِكَ فَادُعْ) (۱).

سپس دستور به استقامت در این راه داده، می گوید: "آن گونه که مامور شده ای ایستادگی کن" (وَ اسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ).

جمله "کما امرت" (آن چنان که مامور شده ای) ممکن است اشاره به مرحله عالی استقامت و یا اشاره به اینکه استقامت هم از نظر کمیت و کیفیت و مدت و خصوصیات دیگر همه باید منطبق بر دستور و برنامه الهی باشد.

و از آنجا که اهواء و هوسهای مردم در این مسیر از موانع بزرگ راه است، در سومین دستور می افزاید: "و از هوا و هوسهای آنها پیروی مکن" (وَ لَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ).

چرا که هر گروهی تو را به تمایلات و منافع شخصی خود دعوت می کنند، همان دعوتی که سرانجامش تفرقه و پراکندگی و نفاق است، پا بر سر این هواها بگذار، و همه را گرد آئین واحد پروردگار جمع کن.

و چون هر دعوتی نقطه شروعی دارد، نقطه شروع آن را خود پیامبر ص قرار می دهد، و در چهارمین دستور می فرماید: "بگو من ایمان آورده ام به هر کتابی که از سوی خدا نازل شده است" (وَ قُلْ آمَنْتُ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ).

من در میان کتب آسمانی فرق نمی نهم، همه را به رسمیت می شناسم، و همه را دعوت کننده به توحید و معارف پاک دینی و تقوی و پاکی و حق و عدالت، .

ص: ۳۸۶

۱- ۱) جمعی از مفسران "لام" را در "لذلك" به معنی "الی" دانسته اند، و جمعی به معنی تعلیل، در صورت اول "ذلك" اشاره به آئین انبیای پیشین است، و در صورت دوم اشاره به اختلافات امتهای

و آئین من در حقیقت جامع همه آنها و مکمل آنها است.

من همانند اهل کتاب نیستم که هر کدام دیگری را نفی کند، یهود مسیحیان را، و مسیحیان یهود را، و حتی پیروان هر آئین نیز از میان آیات کتب دینی خود آن را می پذیرند که با امیال و خواسته هاشان هماهنگ است، من همه را بدون استثنا پذیرا شده ام، چرا که اصول اساسی همه یکی است.

و از آنجا که برای ایجاد وحدت رعایت "اصل عدالت" ضرورت دارد، در پنجمین دستور آن را مطرح کرده، می فرماید: "بگو من مامورم که در میان همه شما عدالت کنم" (وَ أُمِرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمْ).

چه در قضاوت و داوریه‌ها، چه در حقوق اجتماعی و مسائل دیگر (۱).

و به این ترتیب آیه مورد بحث از پنج دستور مهم تشکیل یافته که از اصل دعوت آغاز می شود، سپس وسیله پیشرفت آن یعنی استقامت مطرح می گردد، بعد به موانع راه که "هواپرستی" است، اشاره شده، سپس نقطه شروع که از خویشتن است بیان گردیده، و سرانجام هدف نهایی که گسترش و تعمیم عدالت است عنوان شده.

بدنبال این پنج دستور، به جهات مشترک همه اقوام که آنهم در پنج قسمت خلاصه شده، اشاره می کند، می فرماید:

"خدا پروردگار ما و شماست" (اللَّهُ رَبُّنَا وَ رَبُّكُمْ).

"اعمال ما از آن ما است و اعمال شما از آن شما، و هر یک در مقابل اعمال خویش مسئولیم" (لَنَا أَعْمَالُنَا وَ لَكُمْ أَعْمَالُكُمْ).

در میان ما و شما خصومتی نیست، و هیچیک را بر دیگری امتیازی نمی باشد و ما غرض شخصی با شما نداریم" (لَا حُجَّةَ بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ).

ص: ۳۸۷

۱- ۱) جمعی از مفسران "عدالت" را در اینجا محدود به قضاوت کرده اند، در حالی که قرینه بر این محدودیت در آیه وجود ندارد

اصولا نیازی به احتجاج و استدلال نیست چرا که حق به قدر کافی واضح شده، از این گذشته سرانجام همه ما در یک جا جمع می شویم و "خداوند ما و شما را در قیامت جمع می کند" (اللَّهُ يَجْمَعُ بَيْنَنَا) (۱).

و قاضی همه ما در آن روز یکی است آری "بازگشت همه به سوی او است" (وَ إِلَيْهِ الْمَصِيرُ).

به این ترتیب هم خدای ما یکی است، و هم سرانجام ما یک جاست، و هم قاضی دادگاه و مرجع امورمان، و از این گذشته همه در برابر اعمالمان مسئولیم، و هیچیک امتیازی بر دیگری جز به ایمان و عمل پاک نداریم.

*** این بحث را با ذکر یک حدیث جامع پایان می دهیم:

در حدیثی از پیغمبر گرامی اسلام ص می خوانیم:

ثلاث منجیات، و ثلاث مهلكات، فالمنجیات: العدل فی الرضا و الغضب، و القصد فی الغنی و الفقر، و خشیه الله فی السر و العلانیة، و المهلكات: شح مطاع، و هوی متبع، و اعجاب المرء بنفسه:

سه چیز است که سبب نجات آدمی است، و سه چیز مایه هلاکت او است:

اما سه چیز که باعث نجات او می شود: دادگری و عدالت در حالت خشنودی و غضب است، و میانه روی در حالت غنا و فقر، و ترس از خدا در پنهان و آشکار.

و اما سه چیز که مایه هلاک آدمی است: بخلی است که انسان از آن پیروی کند، و هوا و هوس سرکش و حاکم، و خودپسندی است" (۲).

..***

ص: ۳۸۸

۱-۱) ضمیر متکلم مع الغیر در "بیننا" اشاره به پیامبر و مؤمنان است، و ضمیر جمع در "بینکم" اشاره به تمام کفار اعم از اهل کتاب و مشرکان می باشد

۲-۲) مجمع البیان ذیل آیات مورد بحث و تحف العقول کلمات پیامبر اسلام

اشاره

وَ الَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ مِنْ بَعِيدٍ مَا أُسْتَجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةً عِنْدَ رَبِّهِمْ وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ (۱۶) اللَّهُ الَّذِي
أَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ وَمَا يُدْرِيكُ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ (۱۷) يَسْتَعْجِلُ بِهَا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِهَا وَالَّذِينَ آمَنُوا مُشْفِقُونَ مِنْهَا
وَيَعْلَمُونَ أَنَّهَا الْحَقُّ أَلَا إِنَّ الَّذِينَ يُمَارُونَ فِي السَّاعَةِ لَفِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ (۱۸)

ترجمه:

۱۶- آنها که در باره خدا بعد از پذیرفتن دعوت او، محاجه می کنند دلیل آنها نزد پروردگارشان باطل و بی اساس است و غضب بر آنها است و عذاب شدید از آن آنها.

۱۷- خداوند کسی است که کتاب را به حق نازل کرد و میزان (سنجش حق و باطل) را، اما تو چه می دانی شاید ساعت (قیام قیامت) نزدیک باشد.

۱۸- آنها که به قیامت ایمان ندارند در باره آن شتاب می کنند، ولی آنها که ایمان آورده اند پیوسته با خوف و هراس مراقب آن هستند، و می دانند آن حق است آگاه باشید آنها که در قیامت تردید می کنند در گمراهی عمیقی هستند.

شتاب نکنید، قیامت می آید!

از آنجا که در آیات گذشته این سخن به میان آمد که پیامبر ص مامور بود ضمن احترام به محتوای کتب آسمانی عدالت را در میان همه مردم اجرا کند و هر گونه خصومت و محاجه با آنها را ترک کند، در آیات مورد بحث برای تکمیل این سخن و این که حقانیت پیامبر اسلام نیاز به دلیل ندارد می فرماید: "آنها که در باره خداوند یکتا به محاجه برمی خیزند بعد از آن که دعوت او از سوی مردم پذیرفته شد دلیل آنها نزد پروردگارش باطل و بی اساس است" (وَالَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ).

"و خشم و غضب پروردگار بر آنها است" (چون از روی علم و عمد به مخالفت خود ادامه می دهند) (وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ).

"و عذاب شدید الهی نیز در قیامت از آن آنها است" (وَلَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ) چرا که لجاجت و عناد ثمره ای جز این ندارد.

در این که منظور از جمله "مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ" (بعد از آن که دعوت او اجابت شد) چیست؟ مفسران تفسیرهای مختلفی ذکر کرده اند.

گاه گفته اند منظور اجابت توده های مردم پاک دل و بی غرض می باشد که با الهام از فطرت الهی و مشاهده محتوای وحی و معجزات گوناگون پیامبر اسلام سر تسلیم در برابر او فرود آوردند.

و گاه اجابت دعای پیامبر ص را در حق مخالفان در روز جنگ بدر که منجر به نابودی بخش عظیمی از لشکر آنان و درهم شکستن شوکتشان شد ذکر کرده اند.

و گاه آن را اشاره به پذیرش خود آنها یعنی اهل کتاب دانسته اند، که قبل

از ظهور پیامبر اسلام ص در انتظارش بودند و نشانه های او را برای مردم از کتابهای خود می خواندند و اظهار علاقه و ایمان نسبت به او می نمودند، اما پس از ظهور اسلام چون منافع نامشروعشان به خطر افتاد راه انکار پیش گرفتند.

از همه مناسبتر تفسیر اول است، زیرا تفسیر دوم ایجاب می کند که این آیات بعد از غزوه بدر نازل شده باشد، در حالی که دلیل روشنی بر این امر در دست نیست و به نظر می رسد که همه این آیات در مکه نازل شده باشد.

و تفسیر سوم با لحن آیه موافق نیست، زیرا باید گفته شود: "من بعد استجابوا له" (بعد از آن که دعوت او را اجابت کردند).

بعلایوه ظاهر جمله "يَجِئُ الْجَوْنُ فِي اللَّهِ" اشاره به گفتگوی مشرکان در باره خدا است، نه اهل کتاب در باره پیامبر ص اما این محاجه باطل اشاره به طرح چه مسائلی است؟ باز محل گفتگو است.

بعضی گفته اند: منظور ادعای یهود است که می گفتند آئین ما پیش از اسلام بوده و برتر از آن است.

یا این که شما مدعی وحدت هستید بیائید آئین موسی ع را که مورد قبول طرفین است بپذیرید.

ولی همانگونه که گفتیم بعید است که روی سخن در این آیات با یهود و اهل کتاب باشد چرا که "محاجه در باره الله" بیشتر متناسب با مشرکان است، بنا بر این جمله فوق اشاره به دلایل بی اساس و پوسیده ای است که مشرکان برای پذیرش شرک می آوردند، از جمله شفاعت بتها و یا پیروی از آئین نیاکانشان.

به هر حال افراد لجوجی که بعد از آشکار شدن حق به لجاجت و پافشاری خود ادامه می دهند هم در نظر خلق خدا رسوا هستند و هم مشمول غضب خالق در این جهان و جهان دیگر می باشند.

سپس به یکی از دلائل توحید و قدرت پروردگار، که در عین حال متضمن اثبات نبوت است در مقابل احتجاج کنندگان بی منطق پرداخته می‌گوید:

"خداوند همان کسی است که کتاب آسمانی را به حق نازل کرد و همچنین میزان را" (اللَّهُ الَّذِي أَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ). (

"حق" کلمه جامعی است که معارف و عقائد حقه، و همچنین اخبار صحیح و برنامه های هماهنگ با نیازهای فطری و اجتماعی را و آنچه از این قبیل است شامل می‌شود، چرا که حق، همان چیزی است که با عینیت خارجی موافق است و تحقق یافته، و جنبه ذهنی و پنداری ندارد.

همچنین "میزان" در اینگونه موارد معنی جامعی دارد هر چند معنی آن در لغت به معنی "ترازو" و ابزار سنجش وزن است، اما در معنی کنایی به هر گونه معیار سنجش، و قانون صحیح الهی، و حتی شخص پیامبر اسلام ص و امامان راستین ع که وجودشان معیار تشخیص حق از باطل است اطلاق می‌گردد و میزان روز قیامت نیز نمونه ای است از این معنی.

به این ترتیب خداوند کتابی بر پیامبر اسلام ص نازل کرده است که هم حق است، و هم میزان ارزیابی ارزشها است، به گونه ای که دقت در محتوای این کتاب، از معارف و عقائدش گرفته تا طرق استدلال منطقی آن، و از قوانین اجتماعیش گرفته تا برنامه هایی که برای تهذیب نفوس و تکامل انسانها ریخته دلیل حقانیت آن است، این محتوی عالی با این عمق و عظمت، آنهم از یک فرد امی و درس نخوانده که از عقب افتاده ترین محیطها برخاسته خود دلیلی است بر عظمت پروردگار و وجود عالم ما وراء طبیعت و هم دلیلی است بر حقانیت آورنده آن.

و به این ترتیب جمله فوق پاسخی است برای مشرکان و هم اهل کتاب.

و از آنجا که نتیجه همه این مسائل، مخصوصا بروز و ظهور کامل حق و عدالت

و میزان در قیامت است در پایان آیه می گوید: "تو چه می دانی شاید ساعت (قیام رستاخیز) نزدیک باشد؟! (وَ مَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ) .

همان قیامتی که وقتی برپا شود همگان در دادگاه عدلش حضور می یابند، و در برابر میزان سنجشی که حتی به اندازه سنگینی یک دانه خردل و کوچکتر از آن را دقیقاً می سنجند قرار می گیرند.

*** سپس به موضع گیری کفار و مؤمنان در برابر آن، پرداخته می گوید:

"آنها که به قیامت ایمان ندارند در باره آن شتاب می کنند، و می گویند این قیامت کی خواهد آمد؟! (يَسْتَعْجِلُ بِهَا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِهَا) .

آنها هرگز به خاطر عشق به قیامت و رسیدن به لقای محبوب، این سخن را نمی گویند، بلکه از روی استهزاء و مسخره و انکار چنین تقاضایی دارند، و اگر می دانستند قیامت بر سر آنها چه می آورد هرگز چنین تقاضایی نداشتند.

"ولی آنها که ایمان آورده اند پیوسته با خوف و هراس مراقب آن هستند، و می دانند پیوسته آن حق است و خواهد آمد" (وَالَّذِينَ آمَنُوا مُشْفِقُونَ مِنْهَا وَيَعْلَمُونَ أَنَّهَا الْحَقُّ) (۱).

البته لحظه قیام قیامت بر همه پوشیده است، حتی بر پیامبران مرسل و فرشتگان مقرب خدا، تا هم وسیله تربیت مداوم باشد برای مؤمنان، و هم آزمون و اتمام حجتی برای منکران، ولی اصل وقوع آن جای تردید نیست.

و از اینجا روشن می شود که ایمان به قیامت و دادگاه بزرگ عدل الهی .

ص: ۳۹۳

۱- ۱) "مشفقون" از ماده "اشفاق" به معنی علاقه توأم با ترس است، هر گاه با "من" متعدی شود جنبه خوف در آن غلبه دارد، و هر گاه با "علی" متعدی شود مساله توجه و مراقبت در آن غلبه خواهد داشت، و لذا انسان به دوستش می گوید "انا مشفق علیک" (تفسیر روح المعانی و مفردات راغب)

مخصوصا با توجه به این معنی که هر لحظه احتمال وقوع آن می رود چه تاثیر تربیتی عمیقی در مؤمنان دارد.

و در پایان آیه به عنوان یک اعلام عمومی، می فرماید: "آگاه باشید کسانی که در قیامت تردید می کنند و با لجاج و عناد در مورد آن به محاجه می پردازند.

در گمراهی عمیقی هستند" (أَلَا إِنَّ الَّذِينَ يُمَارُونَ فِي السَّاعَةِ لَفِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ).

چرا که نظام این جهان خود دلیلی است بر اینکه مقدمه ای است بر جهان دیگر، که بدون آن، آفرینش این جهان، لغو و بی معنی است، نه با حکمت خداوند سازگار است و نه با عدالت او.

تعبیر به "ضلال بعید" اشاره به این است که گاه انسان راه را گم می کند اما چندان فاصله با آن ندارد، با مختصر تلاش و جستجو ممکن است راه را پیدا کند، اما گاه چنان فاصله او زیاد است که دیگر پیدا کردن راه برای او مشکل یا غیر ممکن است.

جالب توجه اینکه در حدیثی از پیامبر اسلام ص می خوانیم:

"مردی با صدای بلند از رسول خدا در یکی از سفرها سؤال کرد و گفت:

ای محمد!... پیامبر نیز با صدایی بلند همچون صدای خودش فرمود: "چه می گویی؟" عرض کرد: متی الساعة؟ "روز قیامت کی خواهد بود؟" پیامبر فرمود: آنها کائنه فما اعددت لها؟ "قیامت خواهد آمد، برای آن چه تهیه کرده ای؟" عرض کرد: حب الله و رسوله! "سرمایه من محبت خدا و پیامبر او است."

پیامبر فرمود: "انت مع من احببت": "تو با کسی خواهی بود که او را دوست داری!" (۱).

ص: ۳۹۴

اشاره

اللَّهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ (۱۹) مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ (۲۰)

ترجمه:

۱۹- خداوند نسبت به بندگانش لطف دارد، هر کس را بخواهد روزی می دهد، و او قوی و شکست ناپذیر است.

۲۰- کسی که زراعت آخرت را بخواهد به او برکت می دهیم، و بر محصولش می افزائیم، و آنها که فقط کشت دنیا را می طلبند کمی از آن به آنها می دهیم اما در آخرت هیچ نصیبی ندارند!

تفسیر:

مزرعه دنیا و آخرت

از آنجا که در آیات قبل بحثی از عذاب شدید خداوند به میان آمد، و نیز تقاضایی از ناحیه منکران معاد مطرح شده بود که چرا قیامت زودتر برپا نمی شود؟ نخستین آیه مورد بحث برای آمیختن آن "قهر" با "لطف" و برای پاسخگویی به شتاب کردن بی معنی منکران معاد می فرماید: "خداوند نسبت به بندگانش لطیف است، و دارای لطف و مرحمت" (اللَّهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ).

اگر در یک جا تهدید به عذاب شدید می کند در جای دیگر وعده لطف می دهد، آن هم لطفی نامحدود و گسترده، و اگر در مجازات جاهلان مغرور تعجیل نمی کند آن هم از لطف او است.

سپس یکی از مظاهر بزرگ لطف عمیقش را که روزی گسترده او است مطرح کرده می گوید: "هر کس را بخواهد روزی می دهد" (يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ).

منظور این نیست که گروهی از روزی او محرومند، بلکه منظور توسعه روزی است در باره هر کس بخواهد، همانگونه که در آیه ۲۶ سوره رعد آمده است: **اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ**: "خداوند روزی را بر هر کس بخواهد وسیع و برای هر کس بخواهد تنگ می سازد".

در چند آیه بعد از همین سوره نیز می خوانیم: گستردگی و محدودیت روزی او روی حساب معینی است، چرا که "اگر خداوند روزی را برای همه گسترده سازد در زمین طغیان خواهند کرد": **وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ** (آیه ۲۷-همین سوره).

روشن است که "روزی" در اینجا هم ارزاق معنوی را شامل می شود و هم مادی را، هم جسمانی و هم روحانی، هنگامی که مبدء لطف او است و روزی دهنده نیز او است، پس چرا به سراغ بهایی می روید که نه رازقند و نه لطیف، نه گرهی به کار کسی می زنند و نه گرهی می گشایند؟! و در پایان آیه می افزاید: "او قوی و شکست ناپذیر است" (**وَهُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ**).

اگر وعده روزی و لطف به بندگان می دهد قادر بر انجام این امر می باشد و به همین دلیل هرگز در وعده های او تخلف نیست.

توجه به این نکته لازم است که "لطیف" دو معنی دارد: یکی همان که در بالا گفتیم یعنی صاحب لطف و محبت و مرحمت، و دیگر آگاه بودن از امور

دقیق و پنهانی، و از آنجا که روزی دادن به همه بندگان نیاز به این دارد که از تمام آنها در هر گوشه و کنار در سراسر آسمان و زمین آگاه و با خبر باشد در آغاز به لطیف بودنش اشاره می کند و سپس به مقام رزاقیت و لذا در آیه ۶ سوره هود بعد از آنکه می گوید: "روزی همه جنندگان روی زمین بر خدا است" اضافه می کند: "و یَعْلَمُ مَسَدًا تَقَرَّرَهَا وَ مَسَدًا تَوَدَّعَهَا" او قرارگاه و محل نقل و انتقال همه آنها را می داند."

البته میان این دو معنی نه تنها تناقضی نیست، بلکه مکمل یکدیگرند، لطیف کسی است که هم از نظر آگاهی کامل باشد، و هم از نظر لطف و محبت در حق بندگان، و از آنجا که خداوند هم به خوبی از نیازهای بندگان آگاه است و هم به بهترین وجه به نیازهایشان پاسخ می گوید از همه کس شایسته تر برای این نام است.

به هر حال در آیه فوق به چهار وصف از اوصاف پروردگار اشاره شده:

مقام لطف، و رزاقیت، و قوت، و عزت، که بهترین دلیل بر مقام "ربوبیت" است چرا که "رب" (مالک و مدبر) باید واجد این صفات باشد.

*** در آیه بعد با یک تشبیه لطیف، مردم جهان را در برابر روزیهای پروردگار و چگونگی استفاده از آن، به کشاورزانی تشبیه می کند که گروهی برای آخرت کشت می کنند، و گروهی برای دنیا، و نتیجه هر یک از این دو زراعت را مشخص می کند، می فرماید: "کسی که زراعت آخرت را طالب باشد به او برکت می دهیم و بر محصولش می افزائیم" (مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ).

"و آنها که فقط برای دنیا کشت کنند و تلاش و کوشششان برای بهره گیری از این متاع زود گذر و فانی باشد تنها کمی از آنچه را می طلبند به آنها می دهیم اما در آخرت هیچ نصیب و بهره ای نخواهند داشت" (وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا

تشبیه جالب و کنایه زیبایی است: انسانها همگی زارعند و این جهان مزرعه ماست، اعمال ما بذرهای آن، و امکانات الهی بارانی است که بر آن می بارد، اما این بذرها بسیار متفاوت است، بعضی محصولش نامحدود، جاودانی و درختانش همیشه خرم و سرسبز و پر میوه، اما بعضی دیگر محصولاتش بسیار کم، عمرش کوتاه و زودگذر، و میوه هایی تلخ و ناگوار دارد.

تعبیر به "یرید" (می خواهد و اراده می کند) در حقیقت اشاره به تفاوت نیتهای مردم است، و مجموع آیه شرحی است پیرامون آنچه در آیه قبل از مواهب و روزیهای پروردگار آمده که گروهی از این مواهب به صورت بذرهایی برای آخرت استفاده می کنند و گروهی برای تمتع دنیا.

جالب اینکه در مورد کشتکاران آخرت می گوید: نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ (زراعت او را افزون می کنیم) ولی نمی گوید از تمتع دنیا نیز بی نصیبند، اما در مورد کشتکاران دنیا می گوید: "مقداری از آن را که می خواهند به آنها می دهیم، بعد می افزایش در آخرت هیچ نصیب و بهره ای ندارند".

به این ترتیب نه دنیاپرستان به آنچه می خواهند می رسند و نه طالبان آخرت از دنیا محروم می شوند، اما با این تفاوت که گروه اول با دست خالی به سرای آخرت می روند و گروه دوم با دستهای پر! نظیر همین معنی در آیه ۱۸ و ۱۹ سوره اسراء به شکل دیگری آمده است:

" مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ يَصْلَاهَا مَذْمُومًا مَدْحُورًا

ص: ۳۹۸

۱- ۱) واژه "حرث" به طوری که راغب در مفردات می گوید: در اصل به معنی پاشیدن بذر در زمین و مهیا ساختن آن برای زراعت است، و در قرآن مجید نیز کرارا در این معنی به کار رفته، ولی معلوم نیست، چرا جمعی از مفسران آن را به معنی "عمل و کسب" تفسیر کرده اند؟!

وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَىٰ لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا :

"کسی که زندگی زودگذر را می‌طلبد آن مقدار از آن را که بخواهیم به هر کس اراده کنیم می‌بخشیم، سپس دوزخ را برای او قرار می‌دهیم، در آن وارد می‌شود در حالی که مذموم و رانده شده در گاه خدا است، و آن کس که سرای آخرت را می‌طلبد و کوشش خود را برای آن انجام دهد و ایمان داشته باشد به تلاشهای او پاداش داده خواهد شد."

تعبیر به "نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ" هماهنگ است با آنچه در آیات دیگر قرآن آمده، از جمله مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا: "کسی که کار نیکی انجام دهد ده برابر پاداش او است" (انعام-۱۶۰) و "لِيُؤْتِيَهُمْ أُجُورَهُمْ وَيَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ" "خدا پاداش آنها را به طور کامل می‌دهد، و از فضلش بر آنها می‌افزاید" (فاطر-۳۰).

به هر حال آیه فوق ترسیم گویایی از بینش اسلامی در باره زندگی دنیا است، دنیایی که مطلوب بالذات است، و دنیایی که مقدمه جهان دیگر و مطلوب بالغیر، اسلام به دنیا به عنوان یک مزرعه می‌نگرد که محصولش در قیامت چیده می‌شود.

تعبیراتی که در لسان روایات یا بعضی دیگر از آیات قرآن آمده تایید و تاکید بر همین معنا است.

مثلاً- در آیه ۲۶۱ سوره بقره انفاق کنندگان را تشبیه به بذری می‌کند که از آن هفت خوشه برمی‌خیزد، و از هر خوشه ای یکصد دانه، و گاه بیشتر، این نمونه بذر افشانی آخرت است.

و در حدیثی از پیامبر می‌خوانیم:

و هل تكب الناس على مناخرهم في النار الا حصائد السنثم: "آیا چیزی مردم را به رو در آتش می‌افکند جز

محصولات درو شده زبانهای آنها (۱).

و در حدیث دیگری از امیر مؤمنان علی ع آمده است:

ان المال و البنین حرث الدنيا، و العمل الصالح حرث الآخرة و قد یجمعهما الله لاقوام: "مال و فرزندان کشت دنیا هستند و عمل صالح کشت آخرت، و گاه خداوند این هر دو را برای قومی جمع می کند" (۲).

این نکته را نیز از آیه فوق می توان استفاده کرد که دنیا و آخرت هر دو نیاز به تلاش و سعی و کوشش دارد، و هیچکدام بی زحمت و رنج به دست نمی آید، همانگونه که هیچ بذر و محصولی بی رنج و زحمت نیست، چه بهتر که انسان با رنج و زحمتش درختی پرورش دهد که بارش شیرین و همیشگی و دائم و برقرار باشد، نه درختی که زود خزان می شود و نابود می گردد.

این سخن را با حدیثی از پیامبر گرامی اسلام ص پایان می دهیم: فرمود:

من کانت نیته الدنيا فرق الله عليه امره، و جعل الفقر بین عینیه، و لم یاته من الدنيا الا ما کتب له، و من کانت نیته الآخرة جمع الله شمله، و جعل غناه فی قلبه، و اتته الدنيا و هی راغمه! "کسی که نیتش دنیا باشد خداوند کار او را پریشان می سازد، فقر را در برابر او قرار می دهد و جز آنچه برای او مقرر شده چیزی از دنیا به چنگ نمی آورد، و کسی که نیتش سرای آخرت باشد خداوند پراکندگی او را به جمعیت مبدل می سازد، و غنا و بی نیازی را در قلبش قرار می دهد، دنیا تسلیم او می گردد و به سراغ او می آید" (۳).

اینکه در میان علما مشهور است دنیا مزرعه الآخرة در حقیقت اقتباسی از مجموع بیانات فوق است.

ص: ۴۰۰

۱-۱) "محجبه البیضاء" جلد ۵ صفحه ۱۹۳ (کتاب آفات اللسان)

۲-۲) "کافی" مطابق نقل "نور الثقلین" جلد ۴ صفحه ۵۶۹

۳-۳) مجمع البیان ذیل آیات مورد بحث

اشاره

أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَنْ بِهِ اللَّهُ وَ لَوْ لَا كَلِمَةُ الْفَصْلِ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ وَإِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (٢١) تَرَى
الظَّالِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا كَسَبُوا وَ هُوَ وَقَعَ بِهِمْ وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي رَوْضَاتِ الْجَنَّاتِ لَهُمْ مَا يَشَاؤْنَ عِنْدَ رَبِّهِمْ ذَلِكَ
هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ (٢٢) ذَلِكَ الَّذِي يُبَشِّرُ اللَّهُ عِبَادَهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ قُلْ لَا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى
وَ مَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَّزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ (٢٣)

۲۱- آیا معبودانی دارند که آئینی برای آنها بی اذن خداوند تشریح کرده اند؟ اگر مهلت مقرری برای آنها نبود در میانشان داوری می شد (و دستور عذاب صادر می گشت) و برای ظالمان عذاب دردناکی است.

۲۲- در آن روز ستمگران را می بینی که از اعمالی که انجام داده اند سخت بیمناکند، اما آنها را فرو می گیرد، اما کسانی که ایمان آوردند و عمل صالح انجام دادند در بهترین باغهای بهشتند، و هر چه بخواهند نزد پروردگارشان برای آنها فراهم است این است فضل بزرگ.

۲۳- این همان چیزی است که خداوند بندگانش را که ایمان آورده اند و عمل صالح انجام داده اند به آن نوید می دهد، بگو من هیچ پاداشی از شما بر رسالتم درخواست نمی کنم جز دوست داشتن نزدیکانم و هر کس عمل نیکی انجام دهد بر نیکی اش می افزایم، چرا که خداوند آمرزنده و شکرگزار است.

شان نزول:

در تفسیر مجمع البیان شان نزولی برای آیات ۲۳ تا ۲۶ این سوره از پیامبر گرامی اسلام ص نقل شده است که حاصلش چنین است:

"هنگامی که پیامبر وارد مدینه شد و پایه های اسلام محکم گردید، انصار گفتند ما خدمت رسول خدا صلی الله علیه و آله می رسیم و عرض می کنیم: اگر مشکلات مالی پیدا شد این اموال ما بدون هیچگونه قید و شرط در اختیار تو قرار دارد، هنگامی که این سخن را خدمتش عرض کردند آیه قُلْ لَا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى: "بگو من مزدی از شما در برابر رسالت جز محبت نزدیکانم نمی طلبم" نازل شد، و پیامبر ص بر آنها تلاوت کرد سپس فرمود نزدیکان مرا بعد از من دوست دارید، آنها با خوشحالی و رضا و تسلیم از محضرش بیرون آمدند، اما منافقان گفتند این سخنی است که او بر خدا افترا بسته،

و هدفش این است که ما را بعد از خود در برابر خویشاوندانش ذلیل کند، آیه بعد نازل شد **أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا**، و به آنها پاسخ گفت، پیامبر ص به سراغ آنان فرستاد و آیه را بر آنها تلاوت کرد، گروهی پشیمان شدند و گریه کردند و سخت ناراحت گشتند آیه سوم نازل گردید: **وَ هُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ**.

پیامبر به سراغ آنها فرستاد و آنها را بشارت داد که توبه خالصانه آنان مقبول در گاه خدا است (۱).

تفسیر:

مودت اهل بیت (ع) پاداش رسالت است

از آنجا که در آیه ۱۳ همین سوره سخن از تشریح دین از ناحیه پروردگار به وسیله پیامبران اولو العزم بود در ادامه آن در نخستین آیه مورد بحث برای نفی تشریح دیگران، و اینکه هیچ قانونی در برابر قانون الهی رسمیت ندارد، و اصولاً حق قانونگذاری مخصوص خدا است می فرماید: "آیا آنها معبودانی دارند که دین و آئینی بی اذن خداوند برای آنان تشریح کرده اند" **(أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَنْ بِهِ اللَّهُ)**.

در حالی که خالق و مالک و مدبر عالم هستی تنها او است، و به همین دلیل حق قانونگذاری نیز مخصوص ذات پاک او است، و هیچکس بدون اذن او نمی تواند در قلمرو تشریح او دخالت کند، بنا بر این در برابر تشریح او هر چه باشد باطل است.

به دنبال آن با لحنی تهدید آمیز به تشریح کنندگان باطل هشدار داده می گوید: "هر گاه فرمان حتمی خداوند دائر به مهلت دادن به اینگونه اشخاص .

ص: ۴۰۳

نمود در میان آنها داوری می شد "دستور عذابشان صادر می گشت و مجالی به آنها نمی داد" (وَلَوْلَا كَلِمَةُ الْفَصْلِ لَفُصِّلَ لِقُضَىٰ بَيْنَهُمْ).
(.

در عین حال آنها نباید این حقیقت را فراموش کنند که "برای ظالمان عذاب دردناکی است" (وَإِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ). منظور از "کلمه الفصل" مهلت مقرر است که خداوند به اینگونه افراد داده تا آزادی عمل داشته باشند و اتمام حجت بر آنها بشود.

تعبیر به "ظالمین" در باره مشرکانی که عقیده به تشریعیایی در برابر قوانین الهی داشتند به خاطر وسعتی است که در مفهوم "ظلم" وجود دارد، و به هر کاری که در غیر موردش صورت گیرد اطلاق می گردد ظاهر این است که منظور از "عذاب الیم" عذاب روز قیامت است، چون این تعبیر در قرآن مجید معمولاً در این معنی به کار می رود، آیه بعد نیز گواه بر این حقیقت است، و اینکه بعضی از مفسران آن را اعم از عذاب دنیا و آخرت گرفته اند (مانند قرطبی) بعید به نظر می رسد.

*** سپس به توضیح کوتاهی در باره "عذاب ظالمین" و توضیح بیشتری در باره "پاداش مؤمنان" در مقابل آنها، پرداخته، می گوید: "در آن روز ستمگران را می بینی که از اعمالی که انجام داده اند سخت بیمناکند، اما چه فایده که مجازات اعمالشان آنها را فرو می گیرد" (تَرَى الظَّالِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا كَسَبُوا وَ هُوَ وَقَعٌ بِهِمْ).

"اما کسانی که ایمان آورده اند و عمل صالح انجام داده اند در بهترین و سرسبزترین باغهای بهشت جای دارند" (وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي رَوْضَاتِ الْجَنَّاتِ).

"روضات" جمع "روضه" به معنی محلی است که آب و درخت فراوان

دارد لذا به باغهای خرم و سرسبز "روضه" اطلاق می شود، از این تعبیر به خوبی استفاده می شود که باغهای بهشت متفاوت است، و مؤمنان صالح العمل در بهترین باغهای بهشت جایشان است، و مفهوم این سخن این است که مؤمنان گنهکار هنگامی که مشمول عفو خدا شوند به بهشت راه می یابند هر چند جای آنها در "روضات" نیست.

اما فضل الهی در باره مؤمنان صالح العمل به همین جا ختم نمی شود، آنها چنان مشمول الطاف او هستند که "هر چه بخواهند نزد پروردگارشان برای آنها فراهم است" (لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ).

و به این ترتیب هیچ موازنه ای بین "عمل" و "پاداش آنها" وجود ندارد، بلکه پاداششان از هر نظر نامحدود است، چرا که جمله "لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ" گویای همین حقیقت است.

و از آن جالبتر تعبیر "عند ربهم" (نزد پروردگارشان) می باشد که بیانگر لطف بی حساب خداوند در باره آنها است، چه موهبتی از این بالاتر که به مقام قرب خدا راه یابند؟ همانگونه که در باره شهداء می گوید: بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ در باره مؤمنان صالح العمل نیز می فرماید: لهم ما يشاءون عند ربهم.

بی جهت نیست که در پایان آیه می گوید "این است فضل بزرگ" (ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ).

بارها گفته ایم شرح نعمتهای بهشتی در بیان نمی گنجد، برای ما زندانیان جهان ماده قابل تصور نیست که بدانیم در جمله لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ چه مفاهیمی گنجانیده شده؟ مؤمنان چه چیزها می خواهند؟ و در جوار قرب خداوند چه الطافی یافت می شود.

اصولا هنگامی که خداوند بزرگ چیزی را به عنوان فضل کبیر توصیف

کند پیداست به قدری عظمت دارد که هر چه فکر کنیم از آن بالاتر است.

و به تعبیر دیگر این بندگان خالص کارشان بجایی می رسد که هر چه اراده کنند فراهم می شود، یعنی پرتوی از قدرت بی پایان پروردگار که **إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ** (یس-۸۲) در وجودشان پیدا می شود، چه فضیلت و موهبتی از این بالاتر؟ *** در آیه بعد برای بیان عظمت این پاداش بزرگ می افزاید: "این همان چیزی است که خداوند بندگان را که ایمان آورده اند و عمل صالح انجام داده اند به آن نوید می دهد" **(ذَلِكَ الَّذِي يُبَشِّرُ اللَّهُ عِبَادَهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ)**.

بشارت می دهد تا رنجهای طاعت و بندگی و مبارزه با هوای نفس و جهاد در برابر دشمنان بر آنها سخت نیاید، و به آن پاداشهای عظیم توان و نیروی بیشتری در راههای پر فراز و نشیب زندگی برای رسیدن به رضای پروردگار پیدا کنند.

و از آنجا که ابلاغ این رسالت از سوی پیامبر بزرگوار اسلام ص گاه این توهم را ایجاد می کرد که او چه اجر و پاداشی در برابر رسالت خود از مردم می طلبد به دنبال این سخن به پیامبر دستور می دهد: "بگو: من هیچ اجر و پاداشی بر این موضوع از شما درخواست نمی کنم، جز اینکه ذوی القربای مرا دوست دارید" **(قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى)**.

دوستی ذوی القربی چنان که مشروحاً بیان خواهد شد بازگشت به مساله ولایت و قبول رهبری ائمه معصومین ع از دودمان پیامبر ص می کند که در حقیقت تداوم خط رهبری پیامبر ص و ادامه مساله ولایت الهیه است، و پر واضح است که قبول این ولایت و رهبری همانند نبوت پیامبر ص سبب سعادت خود انسانها

است و نتیجه اش به خود آنها بازگشت می کند.

توضیح اینکه:

مفسران در تفسیر این جمله بحثهای فراوانی دارند و تفسیرهای مختلفی، که هر گاه با ذهن خالی از پیشداوریها به آنها نگاه کنیم می بینیم بر اثر انگیزه های مختلفی از مفهوم اصلی آیه دور شده اند، و احتمالاتی را برگزیده اند که نه با محتوای آیه سازگار است و نه با شان نزول و سایر قرائن تاریخی و روایی.

رویه مرفته چهار تفسیر معروف برای آیه وجود دارد.

۱- همان که در بالا اشاره شد که منظور از ذوی القربی نزدیکان پیغمبر ص است و محبت آنها وسیله ای است برای قبول امامت و رهبری ائمه معصومین ع از دودمان آن حضرت، و پشتوانه ای بر ادای رسالت.

جمعی از مفسران نخستین، و تمام مفسران شیعه این معنا را برگزیده اند، و روایات فراوانی از طرف شیعه و اهل سنت در این زمینه نقل شده که بعدا به آن اشاره خواهیم کرد.

۲- منظور این است که اجر و پاداش رسالت دوست داشتن اموری است که شما را به "قرب الهی" دعوت می کند.

این تفسیر را که جمعی از مفسران اهل سنت انتخاب کرده اند به هیچوجه با ظاهر آیه سازگار نیست، زیرا در این صورت معنی آیه چنین می شود که از شما می خواهم که اطاعت الهی را دوست بدارید، و مودت آن را به دل بسپارید، در حالی که باید گفته شود من از شما اطاعت الهی را می خواهم (نه مودت اطاعت الهی).

بعلاوه در میان مخاطبین آیه کسی وجود نداشت که دوست ندارد به خدا نزدیک شود حتی مشرکان نیز علاقه داشتند که به خدا نزدیک شوند و اصولا عبادت

ص: ۴۰۷

بتها را وسیله ای برای این کار می پنداشتند.

۳- منظور این است که شما بستگان خودتان را به عنوان پاداش رسالت دارید و صلح رحم بجا آورید.

با این تفسیر هیچ تناسبی در میان رسالت و پاداش آن وجود ندارد، زیرا دوست داشتن بستگان خود چه خدمتی می تواند به پیامبر ص بوده باشد؟ و چگونه ممکن است اجر رسالت قرار داده شود؟! ۴- منظور این است که پاداش من این است که خویشاوندی مرا نسبت به خود محفوظ دارید، و بخاطر اینکه با اکثر قبایل شما رابطه خویشاوندی دارم مرا آزار ندهید (زیرا پیامبر ص از طریق نسبی با قبایل قریش ارتباط داشت و از طریق سببی (ازدواج) با بسیاری از قبایل دیگر، و از طریق مادر با جمعی از مردم مدینه از قبیل بنی النجار، و از طرف مادر رضاعی به قبیل بنی سعد).

این تعبیر بدترین معنایی است که برای آیه شده است چرا که درخواست اجر رسالت از کسانی است که رسالت او را پذیرا شده اند، و هر گاه کسانی رسالت را پذیرا شوند دیگر نیازی به این بحثها نیست، آنها پیامبر ص را به عنوان فرستاده الهی احترام می گذارند، احتیاجی ندارد که به خاطر قرابت و خویشاوندیش او را محترم بشمرند، چرا که احترام ناشی از قبول رسالت ما فوق همه اینها است، در واقع این تفسیر را باید از اشتباهات بزرگی شمرد که دامان بعضی از مفسران را گرفته و مفهوم آیه را به کلی مسخ کرده است.

در اینجا برای اینکه به حقیقت محتوای آیه آشنا تر شویم بهترین راه آن است که از آیات دیگر قرآن کمک گیریم:

در بسیاری از آیات قرآن مجید می خوانیم: پیامبران می گفتند پاداشی از شما در برابر دعوت رسالت نمی خواهیم، و پاداش ما تنها بر پروردگار عالمیان است " **مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ** " (۱).

ص: ۴۰۸

و در مورد شخص پیامبر اسلام نیز تعبيرات مختلفی دیده می شود: در یک جا می گوید قُلْ مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى اللَّهِ: "بگو پاداشی را که از شما خواستم تنها به سود شما است اجر و پاداش من فقط بر خداوند است" (سبا-۴۷).

و در جای دیگر می خوانیم: قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِلَّا مِنْ شَاءِ أَنْ يَتَّخِذَ إِلَيَّ رَبِّهِ سَبِيلًا: بگو من در برابر ابلاغ رسالت هیچگونه پاداشی از شما مطالبه نمی کنم، مگر کسانی که بخواهند راهی به سوی پروردگارشان برگزینند."

و بالاخره در مورد دیگری می گوید: قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ: "من از شما پاداشی نمی طلبم و چیزی بر شما تحمیل نمی کنم" (ص-۸۶).

هر گاه این آیات سه گانه را با آیه مورد بحث در کنار هم بگذاریم نتیجه گیری کردن از آن آسان است: در یک جا به کلی نفی اجر و مزد می کند.

در جای دیگر می گوید: من تنها پاداش از کسی می خواهم که راهی به سوی خدا می جوید.

و در مورد سوم می گوید پاداشی را که از شما خواسته ام برای خود شما است.

و بالاخره در آیه مورد بحث می افزاید: مودت در قریبی پاداش رسالت من است، یعنی:

من پاداشی از شما خواسته ام که این ویژگیها را دارد: مطلقاً چیزی نیست که نفعش عائد من شود، صد در صد به سود خود شما است، و چیزی است که راه شما را به سوی خدا هموار می سازد.

به این ترتیب آیا جز مساله ادامه خط مکتب پیامبر ص به وسیله رهبران الهی و جانشینان معصومش که همگی از خاندان او بوده اند امر دیگری می تواند

باشد؟ منتها چون مساله مودت پایه این ارتباط بوده در این آیه با صراحت آمده است.

جالب اینکه غیر از آیه مورد بحث در قرآن مجید در پانزده مورد دیگر کلمه "القربى" به کار رفته که در تمام آنها به معنی خویشاوندان و نزدیکان است با اینحال معلوم نیست چرا بعضی اصرار دارند که "قربى" منحصر در اینجا به معنی "تقرب الی الله" بوده باشد، و معنی ظاهر و واضح آن را که در همه جا در قرآن در آن به کار رفته است کنار بگذارند؟ این نکته نیز قابل توجه است که در پایان همین آیه مورد بحث می افزاید:

"آن کس که عمل نیکی انجام دهد بر نیکی عملش می افزاییم، چرا که خداوند آمرزنده و شکرگزار است و به اعمال بندگان جزای مناسب می دهد" (وَمَنْ يَفْتَرِفْ حَسَنَةً نَّزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ).

چه حسنه ای از این برتر که انسان خود را همیشه در زیر پرچم رهبران الهی قرار دهد، حب آنها را در دل گیرد، و خط آنها را ادامه دهد، در فهم کلام الهی آنجا که مسائل برای او ابهام پیدا کند از آنها توضیح بخواهد، عمل آنها را معیار قرار دهد، و آنها را الگو و اسوه خود سازد.

روایاتی که در تفسیر این آیه آمده است

شاهد گویای دیگر برای تفسیر فوق اینکه روایات فراوانی در منابع اهل سنت و شیعه از شخص پیامبر ص نقل شده که نشان می دهد منظور از "قربى" اهل بیت و نزدیکان و خاصان پیامبرند، به عنوان نمونه:

۱- "احمد" در فضائل الصحابه با سند خود از سعید بن جبیر از عامر چنین نقل می کند: لما نزلت قُلْ لَا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى قَالَوا:

يا رسول الله! من قرابتك؟ من هؤلاء الذين وجبت علينا مودتهم؟ قال:

على و فاطمه و ابناهما (عليهم السلام) و قالها ثلاثا: "هنگامی که آیه "قُلْ

لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى

"نازل شد اصحاب عرض کردند ای رسول خدا! خویشاوندان تو که مودت آنها بر ما واجب است کیانند؟ فرمود: علی و فاطمه و دو فرزند آن دو، این سخن را سه بار تکرار فرمود!" (۱) ۲-در "مستدرک الصحیحین" از امام "علی بن الحسین" ع نقل شده که وقتی امیر مؤمنان علی ع به شهادت رسید، حسن بن علی ع در میان مردم خطبه خواند که بخشی از آن این بود:

انا من اهل البيت الذين افترض الله مودتهم على كل مسلم فقال تبارك و تعالی لنبیه (ص) قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَّزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا فَاقتراف الحسنه مودتنا اهل البيت: "من از خاندانی هستم که خداوند مودت آنها را بر هر مسلمانی واجب کرده است، و به پیامبرش فرموده: قل لا اسئلكم... منظور خداوند از "اكتساب حسنه" مودت ما اهل بيت است" (۲).

۳- "سیوطی" در "الدر المنثور" در ذیل آیه مورد بحث از مجاهد از ابن عباس نقل کرده که در تفسیر آیه "قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى" گفت: ان تحفظونی فی اهل بیتی و تودوهم بی:

"منظور این است که حق مرا در اهل بیتم حفظ کنید، و آنها را به سبب من دوست دارید" (۳).

و از اینجا روشن می شود آنچه از ابن عباس بطریق دیگر نقل شده که منظور عدم آزار پیامبر ص به خاطر قرابتش با قبائل مختلف عرب بوده مسلم نیست، زیرا چنان که دیدیم مخالف آن نیز از ابن عباس نقل شده است. . .

ص: ۴۱۱

۱- ۱) "احقاق الحق" جلد ۳ صفحه ۲، "قرطبی" نیز این روایت را در ذیل آیه مورد بحث آورده (جلد ۸ صفحه ۵۸۴۳)

۲- ۲) مستدرک الصحیحین جلد ۳ صفحه ۱۷۲-محب الدین طبری همین حدیث را در ذخائر صفحه ۱۳۷ آورده، ابن حجر نیز در "صواعق" صفحه ۱۰۱ آن را نقل کرده است.

۳- ۳) الدر المنثور ذیل آیه مورد بحث-جلد ۶ صفحه ۷

۴- "ابن جریر طبری" در تفسیرش با سند خود از "سعید بن جبیر" و با سند دیگری از "عمر بن شعیب" نقل می کند که منظور از این آیه، همی قریبی رسول الله (نزدیکان رسول خدا می باشد) (۱).

۵- مرحوم طبرسی مفسر معروف از "شواهد التنزیل" حاکم حسکانی که از مفسران و محدثان معروف اهل سنت است از "ابی امامه" باهلی چنین نقل می کند:

پیامبر اسلام ص فرمود:

□
ان الله خلق الانبياء من اشجار شتى، و انا و على (ع) من شجرة واحده، فاننا اصلها، و على (ع) فرعها، و فاطمه (ع) لقاحها، و الحسن و الحسين ثمارها، و اشياعنا و اوراقها- تا آنجا که فرمود- لو ان عبدا عبد الله بين الصفا و المروه الف عام، ثم الف عام، ثم الف عام، حتى يصير كالشن البالى، ثم لم يدرك محبتنا كبه الله على منخرية في النار، ثم تلا: قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا:

"خداوند انبياء را از درختان مختلفی آفرید، ولی من و علی ع را از درخت واحدی، من اصل آنم، و علی شاخه آن، فاطمه موجب باروری آن است، و حسن حسین میوه های آن، و شیعیان ما برگهای آنند... سپس افزود: اگر کسی خدا را در میان صفا و مروه هزار سال، و سپس هزار سال، و از آن پس هزار سال، عبادت کند، تا همچون مشک کهنه شود، اما محبت ما را نداشته باشد خداوند او را به صورت در آتش می افکند، سپس این آیه را تلاوت فرمود: قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى □"

جالب این که این حدیث آن چنان اشتهار یافته بود که شاعر معروف کمیت در اشعارش به آن اشاره کرده، می گوید: وجدنا لکم فی آل حامیم آیه تاولها منا تقی و معرب ما برای شما (خاندان پیامبر ص) در سوره های حامیم آیه ای یافتیم.

که گروه تقیه کننده آن را تاویل کرده، و گروه آشکار کننده آن را آشکارا .

ص: ۴۱۲

۶- و نیز سیوطی در "الدر المنثور" از ابن جریر از ابی الدیلم چنین نقل می کند: هنگامی که علی بن الحسین ع را به اسارت آوردند، و بر در دروازه دمشق نگهداشتند، مردی از اهل شام گفت: الحمد لله الذی قتلکم و استاصلکم!:

"خدا را شکر که شما را کشت، و ریشه کن ساخت! علی بن الحسین ع فرمود: آیا قرآن را خوانده ای؟ گفت آری، فرمود:

سوره های حامیم را خوانده ای، عرض کرد نه، فرمود آیا این آیه را نخوانده ای \square قُلْ لَا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى \square ؟! گفت: آیا شما همانها هستید که در این آیه اشاره شده؟ فرمود: آری (۲).

۷- "زمخشری" در "کشاف" حدیثی نقل کرده که فخر رازی و قرطبی نیز در تفسیرشان از او اقتباس کرده اند: حدیث مزبور به وضوح مقام آل محمد ص و اهمیت حب آنها را بیان می دارد، می گوید: رسول خدا ص فرمود:

من مات علی حب آل محمد مات شهیداً.

الا و من مات علی حب آل محمد (ص) مغفوراً له.

الا و من مات علی حب آل محمد مات تائباً.

الا و من مات علی حب آل محمد مات مؤمناً مستکماً بالایمان.

الا و من مات علی حب آل محمد بشره ملک الموت بالجنه ثم منکر و نکیر.

الا و من مات علی حب آل محمد یزف الی الجنه كما تزف العروس الی بیت زوجها.

الا و من مات علی حب آل محمد فتح له فی قبره بابان الی الجنه.

الا و من مات علی حب آل محمد جعل الله قبره مزار ملائکه الرحمه. \square

الا و من مات علی حب آل محمد مات علی السنه و الجماعه. . .

ص: ۴۱۳

الا- و من مات علی بغض آل محمد جاء يوم القيامة مكتوب بين عينيه آيس من رحمه الله الا و من مات علی بغض آل محمد مات كافرا.

الا و من مات علی بغض آل محمد لم يشم رائحه الجنة:

"هر کس با محبت آل محمد بمیرد شهید از دنیا رفته."

"آگاه باشید هر کس با محبت آل محمد ص از دنیا رود بخشوده است."

"آگاه باشید هر کس با محبت آل محمد ص از دنیا رود با توبه از دنیا رفته."

"آگاه باشید هر کس با محبت آل محمد ص از دنیا رود مؤمن کامل الایمان از دنیا رفته."

"آگاه باشید هر کس با محبت آل محمد ص از دنیا رود فرشته مرگ او را بشارت به بهشت می دهد، و سپس منکر و نکیر (فرشتگان مامور سؤال در برزخ) به او بشارت دهند."

"آگاه باشید هر کس با محبت آل محمد ص از دنیا رود او را با احترام به سوی بهشت می برند آن چنان که عروس به خانه داماد."

"آگاه باشید هر کس با محبت آل محمد ص از دنیا رود در قبر او دو در به سوی بهشت گشوده می شود."

"آگاه باشید هر کس با محبت آل محمد ص از دنیا رود قبر او را زیارتگاه فرشتگان رحمت قرار می دهد."

"آگاه باشید هر کس با محبت آل محمد ص از دنیا رود بر سنت و جماعت اسلام از دنیا رفته."

"آگاه باشید هر کس با عداوت آل محمد ص از دنیا رود روز قیامت در حالی وارد عرصه محشر می شود که در پیشانی او نوشته شده: مایوس از رحمت خدا!" "آگاه باشید هر کس با بغض آل محمد ص از دنیا برود کافر از دنیا رفته"

"آگاه باشید هر کس با عداوت آل محمد ص از دنیا برود بوی بهشت را استشمام نخواهد کرد" (۱).

جالب اینکه فخر رازی بعد از ذکر این حدیث شریف که صاحب کشف آن را به صورت ارسال مسلم ذکر کرده است می افزاید:

آل محمد ص کسانی هستند که بازگشت امرشان به او است، کسانی که ارتباطشان محکمتر و کاملتر باشد "آل" محسوب می شوند، و شک نیست که فاطمه و علی و حسن و حسین محکمترین پیوند را با رسول خدا داشتند، و این از مسلمات و مستفاد از احادیث متواتر است، بنا بر این لازم است که آنها را "آل پیامبر" ص بدانیم.

سپس می افزاید: گروهی در مفهوم "آل" اختلاف کرده اند، بعضی آنها را خویشاوندان نزدیک پیامبر می دانند، و بعضی گفته اند آنها امت پیامبرند، اگر این واژه را بر معنی اول حمل کنیم آل پیامبر تنها آنها هستند، و اگر به معنی امت که دعوت او را پذیرفتند بدانیم باز هم خویشاوندان نزدیک رسول خدا ص آل او محسوب می شوند، بنا بر این به هر تقدیر آنها آل هستند و اما غیر آنها در لفظ "آل" داخلند یا نه؟ محل اختلاف است.

سپس فخر رازی از صاحب کشف چنین نقل می کند: "وقتی این آیه نازل شد عرض کردند "ای رسول خدا! خویشاوندان تو کیانند که مودتشان بر ما واجب است"؟ فرمود: "علی و فاطمه و دو فرزندشان".

بنا بر این ثابت می شود که این چهار تن ذی القربای پیغمبرند و هنگامی که این معنی ثابت شد واجب است از احترام فوق العاده ای برخوردار باشند".

فخر رازی می افزاید: دلائل مختلفی بر این مساله دلالت می کند:

ص: ۴۱۵

۱ - ۱) تفسیر کشف جلد ۴ صفحه ۲۲۰ و ۲۲۱ - تفسیر فخر رازی جلد ۲۷ صفحه ۱۶۵ و ۱۶۶ - تفسیر قرطبی جلد ۸ صفحه ۵۸۴۳ - تفسیر ثعلبی ذیل آیه مورد بحث از جلیل بن عبد الله بجلی (طبق نقل المراجعات نامه شماره ۱۹).

۱- جمله "إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ" که طرز استدلال به آن بیان شد.

۲- شك نیست که پیامبر فاطمه را دوست می داشت و درباره او فرمود:

"

فاطمه بضعه منی يؤذینی ما يؤذیها": "فاطمه پاره تن من است آنچه او را آزار دهد مرا آزار داده است!" و با احادیث متواتر از رسول خدا ص ثابت شده که او علی و حسن و حسین را دوست می داشت، و هنگامی که این معنی ثابت شود محبت آنها بر تمام امت واجب است چون خداوند فرموده: وَاتَّبِعُوهُ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ: "از او پیروی کنید تا هدایت شوید" (۱) و نیز فرموده: فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ: "کسانی که فرمان او را مخالفت می کنند از عذاب الهی بترسند" (۲) و نیز فرموده: قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ:

"بگو اگر خدا را دوست می دارید از من پیروی کنید تا خدا شما را دوست دارد" (۳) و نیز فرموده لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ: "برای شما در زندگی رسول خدا سرمشق نیکویی بود" (۴).

۳- دعای برای آل "افتخار بزرگی است و لذا این دعا خاتمه تشهد در نماز قرار داده شده: اللهم صل علی محمد و علی آل محمد، و ارحم محمدا و آل محمد، و چنین تعظیم و احترامی در حق غیر آل دیده نشده است، بنا بر این همه این دلایل نشان می دهد که محبت آل محمد ص واجب است.

سرانجام فخر رازی سخنان خود را در این مساله با اشعار معروف شافعی پایان می دهد: یا راکبا قف بالمحصب من منی و اهتف بساکن خیفها و الناهض سحرا اذا فاض الحجیج الی منی فیضا کما نظم الفرات الفاض ...

ص: ۴۱۶

۱- ۱) اعراف-۱۵۸

۲- ۲) نور-۶۳

۳- ۳) آل عمران-۳۱

۴- ۴) احزاب-۲۱.

ان کان رفاضا حب آل محمد:

فلیشهد الثقلان انی رافضی!!

"ای سواری که عازم حج هستی! در آنجا که در نزدیکی منی ریگ برای رمی جمرات جمع می کنند و مرکز بزرگ اجتماع زائران خانه خداست بایست، و فریاد بزین به تمام کسانی که در مسجد خیف مشغول عبادتند و یا در حال حرکت می باشند.

فریاد بزین به هنگام سحرگاه که حاجیان از مشعر به سوی منی کوچ می کنند و همچون نهری عظیم و خروشان وارد سرزمین منی می شوند.

آری فریاد بزین و بگو: اگر محبت آل محمد ص رض و ترک است، همه جن و انس شهادت دهند که من رافضیم!" (۱).

آری این است مقام آل محمد ص که ما به دامانشان چنگ زده ایم و آنها را رهبر خویش و راهنمای دین و دنیا پذیرفته ایم، الگو و اسوه خویش می دانیم و تداوم خط نبوت را با امامت آنها می بینیم.

البته غیر از احادیث فوق روایات فراوان دیگری در منابع اسلامی نقل شده که از نظر رعایت اختصار و قناعت به جنبه های تفسیری به هفت روایت فوق اکتفاء کردیم، ولی ذکر این نکته را مناسب می دانیم که در بعضی از منابع کلامی مانند "احقاق الحق" و شرح مبسوط آن، حدیث معروف فوق در مورد تفسیر آیه قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى از حدود پنجاه کتاب از کتب اهل سنت نقل شده است که نشان می دهد تا چه اندازه نقل این روایت گسترده و مشهور بوده است قطع نظر از منابع فراوانی که از طرق اهل بیت این حدیث را نقل می کند.

***.

ص: ۴۱۷

۱- سخنی با مفسر معروف "آلوسی"

در اینجا سؤالی برای جمعی مطرح است که آلوسی مفسر معروف در روح المعانی آن را به صورت ایرادی بر شیعه مطرح کرده، و ما آن را به صورت یک سؤال در اینجا عنوان کرده، مورد بررسی قرار می دهیم، خلاصه کلام او چنین است:

بعضی از شیعه آیه را در مقام استدلال بر امامت علی ع ذکر کرده اند و گفته اند علی ع واجب المحبه است، و هر واجب المحبتی واجب الطاعه است، و هر واجب الطاعتی دارای مقام امامت است، و از آن نتیجه گرفته اند که علی ع دارای مقام امامت می باشد و آیه را دلیل بر این موضوع شمردند.

اما سخن آنها از چند جهت قابل ایراد است.

اولا- استدلال به آیه بر وجوب محبت فرع بر این است که آیه را به معنی محبت خویشاوندان پیامبر بدانیم، در حالی که جمع کثیری از مفسران این تفسیر را نپذیرفته اند، و گفته اند این مناسب مقام نبوت نیست، زیرا پیامبر را متهم می سازد، چه اینکه شبیه کار دنیاپرستانی است که فعالیت‌هایی را شروع می کنند، سپس منافی در برابر آن فرزندان و بستگان خود مطالبه می نمایند بعلاوه با آیه **وَ مَا تَسْأَلُهُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ** (تو پاداشی از آنها مطالبه نمی کنی) (یوسف-۱۰۴) منافات دارد.

ثانیا قبول نداریم که وجوب محبت دلیل بر وجوب اطاعت است، لذا ابن بابویه در کتاب اعتقادات می گوید: امامیه اتفاق دارند که محبت علویین لازم است در حالی که همه را واجب الطاعت نمی دانند! ثالثا قبول نداریم که هر شخص واجب الطاعه ای دارای مقام امامت یعنی زعامت کبری باشد، و الا هر پیامبری در زمان خود دارای چنین مقامی بود، در

حالی که در داستان طالوت می خوانیم که او امام جمعیت شد در حالی که پیامبری نیز در آن زمان وجود داشت.

رابعا آیه اقتضا می کند تمام اهل بیت واجب الاطاعه باشند، و به همین دلیل باید همه امام باشند، در حالی که امامیه چنین عقیده ای ندارند (۱).

تحلیل و بررسی

با برداشتی که از آیه مورد بحث طبق قرائن فراوان و محکم موجود در آیه و سایر آیات قرآن داشتیم پاسخ بسیاری از این ایرادات روشن می شود:

زیرا گفتیم این محبت امر ساده ای نیست، این به عنوان پاداش نبوت و اجر رسالت است، طبعاً باید مطلبی هموزن و همشان آن باشد، تا بتواند پاداش آن قرار گیرد.

از سوی دیگر آیات قرآن گواهی می دهد سود این محبت چیزی نیست که به پیامبر ص بر گردد، بلکه نتیجه آن صد در صد عائد خود مؤمنان می شود یا به تعبیر دیگر این یک امر معنوی است که در تکامل هدایت مسلمانان مؤثر است.

به این ترتیب گرچه از آیه چیزی جز مساله وجوب محبت استفاده نمی شود اما با قرائنی که ذکر شد این وجوب محبت سر از مساله امامت که پشتوانه مقام نبوت و رسالت است در می آورد.

با توجه به این توضیح کوتاه به بررسی ایرادات فوق می پردازیم:

اولاً- اینکه بعضی از مفسران آیه را به مودت اهل بیت تفسیر نکرده اند باید قبول کرد که پیشداوریها و رسوبات ذهنی مانع از این امر بوده فی المثل جمعی از آنها "قربی" را به معنی "تقرب به پروردگار" تفسیر کرده اند! در حالی که در تمام آیات قرآن هر موردی این کلمه به کار رفته به معنی خویشاوندان است. .

ص: ۴۱۹

و یا اینکه جمعی آن را به معنی خویشاوندی پیامبر با قبایل عرب تفسیر کرده اند، در حالی که این تفسیر نظام آیه را به کلی به هم می ریزد، اجر رسالت را از کسی مطالبه می کنند که رسالت را پذیرفته، و کسی که رسالت پیامبر را بپذیرد چه نیازی دارد که خویشاوندی او را با خود در نظر گیرد، و از آزار او چشم پوشد؟ علاوه بر این روایات زیادی که آیه را به ولایت اهل بیت پیامبر تفسیر می کند چرا کنار بگذاریم؟! بنا بر این باید قبول کرد که این گروه از مفسران هرگز با ذهن خالی به تفسیر آیه نپرداخته اند و گرنه مطلب پیچیده ای در آن وجود ندارد.

و از اینجا روشن می شود که تقاضای چنین پاداشی نه با مقام نبوت منافات دارد، و نه همچون راه و رسم دنیا پرستان است، و با آیه ۱۰۴ سوره یوسف که نفی هر گونه پاداش میکند نیز کاملاً هماهنگ است، چرا که پاداش مودت اهل بیت در حقیقت پاداشی نیست که پیامبر از آن منتفع گردد بلکه خود مسلمین از آن بهره مند می شوند.

ثانیا- درست است و خوب محبت ساده هرگز دلیل بر وجوب اطاعت نیست اما وقتی در نظر بگیریم که این محبتی است که متناسب همطراز رسالت قرار داده شده، یقین پیدا می کنیم که وجوب اطاعت نیز در آن نهفته است، و از اینجا روشن می شود که گفتار ابن بابویه (صدوق) نیز منافاتی با آنچه گفتیم ندارد.

ثالثا- درست است که هر وجوب اطاعتی دلیل بر مقام امامت و زعامت کبری نیست، ولی باید توجه داشت وجوب اطاعتی که پاداش رسالت و متناسب با آن است جز امامت نمی تواند باشد.

رابعا- امام به معنی رهبر- در هر عصری یک تن بیشتر نمی تواند باشد، و بنا بر این امامت همه اهل بیت معنی نخواهد داشت بعلاوه نباید نقش روایات را در

این زمینه یعنی در فهم معنی آیه از نظر دور داشت.

قابل توجه اینکه آلوسی شخصا اهمیت زیادی برای مودت اهل بیت قائل شده، و در چند خط پیش از بحث فوق می گوید: حق این است که محبت خویشاوندان پیامبر ص بخاطر قرابتشان با پیامبر ص واجب است، و هر قدر قرابت قویتر باشد محبت و جوب بیشتری دارد، و سرانجام می گوید: آثار این مودت تعظیم و احترام و قیام به اداء حقوق اقربای پیغمبر است، در حالی که بسیاری از مردم در این امر سستی کرده اند تا آنجا که محبت قرابت پیامبر ص را یک نوع رافضی گری شمرده اند! ولی من چنین نمی گویم، بلکه همان می گویم که شافعی در آن کلام جالب و گویای خود گفته است.

سپس اشعاری را که در بالا از شافعی نقل کردیم ذکر کرده، می افزاید:

با این حال من معتقد به خروج از اعتقادات بزرگان اهل سنت در مورد صحابه نیستم، و محبت آنها را نیز از واجبات می شمرم
(۱).

۲- کشتی نجات!

"فخر رازی" در ذیل این بحث نکته ای را نقل کرده و آن را پسندیده است و "آلوسی" در روح المعانی نیز آن را به عنوان "نکته ای لطیف" به نقل از فخر رازی آورده، نکته ای که فکر می کنند از طریق آن بعضی از تضادها بر طرف می گردد، و آن اینکه: پیغمبر گرامی اسلام از یک سو فرموده است:

مثل اهل بیتی کمثل سفینه نوح من ركب فیها نجی: "مثل اهل بیت من همچون کشتی نوح است هر کس سوار بر آن شود نجات می یابد".

و از سوی دیگر فرموده است:

اصحابی کالنجوم بایهم اقتدیتم اهتدیتم:

"اصحاب من همچون ستارگان آسمانند به هر کدام اقتدا کنید هدایت می یابید

ص: ۴۲۱

و ما الان در اقیانوس تکلیف گرفتاریم، و امواج شبهات و شهوات ما را از هر سو در هم می‌کوبد، و آن کس که می‌خواهد از دریا عبور کند احتیاج به دو امر دارد یکی کشتی است که خالی از هر عیب و نقص باشد، و دیگری ستارگان پر فروغ درخشنده ای است که مسیر را به او نشان دهد، هنگامی که انسان سوار بر کشتی شود، و چشم بر ستارگان درخشان بدوزد امید نجات وجود دارد، همچنین هر کس از اهل سنت بر کشتی محبت آل محمد ص سوار گردد، و چشم به ستارگان اصحاب دوزد امید است که خداوند او را به سلامت و سعادت در دنیا و آخرت برساند (۱).

ولی ما می‌گوئیم این تشبیه شاعرانه گرچه زیبا است اما دقیق نیست، چرا که اولاً کشتی نوح مرکب نجات بود و در آن روز که همه جای جهان را امواج خروشان آب فرا گرفته بود، دائماً در گردش بود بی آنکه مانند کشتیهای معمولی مقصدی داشته باشد که به سوی آن مقصد به کمک ستارگان حرکت کند.

مقصد خود کشتی بود، و نجات از غرقاب، تا فرو نشستن آب و قرار گرفتن کشتی بر کنار کوه جودی.

ثانیاً- در بعضی از روایات که در کتب برادران اهل سنت نقل شده از پیغمبر گرامی اسلام چنین آمده است:

النجوم امان لاهل الارض من الغرق و اهل بیتی امان لامتی من الاختلاف فی الدین "ستارگان امان برای اهل زمینند از غرق شدن و اهل بیت من امان امتند از اختلاف در دین" (۲).

...***

ص: ۴۲۲

۱-۱) تفسیر فخر رازی جلد ۲۷ صفحه ۱۶۷

۲-۲) "حاکم" این حدیث را در جلد سوم "مستدرک" صفحه ۱۴۹ از ابن عباس نقل کرده، سپس می‌گوید: هذا حدیث صحیح الاسناد و لم یخرجاه: "این حدیث معتبری است که بخاری و مسلم آن را نقل نکرده اند)

۳-تفسیر "وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً..."

"اقتراف" در جمله "وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَزِدْ لَهُ فِيهَا حَسَنَةً" هر کس حسنه ای را کسب کند ما بر حسن آن می افزائیم" در اصل از "قرف" (بر وزن حرف) به معنی کندن پوست اضافی از درخت یا پوستهای اضافی از زخم است که گاه مایه پیراستن و بهبودی می گردد، این کلمه بعدا در اکتساب به کار رفته اعم از اینکه اکتساب خوبی باشد یا بدی.

ولی به گفته راغب این واژه در بدیها بیش از خوبیها به کار می رود(هر چند در آیه مورد بحث در خوبیها به کار رفته).

لذا ضرب المثلی در عرب معروف است که می گویند: الاعتراف یزیل الاقتراف "اعتراف به گناه، گناه را از بین می برد".

جالب اینکه در بعضی از تفاسیر از ابن عباس و یکی دیگر از مفسران نخستین بنام "سدی" نقل شده که منظور از "اقتراف حسنه" در آیه شریفه مودت آل محمد ص است (۱).

در حدیثی که سابقا از امام حسن بن علی ع نقل کردیم نیز آمده:

اقتراف الحسنه مودتنا اهل البیت: "منظور از بدست آوردن حسنه مودت ما اهل بیت است" روشن است که منظور از اینگونه تفسیرها محدود بودن معنی اکتساب حسنه به مودت اهل بیت نیست، بلکه معنی وسیع و گسترده ای دارد ولی از آنجا که این جمله به دنبال مساله مودت ذی القربی آمده است روشترین مصداق اکتساب حسنه همین مودت است.

۴- این چند آیه مدنی است

این سوره (سوره شوری) چنان که در آغاز گفتیم از سوره های مکی است .

ص: ۴۲۳

۱- ۱) "مجمع البیان" ذیل آیات مورد بحث، و تفسیر صافی، و تفسیر قرطبی

ولی جمعی از مفسران معتقدند که این چهار آیه (آیه ۲۳ تا ۲۶) در مدینه نازل شده است، و شان نزولی که در آغاز تفسیر این آیات نقل کردیم گواه بر این معنی است، روایاتی که اهل بیت را به علی ع و فاطمه و دو فرزندان آنها امام حسن و امام حسین تفسیر می کند نیز مناسب همین معنی است، زیرا می دانیم ازدواج علی ع و بانوی اسلام در مدینه انجام گرفت، و تولد حسن و حسین ع در سالهای سوم و چهارم هجری طبق نقل معروف بوده است.

ص: ۴۲۴

اشاره

أَمْ يَقُولُونَ **إِفتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَإِنْ يَشَأِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ وَيَمْحُ اللَّهُ الْبَاطِلَ وَيُحِقُّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ** (۲۴) وَهُوَ الَّذِي يَقْتَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ (۲۵) وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَالْكَافِرُونَ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ (۲۶)

ترجمه:

۲۴- آنها می گویند، او بر خدا دروغ بسته، ولی اگر خدا بخواهد بر قلب تو مهر می نهد (و قدرت اظهار این آیات را از تو می گیرد) و باطل را محو می کند و حق را به فرمانش پابرجا می سازد، چرا که او به آنچه در درون دلها است آگاه است.

۲۵- او کسی است که توبه را از بندگانش می پذیرد، و گناهان را می بخشد و آنچه را انجام می دهید می داند.

۲۶- و درخواست کسانی را که ایمان آورده اند و عمل صالح انجام داده اند اجابت می کند، و از فضلش بر آنها می افزاید، اما برای کافران عذاب شدیدی است.

تفسیر:

او توبه بندگان را می پذیرد

این آیات ادامه آیات گذشته در زمینه رسالت و اجر رسالت، و مودت ذی القربی

و اهل بیت است.

در نخستین آیه می فرماید: آنها این وحی الهی را پذیرا نمی شوند "بلکه می گویند: او بر خدا دروغ و افترا بسته، و اینها زائیده فکر خود او است که به خدا نسبت می دهد" (أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا).

"در حالی که اگر خدا بخواهد بر قلب تو مهر می نهد و قدرت اظهار این آیات را از تو می گیرد" (فَإِنْ يَشَاءِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَيَّ قَلْبَكَ).

این در حقیقت اشاره به استدلال منطقی معروفی است که اگر کسی دعوی نبوت کند و معجزات و آیات بینات بر دست و زبان او ظاهر شود، و مورد حمایت و نصرت الهی قرار گیرد، اما او بر خدا دروغ بندد حکمت خداوند ایجاب می کند که آن معجزات و حمایتش را از او بگیرد، و رسوایش سازد، همانگونه که در آیه ۴۴ تا ۴۶ سوره حاقه آمده است: وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ: "هر گاه او دروغی بر ما ببندد ما او را با قوت و قدرت می گیریم، و مجازات می کنیم، و رگ قلب او را می بریم".

در تفسیر این جمله مفسران احتمالات دیگری نیز داده اند، اما آنچه در بالا گفته شد از همه روشنتر به نظر می رسد.

این نکته نیز قابل توجه است که یکی از نسبتهای ناروا که مشرکان و کفار به پیغمبر گرامی اسلام ص می دادند این بود که او اجر رسالت خود را مودت خویشاوندانش شمرده، و این را بر خدا دروغ بسته است (به تناسب بحثی که در آیات گذشته آمد) و آیه فوق این نسبت را نیز نفی می کند.

ولی با اینحال مفهوم آیه منحصر در این معنی نیست، زیرا طبق آیات دیگر قرآن دشمنان پیامبر ص این تهمت را در باره کل قرآن و وحی به ساحت قدس پیامبر ص می بستند، در آیه ۳۸ یونس می خوانیم: أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ: "بلکه می گویند این را بر خدا دروغ بسته، بگو اگر چنین است

شما نیز سوره ای همانند آن بیاورید."

نظیر همین معنی با تفاوت مختصری در آیه ۱۳ هود و ۳۵ هود، و بعضی دیگر از آیات قرآن آمده است، این آیات گواهی است بر آنچه در تفسیر آیه برگزیدیم.

سپس برای تاکید این مطلب می افزاید: "خداوند باطل را محو می کند، و حق را به فرمانش محقق و پابرجا می سازد" (وَيَمْحُ اللَّهُ الْبَاطِلَ وَيُحِقُّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ) (۱) این وظیفه خداوند است که بر اساس حکمتش حق را آشکار و باطل را رسوا سازد، با اینحال چگونه اجازه می دهد کسی بر او دروغ بنهد و در عین حال یاریش کند، و معجزات بر دستش آشکار سازد؟ و اگر تصور شود که ممکن است پیامبر پنهان از علم خدا دست به چنین کاری زند اشتباه بزرگی است "چرا که او به آنچه در درون دلهاست آگاه است" (إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ).

همانگونه که در تفسیر آیه ۳۸ سوره فاطر گفتیم: "ذات" در لغت عرب به معنی عین و حقیقت اشیاء نیامده، بلکه این اصطلاحی است از سوی فلاسفه (۲) بلکه ذات به معنی "صاحب" است، و به این ترتیب جمله "إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ" مفهومی است که خداوند از افکار و عقائدی که حاکم بر دلهاست و گویی صاحب و مالک آن شده با خبر است، و این اشاره لطیفی است به حاکمیت و استقرار افکار بر قلوب و ارواح انسانها (دقت کنید).

..***

ص: ۴۲۷

۱-۱) توجه داشته باشید که "یمح" در اصل "یمحو" بوده که معمولاً در بسیاری از رسم الخطهای قرآن و او آن ساقط می شود مانند وَ يَدْعُ الْأَنْبِيَاءَ بِالْأَسْمَاءِ (اسراء-۱۱) وَ سَنَدُّعُ الرَّبَّانِيَّةِ (علق-۱۸) در تمام این موارد در رسم الخط امروز و او ذکر می شود ولی در قرآنها غالباً حذف می گردد

۲-۲) رجوع شود به مفردات راغب

و از آنجا که خداوند راه بازگشت را همواره به روی بندگان باز می گذارد کرارا در آیات قرآن بعد از مذمت از اعمال زشت مشرکان و گنهکاران به مساله گشوده بودن درهای توبه اشاره کرده در آیات مورد بحث نیز پس از گفتار سابق می افزاید: "او کسی است که توبه را از بندگان پذیرا می شود، و گناهان را می بخشد" (وَ هُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ).

اما اگر تظاهر به توبه کنید، ولی در خفا کار دیگر انجام دهید، تصور نکنید که از دیده تیزبین علم پروردگار مخفی خواهد ماند، نه "او آنچه را انجام می دهید می داند" (وَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ).

در شان نزولی که در آغاز آیات گذشته بیان کردیم گفته شد که بعد از نزول آیه "مودت" جمعی از منافقان و یا افراد ضعیف الایمان گفتند: این سخنی است که محمد بر خدا افترا بسته، می خواهد ما را بعد از خود در برابر خویشاوندانش خوار کند، آیه " أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا " نازل شد و به آنها پاسخ گفت، هنگامی که از نزول آیه با خبر شدند گروهی پشیمان گشتند، گریه کردند و ناراحت بودند، آیه وَ هُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ... نازل شد و به آنها بشارت داد که اگر توبه خالص کنند خدا لغزش آنها را می بخشد.

*** و در آخرین آیه مورد بحث پاداش بزرگ مؤمنان و عذاب دردناک کافران را در جمله هایی کوتاه بیان کرده می فرماید: "خداوند درخواست کسانی را که ایمان آورده اند و عمل صالح انجام داده اند اجابت می کند" (وَ يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ).

"بلکه از فضل خود بر ایشان می افزاید" و حتی مطالبی را که درخواست نکرده اند به آنها می بخشد (وَ يَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ).

"اما برای کافران عذاب شدیدی است" (وَ الْكَافِرُونَ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ).

در اینکه چه درخواستی از مؤمنان را اجابت می کند تفسیرهای گوناگونی شده است، جمعی از مفسران آن را محدود به درخواستهای معینی کرده اند، از جمله اینکه:

بعضی گفته اند: دعای مؤمنان را در باره یکدیگر مستجاب می کند.

بعضی دیگر گفته اند عبادات و طاعاتشان را می پذیرد.

و بعضی آن را مربوط به شفاعت آنها در مورد برادرانشان می دانند.

ولی هیچگونه دلیلی بر این محدودیتها نیست، بلکه خداوند هر گونه درخواستی را مؤمنان صالح العمل داشته باشند می پذیرد، و از آن بالاتر اموری را که شاید به فکر آنها نیامده است که از خدا درخواست کنند از فضلش به آنها می بخشد، و این نهایت لطف و مرحمت خداوند درباره مؤمنان است.

در حدیثی از امام صادق ع از پیغمبر گرامی اسلام ص در تفسیر وَ يَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ می خوانیم:

الشفاعة لمن وجبت له النار ممن احسن اليهم في الدنيا: "آنچه را خداوند از فضلش بر آنها می افزاید شفاعت برای کسانی است که در دنیا به آنها نیکی کرده اند، اما (بر اثر سوء اعمالشان) مستحق آتش دوزخ شده اند" (۱).

این حدیث پر معنی نیز مفهومی این نیست که فضل اضافی خداوند منحصر به این است بلکه بیان یکی از مصداقهای روشن آن است.

ص: ۴۲۹

اشاره

وَ لَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَكِنْ يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَّا يَشَاءُ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ (۲۷) وَ هُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا وَ يَنشُرُ رَحْمَتَهُ وَ هُوَ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ (۲۸) وَ مِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا بَثَّ فِيهِمَا مِنْ دَابَّةٍ وَ هُوَ عَلَى جَمْعِهِمْ إِذَا يَشَاءُ قَدِيرٌ (۲۹) وَ مَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَ يَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ (۳۰) وَ مَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَ مَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَ لَا نَصِيرٍ (۳۱)

ترجمه:

۲۷- هر گاه خداوند روزی را برای بندگانش وسعت بخشد در زمین طغیان و ستم می کنند، لذا به مقداری که می خواهد نازل می کند که او نسبت به بندگانش آگاه و بینا است.

۲۸- او کسی است که باران نافع را بعد از آنکه مایوس شدند نازل می کند، و دامنه رحمت خویش را می گستراند، و او ولی و حمید است.

۲۹- از آیات او است آفرینش آسمانها و زمین و آنچه از جنندگان در آنها خلق و منتشر نموده، و او هر گاه بخواهد قادر بر جمع آنها است.

۳۰- هر مصیبتی به شما رسد به خاطر اعمالی است که انجام داده اید، و بسیاری را نیز عفو می کند.

۳۱- شما هرگز نمی توانید در زمین از قدرت خداوند فرار کنید، و غیر از خدا هیچ ولی و یآوری برای شما نیست!

شان نزول:

از "خباب بن ارت" صحابی معروف نقل شده که آیه نخست (وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ ...) در باره ما نازل شد، و این به خاطر آن بود که ما به اموال فراوان طوایف "بنی قریظه" و "بنی نظیر" و "بنی قینقاع" از یهود نظر افکندیم، و آرزو داشتیم که ای کاش ما هم چنین اموالی داشتیم، آیه نازل شد و به ما هشدار داد که اگر خداوند روزی را برای بندگانش گسترده کند طغیان خواهند کرد (۱).

در تفسیر "در المنثور" حدیث دیگری نقل شده و آن اینکه این آیه در مورد اصحاب "صفه" نازل گردید، چرا که آنها آرزو داشتند دنیایشان رو به راه شود (۲).

(در باره اصحاب صفه و اینکه آنها چه کسانی بودند شرحی در پایان این آیات به خواست خدا خواهیم داشت).

تفسیر:

اشاره

مرهین طغیانگر!

پیوند این آیات با آیات گذشته ممکن است از این نظر باشد که در آخرین آیه از آیات پیشین آمده بود که خداوند درخواست مؤمنان را اجابت می کند، و به دنبال آن این سؤال پیش می آید که پس چرا در میان آنها گروهی فقیرند، ..

ص: ۴۳۱

۱-۱) تفسیر فخر رازی، تفسیر ابو الفتوح رازی و تفسیر قرطبی (ذیل آیه مورد بحث)

۲-۲) در المنثور این حدیث را از حاکم و بیهقی و ابو نعیم نقل کرده است (ج ۶ ص ۸)

و هر چه درخواست می کنند به جایی نمی رسد؟ می فرماید: "هر گاه خداوند روزی را برای بندگانش وسعت بخشد در زمین طغیان و سرکشی و ستم می کنند" (وَ لَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ).

" و لذا به مقداری که می خواهد و مصلحت می بیند روزی را نازل می کند " (وَ لَكِنْ يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ).

و به این ترتیب مساله تقسیم روزی بر اساس حساب دقیقی است که پروردگار در باره بندگان دارد "چرا که او نسبت به بندگانش آگاه و بیناست" (إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ).

او پیمانانه و ظرفیت وجودی هر کس را می داند و طبق مصلحت او به او روزی می دهد، نه چندان می دهد که طغیان کنند، و نه چندان که از فقر فریادشان بلند شود.

شبهه این معنی در آیه ۶ و ۷ سوره علق آمده است إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُفٍ أَنْ رَأَاهُ اسْتَيْغَىٰ "انسان طغیان می کند هر گاه احساس بی نیازی و غنی نماید".

و به راستی چنین است، و مطالعه در حال انسانها گواه صادق این واقعیت است که وقتی دنیا به آنها روی می آورد و صاحب زندگی مرفه می شوند و مسیر حوادث بر وفق مراد آنها است، دیگر خدا را بنده نیستند، به سرعت از او فاصله می گیرند، در دریای شهوات غرق می شوند، و آنچه ناگفتنی است آن می کنند، و هر گونه ظلم و ستم و فساد را در زمین گسترش می دهند.

در تفسیر دیگری از "ابن عباس" در مورد این آیه می خوانیم که منظور از "بغی" در اینجا ظلم و ستم و طغیان نیست بلکه بغی به معنی طلب است، یعنی اگر خداوند روزی را برای بندگانش گسترده سازد باز طلب بیشتر می کنند و هرگز سیر نخواهند شد! ولی تفسیر اول که از سوی بسیاری از مفسران انتخاب شده صحیحتر

به نظر می‌رسد، چرا که تعبیر "يَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ" کرارا در آیات قرآن به معنی فساد و ظلم در زمین آمده است، مانند "فَلَمَّا أَنْجَاهُمْ إِذَا هُمْ يَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ" (یونس-۲۳) و "إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ وَيَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ" (آیه ۴۲ همین سوره).

درست است که "بغی" به معنی "طلب" نیز آمده، اما هنگامی که با "فی الارض" همراه شود به معنی فساد و ظلم در زمین است.

در اینجا دو سؤال پیش می‌آید:

نخست اینکه اگر برنامه تقسیم روزی چنین است، پس چرا گروهی را می‌بینیم که روزی فراوان دارند و طغیان و فساد کرده‌اند و دنیا را به تباهی کشانده‌اند و خداوند جلو آنها را نگرفته، هم در مقیاس افراد و هم در مقیاس دولتهای غارتگر زورگو.

در پاسخ این سؤال باید به این نکته توجه داشت که گاه گسترش روزی وسیله‌ای است برای امتحان و آزمایش، چرا که همه انسانها باید در این جهان آزمایش شوند گروهی نیز با ثروت آزمایش می‌شوند.

و گاه به خاطر این است که هم خودشان و هم انسانهای دیگر بدانند که ثروت خوشبختی نمی‌آفریند، شاید راه را پیدا کنند، و به سوی خدا باز گردند، هم اکنون جامعه‌هایی را می‌بینیم که غرق انواع نعمت و ثروت و رفاهند و در عین حال گرفتار انواع مصائب و بدبختیها می‌باشند، ناامنی، کشتار، آلودگی فراوان اخلاقی، اضطراب و انواع نگرانیها جسم و روح آنها را فرا گرفته است.

گاهی نیز ثروت بی حساب یک مجازات الهی است که خدا بعضی را گرفتار آن می‌سازد، دورنمای زندگانیشان دل انگیز، اما اگر از نزدیک نگاه کنیم

می بینیم از خودشان بدبخت تر خودشانند! در این زمینه سرگذشتهای فراوانی از سلاطین ثروت دنیا وجود دارد که بسیاری شنیده اند، و نقل آنها سخن را به درازا می کشد.

سؤال دیگر اینکه: آیا مفهوم این سخن این نیست که هر گاه انسان فقیر و محروم است نباید دست و پایی برای وسعت روزی کند، به احتمال اینکه خدا مصلحت او را در این دانسته است؟ در پاسخ این سؤال نیز باید توجه داشت که گاهی کمبود روزی به خاطر سستی و تنبلی خود انسان است، این کمبودها و محرومیتها خواست حتمی خداوند نیست، بلکه نتیجه اعمال او است که دامنگیرش شده، و اسلام بر اساس اصل سعی و کوشش که هم در آیات قرآن منعکس است و هم در سنت پیامبر ص و ائمه هدی ع همه را دعوت به تلاش و جهاد کرده است.

ولی هر گاه انسان نهایت تلاش خود را به کار گرفت در عین حال درها به روی او بسته شد، باید بداند در این امر مصلحتی بوده، بیتابی نکند، مایوس نشود، زبان به کفران نگشاید، و به تلاش خود ادامه دهد، و تسلیم رضای الهی نیز باشد.

این نکته نیز قابل ذکر است که تعبیر به "عباده" (بندگانش) هرگز منافاتی با طغیان آنها در صورت گسترش روزی ندارد، چرا که این تعبیر در مورد بندگان خوب و بد و متوسط الحال همه به کار می رود، مانند قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَيَّ أَنْفُسَهُمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ: "بگو ای بندگان من! که در باره خویش اسراف کرده اید از رحمت خدا نومید نشوید".

*** درست است که خداوند روزی را با حساب نازل می کند تا بندگان طغیان نکنند اما چنان نیست که آنها را محروم و ممنوع سازد، لذا در آیه بعد می افزاید:

"او کسی است که باران نافع را بعد از آنکه مردم مایوس شدند نازل می کند

و دامنه رحمت خویش را می گستراند (وَهُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا وَيَنْشُرُ رَحْمَتَهُ).

و باید هم چنین باشد "چرا که او ولی و سرپرستی است شایسته ستایش" (وَهُوَ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ). این آیه در عین اینکه بیان نعمت و لطف پروردگار است از آیات و نشانه های توحید نیز سخن می گوید، چرا که نزول باران نظام بسیار دقیق و حساب شده ای دارد، از موقعی که آفتاب بر اقیانوسها می تابد و ذرات لطیف آب را از املاح جدا کرده و به صورت توده های ابر به آسمان می فرستد، و هنگامی که قشر سرد فوقانی هوا آنها را متراکم می سازد، و سپس بادهای آنها را بر دوش خود حمل می کنند، و بر فراز زمینهای تشنه و خشکیده می برند، و بر اثر برودت و فشار مخصوص هوا تبدیل به دانه های کوچک باران می شود که به نرمی بر زمین نشینند، و در آن نفوذ می کند، بی آنکه ویرانی بیافریند.

آری اگر این نظام را با دقت بررسی کنیم نشانه های علم و قدرت خداوند در آن نمایان است. او ولی حمیدی است که نیازهای بندگان را تامین کرده و آنها را مشمول الطاف خویش می گرداند.

قابل توجه اینکه "غیث" -چنان که بسیاری از مفسران و بعضی از اهل لغت تصریح کرده اند- به معنی باران نافع است، در حالی که مطر به هر گونه باران گفته می شود خواه نافع باشد یا غیر نافع.

و لذا به دنبال آن جمله و ينشر رحمة (رحمت خود را گسترش می دهد) آمده است.

چه تعبیر زیبا و جامعی؟ رحمت خود را در زنده کردن زمینهای مرده، در رویانیدن گیاهان، در شستشوی هوا، در تامین آب آشامیدنی انسانها و موجودات زنده دیگر، و خلاصه در تمام زمینه ها می گستراند.

اگر انسان بخواهد مفهوم این جمله قرآنی را درک کند باید پس از نزول باران در یک ساعت آفتابی قدم به کوه و دشت و بیابان بگذارد و لطافت و زیبایی و طراوت را که رحمت گسترده خدا است در همه جا مشاهده کند.

این استفاده از واژه "غیث" شاید به خاطر آن باشد که با ماده "غوث" که به معنی فریادرسی است ریشه مشترک دارد، و به همین دلیل بعضی از مفسران تعبیر فوق را اشاره ای به هر گونه فریادرسی خداوند بعد از نومیدیه‌ها و نشر رحمت او دانسته اند (۱).

*** و باز به همین مناسبت در آیه بعد از یکی از مهمترین آیات علم و قدرت پروردگار سخن به میان آورده می‌گوید: "از آیات و نشانه‌های او است آفرینش آسمانها و زمین و آنچه از جنبندگان در آنها خلق و پراکنده ساخته است" (وَ مِنْ آيَاتِهِ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَثَّ فِيهِمَا مِنْ دَابَّةٍ).

آسمانها با آن همه عظمت، با آن منظومه‌های و کهکشانها، و میلیونها میلیون ستاره عظیم و درخشان، آسمانها با آن نظامی که انسان از مطالعه آن در حیرت فرو می‌رود، و زمین با انواع منابع حیاتیش، با گیاهان متنوع و رنگارنگ، و گلها و میوه‌ها، با انواع مواهب و برکات، و انواع زیباییهایش، همه آیات و نشانه‌های او است این از یک سو.

از سوی دیگر جنبندگان زمین و آسمان، انواع پرندگان، صدها هزار نوع حشرات، انواع حیوانات وحشی و اهلی، و خزندگان، و ماهیان بسیار کوچک و ظریف و غول‌پیکر و عظیم، و انواع آبزیان و عجائب و شگفتیهایی که در ساختمان هر یک از آنها به کار رفته، و از همه مهمتر در اصل حقیقت "حیات" و زندگی .

ص: ۴۳۶

۱- ۱) "راغب" در "مفردات" می‌گوید: "غوث" در مورد یاری کردن گفته می‌شود و "غیث" در مورد باران (الغوث یقال فی النصره و الغیث فی المطر)

و اصول اسرار آمیزی که بر آن حاکم است که هنوز بعد از هزاران سال مطالعه میلیونها دانشمند، کسی به عمق آن نرسیده، همه و همه آیات خدا است.

جالب اینکه "دابه" هم موجودات زنده ذره بینی را شامل می شود که دارای حرکت ظریف و مرموزی است، و هم حیوانات غول پیکری که دهها متر طول و دهها تن وزن دارد، هر یک به نوعی تسبیح حق می گویند، و ثناخوان او هستند و با زبان حال بیانگر عظمت و قدرت علم بی پایان او.

و در پایان آیه می فرماید: "او هر گاه بخواهد قادر بر جمع کردن آنها است" (وَ هُوَ عَلٰی جَمْعِهِمْ اِذَا يَشَاءُ قَدِيرٌ (۱)).

در اینکه منظور از جمع کردن تمام جنبندگان در این آیه چیست؟ بسیاری از مفسران آن را به معنی جمع برای حساب و جزای اعمال در قیامت دانسته اند، و می توان آیتانی را که از قیامت به عنوان "یوم الجمع" یاد می کند گواه بر این معنا گرفت (مانند آیه ۷ همین سوره شوری و ۹ تغابن).

در این صورت این سؤال پیش می آید که آیا همه جنبندگان در قیامت محشور می شوند، حتی غیر انسانها؟ بلکه گاه گفته می شود که دابه (جنبنده) معمولاً به غیر انسانها اطلاق می شود، در این صورت این مشکل مطرح خواهد شد که چگونه جنبندگان غیر انسان حشر و حساب دارند در حالی که عقل و شعور و تکلیفی ندارند؟ پاسخ این سؤال را ذیل آیه ۳۸ سوره انعام و مَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ مَا فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلِي رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ: "هیچ جنبنده ای در زمین، و هیچ پرنده ای که با دو بال خود .

ص: ۴۳۷

۱- ۱) "اذا" - همانگونه که صاحب کشف گفته است همانگونه که بر فعل ماضی داخل می شود بر فعل مضارع نیز داخل می شود، مانند وَ اللَّيْلِ إِذَا يَغْشَى، ولی باید توجه داشت که فعل بعد از اذا بیشتر به صورت ماضی است و کمتر به صورت مضارع است

(در آسمان) پرواز می کند نیست مگر اینکه امتیاهی همانند شما هستند، ما هیچ چیز را در این کتاب فروگذار نکردیم سپس همه آنها به سوی پروردگارشان جمع و محشور می شوند "داده ایم.

و گفتیم زندگی بسیاری از حیوانات آمیخته با نظام جالب و شگفت انگیزی است، چه مانعی دارد که این اعمال بیانگر نوعی عقل و شعور در آنها باشد؟ چه لزومی دارد که همه اینها را به غریزه تقسیم کنیم؟ در این صورت نوعی از حشر و حساب برای آنها متصور خواهد بود (شرح بیشتر این موضوع را در جلد پنجم صفحه ۲۲۴ به بعد ذیل آیه فوق مطالعه فرمائید).

این احتمال نیز در تفسیر آیه مورد بحث وجود دارد که منظور از "جمع" نقطه مقابل "بث" (پراکندن) است، به این معنی که "بث" اشاره به آفرینش و گسترش انواع موجودات زنده و جنبندگان است، سپس می فرماید هر گاه خدا بخواهد آنها را "جمع" کرده و نابود یا منقرض می سازد.

همانگونه که در طول تاریخ تا کنون بسیاری از انواع جنبندگان در روی زمین گسترش عجیبی پیدا کرده، و در زمانی بعد از آن منقرض و جمع شده اند، هم گسترش آنها به دست خدا است و هم جمع آنها، و در حقیقت شبیه آیاتی است که می گوید: حیات دهنده خدا است، و میراننده هم او است.

در این صورت مساله حساب و جزای حیوانات در این آیه مطرح نخواهد شد.

ستارگان مسکون آسمان

از نکات قابل ملاحظه ای که از این آیه استفاده می شود این است که دلالت بر وجود انواع موجودات زنده در آسمانها دارد، گرچه هنوز دانشمندان به صورت قاطعی در این زمینه قضاوت نمی کنند، همین قدر سربسته می گویند: در میان کواکب آسمان به احتمال قوی ستارگان زیادی هستند که دارای موجودات زنده اند،

ولی قرآن با جمله "وَمَا بَثَّ فِيهِمَا مِنْ دَابَّةٍ" (آنچه در آسمان و زمین از جنندگان گسترده است)، با صراحت این حقیقت را اعلام می دارد که در پهنه آسمان نیز جنندگان زنده فراوان است.

و اینکه بعضی از مفسران احتمال داده اند "فیهما" منحصر به کره زمین باشد بسیار بعید به نظر می رسد، زیرا "ضمیر تشبیه" است و به آسمان و زمین هر دو برمی گردد، همانگونه که تفسیر دابه به فرشتگان آسمان تفسیری است بسیار بعید، چرا که "دابه" معمولاً به جنندگان مادی اطلاق می شود.

این معنی از آیات متعدد دیگر قرآن مجید نیز استفاده می شود.

در حدیث معروفی از امیر مؤمنان امام علی بن ابی طالب نقل شده است که فرمود:

هذه النجوم التي في السماء مدائن مثل المدائن التي في الارض مربوطه كل مدينة الى عمود من نور: "این ستارگانی که در آسمان است شهرهایی همچون شهرهای زمین دارد، هر شهری با شهر دیگر (هر ستاره ای با ستاره دیگر) با ستونی از نور مربوط است" (۱).

روایات متعدد دیگری نیز در این زمینه نقل شده است (برای اطلاع بیشتر می توان به کتاب "الهیته و الاسلام" مراجعه کرد).

*** از آنجا که در آیات گذشته سخن از رحمت خدا در میان بود و این سخن طبعاً این سؤال را برمی انگیزد که این مصائبی که ما با آن دست به گریبانیم از کجا است؟ آیه بعد به این سؤال پاسخ می گوید: "که آنچه از مصائب و ناملایمات به شما رسد به خاطر اعمالی است که خود انجام داده اید" (وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ)..

ص: ۴۳۹

تازه این تمام مجازات اعمال ناروای شما نیست چرا که "بسیاری از کارهای شما را مورد عفو قرار می دهد" (وَ يَغْفُوا عَنْ كَثِيرٍ).

مصائبی که دامان ما را می گیرد

در این آیه نکاتی است که باید به آن توجه داشت:

۱- این آیه به خوبی نشان می دهد مصائبی که دامنگیر انسان می شود یک نوع مجازات الهی و هشدار است (هر چند استثنائاتی دارد که بعد به آن اشاره خواهد شد) و به این ترتیب یکی از فلسفه های حوادث دردناک و مشکلات زندگی روشن می شود.

جالب اینکه در حدیثی از امیر مؤمنان علی ع می خوانیم: که از پیامبر گرامی خدا ص نقل می کند که فرمود:

خیر آیه فی کتاب الله هذه الايه! يا علي! ما من خلدش عود، ولا نكبه قدم الا بذنب، وما عفى الله عنه في الدنيا فهو اكرم من ان يعود فيه و ما عاقب عليه في الدنيا فهو اعدل من ان يثني على عبده:

"این آیه (وَ مَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ...) بهترین آیه در قرآن مجید است، ای علی! هر خراشی که از چوبی بر تن انسان وارد می شود، و هر لغزش قدمی، بر اثر گناهی است که از او سر زده، و آنچه خداوند در دنیا عفو می کند گرامی تر از آن است که (در قیامت) در آن تجدید نظر فرماید، و آنچه را که در این دنیا عقوبت فرموده عادلتر از آن است که در آخرت بار دیگر کیفر دهد!" (۱) و به این ترتیب اینگونه مصائب علاوه بر اینکه بار انسان را سبک می کند .

ص: ۴۴۰

۱ - ۱) "مجمع البيان" جلد ۹ صفحه ۳۱ (ذیل آیات مورد بحث) شبیه این حدیث در "در المنثور" و تفسیر "روح المعانی" با تفاوتی ذیل آیات مورد بحث آمده است و حدیث در این زمینه فراوان است

او را نسبت به آینده کنترل خواهد نمود.

۲- گرچه ظاهر آیه عام است و همه مصائب را در بر می گیرد، ولی مطابق معمول در عمومات استثنائاتی وجود دارد، مانند مصائب و مشکلاتی که دامنگیر انبیا و ائمه معصومین ع می شد که برای ترفیع مقام یا آزمایش آنها بود.

و همچنین مصائبی که گریبان غیر معصومین را می گیرد و جنبه آزمون دارد.

و یا مصائبی که بر اثر ندانم کاریها و عدم دقت و مشورت و سهل انگاری در امور حاصل می شود که اثر تکوینی اعمال خود انسان است.

و به تعبیر دیگر جمع میان آیات مختلف قرآن و روایات ایجاب می کند که عموم این آیه در مواردی تخصیص پیدا کند، و این مطلب تازه ای نیست که مایه گفتگوی بعضی از مفسران شده است.

کوتاه سخن اینکه مصائب و گرفتاریهای سخت، فلسفه های مختلفی دارد، که در بحثهای توحیدی، و مباحث عدل الهی، به آن اشاره شده است.

شکوفایی استعدادها تحت فشار مصائب، هشدار نسبت به آینده، آزمون الهی، بیداری از غرور و غفلت، و کفاره گناه و...

اما از آنجا که بیشتر افراد آن جنبه کیفری و کفاره ای دارد آیه فوق آن را به صورت عموم مطرح ساخته است.

و لذا در حدیثی می خوانیم: هنگامی که امام علی بن الحسین ع وارد بر یزید شد، یزید نگاهی به او کرد و گفت: یا علی! مَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فِيمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ! (اشاره به اینکه حوادث کربلا نتیجه اعمال خود شما بود).

ولی امام علی بن الحسین ع فوراً در پاسخ فرمود:

كَلَامًا هَذِهِ فِينَا نَزَلَتْ، انما نزل فینا "مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي أَنْفُسِكُمْ إِلَّا فِي كِتَابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَهَا إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ لَكِنَّا تَأْسُوا عَلَى مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ" فنحن الذين لا ناسي على ما فاتنا من امر الدنيا، و لا

"چنین نیست، این آیه در مورد ما نازل نشده، آنچه در باره ما نازل شده آیه دیگری است که می گوید: هر مصیبتی در زمین یا در جسم و جان شما روی دهد پیش از آفرینش شما در کتاب (لوح محفوظ) بوده، و آگاهی بر این امر بر خداوند آسان است، این برای آن است که شما به خاطر آنچه از دست می دهید غمگین نشوید، و به خاطر آنچه در دست دارید زیاد خوشحال نباشید (هدف از این مصائب عدم دل بستگی شما به مواهب زودگذر دنیا است و یک نوع تربیت و آزمون برای شما است).

سپس امام افزود: "ما کسانی هستیم که هرگز به خاطر آنچه از دست داده ایم غمگین نخواهیم شد، و به خاطر آنچه در دست داریم خوشحال نیستیم (همه را زودگذر می دانیم و چشم به لطف و عنایت خدا بسته ایم).

این سخن را با حدیث دیگری از امام صادق ع پایان می دهیم: هنگامی که از حضرتش تفسیر آیه فوق را خواستند فرمود: می دانید علی ع و اهل بیتش بعد از او گرفتار مصائبی شدند، آیا به خاطر اعمالشان بود؟ در حالی که آنها اهل بیت طهارتند، و معصوم از گناه، سپس افزود:

ان رسول الله كان يتوب الى الله ويستغفر في كل يوم و ليلة مائه مره من غير ذنب ان الله يخلص اوليائه بالمصائب لياجرهم عليها من غير ذنب:

"رسول خدا ص پیوسته توبه می کرد و در هر شبانه روز صد بار استغفار می نمود، بی آنکه گناهی مرتکب شده باشد، خداوند برای اولیاء و دوستانش مصائبی قرار می دهد تا به خاطر صبر در برابر آن از او پاداش گیرند بی آنکه گناهی مرتکب شده باشند" (۲) ..

ص: ۴۴۲

۱-۱) تفسیر "علی بن ابراهیم" مطابق "نور الثقلین" جلد ۴ صفحه ۵۸۰

۲-۲) اصول کافی طبق نقل نور الثقلین جلد ۴ صفحه ۵۸۱

۳- گاه بعضی در این مساله تردید کرده اند که مصائب در آیه فوق اشاره به مصائب دنیا باشد چرا که دنیا دار عمل است نه دار پاداش و کیفر.

ولی این اشتباه بزرگی است چرا که "آیات" و "روایات" فراوانی نشان می دهد که گاه انسان در همین دنیا گوشه ای از کیفر اعمالش را می بیند، و اینکه می گویند دنیا دار مجازات نیست، یعنی تمام حسابها تصفیه نمی شود، نه اینکه مطلقا مجازاتی وجود ندارد، و انکار این حقیقت از نظر آشنایان به آیات و روایات شبیه انکار یک امر بدیهی است.

۴- گاه مصائب، جنبه دستجمعی دارد، و محصول گناهان جمعی است، همانگونه که در آیه ۴۱ سوره روم می خوانیم: **ظَهَرَ الْفُلُوكَ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ**: "فساد در خشکی و دریا به خاطر اعمال مردم آشکار شد، تا نتیجه بعضی از اعمالی را که انجام داده اند به آنها بچشاند شاید باز گردند".

روشن است که این در باره جوامع انسانی است، که به خاطر اعمالشان گرفتار نابسامانیها می شوند.

و در آیه ۱۱ سوره رعد آمده است: **إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ**: "خداوند سرنوشت هیچ جمعیتی را تغییر نمی دهد مگر اینکه خویشتن را تغییر دهند".

و امثال این آیات که گواهی می دهد در میان اعمال انسان و نظام تکوینی زندگی او ارتباط و پیوند نزدیکی وجود دارد، که اگر بر اصول فطرت و قوانین آفرینش گام بردارند برکات الهی شامل حال آنها می شود، و هر گاه فاسد شوند زندگی آنها به فساد می گراید.

و گاه ممکن است این قضیه در مورد فرد فرد انسانها صادق شود و هر کس

در مقابل گناهی که مرتکب می شود به مصیبتی در جسم و جان یا اموال و متعلقاتش گرفتار گردد، همانطور که در آیه فوق آمده است (۱).

*** به هر حال ممکن است افرادی تصور کنند که می توانند از این قانون حتمی و سنت اجتناب ناپذیر الهی بگریزند، لذا در آخرین آیه مورد بحث می فرماید:

"شما هرگز نمی توانید از چنگال قدرت خداوند در زمین فرار کنید" (در آسمانها نیز جایی برای شما نیست) (وَ مَا لَكُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ) (۲).

چگونه شما می توانید از حیطة قدرت و حاکمیت او بگریزید در حالی که تمام عالم هستی عرصه حکومت بلامنازع پروردگار است.

و اگر تصور کنید کسی می تواند به کمک شما بشتابد بدانید "غیر از خداوند هیچ ولی و یآوری برای شما نیست" (وَ مَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ).

فرق میان "ولی" و "نصیر" ممکن است از این نظر باشد که "ولی" سرپرستی است برای جلب منفعت و "نصیر" برای دفع مضرت است، و یا اینکه "ولی" به کسی گفته می شود که مستقلاً به دفاع برخیزد، و "نصیر" کسی است که در کنار خود انسان قرار می گیرد و او را یاری می دهد.

در حقیقت آیه اخیر ضعف و ناتوانی انسان را مجسم می کند و آیه قبل عدالت و رحمت پروردگار را (۳).

*** ...

ص: ۴۴۴

۱-۱) المیزان جلد ۱۸ صفحه ۶۱

۲-۲) "معجزین" از ماده "اعجاز" به معنی به عجز در آوردن است، اما این کلمه در بسیاری از آیات قرآن به معنی فرار کردن از حیطة قدرت الهی و از چنگال عذاب او آمده است که لازمه معنی آن می باشد

۳-۳) فی ظلال جلد ۷ صفحه ۲۹۰

۱- مصائب شما از خود شما است!

این تصور برای بسیاری وجود دارد که گمان می کنند رابطه اعمال انسان با جزای الهی همان رابطه قرار دادی است که شبیه آن در مورد قوانین دنیا و پاداش و کیفر آن وجود دارد، در حالی که بارها گفته ایم که این ارتباط به یک نوع ارتباط تکوینی شبیه تر است تا ارتباط تشریحی و قراردادی، و به تعبیر دیگر پاداش کیفرها "بیشتر بازتاب طبیعی و تکوینی اعمال انسانها است که دامن آنها را می گیرد.

آیات فوق شاهد گویایی برای این واقعیت است.

در این زمینه روایات زیادی در منابع اسلامی وارد شده که به گوشه از آن برای تکمیل این بحث اشاره می کنیم.

۱- در یکی از خطبه های نهج البلاغه آمده است:

ما کان قوم قط فی غض نعمه من عیش، فزال عنهم، الا بذنوب اجترحوها، لان الله لیس بظلام للعبید، و لو ان الناس حین تنزل بهم النقم، و تزول عنهم النعم، فزعوا الی ربهم بصدق من نیاتهم، و وله من قلوبهم، لرد علیهم کل شارد، و اصلح لهم کل فاسد:

"هیچ ملتی از آغوش ناز و نعمت زندگی گرفته نشد، مگر بواسطه گناهایی که انجام دادند، زیرا خداوند هرگز به بندگانش ستم روا نمی دارد، هر گاه مردم در موقع نزول بلاها و سلب نعمتها با صدق نیت به پیشگاه خدا تضرع کنند، و با دلهای پر اشتیاق و آکنده از مهر خدا از او درخواست جبران نمایند، مسلماً آنچه از دستشان رفته به آنها باز می گرداند و هر گونه مفسده ای را برای آنها اصلاح می کند" (۱).

۲- در "جامع الاخبار" حدیث دیگری از امیر مؤمنان علی ع نقل شده است .

ص: ۴۴۵

که فرمود:

ان البلاء للظالم ادب، و للمؤمن امتحان، و للانبياء درجه و للاولياء كرامه.

"بلاها برای ظالم تادیب است، و برای مؤمنان امتحان، و برای پیامبران درجه، و برای اولیاء کرامت و مقام است" (۱).

این حدیث شاهد گویایی است برای آنچه در مورد استثنای آیه بیان کردیم.

۳- در حدیث دیگری در کافی از امام صادق آمده است که فرمود:

ان العبد اذا كثرت ذنوبه، و لم یکن عنده من العمل ما یکفرها، ابتلاه بالجزن لیکفرها: "هنگامی که انسان گناهش افزون شود و اعمالی که آن را جبران کند نداشته باشد خداوند او را گرفتار اندوه می کند تا گناهانش را تلافی کند" (۲).

۴- در کتاب کافی اصولاً بابی برای این موضوع منعقد شده، و ۱۲ حدیث در همین زمینه در آن آمده است (۳).

تازه همه اینها غیر از گناهی است که خداوند طبق صریح آیه فوق مشمول عفو و رحمتش قرار می دهد که آن نیز به نوبه خود بسیار است.

۲- رفع یک اشتباه بزرگ

ممکن است کسانی از این حقیقت قرآنی سوء استفاده کنند و هر گونه مصیبتی دامنشان را می گیرد با آغوش باز از آن استقبال نمایند و بگویند باید . .

ص: ۴۴۶

۱- ۱) بحار الانوار جلد ۸۱ صفحه ۱۹۸

۲- ۲) "کافی" جلد دوم کتاب الایمان و الکفر باب تعجیل عقوبه الذنب حدیث ۲

۳- ۳) همان مدرک

در برابر هر حادثه ناگواری تسلیم شد، و از این اصل آموزنده و حرکت آفرین قرآنی نتیجه معکوس یعنی نتیجه تخدیری بگیرند که این بسیار خطرناک است.

هیچگاه قرآن نمی گوید در برابر مصائب تسلیم باش، و در رفع مشکلات کوشش مکن، و تن به ظلمها و ستمها و بیماریها بده، بلکه می گوید: اگر با تمام تلاش و کوششی که انجام دادی باز هم گرفتاریها بر تو چیره شد، بدان گناهی کرده ای که نتیجه و کفاره اش دامت را گرفته، به اعمال گذشته ات بیندیش، و از گناهانت استغفار کن، و خویشتن را بساز و ضعفها را اصلاح نما.

و اگر می بینیم در بعضی از روایات این آیه بهترین آیه قرآن معرفی شده به خاطر همین آثار تربیتی مهم آن است، و به خاطر سبک کردن بار انسان از سوی دیگر و زنده کردن نور امید و عشق پروردگار در قلب و جان او از سوی سوم ***

۳- اصحاب صفة چه کسانی بودند

کسانی که امروز به زیارت مسجد النبی ص در مدینه می روند در کنار مسجد و نزدیک قبر پیامبر ص محلی را می بینند که از زمین کمی بلندتر است و اطراف آن را با حائل مختصری از بقیه مسجد به طرز زیبا و دلپذیری جدا کرده اند بسیاری آن محل را برای انجام نماز و تلاوت قرآن انتخاب می کنند.

این محل یاد آور "صفة" و سکوی سرپوشیده ای است که برای جمعی از غرباء که اسلام را پذیرا شده بودند و جایی نداشتند از سوی پیغمبر آماده شده بود (۱).

توضیح اینکه: نخستین فرد غریبی که اسلام را پذیرفت و جایی در مدینه نداشت جوانی از اهل یمامه بنام "جویر" بود که داستان ازدواج پر سر و صدایش .

ص: ۴۴۷

۱- ۱) "صفة" (بر وزن غصه) در لغت به معنی اطاق تابستانی است که با شاخه نخل پوشیده شده باشد

با "دلفا" در تاریخ اسلام از جالبترین صحنه های مبارزه با فاصله های طبقاتی است.

چون "جویر" جایی برای استراحت و سکنی نداشت پیامبر ص به او اجازه داد شبها در مسجد بخوابد، بعدا که مسلمانان غریب فزونی یافتند، و همگی در مسجد سکنی گزیده بودند، و این امر وضع مسجد را از هر جهت دچار اختلال می کرد، دستور داده شد که همه آنها را به خارج مسجد ببرند، و مسجد از هر نظر پاک و پاکیزه شود، و تمام درهایی که از خانه های اصحاب به سوی مسجد گشوده می شد به فرمان پیامبر ص بسته شد جز در خانه علی و فاطمه زهرا (سلام الله علیهما).

در این هنگام پیامبر ص دستور داد محلی را با شاخه درختان خرما مسقف کنند، و غربا و فقیران مسلمین در آنجا سکنی گزینند و خود پیامبر ص شخصا از آنها سرکشی می کرد، و نان و خرما و مواد غذایی دیگر برای آنها می برد و مسلمانان دیگر نیز مراقب آنها بودند، و از طریق زکاه و انفاقهای دیگری به آنها کمک می کردند.

آنها در جنگهای اسلامی شرکت می کردند و مخلصانه جهاد می نمودند، بعضی از آیات قرآن در فضیلت آنها و صفا و پاکی و قداستشان وارد شده است آنها به خاطر سکونت در آن "صفه" به "اصحاب الصفه" نامیده شده اند.

اشاره

وَ مِنْ آيَاتِهِ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ (۳۲) إِنَّ يَسَاءَ يُسِيرُ الْرِّيحُ فَيَظْلِلْنَ رَوَاكِدَ عَلَى ظَهْرِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ
(۳۳) أَوْ يُوبِقُهُنَّ بِمَا كَسَبُوا فَهِيَ يَعْفُ عَنْ كَثِيرٍ (۳۴) وَ يَعْلَمَ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِنَا مَا لَهُمْ مِنْ مَحِيصٍ (۳۵) فَمَا أُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ
فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَ أَبْقَى لِلَّذِينَ آمَنُوا وَ عَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ (۳۶)

ترجمه:

۳۲- از نشانه های او کشتی هایی است همچون کوه ها که در دریا در حرکت است.

۳۳- اگر اراده کند باد را ساکن می سازد تا آنها بر پشت دریا متوقف شوند، در این نشانه هایی است برای هر صبر کننده شکر گزار.

۳۴- یا اگر بخواهد آنها را به خاطر اعمالی که سرنشینانش مرتکب شده اند نابود می سازد، و در عین حال بسیاری را می بخشد.

۳۵- تا کسانی که در آیات ما مجادله می کنند بدانند هیچ پناهگاهی ندارند.

۳۶- آنچه به شما عطا شده متاع زودگذر زندگی دنیا است، و آنچه نزد خدا است برای کسانی که ایمان آورده اند و بر پروردگارشان توکل می کنند، بهتر و پایدارتر است.

وزش بادهای منظم و حرکت کشتیها از آیات اوست

بار دیگر در این آیات به بیان نشانه های پروردگار و دلایل توحید پرداخته، و بحثی را که در این زمینه در آیات قبل آمده ادامه می دهد.

در اینجا به سراغ مطلبی می رود که انسانها در زندگی مادی خود با آن بسیار سر و کار دارند، مخصوصا ساحل نشینان و مسافران دریاها، می گویند: "از آیات و نشانه های خداوند کشتیهایی است همچون کوه ها که بر صفحه دریاها به حرکت در می آید" (وَمِنْ آيَاتِهِ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ).

"جوار" جمع "جاریه" توصیفی است برای "سفن" جمع "سفینه" به معنی کشتی که برای اختصار از عبارت حذف شده و اصولا تکیه آیه روی همین جریان و حرکت کشتیهاست، و به همین دلیل مخصوصا این وصف موضوع سخن قرار گرفته.

و اینکه لغت عرب به دختران جوان "جاریه" گفته می شود به خاطر جریان نشاط جوانی در تمام وجود آنها است.

"اعلام" جمع "علم" (بر وزن قلم) به معنی "کوه" است، ولی در اصل به معنی علامت و اثری است که از چیزی خبر می دهد، مانند "علم الطريق" (نشانه های راه) و "علم الجیش" (پرچم لشکر) و مانند آن، و اگر به "کوه" "علم" گفته می شود به خاطر همین است که از دور نمایان است، و گاه بر فراز آن آتشی می افروختند تا نشانه ای برای رهگذران باشد، ولی بود و نبود آتش در این نامگذاری تاثیری ندارد.

به این ترتیب قرآن مجید در این آیه-همچون آیات متعدد دیگر- حرکت کشتیهای کوه پیکر را بر صفحه دریاها بر اثر وزش بادهای منظم از نشانه های خداوند می شمرد.

اگر زورق یا قایق کوچکی بر صفحه آب به خاطر وزش باد حرکت کند زیاد مهم نیست، مهم آن است که کشتیهای کوه پیکر با وزش امواج لطیف هوا با عده زیادی مسافر و بار فراوان به حرکت در آید، و هزاران کیلومتر راه را در میان دو نقطه بیماید، و به مقصد برسد.

راستی چه کسی اوقیانوسها را با این وسعت و عمق و ویژگیهای آب آفریده؟ چه کسی به چوب و مواد دیگری که کشتی را با آن شکل مخصوص می سازند این خاصیت را بخشیده که بر صفحه آب ثابت بماند؟ و چه کسی به بادها دستور داده است به صورت منظمی بر صفحه دریاها و اوقیانوسها بوزند که هر کس از هر نقطه به نقطه دیگری می خواهد برود بتواند از آن استفاده کند؟ همه جا نظم نشانه عقل و دانش است و در اینجا نیز همین گونه است.

اصولاً- اگر نقشه هایی که دریانوردان از حرکت بادها در اختیار دارند، و معلوماتی که بشر در باره وزش بادها از قطبین زمین به سوی خط استوا، و از خط استوا به سوی دو قطب، و همچنین وزشهای متناوب از سوی سواحل و خشکیها به دریا، و از سوی دریا به خشکی، در نظر بگیرد، می داند چقدر این مساله حساب شده است.

البته در عصر ما نیرو محرک کشتیها موتورهای نیرومندی است که پروانه های کشتی را به حرکت در می آورد، ولی با اینحال وزش بادها در حرکت این کشتیها نیز مؤثر است.

*** سپس برای تاکید بیشتر می افزاید: "اگر خداوند اراده کند باد را ساکن می سازد تا کشتیها بر پشت دریا ساکن و متوقف شوند!" (إِنْ يَشَأْ يُسْكِنِ الرِّيحَ فَيَظْلَلْنَ رَوَاكِدَ عَلِيٍّ ظَهْرِهِ).

و در پایان آیه برای نتیجه گیری اضافه می کند: "در این نشانه هایی است برای هر کس که دارای مقام صبر و شکر است" (إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ).

آری در این حرکت بادهای، و جریان کشتیها، و آفرینش دریاها، و نظام و هماهنگی مخصوصی که بر این امور حکمفرماست نشانه های گوناگونی برای ذات پاک او است.

می دانیم وزش بادهای در درجه اول به خاطر تفاوت درجه حرارت در دو نقطه روی زمین است، زیرا هوا بر اثر حرارت منبسط می شود سپس به طرف بالا حرکت می کند و به همین دلیل از یک سو فشار بر هوای اطراف می آورد و آنها را متحرک می سازد، و از سوی دیگر هنگامی که به سمت بالا- حرکت کند جای خود را به هوای اطراف می دهد، اگر خداوند فقط این خاصیت انبساط را از آن بگیرد سکون و سکوتی مرگبار بر آن حاکم می شود، و کشتیهای بادبانی بی حرکت بر صفحه اوقیانوسها حیران و سرگردان می مانند.

"صبار" و "شکور" هر دو صیغه مبالغه است که یکی فزونی صبر را می رساند، و دیگری فزونی شکر را.

تکیه بر این دو وصف در آیه مورد بحث و چند مورد دیگر از آیات قرآن مجید (۱) اشاره به نکات لطیفی دارد:

این دو وصف مجموعاً ترسیم گویایی از حقیقت ایمان است، چرا که مؤمن در مشکلات و گرفتاریها صبور و در نعمتها شکور است، لذا در حدیثی از پیامبر ص می خوانیم:

الایمان نصفان: نصف صبر، و نصف شکر: ایمان دو نیمه است، نیمی از آن صبر، و نیمی از آن شکر است" (۲) . .

ص: ۴۵۲

۱- ۱) ابراهیم-۵، لقمان-۳۱، سبأ-۱۹ و آیه مورد بحث

۲- ۲) تفسیر صافی، مجمع البیان، فخر رازی و قرطبی ذیل آیه ۳۱ سوره لقمان

بعلاوه مطالعه اسرار نظام آفرینش از یک سو نیاز به صبر و حوصله و پشت کار و صرف وقت دارد، و از سوی دیگر انگیزه شکر منعم.

هر گاه این دو دست به دست هم می دهند انسان را آماده برای مطالعه این آیات می سازند، و اصولاً مطالعه اسرار آفرینش خود یک نوع شکر است.

از سوی سوم به هنگامی که انسان سوار بر کشتی می شود این دو وصف در او از هر زمان دیگر نمایان تر است، صبر در برابر حوادث و مشکلات دریا و شکر به هنگام رسیدن به ساحل مقصود! *** باز در آیه بعد برای مجسم ساختن عظمت این نعمت الهی می افزاید: "یا اگر بخواهد این کشتیها را به خاطر اعمالی که مسافران و سرنشینانش مرتکب شده اند نابود و هلاک می سازد" (أَوْ يُوبِقُهُنَّ بِمَا كَسَبُوا).

همانگونه که در آیات گذشته نیز خواندیم بلاهایی که بر سر انسان وارد می شود غالباً نتیجه اعمال خود او است.

ولی با اینحال لطف خداوند شامل حال انسان است "و بسیاری را می بخشد" (وَ يَعْفُ عَنْ كَثِيرٍ).

که اگر نبخشد هیچکس جز معصومین و خاصان و پاکان از مجازات الهی مصون و برکنار نخواهند بود، چنان که در آیه ۴۵ سوره فاطر می خوانیم: وَ لَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلَى ظُهُرِهَا مِنْ دَابَّةٍ وَ لَكِنْ يُؤَخَّرُهُمْ إِلَىٰ آجَلٍ مُّسَمًّى :

"هر گاه خداوند مردم را به آنچه انجام داده اند مجازات می کرد جنبنده ای را بر پشت زمین باقی نمی گذاشت (ولی به لطفش) آنها را تا سر آمد معینی مهلت می دهد".

آری او می تواند بادهای را از حرکت باز دارد تا کشتیها در دل اقیانوسها بی حرکت بمانند، و هم می تواند بادهای را تبدیل به طوفانهای درهم پیچیده سازد

تا کشتیهای کوه پیکر را درهم بکوبند، و همچون پر کاهی در میان امواج بغلطانند ولی لطف عمیم او مانع این کار است.

*** "تا کسانی که در آیات ما مجادله می کنند و به مخالفت و انکار برمی خیزند بدانند هیچ پناهگاهی (جز ذات پاک خداوند) ندارند" (وَ يَعْلَمُ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِنَا مَا لَهُمْ مِنْ مَحِيصٍ) (۱).

آری آنها کسانی نیستند که مشمول عفو خداوند شوند، چرا که آگاهانه به مخالفت برخاسته، و از روی عداوت و لجاج به ستیزه جویی ادامه می دهند، آنها از چشمه جوشان عفو و رحمتش ممنوعند، و از چنگال عذابش رهایی ندارند.

"محیص" از ماده "حیص" (بر وزن حیف) به معنی بازگشت و عدول و کناره گیری کردن از چیزی است، و از آنجا که "محیص" اسم مکان است، این کلمه به معنی فرارگاه یا پناهگاه می آید (۲).

*** در آخرین آیه مورد بحث روی سخن را به همگان کرده، می گوید:

"آنچه به شما عطا شده متاع زودگذر زندگی دنیای فانی است" (فَمَا أُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا).

مبادا شما را فریب دهد و غافل سازد، و تصور کنید همیشه در اختیار شما است، برقی است می جهد و به زودی خاموش می شود، شعله ای است در برابر باد . .

ص: ۴۵۴

۱- ۱) جمله وَ يَعْلَمُ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ... بنا به گفته زمخشری در کشاف منصوب بودنش به خاطر عطف بر تعلیل محذوفی است و در تقدیر چنین است: لیتنقم منهم و يعلم الذين يجادلون... هدف آن است که خداوند از این گروه انتقام گیرد و هدف این است که مجادله کنندگان بدانند راه نجاتی نیست"

۲- ۲) در جلد دهم تفسیر نمونه صفحه ۳۲۵ این کلمه از ماده "محص" ذکر شده که باید اصلاح شود

و حبابی است بر سطح آب، و غباری است در مسیر طوفان، "ولی پاداشها و مواهبی که نزد خدا است بهتر و پایدارتر است برای کسانی که ایمان آورده اند و بر پروردگارشان توکل می کنند" (وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَى لِلَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ).

اگر بتوانید این متاع زودگذر زندگی پست و محدود جهان ماده را با آن سرمایه جاودان مبادله کنید تجارتی پر سود نصیب شما شده، و موفقیتی است بی نظیر! چرا که مواهب این جهان هرگز خالی از دردسر نیست، همیشه در کنار هر گل خاری، و در کنار هر نوش نیشی است، در حالی که پاداش الهی خیر خالص و خالی از هر گونه ناملايمات است.

از سوی دیگر این مواهب هر چه هست زودگذر است، اما آنها پایدار و جاودانی است، کدام عقل اجازه می دهد که انسان از چنین معامله پرسودی صرف نظر کند یا گرفتار غرور و غفلت شود، و زرق و برقهها او را بفریبند؟! لذا در آیه ۳۸ توبه نیز می خوانیم: "أَرْضَيْتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنَ الْآخِرَةِ فَمَا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا قَلِيلٌ" (ای کسانی که از جهاد سر باز می زنید) "آیا به زندگی دنیا در مقابل آخرت راضی شده اید، با اینکه متاع زندگی دنیا در برابر آخرت چیز اندکی است؟! اصولاً الحیاه الدنیا (با توجه به وصفی که دارد) اشاره به زندگی پائین و پست است، بدیهی است، متاع و وسائل بهره گیری از چنین زندگی مثل خود آن بی ارزش خواهد بود.

لذا در حدیثی از پیغمبر گرامی اسلام ص می خوانیم:

□
وَاللَّهُ مَا الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا مِثْلُ أَنْ يَجْعَلَ أَحَدَكُمْ اصْبَعَهُ هَذِهِ فِي الْيَمِّ فَلْيَنْظُرْ بِمِ تَرْجِعُ؟ "به خدا سوگند دنیا در برابر آخرت مثل این است که یکی از شما انگشت خود

را به دریا زند و سپس بیرون آورد، باید دید چه مقدار آب دریا را با آن برداشته است؟! (۱).

قابل توجه اینکه در این آیه تکیه روی مساله ایمان و توکل شده است این به خاطر آن است که امید به پادشاهای الهی برای کسانی است که علاوه بر ایمان کار خود را به او تفویض کرده و تسلیم اراده او هستند، چرا که توکل واگذاری کار خویش و تفویض امر است، نقطه مقابل این گروه کسانی هستند که بر اثر حب دنیا و دل بستگی به متاع زودگذر آن به مجادله در آیات خداوند برمی خیزند، و حقایق را زیر پا می گذارند، و به این ترتیب آیه اخیر شبیه تعلیل برای آیه ما قبل از آن است که سخن از مجادله کنندگان در آیات الهی می گفت.

***.

ص: ۴۵۶

(۱-۱) "روح البیان" جلد ۳ صفحه ۴۲۹ (ذیل آیه ۳۸ سوره توبه)

اشاره

وَالَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ وَإِذَا مَرُّوا بِالْغَلَامِ غَضِبُوا لَهُمْ يَغْفِرُونَ (۳۷) وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (۳۸) وَالَّذِينَ إِذَا أَصَابَهُمُ الْبَغْيُ هُمْ يَنْتَصِرُونَ (۳۹) وَجِزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ (۴۰)

ترجمه:

۳۷- همان کسانی که از گناهان بزرگ و اعمال زشت اجتناب می ورزند و هنگامی که خشمگین می شوند عفو می کنند.

۳۸- آنها که دعوت پروردگارشان را اجابت کرده، و نماز را برپا داشته، و کارهایشان به طریق مشورت در میان آنها صورت می گیرد، و از آنچه به آنها روزی داده ایم انفاق می کنند.

۳۹- و آنها که هر گاه ستمی به آنها رسد (تسلیم ظلم نمی شوند) و یاری می طلبند.

۴۰- کیفر بدی مجازاتی همانند آن است، و هر کس عفو و اصلاح کند اجر و پاداش او با خدا است خداوند ظالمان را دوست ندارد.

اهل ایمان تسلیم ظلم نمی شوند!

این آیات ادامه بحثی است که در آیات گذشته در باره پاداش الهی نسبت به مؤمنان متوکل آمده بود.

به این ترتیب که بعد از وصف ایمان و توکل که هر دو جنبه قلبی دارد به هفت قسمت از "برنامه های عملی آنها" چه در جنبه نفی، چه در جنبه اثبات، چه از نظر فردی، و چه اجتماعی، چه مادی و چه معنوی، اشاره می کند، برنامه ای که بیانگر ارکان یک جامعه سالم با حکومت صالح و قدرتمند است.

جالب اینکه این آیات ظاهراً در مکه نازل شده است، در آن روزی که هنوز جامعه اسلامی شکل نگرفته بود، و حکومت اسلامی وجود نداشت ولی این آیات نشان می دهد که از همان روز، بینش صحیح اسلامی در این زمینه ها توسط این آیات به مسلمانان داده می شد، چرا که آنها در دوران مکه تحت آموزش پیگیر و مستمر پیامبر ص به منظور آمادگی برای ساختن جامعه آینده اسلامی قرار داشتند.

نخستین وصف را از پاکسازی شروع می کند، می فرماید: "پاداش الهی و آنچه نزد خدا است برای کسانی بهتر و پایدارتر است که از گناهان بزرگ و اعمال زشت و ننگین اجتناب می ورزند" (وَالَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ) (۱).

"کبائر" جمع "کبیره" به معنی گناهان بزرگ است، اما اینکه معیار .

ص: ۴۵۸

۱-۱) "الذین یجتنبون" به اعتقاد غالب مفسرین عطف بر "للذین آمنوا" در آیه قبل می باشد، هر چند بعضی احتمال داده اند مبتدایی است که خبر آن محذوف شده (و در تقدیر چنین است و الذین یجتنبون... لهم مثل ذلك من الثواب) ولی معنی اول مناسبتر به نظر می رسد

کبیره بودن چیست؟ بعضی آن را به گناهانی تفسیر کرده اند که در متن قرآن وعده عذاب الهی نسبت به آن داده شده، و گاه به گناهانی که موجب حد شرعی است.

بعضی نیز احتمال داده اند که اشاره به بدعتها و ایجاد شبهات اعتقادی در اذهان مردم بوده باشد.

ولی چنان که قبلاً هم گفته ایم اگر به معنی لغوی کبیره باز گردیم "کبیره" هر گناهی است که از نظر اسلام بزرگ و پر اهمیت است، یکی از نشانه های اهمیت آن این است که در قرآن مجید در مورد آن وعده عذاب آمده و به همین جهت در روایات اهل بیت ع نیز "کبائر" به این صورت تفسیر شده: *التي اوجب الله عز و جل عليه النار*: "گناهان کبیره گناهانی است که خداوند مجازات آتش برای آن مقرر داشته است" (۱).

روی این حساب اگر اهمیت و عظمت گناهی از طرق دیگر نیز کشف شود، عنوان گناه کبیره به خود می گیرد.

"فواحش" جمع "فاحشه" به معنی اعمال بسیار زشت و ناپسند است، ذکر این تعبیر بعد از "کبائر" به اصطلاح از قبیل ذکر خاص بعد از عام می باشد، و در حقیقت بعد از بیان اجتناب مؤمنان راستین از همه گناهان کبیره، روی گناهان زشت و ننگین تکیه بیشتری شده است تا اهمیت آن را آشکار سازد.

به این ترتیب نخستین نشانه های ایمان و توکل پرهیز و اجتناب از گناهان کبیره است، چگونه ممکن است انسان دعوی ایمان و توکل بر خدا کند در حالی که آلوده انواع گناهان است و قلب او لانه ای از لانه های شیطان؟! در توصیف دوم که آن نیز جنبه پاکسازی دارد در باره تسلط بر نفس به هنگام خشم و غضب که بحرانی ترین حال انسان است سخن می گوید، و می فرماید: .

ص: ۴۵۹

"آنها کسانی هستند که به هنگام غضب عفو می کنند" (وَ إِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ).

نه تنها در موقع غضب زمام اختیار از کفشان ربوده نمی شود، و دست به اعمال زشت و جنایات نمی زنند، بلکه با آب عفو و غفران قلب خود و دیگران را از کینه ها شستشو می دهند.

و این صفتی است که جز در پرتو ایمان راستین و توکل بر حق پیدا نمی شود.

جالب اینکه: نمی گوید آنها غضب نمی کنند، چرا که این جزء طبیعت انسان است و در بعضی موارد، یعنی در آنجا که برای خدا، و در راه احقاق حق مظلومان باشد، ضرورت دارد، بلکه می گوید آنها به هنگام غضب آلوده گناه نمی شوند، سهل است به سراغ عفو و غفران می روند، و باید هم چنین باشد، چگونه انسان می تواند در انتظار عفو الهی به سر برد در حالی که خود کینه توز و انتقامجو است، و به هنگام غضب هیچ قانونی را به رسمیت نمی شناسد؟! و اگر می بینیم در اینجا مخصوصاً روی مساله "غضب" تکیه شده به خاطر آن است که این حالت آتش سوزانی است که در درون جان انسان شعله ور می شود، و بسیارند کسانی که قادر بر مهار کردن نفس در آن حالت نیستند، ولی مؤمنان راستین هرگز تسلیم خشم و غضب نمی شوند.

در حدیثی از امام باقر ع می خوانیم:

من ملک نفسه اذا رغب، و اذا رهب، و اذا غضب، حرم الله جسده علی النار: کسی که به هنگام شوق و علاقه، و به هنگام ترس و وحشت، و هنگام خشم و غضب مالک نفس خویشتن باشد خداوند بدن او را بر آتش دوزخ حرام می کند (۱).

***.

ص: ۴۶۰

آیه بعد به سومین تا ششمین اوصاف آنها اشاره کرده، می فرماید:

"آنها که دعوت پروردگارشان را اجابت کرده، و فرمانهای او را از جان و دل پذیرفته اند" (وَ الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ).

"و نماز را برپا داشته اند" (وَ أَقَامُوا الصَّلَاةَ).

"و کار آنها به طریق شوری و مشورت در میان آنها صورت می گیرد" (وَ أَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ) (۱).

"و از آنچه به آنها روزی داده ایم، در راه خداوند انفاق می کنند" (وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ).

در آیه گذشته سخن از پاکسازی وجودشان از گناهان و غلبه بر خشم و غضب بود، اما در آیه مورد بحث سخن از بازسازی وجودشان در جنبه های مختلف است که از همه مهمتر اجابت دعوت پروردگار و تسلیم در برابر فرمان او است مطلبی که همه نیکبها و خوبیها و اطاعت اوامر الهی در آن جمع است، آنها با تمام وجود در برابر فرمانش تسلیمند، و در مقابل اراده او از خود اراده ای ندارند، و باید چنین باشد چرا که بعد از پاکسازی قلب و جان از آثار گناه که موانع راه حقدن تسلیم و اجابت قطعی است.

ولی از آنجا که در میان اوامر الهی مسائل بسیار مهمی وجود دارد که بالخصوص باید انگشت روی آن گذاشت چند موضوع مهم را به دنبال آن یادآور می شود که مهمترین آنها "نماز" است، نمازی که ستون دین، پیوند خلق و خالق، .

ص: ۴۶۱

۱-۱) "شوری" هر گاه مصدر و به معنی مشاورت بوده باشد باید در آیه فوق کلمه "ذو" در تقدیر گرفته شود (امرهم ذو شوری بینهم) آن گونه که بعضی از مفسران گفته اند، و یا حمل بر مبالغه و تاکید شود، زیرا ذکر "مصدر" بجای "وصف" معمولاً همین معنی را می رساند، ولی اگر شوری به معنی کاری که در آن مشورت می شود بوده باشد آن چنان که راغب در مفردات گفته (الامر الذی یتشاور فیه) دیگر نیازی به تقدیر نیست (دقت کنید)

مربی نفوس، معراج مؤمن و نهی کننده از فحشاء و منکر است.

بعد از آن مهمترین مساله اجتماعی همان اصل "شوری" است که بدون آن همه کارها ناقص است، یک انسان هر قدر از نظر فکری نیرومند باشد نسبت به مسائل مختلف تنها از یک یا چند بعد می نگردد، و لذا ابعاد دیگر بر او مجهول می ماند، اما هنگامی که مسائل در شوری مطرح گردد و عقلا و تجارب و دیدگاههای مختلف به کمک هم بشتابند مسائل کاملاً پخته و کم عیب و نقص می گردد، و از لغزش دورتر است.

لذا در حدیث پر معنایی از پیغمبر گرامی اسلام ص می خوانیم:

انه ما من رجل یشاور احدا الا هدی الی الرشده: "احدی در کارهای خود مشورت نمی کند مگر اینکه به راه راست و مطلوب هدایت می شود".

قابل توجه اینکه: تعبیر در اینجا به صورتی است که آن را یک برنامه مستمر مؤمنان می شمرد، نه تنها در یک کار زودگذر و موقت، می گوید همه کارهای آنها در میانشان به صورت شوری است، و جالب اینکه خود پیامبر ص با اینکه عقل کل بود و با مبدا و وحی ارتباط داشت در مسائل مختلف اجتماعی و اجرایی، در جنگ و صلح و امور مهم دیگر، به مشورت با یاران می نشست، و حتی گاه نظر آنها را ترجیح می داد با اینکه مشکلاتی از این ناحیه حاصل می شد، تا الگو و اسوه ای برای مردم باشد، چرا که برکات مشورت از زیانهای احتمالی آن به مراتب بیشتر است.

در باره اهمیت "مشورت" و "شرائط شوری" و "اوصاف کسانی که باید مورد مشورت قرار گیرند" و "وظیفه مشاور" بحثهای مشروحی در ذیل آیه ۱۵۹ سوره آل عمران داشتیم (جلد ۳ صفحه ۱۴۲ به بعد) که نیازی به تکرار آن نمی بینیم، اما چند موضوع را باید در اینجا اضافه کنیم:

الف: شوری منحصر در مورد کارهای اجرایی و شناسایی موضوعات است نه در باره احکام که تنها باید از مبده وحی و از کتاب و سنت گرفته شود تعبیر به "امرهم" (کارهایشان) نیز ناظر به همین معنی است چرا که احکام کار مردم نیست کار خدا است.

بنا بر این اگر بعضی از مفسران مانند "آلوسی" دامنه آن را توسعه داده اند و احکام را در آنجا که نص خاصی در آن وارد نشده مشمول آن شمرده اند بی اساس است به خصوص اینکه ما معتقدیم هیچ امری در اسلام نیست مگر اینکه نص عام یا خاصی در مورد آن صادر شده است، و گرنه الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ (مائده-۳) صحیح نبود (شرح این معنی را باید در کتب اصول فقه در مورد بطلان اجتهاد به معنی قانونگذاری در اسلام مطالعه کرد).

ب: بعضی از مفسران گفته اند که شان نزول جمله "أَمْرُهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ" در مورد انصار است، و این یا به خاطر آن است که آنها حتی قبل از اسلام کارهایشان بر اساس شوری بود، و یا اشاره به آن گروهی از انصار است که قبل از هجرت پیامبر ص ایمان آوردند، و در "عقبه" با او بیعت کردند، و از حضرتش دعوت به مدینه نمودند (چون این سوره مکی است و آیات فوق نیز ظاهراً در مکه نازل شده).

ولی به هر حال آیه مخصوص شان نزولش نیست و یک برنامه عمومی و همگانی را بیان می کند.

این سخن را با حدیثی از امیر مؤمنان علی ع پایان می دهیم، آنجا که فرمود:

لا ظهير كالمشاوره والاستشارة عين الهداية: "هیچ پشتیبان و تکیه گاهی همچون مشورت نیست و مشورت عین هدایت است" (۱).

این نکته نیز قابل توجه است که آخرین توصیفی که در این آیه مطرح شده .

ص: ۴۶۳

تنها انفاق در مسائل مالی را بیان نمی کند بلکه انفاق از تمام آنچه خداوند روزی داده است از مال از علم از عقل و هوش و تجربه از نفوذ اجتماعی و خلاصه از همه چیز.

*** در توصیف دیگر که هفتمین توصیف مؤمنان راستین است می فرماید:

"و کسانی که هر گاه ستمی به آنان رسد تسلیم ظلم نمی شوند و از دیگران یاری می طلبند" (وَ الَّذِينَ إِذَا أَصَابَهُمُ الْبَغْيُ هُمْ يَنْتَصِرُونَ).

ناگفته پیداست که در برابر وظیفه "انتصار" در مقابل ستم، دیگران نیز وظیفه یاری کردن دارند، چرا که یاری طلبیدن بدون یاری کردن لغو و بیهوده است، در حقیقت هم مظلوم موظف به مقاومت در برابر ظالم و فریاد بر آوردن است، و هم مؤمنان دیگر موظف به پاسخگویی او هستند، همانگونه که در آیه ۷۲ سوره انفال می خوانیم: وَإِنْ اسْتَنْصَرُواكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمْ النَّصْرُ:

"هر گاه آنها از شما برای حفظ دین خود یاری بطلبند بر شما است که آنها را یاری کنید".

این برنامه مثبت و سازنده به ظالمان هشدار می دهد که اگر دست به ستم بیالایند مؤمنان ساکت نمی نشینند، و در برابر آنها پیاپی خیزند، و هم به مظلومان اعتماد می بخشد که اگر استغاثه کنند دیگران بیاری آنها می شتابند.

"ينتصرون" از ماده "انتصار" به معنی یاری طلبیدن است، ولی بعضی آن را به معنی "تناصر" (به یاری یکدیگر شتافتن) تفسیر کرده اند، ولی نتیجه هر دو با توجه به توضیحی که دادیم یکی است.

به هر حال وظیفه هر مظلومی این است که اگر به تنهایی قادر بر دفع ظلم و ستم نیست سکوت نکند، و با استفاده از نیروی دیگران به مقابله با ظلم قیام نماید، و وظیفه همه مسلمانان است که به ندای او پاسخ مثبت دهند.

ولی از آنجا که یاری کردن یکدیگر نباید از مسیر عدالت خارج شود، و به انتقام جویی، و کینه توزی، و تجاوز از حد منتهی گردد، در آیه بعد فوراً آن را مشروط ساخته، می افزاید: توجه داشته باشید "کیفر بدی مجازاتی همانند آن است" (وَ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا).

مبادا به خاطر اینکه بعضی از دوستان شما مورد ستم واقع شده اند از حد بگذرانید، و خود مبدل به افراد ظالمی شوید، به خصوص اینکه در جوامعی همچون جامعه عرب در آغاز اسلام احتمال تجاوز از حد به هنگام پاسخ گفتن به ظلم احتمال قابل توجهی بوده، و می بایست حساب یاری مظلوم از انتقام جویی جدا شود.

البته کار ظالم باید "سیئه" و بدی نامیده شود، اما کیفر او مسلماً "سیئه" نیست، و اگر در آیه از آن تعبیر به "سیئه" شده، در واقع به خاطر قرینه مقابله است، یا اینکه از دیدگاه ظالم که مجازات می شود "سیئه" می باشد، این احتمال نیز وجود دارد که تعبیر از آن به "سیئه" به خاطر این است که مجازات آزار و ایذاء است و آزار و ایذاء ذاتاً بد است، هر چند به هنگام قصاص و کیفر ظالم کار خوبی محسوب می شود.

این شبیه تعبیری است که در آیه ۱۹۴ سوره بقره آمده است: **فَمَنْ اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ** : "هر کس به شما تعدی کند به مانند آن بر او تعدی کنید، و از خدا بپرهیزید (و زیاده روی نکنید).

ولی به هر حال این تعبیر می تواند مقدمه ای باشد برای دستور عفو که در جمله بعد آمده، گویی می فرماید: مجازات هر چه باشد یک نوع آزار است، و اگر طرف پشیمان شده باشد شایسته عفو است.

در این گونه موارد عفو کنید چرا که "هر کس عفو و اصلاح کند اجر و

پاداش او بر خداست" (فَمَنْ عَفَا وَأُصْلِحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ).

درست است که حقی از او ضایع شده، و در مقابل ظاهرا چیزی نگرفته، اما به خاطر گذشتی که از خود نشان داده، گذشتی که مایه انسجام جامعه و کم شدن کینه ها و افزایش محبت و موقوف شدن انتقام جویی و آرامش اجتماعی است، خداوند بر عهده گرفته که پاداش او را از فضل بی پایانش مرحمت کند، و چه تعبیر جالبی است تعبیر "علی الله": گویی خداوند خود را مدیون چنین کسی می داند و می گوید اجرش بر عهده من است! و در پایان آیه می فرماید: "خداوند قطعاً ظالمان را دوست ندارد" (إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ).

این جمله ممکن است اشاره به چند نکته باشد:

نخست اینکه دستور عفو به خاطر این است که در صورت قصاص و کیفر گاه انسان نمی تواند خود را دقیقا کنترل کند، و از حد می گذرانند، و در صف ظالمان قرار می گیرد.

دیگر اینکه اگر دستور عفو داده شده نه به معنی دفاع از ظالمان است، چرا که خداوند ظالمان را هرگز دوست نمی دارد، بلکه هدف هدایت گمراهان و استحکام پیوندهای اجتماعی است.

سوم اینکه کسانی شایسته عفوند که از مرکب ظلم پیاده شوند، و از گذشته خود نادم گردند، و در مقام اصلاح خویش بر آیند، نه ظالمانی که عفو، آنها را جسورتر و جری تر می کند.

و به تعبیر روشنتر عفو و مجازات هر کدام جای ویژه ای دارد، عفو در جایی است که انسان قدرت بر انتقام دارد، و اگر می بخشد از موضع ضعف نیست، این عفو سازنده است، هم برای مظلوم پیروز چرا که به او تسلط بر نفس و صفای دل می بخشد، و هم برای ظالم مغلوب که او را به اصلاح خویش وا می دارد.

و کیفر و انتقام و مقابله به مثل در جایی است که هنوز ظالم از مرکب شیطان پیاده نشده، و مظلوم پایه های قدرت خود را محکم نکرده، و عفو از موضع ضعف است، اینجاست که باید اقدام به مجازات کند.

در حدیثی از پیغمبر گرامی اسلام ص آمده است:

إذا كان يوم القيامة نادى مناد من كان أجره على الله فليدخل الجنة، فيقال من ذا الذى أجره على الله؟ فيقال: العافون عن الناس، فيدخلون الجنة بغير حساب! "هنگامی که روز قیامت می شود کسی (از سوی خداوند) ندا می دهد هر کس اجر او بر خدا است وارد بهشت شود، گفته می شود: چه کسی اجرش بر خداست؟ در جواب به آنها می گویند: کسانی که مردم را عفو کردند، آنها بدون حساب داخل بهشت می شوند" (۱).

این حدیث در حقیقت نتیجه ای است که از آخرین آیه مورد بحث گرفته شده و خط اصیل اسلام همین است.

.***

ص: ۴۶۷

۱-۱) "مجمع البيان" ذیل آیه مورد بحث

اشاره

وَلَمَنْ اِنْتَصَرَ بِعَدُوِّهِ فَاُولٰٓئِكَ مَا عَلَيْهِمْ مِنْ سَبِيْلٍ (۴۱) اِنَّمَا السَّبِيْلُ عَلٰى الَّذِيْنَ يَظْلِمُوْنَ النَّاسَ وَيَبْغُوْنَ فِي الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ
اُولٰٓئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ اَلِيْمٌ (۴۲) وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ اِنَّ ذٰلِكَ لَمِنْ اَعْمٰلِ الْاَمُوْرِ (۴۳)

ترجمه:

۴۱- کسی که بعد از مظلوم شدن یاری طلبد ایرادی بر او نیست.

۴۲- ایراد و مجازات بر کسانی است که به مردم ستم می کنند و در زمین به ناحق ظلم روا می دارند. برای آنها عذاب دردناکی است.

۴۳- اما کسانی که شکیبایی و عفو کنند این از کارهای پر ارزش است.

تفسیر:

اشاره

یاری طلبیدن عیب نیست، ظلم کردن عیب است

این آیات در حقیقت تاکید و توضیح و تکمیلی است برای آیات گذشته، در زمینه انتصار، و مجازات ظالم، و عفو و گذشت در موارد مناسب، و هدف از آن این است که مجازات و انتقام گرفتن از ظالم حق مظلوم است و هیچکس حق ندارد مانعی بر سر راه او ایجاد کند، در عین حال هر گاه مظلوم، پیروز و مسلط بر ظالم شد اگر صبر کند و انتقام نگیرد فضیلت بزرگی خواهد بود.

نخست می فرماید: "کسی که بعد از مظلوم شدن یاری بطلبد ایرادی بر او نیست" (وَلَمَنْ اِنْتَصَرَ بِعَدُوِّهِ فَاُولٰٓئِكَ مَا عَلَيْهِمْ مِنْ سَبِيْلٍ (۱)).

ص: ۴۶۸

نه کسی حق دارد مانع از این کار شود، و نه او را ملامت و سرزنش و مجازات کند، و نه در یاری کردن چنین مظلومی تردید به خود راه دهد، چرا که انتصار و استمداد حق مسلم هر مظلومی است، و یاری مظلومان وظیفه هر انسان آزاده و بیداری است.

*** "مجازات و کیفر تنها از آن کسانی است که به مردم ستم می کنند، و در زمین به ناحق ظلم روا می دارند" (إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ وَيَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ).

آنها علاوه بر کیفر و مجازات در دنیا، "در آخرت نیز عذاب دردناکی در انتظارشان است" (أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ).

در اینکه در میان جمله "يظلمون الناس" و جمله "يَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ" چه تفاوتی است؟ بعضی از مفسران جمله اول را اشاره به مساله "ظلم و ستم" و دوم را به "تکبر و خود برترینی" دانسته اند (۱).

بعضی دیگر جمله اول را ناظر به "ظلم" و دوم را به "قیام بر ضد حکومت اسلامی" ذکر کرده اند.

"بغی" در اصل به معنی کوشش و تلاش برای بدست آوردن چیزی است، ولی بسیار می شود که به کوششهایی که برای غصب حق دیگران و تجاوز از حدود و حقوق الهی صورت می گیرد نیز اطلاق می شود، بنا بر این "ظلم" مفهوم خاص دارد، و بغی مفهوم عام، و هر گونه تعدی و تجاوز از حقوق الهی را شامل می شود.

تعبیر "بغیر الحق" نیز تأکیدی برای این معنی است، و به این ترتیب .

ص: ۴۶۹

جمله دوم از قبیل ذکر عام بعد از ذکر خاص است.

*** در آخرین آیه مورد بحث باز به سراغ مساله صبر و شکیبایی و عفو می رود تا بار دیگر بر این حقیقت تاکید کند که حق انتقام گیری و قصاص و کیفر برای مظلوم در برابر ظالم هرگز مانع از مساله گذشت و عفو و بخشش نیست، می فرماید:

"اما کسانی که شکیبایی کنند، و طرف را مورد عفو قرار دهند این از کارهای پر ارزش است" (وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ) (۱).

"عزم" در اصل به معنی "تصمیم بر انجام کاری" است، و به اراده محکم اطلاق می شود، تعبیر به "عزم الامور" ممکن است اشاره به این باشد که این از کارهایی است که خداوند به آن فرمان داده و هرگز نسخ نمی شود، و یا از کارهایی است که انسان باید نسبت به آن عزم راسخ داشته باشد، و هر یک از این دو معنی باشد دلیل بر اهمیت این کار است.

قابل توجه اینکه مساله "صبر" قبل از "غفران" ذکر شده، چرا که اگر صبر و شکیبایی نباشد کار به عفو و گذشت منتهی نمی شود، زمام نفس از دست انسان بیرون می رود، و روی انتقام پافشاری می کند.

بار دیگر این حقیقت را یاد آور می شویم که عفو و غفران در صورتی مطلوب است که از موضع قدرت باشد، و طرف نیز از آن حسن استفاده نماید، تعبیر "لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ" نیز ممکن است همین معنا را تاکید کند، چرا که تصمیم گیری در زمینه ای است که انسان قادر و توانا بر انجام امری باشد، به هر حال عفوی که جنبه تحمیلی از سوی ظالم داشته باشد، و یا او را در عملش جری تر و جسورتر سازد هرگز مطلوب نیست.

ص: ۴۷۰

۱- ۱) لام در "لمن صبر" لام قسم و در "لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ" لام تاکید است و هر دو بیانگر اهمیت این دستور الهی یعنی عفو است

در بعضی از روایات آیات فوق به قیام حضرت مهدی (عج) و انتقام او و یارانش از ظالمان و مفسدان در ارض تفسیر شده، و همانگونه که کرارا گفته ایم اینگونه تفسیرها از قبیل بیان مصداق واضح و روشن است و مانع از عمومیت مفهوم آیه نیست (۱).

***.

ص: ۴۷۱

۱-۱) تفسیر "نور الثقلین" جلد ۴ صفحه ۵۸۵

اشاره

وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ وَلِيٍّ مِنْ بَعْدِهِ وَ تَرَى الظَّالِمِينَ لَمَّا رَأَوْا الْعَذَابَ يَقُولُونَ هَلْ إِلَىٰ مَرَدٍّ مِنْ سَبِيلِ (۴۴) وَ تَرَاهُمْ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا خَاشِعِينَ مِنَ الذُّلِّ يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفِ خَفِيِّ وَ قَالَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ الْآخِثِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ وَ أَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَلَا إِنَّ الظَّالِمِينَ فِي عَذَابٍ مُقِيمٍ (۴۵) وَ لَمَّا كَانَ لَهُمْ مِنْ أَوْلِيَاءَ يَنْصُرُونَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ مَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ سَبِيلٍ (۴۶)

ترجمه:

۴۴- کسی را که خدا گمراه کند ولی و یاورى بعد از او نخواهد داشت، و ظالمان را (روز قیامت) می بینی که وقتی عذاب الهی را مشاهده می کنند، می گویند: آیا راهی به سوی بازگشت (و جبران) وجود دارد؟! ۴۵- و آنها را می بینی که بر آتش عرضه می شوند در حالی که از شدت مذلت خاشعند، و زیر چشمی (به آن) نگاه می کنند، و کسانی که ایمان آورده اند می گویند زیان کاران واقعی آنها هستند که خود و خانواده خویش را روز قیامت از دست داده اند آگاه باشید که ظالمان (امروز) در عذاب دائمند.

۴۶- آنها جز خدا اولیاء و یاورانی ندارند که یاریشان کند، و هر کس را خدا گمراه سازد راه نجاتی برای او نیست.

آیا راه بازگشتی وجود دارد؟

در آیات گذشته سخن از ظالمان و بیدادگران و متجاوزان بود، آیات مورد بحث به سرانجام کار این گروه و گوشه هایی از مجازاتهای آنان اشاره می کند.

نخست آنها را از گمراهانی می شمرد که هیچ ولی و سرپرستی ندارند، می فرماید: "کسی را که خدا گمراه کند ولی و یآوری بعد از او نخواهد داشت" (وَ مَنْ يُضِلِّ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ وَلِيٍّ مِنْ بَعْدِهِ).

برای آنها که آشنا به تعبیرات قرآن در زمینه هدایت و ضلالتند این مطلب کاملا روشن است که نه هدایت جنبه اجباری دارد، نه ضلالت، بلکه نتیجه مستقیم اعمال انسانها است، گاه انسان کاری انجام می دهد که خدا توفیقش را از او سلب کرده و نور هدایت را از قلب او می گیرد، و او را در ظلمات گمراهی رها می سازد.

این عین اختیار است، همانگونه که اگر کسی به خاطر اصرار در شرب خمر گرفتار انواع بیماریها شد این اثرات شوم مطلب ناخواسته ای نبوده، با دست خودش آن را فراهم ساخته، کار خداوند تسبیب به اسباب و بخشیدن اثر به اشیاء است، و به همین جهت گاه نتیجه ها را به او نسبت می دهند (۱).

به هر حال این یکی از دردناکترین مجازاتهای این ظالمان است، سپس می افزاید: "ظالمان را در روز قیامت می بینی که وقتی عذاب الهی را مشاهده می کنند سخت پشیمان می شوند، و می گویند: آیا راهی به سوی بازگشت و جبران این بدبختیها وجود دارد؟! (وَ تَرَى الظَّالِمِينَ لَمَّا رَأَوْا الْعَذَابَ يَقُولُونَ هَلْ إِلَىٰ مَرَدٍّ مِنْ سَبِيلٍ) ..

ص: ۴۷۳

(۱-۱) شرح مبسوطی در این زمینه در جلد نوزدهم ذیل آیه ۳۶ سوره زمر آورده، و تمام جوانب این مساله را روشن ساخته ایم

بارها قرآن مجید از تقاضای بازگشت کافران و ظالمان سخن گفته، که گاه در آستانه مرگ است، مانند آنچه در آیه ۹۹ و ۱۰۰ سوره مؤمنون آمده " حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ ":

"زمانی که مرگ یکی از آنان فرا رسد می گوید پروردگارا! مرا بازگردانید، شاید در آنچه ترک کردم و کوتاهی نمودم عمل صالحی انجام دهم."

و گاه در قیامت است، در آن هنگامی که در کنار دوزخ قرار می گیرند، مانند وَ لَوْ تَرَىٰ إِذِذْ وَقَفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذَّبُ بِآيَاتِ رَبِّنَا وَ نَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ: "اگر حال آنها را ببینی هنگامی که در برابر آتش ایستاده اند و می گویند: ای کاش به دنیا باز می گشتیم، و آیات پروردگارمان را تکذیب نمی کردیم، و از مؤمنان بودیم" (انعام-۲۷).

ولی این تقاضا به هر صورت باشد با پاسخ منفی روبرو خواهد شد، چرا که بازگشت امکان پذیر نیست، و این یک سنت غیر قابل تغییر الهی است، همانگونه که انسان از پیری به جوانی، و از جوانی به کودکی، و از کودکی به عالم جنین باز نمی گردد، سیر قهقرایی از عالم برزخ و آخرت به دنیا نیز امکان پذیر نیست.

*** آیه بعد سومین مجازات این گروه را چنین بیان می کند: "در آن روز آنها را می بینی که بر آتش عرضه می شوند، در حالی که از شدت مذلت خاشعند، و زیر چشمی و مخفیانه به آن نگاه می کنند" (وَ تَرَاهُمْ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا خَاشِعِينَ مِنَ الذُّلِّ يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفٍ خَفِيِّ) (۱).

ص: ۴۷۴

۱- ۱) "طرف" (بر وزن برف) مصدر است و به معنی گردش چشم می باشد، و "طرفه العين" یعنی -یک گردش چشم- ضمنا ضمیر در "علیها" به عذاب باز می گردد، درست است که عذاب مذکور است ولی چون در اینجا به معنی نار و جهنم می باشد ضمیر مؤنث به آن بازگشته است

حالت وحشت و اضطراب شدیدی بر تمام وجودشان حاکم است، و ذلت و تسلیم سر تا پای آنها را فرا گرفته، و دیگر خبری از آن همه گردنکشی و ستیزه جویی و طغیان و ظلم و استبداد و ایذا و آزار مظلومان نیست، و زیر چشمی به آتش دوزخ می نگرند! این ترسیمی است از حالت کسی که شدیداً از چیزی می ترسد و نمی خواهد آن را با تمام چشمش ببیند و در عین حال نمی تواند از آن غافل بماند، ناچار پیوسته مراقب آن است اما با گوشه چشم! بعضی از مفسران گفته اند که "طرف خفی" در اینجا به معنی نگاه کردن آنها با چشم نیم باز است، چرا که از شدت وحشت قدرت بر گشودن چشم ندارند، یا چنان وارفته و بی رمقند که حتی حال گشودن چشم را به طور کامل ندارند! هنگامی که حال انسان قبل از ورود در آتش چنین باشد، چه بر او خواهد گذشت هنگامی که وارد دوزخ شود، و در میان عذاب دردناکش قرار گیرد؟! آخرین مجازاتی که در اینجا بیان شده شنیدن ملامت و سرزنش دردناک مؤمنان است، چنان که در پایان آیه آمده است: "کسانی که ایمان آورده اند می گویند:

زیانکاران واقعی آنها هستند که سرمایه های جان و خانواده خود را در روز قیامت از دست داده، و زیان کرده اند" (وَ قَالَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ وَأَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ).

چه زیانی از این بالاتر که انسان هستی خویش را از دست دهد، و سپس همسر و فرزند و بستگان خود را، و در درون عذاب الهی گرفتار آتش حسرت و فراق نیز بشود.

سپس می افزایند: "ای اهل محشر! همه بدانید که ظالمان و ستمگران امروز در عذاب دائم خواهند بود" (أَلَا إِنَّ الظَّالِمِينَ فِي عَذَابٍ مُّقِيمٍ).

عذابی که امید قطع آن نیست، و زمانی و مدتی برای آن تعیین نشده، عذابی که درون جان و بیرون تن همه را می سوزاند! بعید نیست گوینده این سخن مؤمنان کامل الایمان، و در صف اول انبیا و اولیا و پیروان خاص آنها باشند، چرا که آنها از گناه یا کند و سرافرازند، و حق دارند چنین سخنانی را در آنجا بگویند، آنها مظلومانی هستند که از دست این ظالمان ناراحتی بسیار دیده اند، و جای آن دارد که در آن روز گوینده چنین سخنانی باشند (در بعضی از روایات اهل بیت ع نیز به این معنی اشاره شده است) (۱).

توجه به این نکته نیز لازم است که "عذاب جاویدان" برای این ظالمان قرینه بر این است که منظور از آن کافران است، همانگونه که در بعضی دیگر از آیات قرآن این تعبیر آمده است: **وَ الْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ**: "کافران ظالمانند".

*** آیه بعد نیز گواه بر این حقیقت است که می گوید: "انها اولیاء و یاورانی ندارند که آنان را یاری کنند و عذاب الهی را از آنها دفع نمایند" (**وَ مَا كَانَ لَهُمْ مِنْ أَوْلِيَاءٍ يَنْصُرُونَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ**).

آنها رشته های ارتباط خود را با بندگان خالص با انبیا و اولیاء بریده اند، لذا در آنجا یار و یآوری ندارند، قدرتهای مادی نیز در آنجا همه از کار می افتد، و به همین دلیل تک و تنها در برابر عذاب الهی قرار می گیرند.

و برای تاکید این معنی در پایان آیه می افزاید: "هر کس را خداوند گمراه سازد راه نجاتی برای او نیست" (**وَ مَنْ يُضِلِّ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ سَبِيلٍ**).

ص: ۴۷۶

در آیات قبل خواندیم " وَ مَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ وَلِيٍّ مِنْ بَعْدِهِ ":

در آنجا نفی "ولی و سرپرست" می کند، و در اینجا نفی "راه نجات" چرا که برای رسیدن به مقصد هم باید "راهی" باشد و هم "راهنمایی" اما این گمراهان هم از آن محرومند و هم از این.

ص: ۴۷۷

اشاره

إِسْتَجِيبُوا لِرَبِّكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللَّهِ مَا لَكُمْ مِنْ مَلْجَأٍ يَوْمَئِذٍ وَمَا لَكُمْ مِنْ نَكِيرٍ (۴۷) فَإِنْ أَعْرَضُوا فَلَمَّا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا إِنَّ عَلَيْكَ إِلَّا الْبَلَاغُ وَإِنَّا إِذَا أَذَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً فَوَحَّ بِهَا وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ فَإِنَّ الْإِنْسَانَ كَفُورٌ (۴۸) لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنِثَاءً وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذُّكُورَ (۴۹) أَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَإِنِثَاءً وَيَجْعَلُ مَنْ يَشَاءُ عَقِيمًا إِنَّهُ عَلِيمٌ قَدِيرٌ (۵۰)

ترجمه:

۴۷- اجابت کنید دعوت پروردگار خود را پیش از آنکه روزی فرا رسد که دیگر بازگشتی برای آن در برابر اراده خدا نیست، و در آن روز نه پناهگاهی دارید و نه مدافعی.

۴۸- و اگر آنها روی گردان شوند (غمگین مباش) ما تو را حافظ آنها قرار نداده ایم،

وظیفه تو تنها ابلاغ رسالت است، و هنگامی که ما رحمتی از سوی خود به انسان می‌چشانیم مغرور و غافل می‌شود. و اگر بلائی به خاطر اعمالی که انجام داده اند به آنها رسد به کفران می‌پردازند.

۴۹- مالکیت و حاکمیت آسمانها و زمین از آن خدا است، هر چه را بخواهد می‌آفریند و به هر کس اراده کند دختر می‌بخشد و به هر کس بخواهد پسر.

۵۰- یا اگر اراده کند پسر و دختر هر دو به آنها می‌دهد و هر کس را بخواهد عقیم می‌گذارد!

تفسیر:

فرزندان همه هدایای او هستند

از آنجا که در آیات گذشته گوشه‌ای از مجازات دردناک و هول و وحشت کافران و ظالمان منعکس شده، در آیات مورد بحث روی سخن را به همه مردم کرده، به آنها هشدار می‌دهد پیش از آنکه گرفتار چنان سرنوشت شومی شوند دعوت پروردگارش را اجابت کرده به راه حق باز آیند.

می‌فرماید: "دعوت پروردگار خویش را اجابت کنید پیش از آنکه روزی فرا رسد که دیگر بازگشتی برای آن در برابر اراده پروردگار نیست" (اِسْتَجِیْبُوا لِرَبُّكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللّٰهِ) (۱).

و اگر تصور کنید در آن روز پناهگاهی جز سایه لطف او، و مدافعی جز رحمت او وجود دارد اشتباه است، چرا که "در آن روز برای شما نه ملجا و پناهی است که در برابر عذاب الهی پناهتان دهد، و نه یار و یابوری که از شما دفاع کند" (مَا لَكُمْ مِنْ مَلْجَاٍ یَوْمَئِذٍ وَ مَا لَكُمْ مِنْ نَكِیْرٍ).

جمله "یَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللّٰهِ" اشاره به روز قیامت است، نه روز مرگ، و تعبیر "من اللّٰهِ" اشاره به این است که در برابر اراده و فرمان او دایره عدم.

ص: ۴۷۹

۱- ۱) "من اللّٰهِ" در جمله فوق ممکن است به معنی "من قبل اللّٰهِ" باشد، یعنی از سوی خدا بازگشتی نیست، و ممکن است به معنی "فی مقابل اللّٰهِ" باشد، یعنی در مقابل اراده پروردگار کسی قدرت بازگرداندن به دنیا را ندارد

بازگشت، کسی نمی تواند تصمیم دیگری بگیرد.

به هر حال برای نجات از عذاب راههایی تصور می شود که تمام آنها در آن روز بسته است، یکی بازگشت از آنجا به عالم دنیا و جبران خطاها و گناهان است.

دیگر وجود پناهگاهی که انسان در کنار آن مصون بماند.

و سرانجام وجود کسی که به دفاع از انسان برخیزد.

هر یک از جمله های سه گانه آیه فوق اشاره به نفی یکی از این سه راه است.

بعضی جمله "مَّا لَكُمْ مِّنْ نَّكِيرٍ" را به این معنی تفسیر کرده اند که شما هرگز در آنجا نمی توانید گناهان خود را منکر شوید، چرا که دلائل و شهود به قدری زیاد است که جای انکار نیست، ولی تفسیر اول مناسبتر به نظر می رسد.

*** در آیه بعد روی سخن را به پیامبر ص کرده به عنوان دلداری از آن حضرت می فرماید: با اینهمه "اگر آنها رویگردان شوند غمگین مباش، ما تو را مسئول حفظ آنان از انحراف به طور اجبار قرار نداده ایم" (فَإِنْ أَعْرَضُوا فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا).

"وظیفه تو تنها ابلاغ رسالت الهی است" خواه پذیرا شوند و خواه نشوند (إِنْ عَلَيْكَ إِلَّا الْبَلَاغُ).

تو باید رسالت الهی خود را به نحو کامل ابلاغ، و بر آنها اتمام حجت کنی، دلهای آماده آن را می پذیری هر چند گروه زیادی بی خبر اعراض کنند، تو مسئولیتی در این زمینه نداری.

نظیر همین معنی در اوائل همین سوره آمده است که می فرماید: "وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ" تو مامور وادار ساختن آنها به پذیرش حق نیستی (شوری آیه ۶).

سپس ترسیمی از حال این جمعیت بی ایمان و اعراض کننده کرده، می گوید:

"هنگامی که ما به انسان رحمتی از ناحیه خود می چشانیم حالت غرور و غفلت به او دست می دهد، و از یاد خدا غافل می گردد" (وَإِنَّا إِذَا أَذَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً فَحَرِحَ بِهَا).

"و هنگامی که بلائی به خاطر اعمالی که انجام داده دامانش را بگیرد انسان به کفران می پردازد" (وَإِنْ تُصِيبَهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ فَإِنَّ الْإِنْسَانَ كَفُورٌ).

نه نعمتهای الهی از طریق انگیزه شکر منعم او را بیدار و به شکرگزاری و معرفت و اطاعت او وامی دارد، نه مجازاتهایی که به خاطر گناهان دامنگیرش می شود او را از خواب غفلت بیدار می کند، و نه دعوت پیامبر ص در او اثر می گذارد.

اسباب هدایت از نظر "تشریح" دعوت رسولان خدا، و از نظر "تکوین" گاه نعمت و گاه مصیبت است، اما در این موردلان بیخبر هیچ یک از این امور مؤثر نمی افتد، مقصر آنها هستند تو نیستی، تو وظیفه ابلاغ را انجام داده ای.

تعبیر "اذا اذقنا" (هنگامی که بچشانیم) در آیه فوق در مورد رحمت پروردگار و در بعضی از آیات دیگر قرآن در مورد عذاب الهی، ممکن است اشاره به این باشد که نعمتها و مصائب این دنیا هر چه باشد در مقابل نعمتها و مصائب آخرت چیز اندکی است، و یا اینکه این افراد کم ظرفیت با مختصر نعمتی مست و مغرور، و با مختصر مصیبتی مایوس و کفور می شوند.

این نکته نیز قابل توجه است که نعمت را به خودش نسبت می دهد چرا که مقتضای رحمت او است، و مصائب و بلاها را به آنها، چرا که نتیجه اعمال خودشان است.

این نکته را نیز قبلا- گفته ایم که تعبیر به "انسان" در این گونه آیات اشاره به طبیعت "انسان تربیت نیافته" است که فکری کوتاه و روحی ضعیف و کوچک

دارد، تکرار آن در آیه فوق تأکیدی است بر همین معنی.

*** سپس برای نشان دادن این واقعیت که هر گونه نعمت و رحمت در این عالم از سوی خدا است، و کسی از خود چیزی ندارد، به یک مساله کلی و یک مصداق روشن آن اشاره کرده، می فرماید "مالکیت و حاکمیت آسمانها و زمین برای خدا است و هر چه بخواهد می آفریند" (لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ).

و به همین دلیل همه ریزخوار خوان نعمت او هستند، و نیازمندان لطف و رحمت او، لذا نه غرور به هنگام نعمت منطقی است، و نه یاس به هنگام مصیبت! نمونه روشنی از این واقعیت که هیچکس از خود چیزی ندارد، و هر چه هست از ناحیه او است اینکه: "به هر کس اراده کند دختر می بخشد و به هر کس بخواهد پسر" (يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنَاثًا وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذُّكُورَ).

*** "یا اگر بخواهد پسر و دختر هر دو به آنها می دهد، و هر کس را بخواهد عقیم و بی فرزند می گذارد" (أَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَإِنَاثًا وَيَجْعَلُ مَنْ يَشَاءُ عَقِيمًا).

و به این ترتیب مردم به چهار گروه تقسیم می شوند: آنهایی که تنها پسر دارند و در آرزوی دختری هستند، و آنها که دختر دارند و در آرزوی پسری، و آنها که هر دو را دارند، و گروهی که فاقد هر گونه فرزندند و قلبشان در آرزوی آن پر می کشد.

و عجب اینکه هیچکس نه در زمانهای گذشته و نه امروز که علوم و دانشها پیشرفت فراوان کرده قدرت انتخاب در این مساله را ندارد، و علی رغم تمام تلاشها و کوششها هنوز کسی نتوانسته است عقیمان واقعی را فرزند ببخشد،

و یا نوع فرزند را طبق تمایل انسان تعیین کند گر چه نقش بعضی از غذاها و داروها را در افزایش احتمال تولد پسر یا دختر نمی توان انکار کرد، ولی باید دانست که اینها فقط احتمال را افزایش می دهد، و نتیجه هیچیک قطعی نیست.

و این یک نمونه بارز از عدم توانایی انسان از یک سو، و نشانه روشن از مالکیت و حاکمیت و خالقیت خداوند از سوی دیگر است، چه مثال زنده و آشکاری؟ جالب اینکه: در این آیات اناث(دختران) را بر ذکور(پسران)مقدم داشته تا از یک سو بیانگر اهمیتی باشد که اسلام به احیای شخصیت زن می دهد، و از سوی دیگر به آنها که به خاطر پندارهای غلط از تولد دختر کراهت داشتند بگوید او بر خلاف خواسته شما آنچه را که به آن تمایل ندارید می دهد، و این دلیل بر این است که انتخاب به دست شما نیست.

تعبیر به "یهب" (می بخشد) دلیل روشنی است که هم دختران هدیه الهی هستند و هم پسران، و فرق گذاشتن میان این دو از دیدگاه یک مسلمان راستین صحیح نیست، هر دو "هبه" او می باشند.

تعبیر "یزوجهم" در اینجا به معنی تزویج نیست، بلکه منظور جمع کردن میان این دو موهبت برای گروهی از انسانها است، و به عبارت دیگر واژه "تزویج" گاه به معنی جمع کردن میان اشیاء مختلف، یا اجناس گوناگون می آید، چرا که "زوج" در اصل به معنی دو چیز یا دو شخص است که با یکدیگر قرین گردند.

بعضی تعبیر فوق را به معنی تولد پسران و دختران به ترتیب پشت سر هم دانسته اند، و بعضی به معنی تولد فرزندان دوقلو که یکی پسر و دیگری دختر باشد.

ولی در تعبیر فوق هیچ نشانه ای بر این تفسیرها وجود ندارد.

بعلاوه با ظاهر آیه نیز سازگار نیست، زیرا آیه می خواهد از گروه سومی خبر دهد که هم صاحب دخترند و هم صاحب پسر.

به هر حال نه تنها در موضوع تولد فرزندان که در همه چیز مشیت خداوند حاکم مطلق است، و او قادری است آگاه و حکیم که علم و قدرتش با هم قرین است، لذا در پایان آیه می افزاید: "او دانا و قادر است" (إِنَّهُ عَلِيمٌ قَدِيرٌ).

توجه به این نکته نیز لازم است که "عقیم" از ماده "عقم" (بر وزن بخل و همچنین بر وزن فهم) در اصل به معنی خشکی و بیبوست است که مانع از قبول اثر می شود، و زنان عقیم به زنانی می گویند که رحم آنها آمادگی برای پذیرش نطفه مرد و پرورش فرزند ندارد، بادهای "عقیم" را از این جهت عقیم می گویند که قادر بر پیوند ابرهای باران زا نیست، و روز "عقیم" به روزی گفته می شود که سرور و شادی در آن نباشد، و اینکه از روز قیامت به عنوان "یوم عقیم" یاد شده به خاطر آن است که روزی بعد از آن نیست که بتوانند به جبران گذشته پردازند.

و بالآخره اگر به غذاهایی که میکرب آنها کاملاً کشته شده "معقم" می گویند به خاطر آن است که این موجودات مضر دیگر در آن پرورش نمی یابند.

اشاره

وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بَأْذَنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلِيُّ حَكِيمٌ (۵۱)

ترجمه:

۵۱- شایسته هیچ انسانی نیست که خدا با او سخن بگوید، مگر از طریق وحی، یا از وراء حجاب، یا رسولی می فرستد و به فرمان او آنچه را بخواهد وحی می کند، چرا که او بلند مقام و حکیم است.

شان نزول:

بعضی از مفسران شان نزولی برای این آیه ذکر کرده اند که حاصلش چنین است: جمعی از یهود خدمت پیامبر ص آمدند و عرض کردند: چرا تو با خداوند سخن نمی گویی؟ و به او نگاه نمی کنی؟ اگر پیامبری همانگونه که موسی ع با او سخن گفت و به او نگاه کرد تو نیز چنین کن، ما هرگز به تو ایمان نمی آوریم مگر اینکه همین کار را انجام دهی، پیامبر ص فرمود: موسی هرگز خدا را ندید، اینجا بود که آیه فوق نازل شد (و چگونگی ارتباط پیامبران را با خداوند متعال تشریح کرد) (۱).

تفسیر:

طرق ارتباط پیامبران با خداوند

همانگونه که در آغاز این سوره گفتیم در این سوره تکیه خاصی روی .

ص: ۴۸۵

مساله وحی و نبوت شده است، سوره با مساله وحی آغاز شد، و با مساله وحی که همین آیات است پایان می یابد.

و از آنجا که در آیات گذشته از نعمتهای الهی سخن در میان بود این آیات از مهمترین نعمتهای پروردگار و پربارترین مواهب او برای جهان انسانیت که همان مساله وحی و ارتباط انبیاء با خدا است سخن می گوید.

نخست می فرماید: "شایسته هیچ انسانی نیست که خدا با او سخن بگوید (و با او در و ب و و گردد، چرا که او منزله از جسم و جسمانیت است) مگر از طریق وحی و الهام مرموز به قلب او" (وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا).

"یا شنیدن سخنان پروردگار از پشت حجاب" (أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ).

آن گونه که موسی بن عمران در کوه طور سخن می گفت، و پاسخ می شنوید، از طریق امواج صوتی که خداوند در فضا ایجاد می کند بی آنکه کسی او را مشاهده کند چرا که او مشاهده کردنی نیست.

"و یا از طریق فرستادن رسولی که پیام الهی را به او ابلاغ کند" (أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا).

آن گونه که فرشته وحی و پیک الهی "جبرئیل امین" بر پیامبر اسلام نازل می شد.

"در این هنگام فرستاده الهی به فرمان پروردگار آنچه را خدا می خواهد به پیامبرش وحی می کند" (فَيُوحِي بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ).

آری راهی برای سخن گفتن خداوند با بندگان جز این سه راه نیست "چرا که او بلند مقام و حکیم است" (إِنَّهُ عَلِيُّ حَكِيمٌ).

بالاتر از آن است که دیده شود، یا با زبان سخن گوید، و تمام افعالش حکیمانه است، و ارتباطش با پیامبران روی حساب.

این آیه در حقیقت پاسخی است روشن به افرادی که به خاطر بی خبری

ممکن است توهم کنند مساله وحی دلیل بر این است که پیامبران خدا را می بینند، و با او سخن می گویند این آیه روح و حقیقت وحی را به صورت فشرده و دقیقی منعکس کرده است.

از مجموع آیه چنین بر می آید که راه ارتباط پیامبران با خدا منحصر به سه راه بوده است:

۱- القای به قلب- که در مورد بسیاری از انبیا بوده است مانند نوح که می گوید فَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ أَنْ اصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحَيْنَا: "ما به نوح وحی کردیم که کشتی در حضور ما و مطابق فرمان ما بساز" (مؤمنون-۲۷).

۲- از پشت حجاب- آن گونه که خداوند در کوه طور با موسی سخن می گفت وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا (نساء-۱۶۴).

بعضی نیز "من وراء حجاب" را شامل رؤیای صادقه نیز می دانند.

۳- از طریق ارسال رسول- آن گونه که در مورد پیامبر اسلام ص آمده قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَيَّ قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ: "بگو کسی که دشمن جبرئیل باشد (دشمن خدا است) چرا که او به فرمان خدا قرآن را بر قلب تو نازل کرد" (بقره-۹۷).

البته وحی بر پیامبر اسلام منحصر به این طریق نبوده است، از طرق دیگر نیز صورت گرفته است.

این نکته نیز قابل توجه است که وحی از طریق القای به قلب گاه در بیداری صورت می گرفته، چنانچه در بالا اشاره شد، و گاه در خواب و رؤیای صادقه، چنان که در مورد ابراهیم و دستور ذبیح اسماعیل آمده است (هر چند بعضی آن را مصداق مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ دانسته اند).

گرچه شاخه های اصلی وحی همان سه شاخه مذکور در آیه فوق است، ولی بعضی از این شاخه ها، خود نیز شاخه های فرعی دیگری دارد، چنان که بعضی

معتقدند نزول وحی از طریق فرستادن فرشته وحی خود به چهار طریق صورت می گرفته:

۱- آنجا که فرشته بی آنکه بر پیامبر ظاهر شود در روح او القاء می کرده است، چنان که در حدیثی از پیامبر ص می خوانیم:

□
ان روح القدس نفث فی روعی انه لن تموت نفس حتی تستكمل رزقها فاتقوا الله و اجملوا فی الطلب:

"روح القدس در قلب من این معنی را دمیده که هیچکس نمی میرد تا روزی خود را به طور کامل بگیرد، بنا بر این از خدا بپرهیزید و در طلب روزی حریص نباشید."

۲- گاه فرشته به صورت انسانی در می آمد و پیامبر را مخاطب می ساخت و مطالب را به او می گفت (چنان که در مورد ظهور جبرئیل به صورت دحیه کلبی (۱) در احادیث آمده است).

۳- گاه به صورتی بود که همچون زنگ در گوشش صدا می کرد و این سخت ترین نوع وحی بر پیامبر بود به گونه ای که حتی در روزهای بسیار سرد صورت مبارکش غرق عرق می شد، و اگر بر مرکب سوار بود مرکب چنان سنگین می شد که بی اختیار به زمین می نشست.

۴- گاه جبرئیل به صورت اصلیش که خدا او را بر آن صورت آفریده بود بر پیامبر ظاهر می شد و این در طول عمر پیغمبر تنها دو بار صورت گرفت (همان گونه که در سوره نجم-آیه ۱۲ شرح آن خواهد آمد) (۲).

...***

ص: ۴۸۸

۱- ۱) "دحیه بن خلیفه الکلبی" برادر رضاعی پیامبر (ص) بود، و از زیباترین مردم آن زمان محسوب می شد، و هنگامی که جبرئیل به سراغ پیامبر (ص) می آمد در آن چهره نمایان می گشت (مجمع البحرین ماده دحی)- او از مشاهیر صحابه پیامبر و به حسن صورت معروف بود، پیغمبر اکرم او را به رسالت نزد قیصر روم "هرقل" فرستاد، در سال ۶ یا ۷ هجری، و تا زمان خلافت معاویه زنده بود (لغتنامه دهخدا)

۲- ۲) فی ظلال القرآن جلد ۷ صفحه ۳۰۶

۱- وحی در لغت و قرآن و سنت:

اصل وحی چنان که راغب در مفردات می گوید اشاره سریع است خواه با کلام رمزی باشد، و یا صدای خالی از ترکیب کلامی، و یا اشاره با اعضا (با چشم و دست و سر) و یا با نوشتن.

از این تعبیرات به خوبی استفاده می شود که در وحی اشاره از یک سو و سرعت از سوی دیگر نهفته شده، و به همین دلیل برای ارتباط مرموز و سریع انبیاء با عالم غیب، و ذات پاک پروردگار، این کلمه استخدام شده است.

در قرآن مجید و لسان اخبار "وحی" به معانی مختلفی به کار رفته است، گاه در مورد انبیا، گاه در انسانهای دیگر، گاه در مورد ارتباطهای رمزی میان انسانها، و گاه ارتباط مرموز شیاطین و گاه در مورد حیواناتها.

جامعترین سخن در این زمینه سخنی است که از علی ع در پاسخ شخصی که از مساله وحی سؤال نمود نقل شده، امام آن را به هفت قسم تقسیم فرمود:

۱- وحی رسالت و نبوت مانند **إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَلِمًا أَوْحَيْنَا إِلَىٰ نُوحٍ وَ النَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ وَ إِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ وَ الْأَسْبَاطِ وَ عِيسَىٰ وَ أَيُّوبَ وَ يُونُسَ وَ هَارُونَ وَ سُلَيْمَانَ وَ آتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا:**

"ما به تو وحی فرستادیم همانگونه که به نوح و پیامبران بعد از او وحی فرستادیم، و به ابراهیم و اسماعیل و اسحاق و یعقوب و اسباط (طوائف بنی اسرائیل) و عیسی و ایوب و یونس و هارون و سلیمان وحی نمودیم، و به داود زبور دادیم" (۱).

۲- وحی به معنی الهام مانند **وَ أَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ:** "پروردگارت به زنبور عسل الهام فرستاد" (۲) ..

ص: ۴۸۹

۱-۱) نساء ۱۶۳

۲-۲) نحل ۶۸

۳-وحی به معنی اشاره مانند: فَخَرَجَ عَلَيَّ قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرَابِ فَأَوْحَىٰ إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا: "زکریا از محراب عبادتش به سوی مردم بیرون آمد و با اشاره به آنها گفت صبح و شام خدا را تسبیح گوئید" (۱).

۴-وحی به معنی تقدیر مانند: وَ أَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا "خداوند در هر آسمانی تقدیر و تدبیر لازم را فرمود" (۲).

۵-وحی به معنی امر مانند: وَإِذْ أَوْحَيْتُ إِلَى الْحَوَارِيِّينَ أَنْ آمِنُوا بِي وَبِرَسُولِي: "به خاطر بیاور هنگامی را که به حواریین امر کردم که به من و فرستاده من ایمان بیاورید" (۳).

۶-وحی به معنی دروغپردازی مانند: وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى الْبَعْضِ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا: "اینچنین در برابر هر پیامبری دشمنی از شیاطین انس و جن قرار دادیم که سخنان فریبنده و دروغ را به طور سری به یکدیگر می گفتند" (۴).

۷-وحی به معنی خبر مانند: وَ جَعَلْنَا لَهُمْ أَئِمَّةً يَهْتَدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ "و آنها را پیشوایانی قرار دادیم که به فرمان ما هدایت می کردند و انجام کارهای نیک را به آنها خبر دادیم" (۵) (۶).

البته بعضی از این اقسام هفتگانه می تواند شاخه هایی داشته باشد که بر حسب آن موارد استعمال وحی در کتاب و سنت افزایش خواهد یافت، و لذا تفلیسی

ص: ۴۹۰

۱-۱) مریم ۱۱

۲-۲) فصلت ۱۲

۳-۳) مائده ۱۱۱

۴-۴) انعام ۱۱۲

۵-۵) انبیا ۷۳

۶-۶) بحار الانوار جلد ۱۸ صفحه ۲۵۴

در کتاب "وجوه القرآن" وحی را بر ده وجه شمرده، و بعضی عدد را از این هم بیشتر دانسته اند.

اما از یک نظر از مجموع موارد استعمال وحی و مشتقات آن می توان نتیجه گرفت که وحی از سوی پروردگار دو گونه است: "وحی تشریحی" و "وحی تکوینی": "وحی تشریحی" همان است که بر پیامبران فرستاده می شد، و رابطه خاصی میان آنها و خدا بود که فرمانهای الهی و حقایق را از این طریق دریافت می داشتند.

"وحی تکوینی" در حقیقت همان غرائز و استعدادها و شرائط و قوانین تکوینی خاصی است که خداوند در درون موجودات مختلف جهان قرار داده است.

۲- حقیقت اسرار آمیز وحی

اشاره

در مورد "ماهیت وحی" سخن بسیار گفته شده، ولی از آنجا که این ارتباط مرموز از حدود ادراکات ما خارج است این بیانات نیز نمی تواند ترسیم روشنی از مساله کند، و حتی گاه به بیراهه کشانده شده، آنچه گفتنی است در حقیقت در آیه مورد بحث به صورت فشرده و زیبایی بیان شده است، و بیش از آن تلاش و کوشش دانشمندان در این بحث به جایی نرسیده است، در عین حال لازم است بعضی از تفسیرها را که فلاسفه قدیم و جدید در باره وحی گفته اند در اینجا یاد آور شویم:

الف- تفسیر بعضی از فلاسفه قدیم

آنها روی مقدمات مفصلی معتقد بودند که وحی عبارت است از اتصال فوق العاده نفس پیامبر با "عقل فعال" که سایه آن بر عالم "حس مشترک" و "خیال" نیز گسترده می شود.

ص: ۴۹۱

توضیح اینکه: آنها معتقد بودند که روح انسانی دارای سه قوه است "حس مشترک" که با آن صور محسوسات را ادراک می کند، و "قوه خیال" که با آن صورتهای جزئیة ذهنی را درک می نماید و "قوه عقلیه" که با آن صور کلیه را درک می کند.

این از یک سو، از سوی دیگر، آنها اعتقاد به افلاک نه گانه بطلمیوسی داشتند، و برای افلاک، نفس مجرد (همچون روح برای بدن ما) معتقد بودند، و می افزودند: این نفوس فلکی از موجودات مجردی بنام "عقول" الهام می گیرند، و به این ترتیب "نه عقل" مربوط به "افلاک نه گانه" قائل بودند.

از سوی سوم، عقیده داشتند که نفوس انسانی و ارواح آنها برای فعلیت یافتن استعدادها و درک حقایق، باید از وجود مجردی که آن را "عقل فعال" می نامیدند کسب فیض کنند، که نامش "عقل دهم" یا "عقل عاشق" بود، و نام "عقل فعال" را به این مناسبت بر آن می گذاردند که سبب فعلیت استعدادهای عقول جزئیة بود.

از سوی چهارم، معتقد بودند هر قدر روح انسان قویتر باشد ارتباط و اتصالش با عقل فعال که منبع و خزانه معلومات است بیشتر خواهد بود، بنا بر این یک روح قوی و کامل می تواند در کوتاهترین مدت وسیعترین معلومات را به فرمان خدا از "عقل فعال" کسب کند.

و همچنین هر اندازه قوه خیال قویتر باشد، بهتر می تواند این مفاهیم را در لباس صورتهای حسی قرار دهد، و هر اندازه حس مشترک قویتر گردد انسان صور محسوسه خارجی را بهتر درک می کند.

سپس از مجموع این مقدمات چنین نتیجه می گرفتند: روح پیامبر چون فوق العاده قوی است رابطه و اتصالش با عقل فعال بسیار زیاد است، و به همین دلیل می تواند در اکثر اوقات معلومات را به صورت کلی از عقل فعال بگیرد.

و از آنجا که قوه خیالیه او نیز بسیار قوی است، و در عین حال تابع قوه عقلیه است، می تواند صورتهای محسوسه مناسبی به آن صور کلیه که از عقل فعال دریافت داشته، بدهد، و در لباسهای حسی در افق ذهن خود ببیند! مثلاً اگر آن حقایق کلی از قبیل معانی و احکام باشد به صورت الفاظی بسیار موزون، و در نهایت فصاحت و بلاغت از زبان شخصی در نهایت کمال بشنود! و چون قوه خیالیه او تسلط کامل بر حس مشترک دارد می تواند به این صور جنبه حسی دهد و پیامبر آن شخص را با چشم ببیند و الفاظش را با گوش بشنود! نقد و بررسی البته این بیان متکی بر مقدماتی است که امروز بسیاری از آنها مردود شناخته شده، از جمله افلاک نه گانه بطلمیوسی، و نفوس و عقولی که متعلق به آنها است فعلاً جزء اساطیر محسوب می شود چرا که هیچ دلیلی بر اثبات آنها در دست نیست و یا حتی دلائلی بر خلاف آن در دست داریم.

و از سوی دیگر این فرضیه با آنچه از آیات قرآن به روشنی در باره وحی استفاده می شود هماهنگ نیست، زیرا آیات قرآن با صراحت وحی را یک نوع ارتباط با خدا می شمرد که گاه از طریق الهام به قلب، و گاه به واسطه فرشته وحی و یا شنیدن امواج صوتی، صورت می گیرد، و اعتقاد به اینکه اینها نتیجه فعالیت قوه خیالیه و حس مشترک و مانند آن است بسیار بی پایه و ناهماهنگ با آیات قرآن است، و عیب مهم دیگر آن این است که پیامبر را هم ردیف فلاسفه و نوابغ می شمرد، با عقلی قویتر و روحی نیرومندتر، در حالی که می دانیم راه وحی از راه ادراکات عقلیه جدا است، این دسته از فلاسفه بی آنکه توجه داشته باشند به تخریب مبانی وحی و نبوت پرداخته اند" و چون ندیدند حقیقت ره افسانه زدند".

شرح بیشتر پیرامون این موضوع در لابلاهای بحثهای آینده خواهد آمد.

این گروه از فلاسفه به طور خلاصه وحی را به عنوان یکی از مظاهر "شعور باطن" یا "شعور ناآگاه" می‌شمرند.

در دایره المعارف قرن بیستم در ماده "وحی" چنین آمده است: "غریبه‌ها تا قرن شانزده میلادی مانند سایر ملتها قائل به وحی بودند، چون کتابهای مذهبی آنان پر از اخبار انبیاء بود، علم جدید آمد و قلم روی کلیه مباحث روحی و ما وراء طبیعی کشید، و مساله وحی نیز جز افسانه های قدیمی شمرده شد!..."

قرن نوزده میلادی فرا رسید جهان روح به وسیله دانشمندان به کمک دلائل حسی اثبات شد، مساله وحی نیز مجددا زنده گردید، این مباحث را روی اسلوب تجربی و عملی دنبال کردند، و به نتایجی رسیدند که هر چند با نظریه علمای اسلامی تفاوت داشت اما قدم برجسته به سوی اثبات موضوع مهمی محسوب می‌شود که روزی از خرافات شمرده می‌شد.

این جمعیت روی مباحث روحی مطالعه کردند و تا کنون (هنگام تالیف دایره المعارف) پنجاه جلد کتاب بزرگ از طرف جمعیت مزبور پیرامون مطالب فوق نگاشته شده، و بسیاری از مسائل روحی به کمک آنها حل گردید از جمله مساله وحی بود. (۱)

سخن در این زمینه بسیار است اما جان کلام آنها این است که وحی را "تجلی شعور ناآگاه" (و جدان مخفی) می‌شمرند، که به مراتب از شعور آگاه قویتر و نیرومندتر است، و چون پیامبران مردان فوق العاده ای بوده اند و جدان مخفی آنها نیز بسیار نیرومند بوده، و تراوشهای آنها فوق العاده مهم و قابل ملاحظه بوده است.

*** .

ص: ۴۹۴

نقد و بررسی ناگفته پیداست که آنچه را این گروه گفته اند صرفاً یک فرضیه است، و هیچگونه دلیلی بر آن اقامه نکرده اند و در حقیقت آنها پیامبران را مردانی با نبوغ فکری و عظمت شخصیت معرفی کرده اند، بی آنکه رابطه آنها را با مبدء جهان هستی، خداوند، و دریافت علوم از ناحیه او، و از بیرون وجود خود، پذیرفته باشند.

تمام اشتباه آنها از اینجا سرچشمه می گیرد که خواسته اند وحی را با معیارهای علوم تجربی خود دریابند، و هر چه از این قلمرو بیرون است نفی کنند، و موجودات عالم را مساوی با آن بدانند که آنها درک کرده اند و آنچه را درک نکرده اند معدوم بشمرند.

این طرز تفکر آثار شومی نه تنها در بحث وحی که در بسیاری از مباحث فلسفی و عقیدتی دیگر از خود به جای گذاشته است، و اصولاً- این طرز تفکر از پای بست ویران است زیرا منحصر ساختن تمام موجودات جهان را به موجودات مادی و عوارض آنها با هیچ دلیلی ثابت نکرده اند.

ج- نبوغ فکری

بعضی دیگر مطلب را از این هم فراتر برده اند و وحی را رسماً نتیجه نبوغ فکری انبیا پنداشته اند، و می گویند آنها مردانی بودند پاک فطرت و دارای نبوغ فوق العاده که با آن مصالح جامعه انسانی را درک می کردند و به صورت معارف و قوانینی بر انسانها عرضه می داشتند.

این سخن در حقیقت انکار صریح نبوت انبیا، و تکذیب گفته همه آنها، و متهم ساختن آنها به انواع خلاف گوئیها است (العیاذ بالله).

به تعبیر روشنتر هیچیک از اینها تفسیر وحی نیست فرضیه هایی است که

در حدود افکار خود ساخته و پرداخته اند، و چون نخواسته اند بپذیرند که ما ورای معلومات آنها حقایق دیگری است به این بیراهه ها کشانده شده اند.

حق کلام در باره وحی

بدون شک ما نمی توانیم از رابطه وحی و حقیقت آن اطلاع زیادی پیدا کنیم، چرا که این یک نوع ادراکی است خارج از حدود ادراکات ما، و یک نوع ارتباطی است خارج از ارتباطهای شناخته شده ما، عالم وحی برای ما عالمی است ناشناخته و ما فوق ادراکات ما.

به راستی چگونه یک انسان خاکی با مبدء عالم هستی ارتباط پیدا می کند؟ و چگونه خداوند ازلی و ابدی و بی نهایت از هر جهت، با مخلوقی محدود و ممکن الوجود رابطه برقرار می سازد؟ و در لحظه نزول وحی چگونه پیامبر یقین پیدا می کند که این ارتباط از ناحیه او است؟! اینها سؤالاتی است که پاسخ آن برای ما مشکل است، و اصرار در فهم آن بسیار بی مورد.

تنها مطلبی که برای ما در اینجا معقول و قابل طرح است اصل وجود یا امکان چنین ارتباط مرموزی است.

ما می گوئیم هیچ دلیل عقلی که امکان چنین امری را نفی کند وجود ندارد، بلکه به عکس ما ارتباطهای مرموزی را در جهان خود می بینیم که از تفسیر آن عاجزیم، و این ارتباطها نشان می دهد که ما فوق حواس و ارتباطهای ما نیز درک و دیده های دیگری وجود دارد.

بد نیست با ذکر مثالی این موضوع را روشتر سازیم.

فرض کنید ما در میان شهر کوران (البته کوران مادر زاد!) با دو چشم بینا زندگی کنیم، تمام اهل شهر چهار حسی هستند (بنا بر اینکه مجموع حواس

ظاهری انسان را پنج حس بدانیم) تنها ما هستیم که آدم "پنج حسی" می باشیم، پیوسته با چشم خود حوادث زیادی را در آن شهر می بینیم، و به اهل شهر خیر می دهیم، اما آنها همه تعجب می کنند، که این حس مرموز پنجم چیست که دایره فعالیتش اینگونه وسیع و گسترده است؟ و هر قدر بخواهیم در باره حس بینایی و عملکرد آن برای آنها بحث کنیم بی فایده است، جز شیخ مبهمی در ذهن آنها چیزی نمی آید، از یک سو نمی توانند منکر آن شوند، چون آثار گوناگونش را می یابند و حس می کنند، و از سوی دیگر نمی توانند حقیقت بینایی را دریابند، چون در تمام عمر حتی یک لحظه بینا نبوده اند.

نمی گوئیم وحی "حس ششم" است، بلکه می گوئیم یک نوع درک و ارتباط با عالم غیب و ذات پاک خداوند است که چون ما فاقد آن هستیم حقیقت آن را درک نمی کنیم، هر چند از طریق آثار به وجودش ایمان داریم.

ما همین اندازه می بینیم مردانی بزرگ با دعوتی که محتوای آن ما فوق افکار بشر است به سوی انسانها می آیند و آنها را به خداوند و آئین الهی دعوت می کنند، و معجزات و خارق عاداتی که آن نیز فوق طاقبت بشر است با خود دارند که ارتباطشان را با عالم غیب روشن می سازد، آثار نمایان است اما حقیقت امر مخفی.

مگر ما تمام اسرار این جهان را کشف کرده ایم که اگر با پدیده وحی برخورد کردیم و درک حقیقت آن بر ما مشکل شد آن را نفی کنیم.

ما حتی در عالم حیوانات پدیده های مرموزی می بینیم که از تفسیر آن عاجزیم، مگر پرندگان مهاجر که در مسافت طولانی خود گاهی در سال هیجده هزار کیلومتر راه طی می کنند و از قطب شمال به جنوب و بالعکس حرکت می نمایند زندگی اسرار آمیزشان برای ما روشن است؟ آنها چگونه جهت یابی می کنند، و راه را دقیقاً می شناسند؟ گاه در روزها و گاه در شبهای تاریک سفر دور و دراز خود را ادامه می دهند، در حالی که ما

اگر بدون وسائل فنی و دلیل راه حتی یک صدم مسیر آنها را بخواهیم طی کنیم به زودی گم می شویم، این چیزی است که هنوز علم و دانش نتوانسته است پرده از روی آن بردارد، گروه هایی از ماهیان در اعماق دریاها زندگی می کنند که معمولا به هنگام تخم ریزی به زادگاه اصلی خود که شاید هزاران کیلومتر با آنها فاصله دارد باز می گردند آنها از کجا زادگاه خود را به این آسانی می یابند؟ و امثال این پدیده های مرموز در جهانی که ما در آن زندگی می کنیم بسیار زیاد است، و همینهاست که ما را از توسل به انکار و نفی باز می دارد، و توصیه شیخ الرئيس ابو علی سینا را به یاد ما می آورد که: کل ما قرع سمعک من الغرائب فضعه فی بقعه الامکان لم یزدک عنہ قاطع البرهان: "هر چه از عجائب بشنوی آن را انکار مکن، و در بقعه امکان جای ده، ما دام که دلیل قاطعی تو را مانع نشود!" اکنون بینیم مادیها برای انکار مساله وحی چه دست و پایی کرده اند.

منطق منکران وحی

بعضی از آنها هنگامی که مساله وحی مطرح می شود پاسخ عجولانه ای به آن می دهند و می گویند: چنین چیزی بر خلاف علم است! و اگر پرسیم کجای آن بر خلاف علم است؟ با یک لحن قاطع و غرور آمیز می گویند: همین اندازه که علوم طبیعی چیزی را ثابت نکرد کافی است که آن را انکار کنیم؟ اصولا مطلبی برای ما قابل قبول است که با معیارهای علوم تجربی ثابت شده باشد! از این گذشته در بررسیها و پژوهشهای علمی در باره جسم و روان انسان به حس مرموزی که بتواند ما را با جهان ما وراء طبیعت مربوط کند برخورد نکرده ایم.

ص: ۴۹۸

پیامبران از جنس ما بودند، چگونه می توان باور کرد که آنها احساس یا ادراکی ما ورای احساسات و ادراکات ما داشته اند؟

ایراد همیشگی و پاسخ همیشگی

اینگونه برخورد مادیها با مساله وحی منحصر به این مورد نیست، آنها در برابر تمام مسائل مربوط به "ما وراء طبیعت" چنین قیافه ای را به خود می گیرند، و ما نیز در همه جا برای رفع اشتباه آنها می گوئیم:

فراموش نکنید قلمرو علم (البته آنها هر جا علم می گویند به معنی علوم تجربی و طبیعی است) جهان ماده است، معیارها و ابزارهایی که برای مباحث علمی پذیرفته شده آزمایشگاهها، تلسکوپها، میکروسکوپها و سالنهای تشریح همه در همین محدوده کار می کنند، این علوم با این ابزارها و معیارها مطلقا در مورد خارج از محدوده عالم ماده نمی تواند سخن بگوید، نه نفی و نه اثبات، دلیل آن هم روشن است، و آن اینکه این معیارها توانایی محدود، و قلمرو خاصی دارند.

بلکه ابزار هر یک از علوم طبیعی، نیز برای علم دیگر فاقد توانایی و کاربرد است، فی المثل اگر میکرب سل را در پشت تلسکوپهای عظیم نجومی نبینیم نمی توانیم آن را انکار کنیم، و یا اگر ستاره پلوتون با میکروسکوپها و ذره بینها قابل مشاهده نباشد نباید زیر سؤال قرار گیرد! ابزار شناخت در هر جا متناسب همان علم است، و ابزار شناخت برای ما وراء طبیعت چیزی جز استدلالات نیرومند عقلی که راه ما را به سوی آن جهان بزرگ باز می کند نخواهد بود.

آنها که علم را از قلمروش خارج می کنند در حقیقت نه عالماند و نه فیلسوف، مدعیانی هستند خطاکار و گمراه.

ما همین اندازه می بینیم که مردانی بزرگ آمدند و مسائلی به ما ارائه کرده اند که از قدرت بشر خارج است و ارتباط آنها را با خارج از جهان ماده مسلم می سازد، اما این ارتباط مرموز چگونه است؟ برای ما روشن نیست، مهم این است که ما می دانیم چنین ارتباطی وجود دارد.

چند حدیث پیرامون مساله وحی

روایات فراوانی پیرامون مساله وحی در منابع اسلامی وارد شده که گوشه هایی از این ارتباط اسرار آمیز پیامبران را با مبدا وحی روشن می سازد:

۱- از بعضی از روایات استفاده می شود هنگامی که وحی بر پیامبر ص از طریق فرشته نازل می شد حال پیامبر عادی بود، اما هنگامی که ارتباط مستقیم و بدون واسطه برقرار می گشت، پیامبر ص سنگینی فوق العاده ای احساس می کرد، تا آنجا که گاه مدهوش می شد، چنان که در توحید صدوق از امام صادق ع نقل شده که از حضرتش پرسیدند: الغشیه التي كان تصيب رسول الله (ص) اذا نزل عليه الوحي؟

قال ذلك اذا لم يكن بينه وبين الله احد، ذاك اذا تجلى الله له: "آن حالت مدهوشی که به پیامبر ص به هنگام وحی دست می داد چه بود؟ فرمود: این در هنگامی بود که در میان او و خداوند هیچکس واسطه نبود و خداوند مستقیماً بر او تجلی می کرد!" (۱).

۲- دیگر این که هنگامی که جبرئیل بر آن حضرت ص نازل می شد بسیار مؤدبانه و توأم با احترام بود، چنان که در حدیثی از امام صادق ع آمده است:

كان جبرئيل اذا اتى النبي قعد بين يديه قعدة العبيد، و كان لا يدخل حتى ليستاذنه: "هنگامی که جبرئیل خدمت پیامبر ص می آمد همچون بندگان .

ص: ۵۰۰

در برابر حضرتش می نشست و هرگز بدون اجازه وارد نمی شد!" (۱).

۳- از روایات دیگری استفاده می شود که پیامبر ص با یک توفیق الهی (و شهود باطنی) "جبرئیل" را به خوبی تشخیص می داد، چنان که در حدیثی از امام صادق ع آمده است: که فرمود:

□ □ ما علم رسول الله (ص) ان جبرئیل من قبل الله الا- بالتوفیق: "پیامبر ص نمی دانست جبرئیل از طرف خدا است مگر از طریق توفیق الهی" (۲).

۴- در حدیث دیگری که از ابن عباس نقل شده تفسیری برای مساله مدهوش شدن پیامبر ص به هنگام نزول وحی دیده می شود که قابل توجه است:

او می گوید

□ □ كان النبي اذا نزل عليه وحى وجد منه الما شديدا و يتصدع راسه، و يجد ثقلا- (و ذلك) قوله إنا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا ، و سمعت انه نزل جبرئیل علی رسول الله (ص) ستین الف مره: "هنگامی که وحی به پیامبر ص نازل می شد احساس درد شدیدی می کرد و سر مبارکش درد می گرفت، و در خود سنگینی فوق العاده می یافت، و این همان است که قرآن می گوید ما به زودی بر تو گفتار سنگینی القاء می کنیم، سپس می افزاید: من شنیده ام که جبرئیل ۶۰ هزار بار بر رسول خدا نازل شد!" (۳).

...***

ص: ۵۰۱

۱-۱) "علل الشرائع" طبق نقل "بحار الانوار" جلد ۱۸ صفحه ۲۵۶

۲-۲) "بحار الانوار" جلد ۱۸ صفحه ۲۵۶

۳-۳) "بحار الانوار" جلد ۱۸ صفحه ۲۶۱

اشاره

وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِّنْ أَمْرِنَا مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ وَلَكِن جَعَلْنَاهُ نُورًا نَّهْدِي بِهِ مَن نَّشَاءُ مِنْ عِبَادِنَا وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (۵۲) صِرَاطِ اللَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ (۵۳)

ترجمه:

۵۲- همانگونه که بر پیامبران پیشین وحی فرستادیم بر تو نیز روحی را به فرمان خود وحی کردیم، تو پیش از این نمی دانستی کتاب و ایمان چیست (و از محتوای قرآن آگاه نبودی) ولی ما آن را نوری قرار دادیم که بوسیله آن هر کس از بندگان خویش را بخواهیم هدایت می کنیم، و تو مسلما به سوی راه مستقیم هدایت می کنی.

۵۳- راه خداوندی که تمام آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است از آن او است، آگاه باشید بازگشت همه چیز به سوی خدا است.

تفسیر:

قرآن روحی است از جانب خدا

به دنبال بحث کلی و عمومی که در باره وحی در آیه گذشته آمد در آیات مورد بحث از نزول وحی بر شخص پیغمبر گرامی اسلام ص سخن گفته، می فرماید:

"همانگونه که بر پیامبران پیشین، از طرق مختلف وحی فرستادیم، بر تو نیز روحی را به فرمان خود وحی کردیم" (وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِّنْ أَمْرِنَا).

تعبیر به "کذلک" (اینگونه) ممکن است اشاره به این باشد که تمام انواع سه گانه وحی که در آیه قبل آمده برای پیامبر اسلام ص تحقق یافت، گاه مستقیماً با ذات پاک پروردگار ارتباط می یافت، و گاه از طریق فرشته وحی و گاه با شنیدن آوازی شبیه امواج صوتی چنان که در روایات اسلامی نیز اشاره به همه اینها شده، و شرح آن را ذیل آیه گذشته بیان کردیم.

در اینکه منظور از "روح" در اینجا چیست؟ دو قول در میان مفسران دیده می شود:

نخست اینکه منظور از آن قرآن مجید است که مایه حیات دلها و زندگی جانها است، این قول را غالب مفسران برگزیده اند (۱).

راغب در مفردات نیز می گوید: سَمَى الْقُرْآنَ رُوحًا فِی قَوْلِهِ وَ كَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا وَ ذَلِكَ لَكُنِ الْقُرْآنَ سَبِيًّا لِلْحَيَاةِ الْآخِرِيَّةِ:

"قرآن در آیه و کذلک اوحینا... روح نامیده شده زیرا سبب حیات اخروی است".

این معنی با قرائن مختلفی که در آیه وجود دارد مانند تعبیر به "کذلک" که اشاره به مساله وحی است و تعبیر به "اوحینا" و همچنین تعبیراتی که در باره قرآن در ذیل همین آیه آمده است کاملاً سازگار است.

گرچه "روح" در سایر آیات قرآن غالباً به معانی دیگری آمده است ولی با توجه به قرائن فوق ظاهر این است که روح در اینجا به معنی قرآن است.

در تفسیر آیه ۲ سوره نحل (يُنزِّلُ الْمَلَائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِ عَلِيٍّ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ) نیز گفتیم که قرائن نشان می دهد "روح" در آن آیه نیز به معنی .

ص: ۵۰۳

۱-۱) "طبرسی" در مجمع البیان، "شیخ طوسی" در تبیان، "فخر رازی" در تفسیر کبیر، "مراغی" در تفسیر المراغی و بعضی دیگر

"قرآن و وحی و نبوت" است، و در حقیقت این دو آیه یکدیگر را تفسیر می کنند.

چگونه "قرآن" به منزله "روح" نباشد، در حالی که در آیه ۲۴ انفال می خوانیم: **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ** :

"ای کسانی که ایمان آورده اید اجابت کنید دعوت خدا و پیامبرش را هنگامی که شما را به سوی چیزی فرا می خواند که مایه حیات شما است!" تفسیر دوم اینکه منظور "روح القدس" است (و یا فرشته ای که حتی از جبرئیل و میکائیل برتر بوده و همواره پیامبر اسلام را همراهی می کرد).

مطابق این تفسیر "او حینا" به معنی "انزلنا" (نازل کردیم) می باشد یعنی "روح القدس" یا آن فرشته عظیم را بر تو نازل کردیم (گرچه او حینا به این معنا در آیات دیگر قرآن دیده نمی شود).

در بعضی از روایات که در منابع معروف حدیث آمده نیز تاییدی بر این تفسیر دیده می شود، ولی همانگونه که گفتیم تفسیر اول با قرائن متعدد موجود در آیه هماهنگ تر است، لذا ممکن است اینگونه روایات که روح را به معنی روح القدس یا فرشته بلند مقام خدا تفسیر کرده اشاره به معنی باطن آیه باشد.

به هر حال در دنباله آیه می افزاید: "تو پیش از این از کتاب و ایمان آگاه نبودی، ولی ما آن را نوری قرار دادیم که به وسیله آن هر کس از بندگان خویش را بخواهیم هدایت می کنیم" (**مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ وَلَكِنْ جَعَلْنَاهُ نُورًا نَهْدِي بِهِ مَنْ نَشَاءُ مِنْ عِبَادِنَا**).

این لطف خدا بود که شامل حال تو شد، و این وحی آسمانی بر تو نازل گشت و ایمان به تمام محتوای آن پیدا کردی.

اراده خداوند بر این تعلق گرفته بود که علاوه بر هدایت تو به این کتاب بزرگ آسمانی و تعلیمات آن، بندگان دیگرش را در پرتو این نور آسمانی هدایت کند، و شرق و غرب جهان بلکه تمام قرون و اعصار را تا پایان زیر پوشش آن

قرار دهد.

بعضی از کج اندیشان چنین پنداشته اند که این جمله نشان می دهد پیامبر قبل از نبوت ایمان به خدا نداشت، در حالی که معنی آیه روشن است، می گوید:

قبل از نزول قرآن، قرآن را نمی دانستی، و به محتوای و تعلیمات آن آگاهی و ایمان نداشتی، این تعبیر هیچ منافاتی با اعتقاد توحیدی پیامبر و معرفت عالی او و آشنائیش به اصول عبادت و بندگی او ندارد، خلاصه عدم آگاهی به محتوای قرآن مطلبی است و عدم معرفه الله مطلب دیگر.

زندگی شخص پیامبر ص قبل از دوران نبوت که در کتب تاریخ آمده است نیز گواه زنده این معنی است، و از آن روشنتر سخنی است که از امیر مؤمنان علی ع در نهج البلاغه آمده:

و لقد قرن الله به (ص) من لدن ان كان فطيما اعظم ملك من ملائكته، يسلك به طريق المكارم، و محاسن اخلاق العالم، ليله و نهاره:

"از همان زمان که رسول خدا از شیر باز گرفته شد خداوند بزرگترین فرشته از فرشتگان را با او قرین ساخت، تا شب و روز وی را به راههای مکارم، و طرق اخلاق نیک سوق دهد" (۱).

در پایان آیه می افزاید: "به طور مسلم تو به سوی راه مستقیم مردم را هدایت می کنی" (وَ إِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ).

نه تنها قرآن نوری برای تو است که نوری برای همگان است، و وسیله هدایتی برای جهانیان به سوی صراط مستقیم، این یک موهبت عظیم الهی است برای رهروان راه حق و آب حیات است برای همه تشنه کامان.

همین معنی به تعبیر دیگری در آیه ۴۴ سوره فصلت آمده: قُلْ هُوَ الَّذِيْنَ آمَنُوا هُدًى وَ شِفَاءٌ وَ الَّذِيْنَ لَا يُؤْمِنُونَ فِي آذَانِهِمْ وَقُرْ

: "بگو این کتاب برای .

ص: ۵۰۵

کسانی که ایمان آورده اند مایه هدایت و شفا است، و کسانی که به آن ایمان نمی آورند گوشه‌ایشان سنگین است!" ***
سپس به عنوان تفسیری بر "صراط مستقیم" می افزاید: "راه خداوندی که تمامی آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است از آن
او است" (صِرَاطِ اللَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ).

چه راهی مستقیم تر از راهی است که به مبدء عالم هستی منتهی می شود؟ چه راهی صافتر از راهی است که به خالق عالم
هستی میرسد؟ سعادت واقعی سعادت است که خدا به آن دعوت می کند، و راه وصول به آن تنها راهی است که او برای آن
انتخاب کرده است.

آخرین جمله این آیه که در عین حال آخرین جمله سوره شوری است در حقیقت دلیلی است برای این معنی که راه مستقیم
تنها راهی است که به سوی خدا می رود، می فرماید: "آگاه باشید، بازگشت همه چیز به سوی خدا است" (أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ
الْأُمُورُ).

از آنجا که او مالک عالم هستی و حاکم و مدبر آن است، و از آنجا که برنامه های تکاملی انسان باید تحت عنایت این مدبر
بزرگ قرار گیرد، بنا بر این راه مستقیم تنها راهی است که به سوی او می رود، و جز این راه، هر طریق دیگر انحرافی است، چرا
که به سوی باطل است، مگر حقی جز ذات پاک او در عالم وجود دارد؟! این جمله در عین حال بشارتی است برای
پرهیزگاران، و تهدیدی است برای ظالمان و گنهکاران که بازگشت همه آنها به سوی خدا است.

و نیز دلیلی است بر اینکه وحی باید تنها از سوی خدا باشد، چرا که بازگشت همه اشیاء و تدبیر آنها به سوی او است، و به همین
دلیل او باید مبدء وحی بر پیامبران باشد، تا هدایت واقعی صورت گیرد، و به این ترتیب صدر و ذیل

این آیات با یکدیگر مربوط و منسجم است، و پایان سوره نیز با آغاز آن، و خط کلی حاکم بر آن هماهنگ است.

نکته:

اشاره

۱- پیامبر اسلام قبل از نبوت چه آئینی داشت؟

در اینکه پیغمبر گرامی اسلام ص قبل از بعثت هرگز برای بت سجده نکرد و از خط توحید منحرف نشد شکی نیست، و تاریخ زندگی او نیز به خوبی این معنی را منعکس می کند اما در اینکه بر کدام آئین بوده؟ در میان علما گفتگو است.

بعضی او را پیرو آئین مسیح ع می دانند، چرا که قبل از بعثت پیامبر ص آئین رسمی و غیر منسوخ آئین او بوده است.

بعضی دیگر او را پیرو آئین ابراهیم ع می دانند، چرا که "شیخ الانبیاء" و پدر پیامبران است و در بعضی از آیات قرآن آئین اسلام به عنوان آئین ابراهیم معرفی شده "مِلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ" (حج-۷۸).

بعضی نیز اظهار بی اطلاعی کرده و گفته اند: می دانیم آئینی داشته، اما کدام آئین؟ بر ما روشن نیست! گرچه هر یک از این اقوال وجهی دارد، اما هیچکدام مسلم نیست، و مناسبتی از اینها قول چهارمی است و آن اینکه: پیامبر ص شخصا برنامه خاصی از سوی خداوند داشته که بر طبق آن عمل می کرده، و در حقیقت آئین مخصوص خودش بوده، تا زمانی که اسلام بر او نازل گشت.

شاهد این سخن حدیثی است که در نهج البلاغه آمده، و در بالا ذکر کردیم که می گوید: "خداوند از آن زمان که رسول خدا از شیر باز گرفته شد بزرگترین فرشته اش را قرین وی ساخت، تا شب و روز او را به راههای مکارم، و طرق اخلاق

ص: ۵۰۷

نیک سوق دهد".

ماموریت چنین فرشته ای دلیل بر وجود یک برنامه اختصاصی است.

شاهد دیگر اینکه در هیچ تاریخی نقل نشده است که پیغمبر اسلام ص در معابد یهود یا نصاری یا مذهب دیگر مشغول عبادت شده باشد، نه در کنار کفار در بتخانه بود، و نه در کنار اهل کتاب در معابد آنان، در عین حال پیوسته خط و طریق توحید را ادامه می داد، و به اصول اخلاق و عبادت الهی سخت پایبند بود.

روایات متعددی نیز-طبق نقل علامه مجلسی در بحار الانوار- در منابع اسلامی آمده است که پیامبر ص از آغاز عمرش مؤید به روح القدس بود و با چنین تاییدی مسلماً بر اساس الهام روح القدس عمل می کرد" (۱).

"علامه مجلسی" شخصاً معتقد است که پیامبر اسلام قبل از مقام رسالت دارای مقام نبوت بوده، گاه فرشتگان با او سخن می گفتند، و صدای آنها را می شنید، و گاه در رؤیای صادقه به او الهام الهی می شد، و بعد از چهل سال به مقام رسالت رسید، و قرآن و اسلام رسماً بر او نازل شد، و شش دلیل بر این معنی ذکر می کند که بعضی از آنها با آنچه در بالا آوردیم هماهنگ است (توضیح بیشتر را می توانید در جلد ۱۸ بحار الانوار صفحه ۲۷۷ به بعد مطالعه کنید).

۲- پاسخ به یک سؤال

به دنبال این بحث این سؤال مطرح می شود که با توجه به آنچه در باره ایمان و اعمال پیامبر ص قبل از نبوت گفته شد چرا در آیه فوق می فرماید: **مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ** "تو قبلاً نمی دانستی قرآن و ایمان چیست"! گرچه پاسخ این سؤال را به طور فشرده به هنگام آیه بیان کردیم ولی شایسته است توضیح بیشتری در این زمینه داده شود..

ص: ۵۰۸

منظور این است پیامبر ص قبل از نزول قرآن و تشریح شریعت اسلام از جزئیات این آئین و محتوای قرآن خبر نداشت.

اما در مورد "ایمان" با توجه به اینکه بعد از "کتاب" ذکر شده، و با توجه به جمله‌هایی که بعد از آن در آیه آمده، روشن می‌شود که منظور "ایمان" به محتوای این کتاب آسمانی است، نه ایمان به طور مطلق، بنا بر این تضادی با آنچه گفته شد ندارد و نمی‌تواند دستاویزی برای بیمار دلانی که می‌خواهند نفی ایمان به طور مطلق از پیامبر کنند و حقایق تاریخی را نادیده بگیرند، بوده باشد.

بعضی از مفسران پاسخهای دیگری نیز از این سؤال داده اند از جمله:

الف: منظور از ایمان تصدیق و اعتقاد به تنهایی نیست، بلکه مجموع اعتقاد و اقرار به زبان و اعمال است که در تعبیرات اسلامی بر آن اطلاق شده است.

ب: منظور از ایمان اعتقاد به توحید و رسالت است و می‌دانیم پیامبر اسلام ص قبل از آن موحد بود اما ایمان به رسالت خویشتن هنوز پیدا نکرده بود.

ج: منظور آن قسمت از ارکان ایمان است که انسان از طریق دلیل عقل به آن نمی‌رسد، و راه آن تنها ادله نقلی است (مانند بسیاری از خصوصیات معاد).

د: در این آیه محذوفی در تقدیر است و معنی چنین است ما کنت تدری کیف تدعو الخلق الی الایمان: "تو نمی‌دانستی چگونه مردم را به ایمان دعوت کنی" (۱).

ولی به عقیده ما از همه پاسخها مناسبتر و هماهنگ تر با محتوای آیه همان پاسخ اول است.

***.

ص: ۵۰۹

۱-۱) "آلوسی" در "روح المعانی" جلد ۲۵ صفحه ۵۵-احتمالات دیگری نیز ذکر کرده است که چون ارزشی نداشت از آن چشم پوشیدیم

در اینکه مرجع ضمیر در جمله "لَكِنَّ جَعَلْنَاهُ نُورًا" ... (ولی ما آن را نوری قرار دادیم) چیست؟ گفتگو است: بعضی گفته اند منظور همان قرآن، بزرگ کتاب آسمانی پیامبر اسلام ص است، این احتمال نیز وجود دارد که منظور از این نور نور الهی "ایمان" باشد.

ولی مناسبتر از هر دو این است که به "قرآن و ایمان" هر دو بازگردد، و چون این دو به یک حقیقت منتهی می شود، بازگشت ضمیر مفرد به آن بی مانع است.

***پروردگارا! قلوب ما را همیشه به نور ایمان روشن دار، و ما را به لطفت به آنچه خیر و سعادت ما است هدایت فرما.

بارالها! به ما آن چنان ظرفیت و شکیبایی مرحمت کن که به هنگام نعمت طغیان نکنیم، و در برابر مصائب و بلاها زانو نزنیم.

خداوندا! در آن روز که ظالمان و مستکبران حیران و سرگردان و بی پناهند، و مؤمنان در کنف حمایت مصون و محفوظند، ما را در صف مؤمنان مخلص قرار ده.

آمین یا رب العالمین پایان سوره شوری و پایان جلد بیستم تفسیر نمونه ۵/جمادی الاولی/۱۴۰۵/۱۱/۱۳۶۳

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟

سوره زمر / ۹

مقدمه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، از سال ۱۳۸۵ هـ. ش تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن فقیه امامی (قدس سره الشریف)، با فعالیت خالصانه و شبانه روزی گروهی از نخبگان و فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

مرامنامه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان در راستای تسهیل و تسریع دسترسی محققین به آثار و ابزار تحقیقاتی در حوزه علوم اسلامی، و با توجه به تعدد و پراکندگی مراکز فعال در این عرصه و منابع متعدد و صعب الوصول، و با نگاهی صرفاً علمی و به دور از تعصبات و جریانات اجتماعی، سیاسی، قومی و فردی، بر مبنای اجرای طرحی در قالب «مدیریت آثار تولید شده و انتشار یافته از سوی تمامی مراکز شیعه» تلاش می نماید تا مجموعه ای غنی و سرشار از کتب و مقالات پژوهشی برای متخصصین، و مطالب و مباحثی راهگشا برای فرهیختگان و عموم طبقات مردمی به زبان های مختلف و با فرمت های گوناگون تولید و در فضای مجازی به صورت رایگان در اختیار علاقمندان قرار دهد.

اهداف:

۱. بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام)
۲. تقویت انگیزه عامه مردم بخصوص جوانان نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی
۳. جایگزین کردن محتوای سودمند به جای مطالب بی محتوا در تلفن های همراه، تبلت ها، رایانه ها و ...
۴. سرویس دهی به محققین طلاب و دانشجو
۵. گسترش فرهنگ عمومی مطالعه
۶. زمینه سازی جهت تشویق انتشارات و مؤلفین برای دیجیتالی نمودن آثار خود.

سیاست ها:

۱. عمل بر مبنای مجوز های قانونی
۲. ارتباط با مراکز هم سو
۳. پرهیز از موازی کاری

۴. صرفا ارائه محتوای علمی

۵. ذکر منابع نشر

بدیهی است مسئولیت تمامی آثار به عهده ی نویسنده ی آن می باشد .

فعالیت های موسسه :

۱. چاپ و نشر کتاب، جزوه و ماهنامه

۲. برگزاری مسابقات کتابخوانی

۳. تولید نمایشگاه های مجازی: سه بعدی، پانوراما در اماکن مذهبی، گردشگری و...

۴. تولید انیمیشن، بازی های رایانه ای و ...

۵. ایجاد سایت اینترنتی قائمیه به آدرس: www.ghaemiyeh.com

۶. تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و...

۷. راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی

۸. طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و...

۹. برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم (مجازی)

۱۰. برگزاری دوره های تربیت مربی (مجازی)

۱۱. تولید هزاران نرم افزار تحقیقاتی قابل اجرا در انواع رایانه، تبلت، تلفن همراه و... در ۸ فرمت جهانی:

JAVA.۱

ANDROID.۲

EPUB.۳

CHM.۴

PDF.۵

HTML.۶

CHM.۷

GHB.۸

و ۴ عدد مارکت با نام بازار کتاب قائمیه نسخه :

ANDROID.۱

IOS.۲

WINDOWS PHONE.۳

WINDOWS.۴

به سه زبان فارسی ، عربی و انگلیسی و قرار دادن بر روی وب سایت موسسه به صورت رایگان .

در پایان :

از مراکز و نهادهایی همچون دفاتر مراجع معظم تقلید و همچنین سازمان ها، نهادها، انتشارات، موسسات، مؤلفین و همه

بزرگوارانی که ما را در دستیابی به این هدف یاری نموده و یا دیتا های خود را در اختیار ما قرار دادند تقدیر و تشکر می
نماییم.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آواده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک ۱۲۹/۳۴ - طبقه
اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۰۲۱ - ۸۸۳۱۸۷۲۲

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقاتی و ترجمانی

اصفهان

خانه کتاب

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

